

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Dünyayı Değiştiren Şirket

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın
Modern Çokulusluluğu Şekillendirmesi

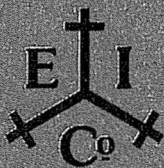
Nick Robins

çeviren İnanç Özekmekçi

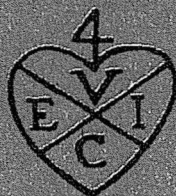
DÜNYAYI DEĞİŞTİREN ŞİRKET

DOĞU HİNDİSTAN KUMPANYASI'NIN
MODERN ÇOKULUSLULUĞU
ŞEKİLLENDİRMESİ

NICK ROBINS

ÇEVİREN
M. İNANÇ ÖZEKMEKÇİ

H₂O KİTAP
OCAK 2017 - İSTANBUL

Nick Robins

Nick Robbins, Londra Belediyesi'nde Sosyal Sorumluluk Projeleri ile ilgili yatırımları yönetmektedir. 20 yıldan fazladır Kurumsal Sorumluluk sorunlarıyla ilgilenen, bu konularda *Resurgence*, *New Statesman* ve *Ethical Corporation* dergilerine yazılar yazan alaylı bir tarihçidir.

M. İnanç Özekmekçi

2003 yılında İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'den mezun oldu. Yüksek Lisansı eğitimini Boğaziçi Üniversitesi'nde ve doktora eğitimini yine İstanbul Üniversitesi'nde tamamladı. 2013 yılından bu yana Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak görev yapmaktadır.

Dünyayı Değiştiren şirket

*Doğu Hindistan Kumpanyası'nın
Modern Çokulusluluğu şekillendirmesi*

Nick Robins

h2o kitap

h2o kitap - 61

Tarih ve Kültür dizisi -2

Dünyayı Değiştiren Şirket

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Modern Çokulusluluğu Şekillendirmesi

Nick Robins

Çeviren M. İnanç Özekmekçi

ISBN 978-605-4906-36-9

© Tüm hakları saklıdır, h2o yayıncılık ve iletişim hizmetleri ltd. şti.

1. Baskı, Ekim 2016, İstanbul

The Corporation That Changed the World

How the East India Company Shaped the Modern Multinational

© Nick Robins, Pluto Press, All rights reserved.

Yayına hazırlayan Özcan Özen

Kapak Sevil Tarla

Sayfa düzeni Tuna Barış Ünal

Baskı ve Cilt Ceylan Matbaası

Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi,

83/317 Zeytinburnu/İstanbul

Matbaa Sertifika No: 23352

h2o yayıncılık ve iletişim hizmetleri ltd. şti.

Barbaros Mah., Tophanelioğlu Cad.,

Gülbeste Çıkmazı, No: 10/2

Üsküdar - İstanbul Tel: 0216 428 8225

Yayıncı Sertifika No: 22734

www.h2okitap.com

[www.twitter.com/h2okitap](https://twitter.com/h2okitap)

www.facebook.com/H2o

Ebeveynlerime ve çocuklarıma...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ix

Giriş 3

Zamandizin 11

I. Gizli Yara 15

İkram, Kayıp Unsurlar, Garip Bir Görünmezlik, Belirgi ile Karşılaşmak, Eski Bir Romans, John Kumpanyası ile Hesaplaşmak

II. Bu Zorba Kumpanya 41

Örnek Bir Şirket, Kumpanyayı Yönetmek, Farklılıklar Dünyası, Sınır Harbi, Mali Yapı: Doğrudan ve Misliyle Geri Dönüşler, Teknoloji: Hem Ticaretle Hem de Savaşta, Ölçek: Tacir Ruhunu Tekelleştirmek, Düzenleme: Zorluklara Rağmen Adalet Tesis Etmek, Emperyal Gen

III. Gölgelelerin Dışında 71

Baharatlı Doğu'nun Kokuları, Ticari Dilekçe Sahibi, Baharat Yarışını Kaybetmek, Patiska Savaşını Kazanmak, Hakimiyet Çabası, Felaketler Zinciri, Hindistan Ticaretinin Engin Okyanusunda

IV. Bengal Devrimi 101

Raca Nabakrişna'nın Yükselişi ve Düşüşü, "Dünyadaki En Zengin Ülke," Savaşın Ruhu ve Fetih, Palaşi'ye Giden Yol, Devrimin Ödülleri Toplama, Karşılıksız Bir Ticaret, Dokumacıların Başparmağı, Varlıklı Bir Devrim

V. Büyük Doğu Hindistan Çöküşü 133

Ambara Doğru, Balık Baştan Kokar, Seçkin Bir Ticaret, Bengal Balonu, Bitirici, İdarenin Feci Başarısızlığı, Kâr Payı İçin Kandırılanlar

VI. Kumpanyayı Düzene Oturtmak 159

Sismograf, Özgürlük ya da Kölelik, İmtiyaz Beratı'nın Yeniden Verilmesi, Ticari Ağgözlülüğün Sonu mu? Salgınların En Kötüsü, Berbat Çay, Rafael'in İntikamı, Anlık Bir İyi Hal Dönemi, Boş Bir Ütopya

VII. Adalet Yerini Bulacak 187

Yıkımlı Ağaçları, Daha Fazla Para Gönderin, Esas Adaletsizlik, Be-rattaki Isırık, Dur Durak Bilmeyen Şu Sömürü, Yönet ve Denetle, Sahtekârlığın En İnsafsız Bileşimi, Coğrafi Ahlak, Hafif Bir Suçla-ma, Çıkılamayan Yol

VIII. Zehirli Mübadele 219

Zehirli Sis, Emperyal Bir İçecek, Guangzhou Etkisi, Betsy Operas-yonu, Haşhaş ve Kamelya, En Ceutilmeuce Vurgun, Zehir Ticaretini Yürütmek, Farklılaşma ve İnkâr

IX. Korkak Bir Güç 253

Kaplanı Ehlileştirmek, Ahlaksızlık Lekesini Temizleme, Malabar Uyuzu, Dakka Depremi, Kurumsal Bir Uyumsuzluk, Tepeden Bakan Bir İmparatorluk, Son İmtiyaz Beratı, Gelişi Belli Olan Ayaklanma, Son Kahkaha

X. Hesabı Kapatmak 293

Her Şeyin Temelinde, Girişimin Bir Acentası, Şirketleşmiş Devrim, Emperyal Şirket, Şirketi Hesap Verebilir Kılmak, Etik Genini Ek-lemek, Şirketin Boyutunu Küçültmek, Rafael Kanunu, Doğru Yere Yerleştirmek

Son Söz 319

Koyun Hırsızına Heykel, Kurumsal Karma, Gelecekteki Umud

KAYNAKÇA 333

Önsöz

Bu kitap bir yürüyüşle başladı ve ben, bu yolun tamamında ya da bir kısmında bana eşlik eden herkese teşekkürlerimi sunuyorum. Bu kitap eşim Ritu olmadan asla yazılamazdı. Kendisi sadece kitaba ilham vermekle kalmadı, aynı zamanda bu yolculuğun bir sona varması için sabır gösterip beni teşvik etti.

Londra'daki Platform'dan Jane Trowell, şirketin Londra'daki varlığına ilişkin fikirlere ve kavrayışlara büyük oranda kaynaklık eden Doğu Hindistan Kumpanyası gezilerinin ev sahiplerinden biriydi. Yine, Muhammed Abdullah'ın Brick Lane Circle'daki çalışmalarından ve kendisinin Kumpanya'nın günümüzdeki etkilerine ilişkin durmak bilmeyen çabalarından ilham aldım. Satish Kumar, Kumpanya'ya ilişkin ilk fikirlerimi *Resurgence* dergisinde yayınlayan kişidir; bunların bir kitaba dönüşmesini öneren-

se Mari Thekaekara oldu. David Castle ve Pluto Yayınları ekibi başından sonuna kadar devamlı destekçim oldular. Wimbledon Eagle House'da yer alan Al-Furqan İslam Mirası Derneği'ne bana 2004 ve 2005 yazı boyunca kütüphanelerinden faydalanmama izin vererek kitabın ilk halini yazmamı sağladıkları için şükran borçluyum. Yine, *The Business of Empire* kitabının yazarı Huw Bowen'a kendi eseri daha basılmadan okumama izin verdiği için ve Jack Greene de *Arenas of Asiatic Plunder* adlı kitabından alıntılar yapmama izin verdiği için teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Bir çok kişi bu süreçte bana çok farklı açılardan yardımcı oldu; özellikle Belliappa, Jem Bendell, Anu Bhasin, Sushil Chaudhury, Kate Crowe, Andrea Cunningham, Rajat Datta, Sister Christine Frost, Ram Gidoomal, Caspar Henderson, Jude Holland, Hameeda Hossain, Leslie Katz, Peter Kinder, James Marriott, Malcolm McIntosh, Derek Morris, Prasannan Parthasarathi, Steven Pincus, Munro Price, John Robins, Richard Sandbrook, Rajiv Sinha, John Sabapathy, Andrew Simms, Jonathon Sinclair-Wilson, David Somers, Sara Wajid, Halina Ward, Georgie Wemyss ve Jon Wilson.

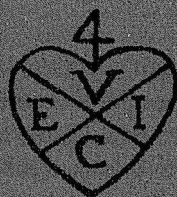
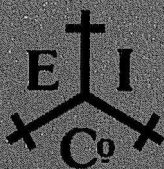
Benim için bu kitap, Kumpanya'nın mirasıyla yüzleşerek Britanya ve Asya'nın ortak geçmişlerinin bir araya getirilme çabasıdır. Böylelikle ikisi arasındaki gelecekteki etkileşimlerin adil olması sağlanabilir. Bu kitabı bu yüzden anne babalarımıza ve çocuklarımıza ithaf ediyorum: Elizabeth ve John, Pushpa ve Sushil, Oliver, Joshua ve Meera.

Yazar ve yayıncı, kendilerine ait görsellerin bu kitapta kullanılmasına izin vermelerinden dolayı şu kişi ve kurumlara müteşekkirdir: Britanya Kütüphanesi (Görsel 1.1); Londra Müzesi (Görsel 2.1); Punch Ltd (Görsel 9.1); Andrew Simms (Görsel E.1). Haritalar The Argument by Design tarafından çizilmiştir. 130. sayfadaki Şair Şahid Ali Ağa alıntısı Wesleyan University Press'in izniyle yayınlanmıştır. 135. sayfadaki John Masfield alıntısı, John Masfield Vakfı'nın edebiyat alanındaki temsilcisi The Society of Authors izniyle yayınlanmıştır.

Nick Robins

Wimbledon, Ocak 2012

DÜNYAYI DEĞİŞTİREN ŞİRKET

DOĞU HİNDİSTAN KUMPANYASI'NIN
MODERN ÇOKULUSLULUĞU
ŞEKİLLENDİRMESİ

Giriş

2000 yılında İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kuruluşunun 400. yıldönümü kutlandı. Yine o yıl ben, Kumpanya'nın 275 yıllık hayatı boyunca faaliyetlerini yürüttüğü Londra Şehri'ne çalışmak için geldim. Şehir, bugün olduğu gibi o zamanlarda da uluslararası mali sermayenin en önde gelen merkezlerinden biriydi. Her ne kadar geriye dönüp baktığımda o çılgın *dot.com* balonunun 1999'un son gününde zirve yapmış olduğunu fark etsem de yeni bin yıla girerken havada hâlâ piyasa heyecanı vardı. Bu vurguncu dalgalanma 1929 Buhranı'ndan beri görülmeyen ölçekte bir suiistimali gün yüzüne çıkararak çökmeye başlarken, ben toplumsal sorumluluk sahibi yatırımlar dünyasına adım atıyordum. Hisse senetlerinin değer kaybı bir kez başladıktan sonra bu durum, hisse fiyatları yarıya yarıya azalana kadar tam üç yıl boyunca devam etti. O an için, ticari çevrelerde bu gidişatı

kabulleniş söz konusuydu. Tüm dünyada bu işin sorumlusunun Enron, Worldcom ve Tyco gibi “çürük elmalar” mı yoksa şirket kapitalizminin koskocaman “elma sepeti” mi olduğu tartışmaları başlamıştı. Daha derinden gelen ve hâlâ çözülemeyen bir kriz, dünya mali piyasalarını on yıldan beri harap ediyor. Bu kriz, işletmelerin “batmayacak kadar büyük” olduğunu göstererek ve şirket idarecilerinin eşit olmayan kazanımlarına meydan okuyarak mevcut küreselleşme modelinin kalbine doğru ilerliyor.

Genellikle tamamen yeni olarak görülen sorunlar, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın büyük oranda şekillendirdiği küresel ekonomik tarihin aslında değişmeyen görüntüsüdür. Hisse senedi piyasası balonlarına, göz yaşartan yolsuzluklara ve hükümetlerin bunları aklamasına oldukça aşina olan Kumpanya, sahip olduğu özel ordusu ile ulusları fethedip milyonlarca kişiyi yöneterek esasında günümüz şirketlerinin aşırılıklarının da ötesine geçiyordu. Fakat Kumpanya’nın bu öncü rolü yakın zamana kadar post-emperyal Britanya’nın kamusal belleğinde yer almıyordu. Bu kafa karıştırıcı boşluğu ilk kez bundan on yıl kadar önce Kumpanya’nın yönetim merkezi olan Doğu Hindistan Evi’ni ziyaret etmeye karar verdiğimde fark ettim. Bu bina, borsa simsarlarının önceleri kahvehanelerde dedikodu yapmak ve Kumpanya hisselerini alıp satmak için toplandıkları Exchange Alley yakınındaki Square Mile’in tam ortasında yer alıyordu. Banka’dan doğuya doğru ilerlediğimde, Doğu Hindistan Evi’nin iki yüz yıldan fazla bir süre ayakta kaldığı Leadenhall ve Lime caddelerinin bittiği köşeye geldiğimde, buranın bir zamanlar dünyanın en güçlü şirketinin merkezi olduğuna dair ne bir işaret ne de bir plaket vardı. Kültürel miras konusunda bu kadar meraklı olan bir ülkede bu eksiklik beni oldukça şaşırtmıştı: Bu tarihi Kumpanya Londra’nın görünen yüzünden neden tamamen silinmişti?

Bu kitap, hem bu soruya bir cevap bulmak için hem de bundan daha önemli olarak Kumpanya’nın yirmi birinci yüzyıl küresel ekonomisi için ne anlam ifade ettiğini yeniden değerlendirmek için yazıldı. Aydınlanma Çağı’ndan itibaren bu şirketin içine daha derinlemesine girdikçe, Kumpanya’nın sadece geçmişe ait, Asya’dan baharat, tekstil ürünleri ve çay getirip Avrupalı tüke-

ticilere satan bir grup tacirin sıradan ticari hikâyesi olmadığı daha da açık hale geldi. Bundan ziyade Kumpanya, bir kurumsal yenilik ve küresel dönüşüm anlatısıydı. Kumpanya, hissedarlı şirket sahipliği modelinin öncüsüydü ve modern işletmeciliğin temellerini atmıştı. Bireysel ve kurumsal çıkara sıkı sıkıya kenetlenen Kumpanya ve onun idarecileri en nihayetinde Asya'da pazar hâkimiyetini sağlayıp Hindistan'ın geniş alanlarını kâr elde etmek için yönettiler. Fakat Kumpanya aynı zamanda idarecilerinin suistimalleri, hisse piyasası taşkınları ve insanlara uyguladığı baskılar nedeniyle faaliyette bulunduğu çağda bir şoke edici bir etki yaratarak, Kumpanya'nın başarısızlıklarına kısmen bir çare olması için, süreç içerisinde Britanya İmparatorluğu'nun genişlemesi biçiminde ortaya çıkan, giderek artan bir oranda devlet müdahalesini de körükledi. Bana kalırsa, bugünün Leviathan şirketleriyle olan benzerlikler kısa süre içerisinde daha da baskın ve bunaltıcı hale gelecektir. Kumpanya yolsuzluk konusunda Enron'dan daha ileri gitmiştir, piyasa gücü açısından da Wal-Mart'dan ileridedir. İki yüz yıldan daha fazla süredir bu yolsuzluklar ve piyasa hâkimiyeti hükümetler tarafından, mesela Lloyds ve Royal Bank of Scotland gibi bankalarda olduğu gibi aklanmaktadır.

Fakat ben bu hikâyenin peşine düşmüşken, oldukça güçlü bir gerginlik patlak verdi. Kumpanya'nın Hindistan'daki mirası Britanya'nın tam tersine her zaman daha görünürdür. "Ticaret yapmaya gelen ve yönetmek için kalan" Kumpanya imgesi, ülkenin ulusal kimliğinin merkezi bir parçasını oluşturur ve aynı zamanda liberalleşen Hindistan'da yeniden canlanan yabancı şirketlere karşı gelişen popüler tepkiye kaynaklık etmektedir. İster kabilelerin yaşadığı alanlara girmeye çalışan maden şirketleri için, isterse de hızla gelişen Hindistan pazarından ufak bir pay kapma derdinde olanlar için olsun, Doğu Hindistan Kumpanyası hâlâ dikkat edilmesi gereken evrensel bir motifi bünyesinde barındırır. Hindistan küresel ekonomik alanda öne çıkmaya başladıkça, bu hikâyeye yeni bir iddia da eklenmektedir. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, 2010 yılında bu sefer Hindistanlı bir girişimci tarafından yeniden kurulmasında simgeleşen bu

yeni kararlılık kimileri açısından ülkenin bağımsızlık mücadelesinin sonuna gelindiğine işaret ediyor. Kumpanya'nın izlerinin bir ordu tarafından fethedilerek değil de kaçak yollarla ülkeye sokulan narkotik akışıyla kaldığı Çin'de de Kumpanya, ulusal kurtuluş mücadelesi anlatısında merkezi bir yere sahiptir. Gerçekten de Kumpanya, Çin'in "ulusal olarak aşağılandığı" yüzyılı başlatmıştı. Kumpanya, Hindistan'da yetiştirilen afyonu Çin'e kaçak yollardan devamlı ihraç ediyordu ve bu ticaret Çinli yetkililerce durdurulunca da iki farklı savaşa neden oldu. Savaşlar sonundaysa Qing İmparatorluğu'nun pazarları Britanya serbest ticaretine açıldı. Bu yüzden Kumpanya'nın yükselişi ve düşüşü, üç nehrin -Thames, Ganj ve Pearl- insanlarını birbirine bağlayan ve emperyal geçmişi olduğu kadar günümüz şirketlerini de anlatan küresel bir hikâyedir.

Doğu Hindistan Kumpanyası'nı ele alan çok sayıda çalışma vardır. Fakat bunların hiç birisi Kumpanya'nın toplumsal kayıtlarını bir şirket olarak ele almamaktadır. Kumpanya'nın toplum üzerindeki etkisini belirleyen dört temel gücü -mali sermaye modeli, teknoloji kullanımı, boyut ve ölçeği, yurtiçi ve yurtdışında kurula bağlanması [regulation]- tahlil eden bu kitap, var olan bu boşluğu doldurmayı amaçlıyor. Kitap, Kumpanya'nın on sekizinci yüzyılda yol açtığı şirketlerin hesap verebilir olmasına ilişkin şiddetli mücadeleyi bir anlamda yeniden geri kazanmaya çalışıyor. Bunun yirmi birinci yüzyıl değerlerini daha erken dönemli bir olaya uygulamak anlamına gelmediğini burada belirtmek gereklidir. Kumpanya ile birlikte yaşamış olanlar onu temelden sorunlu bir kurum olarak görüyorlardı. O zamanın önde gelen aydınları Kumpanya faaliyetlerini incelemiş ve bunları kusurlu bulmuştur. Adam Smith, Edmund Burke ve Karl Marx'ın üçü de, farklı farklı nedenlerden dolayı olsa da bu zorba ve küstah şirkete yönelttikleri eleştirilerde birleşirler. Smith açısından Kumpanya, serbest piyasanın en büyük düşmanlarından birisidir ve "her açıdan tam bir baş belasıdır."¹ Burke'ün temel kaygısıysa Kumpanya'nın hem Britanya'da hem de Hindistan'daki kurulu düzene yönelik devrimci bir tehdit oluşturmasıdır. Yine Kumpanya yapısal doğa-

¹ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York: Random House, 1994, s.693.

sının etik kusurlarını ortaya koymaktadır. “İngilizlerin kâr olarak elde ettiği her bir rupi,” der Burke Parlamento’ya yaptığı konuşmada “Hindistan için sonsuza dek bir kayıptır.”² Kumpanya’nın bir ayağı çukurda görünmeye başladığı günlerden 70 yıl sonra yazan Marx için de Kumpanya, “Bombay yakınlarındaki Salsette Tapınağı’ndaki bizi ürküten herhangi bir ilahi canavardan daha korkunç bir yaratık” ve Britanya’nın “parakrosisinin” bayraktarıdır.³ Fakat Kumpanya’nın hikâyesini daha ilham verici yapan şey, Kumpanya’nın hesap verebilir olması için mücadele eden kimi kişilerin yaptığı gibi, onun sınırlanmamış ekonomik güç elde etme çabasının devamlı olarak dengelenmeye çalışılmış olmasıdır. Sonuç olarak Kumpanya reformlar, protestolar, davalar, düzenlemeler ve son tahlilde de kurumsal yeniden tasarımı vasıtasıyla şirket aşırılıklarına nasıl karşı çıkılabileceğini (ya da çıkılamayacağını) ortaya koyan belli bir zamandan bağımsız dersleri bize sunmaktadır.

Bir anlamda Kumpanya’nın fiziksel varlığını yeniden elde edebilmek için, araştırmalarımı akademinin dışında yürütmeye ve Kumpanya’nın Britanya, Hindistan ve Çin’deki en önemli yerlerini görmeye karar verdim. Kumpanya’nın idare merkezlerini, ambarlarını, köşklerini ve rihtimlerini yeniden ziyaret ederek Kumpanya’nın karakterine ilişkin daha kapsamlı bir anlayış kazanmayı umdum. Kitabın, geçmişle günümüz arasında gidip gelen böylesine bir anlatım yapısı var. Okuyucuya yardımcı olması bakımından, Kumpanya tarihinin köşe taşlarını içeren bir zamandizinsel liste 11. sayfada yer almakta. Kitabın *Birinci Bölümü* Kumpanya’nın tartışmalı mirasına derinlemesine inerek, onun Avrupa ve Asya’da nasıl farklı yollarla hatırlandığını ortaya koyuyor. *İkinci Bölüm*’de Kumpanya’nın çöküşüne zemin hazırlayan içsel gerilimleri olduğu kadar yönetim ve mali sisteminin incelendiği, onun metabolizmasına dair çözümlenme yer almaktadır. Kumpanya’nın on yedinci yüzyılda bir “baharat taciri” olarak işe koyulduğu başlangıç yörüngesiye *Üçüncü Bölüm*’de ele alındı. Kumpanya’nın 1690’larda elde ettiği ilk piyasa hâkimiyetinin sonuçları yine bu bölümde işlendi. Sonuç

² Edmund Burke, *Speech to Parliament*, 1 December 1783.

³ Karl Marx, ‘The British Rule in India,’ *New York Daily Tribune*, 25 June 1853.

olarak Kumpanya, on sekizinci yüzyılın ortasında Bengal yönetimini ele geçirmeyi başardı, bu çok önemli olayın neden ve sonuçları *Dördüncü Bölüm*'de ele alındı.

Ne var ki yirminci ve yirmi birinci yüzyıldaki pek çok şirkette de görüldüğü gibi Kumpanya altından kalkamayacağı kadar büyük işlere girişmişti. *Beşinci Bölüm*, beceriksizlik ve ihmalkârlığın nasıl bir araya gelerek hem bir borsa çöküşü hem de Hindistan'ın en kötü açlık felaketlerinden birine yol açtığını göstermektedir. Britanya'da pek çok kimse, Kumpanya'nın elde ettiği yeni servetle İngiltere'nin gönüllere taht kuran özgürlük anlayışına bir son vereceğinden korkuyordu. *Altıncı Bölüm* Adam Smith'in şiddetli şirket eleştirilerini gözden geçirerek ve bu eleştirileri; 1770'lerde Kumpanya'nın suiistimallerine bir son vermek üzere girilen halk protestoları, parlamentocu eylemciliği ve isyan şeklindeki daha geniş hareketler bağlamında ele almaktadır. Adalet henüz yerini bulmamıştı. *Yedinci Bölüm* Edmund Burke'ün Kumpanya imtiyaz beratına sorumluluk ilkesini yerleştirmeye nasıl çalıştığını irdelemektedir. Ne var ki o günlerin kazananı imparatorluk güdüsü oldu, etik değil. Kumpanya'nın son ticari başarısı daha Doğu'dan, Britanya'nın giderek büyüyen çay ihtiyacını karşılamak için artmakta olan gümüş külçeleri ihracatını karşılayabilecek olan afyonun, ticareti mümkün olan tek mal olarak görüldüğü Çin'den gelecektir. *Sekizinci Bölüm*, bu kârlı ve yasa dışı ticaretin teşvik edilmesinde Kumpanya'nın oynadığı çok katmanlı rolü derinlemesine incelemektedir. İkinci Afyon Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, Kumpanya'nın kendisi de bitti. *Dokuzuncu Bölüm* Kumpanya yönetimine karşı 1857'de girilen büyük devrime giden yolun izini sürmekte ve her zaman hissedarlanna kâr payı ödemeye devam eden Kumpanya'nın ticari işlevlerinden gittikçe sıyrılarak Britanya Tacının Hindistan'daki kâr elde eden temsilcisi haline nasıl geldiğini göstermektedir. Kumpanya'nın 1874 yılındaki tasfiyesinden önce onu belirsiz bir konuma iten 1857 isyanı, onun içinde bulunduğu çağdışı durumunun sona ereceğinin bir habercisidir.

Şirketlerin yönetimine ilişkin Kumpanya tarihinden çıkarılan dersler kişisel çıkar ve kamusal faydayı birleştirebilecek önlemlerle-

re odaklanılarak *Onuncu Bölüm*'de ele alınmıştır. Bunun akabindeyse kitap, Kumpanya mirasıyla daha dürüst bir hesaplaşmanın nasıl olabileceğine ilişkin önerilerde bulunarak sona ermektedir.

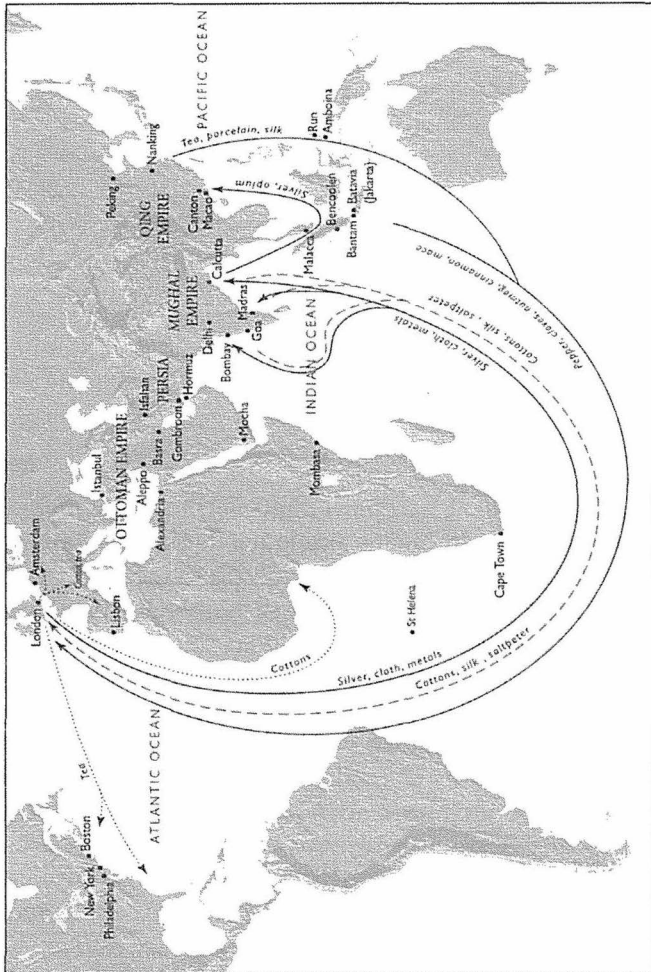
Doğu Hindistan Kumpanyası gibi şirketlerin modern dünyanın oluşumunda oynadıkları role ilişkin kendine has bir hafıza kaybı devam etmektedir. Umuyorum ki bu kitap, sadece tek bir şirketin küresel geçmişimizi nasıl şekillendirdiğini ve bizim bu birikimi günümüz şirketler dünyasını daha hesap verebilir kılmak için nasıl kullanabileceğimizi ortaya koyarak belirli bir mesafe kat etmemizi sağlayabilir.

Zamandizin

- 1498 Vasco da Gama önderliğinde Portekiz filosu Malabar kıyılarına ulaştı.
- 1595 Okyanus üzerinden Doğu'ya ulaşmak için Hollandalı Compagnie VanHarita 1 Kumpanya'nın Dünyası Verre'nin kuruldu.
- 1600 31 Aralık'ta İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası (EIC) kuruldu.
- 1602 Hollandalı Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) kuruldu.
- 1618 İngiliz Kumpanyası Babür İmparatorluğu ile ilk ticaret anlaşması için görüşmelerde bulundu.
- 1623 EIC tacirleri Amboina'dan (Endonezya) VOC kuvvetlerince çıkarıldı.
- 1639 Madras'taki St. George Kalesi İngiliz Kumpanyası tarafından kuruldu.
- 1648 EIC yönetim merkezi Leadenhall Caddesi'ndeki Doğu Hindistan Evi'ne taşındı.
- 1657 EIC daimi anonim şirket haline geldi.
- 1668 Bombay Şehri Kral II. Charles tarafından EIC'ye verildi.
- 1681 Josiah Child ilk EIC yöneticisi (başkan) olarak seçildi.
- 1686-89 Child, Babür İmparatorluğu ile savaşa tutuştu.
- 1690 Kumpanya Bengal Kalküta'da yeni bir üs kurdu.
- 1695 Kumpanya yolsuzluğuna ilişkin ilk Parlamento soruşturması yapıldı.
- 1698 Parlamento Asya ticaret tekeline Yeni Kumpanya'ya ihsan etti.
- 1709 Eski ve Yeni Kumpanyaların birleşmesi tamamlandı.
- 1717 Kumpanya Babür Hindistan'ında kapsamlı ticaret ayrıcalıkları (firman) elde etti.
- 1729 Qing İmparatorluğu tıbbi amaçlar dışında afyon ithalatını yasakladı.
- 1751-52 Robert Clive Arcot kuşatmasını kazandı.
- 1756 Kalküta, Bengal Nevvabı tarafından ele geçirildi ve "Kara Delik" hadisesi yaşandı.

- 1757 Şubat: Kalküta Kumpanya tarafından yeniden ele geçirildi.
23 Haziran: Clive komutasında Kumpanya birlikleri Nevvab'ı Palaş' de yenilgiye uğrattı.
- 1764 Babür, Bengal ve Awadh ittifakı Buxar'da Kumpanya tarafından yenildi.
- 1765 Clive Bengal hazinesini idare etme hakkını (divan) Kumpanya adına elde etti.
- 1769 Kumpanya hisselerinde "Bengal Balonu" yaşandı.
- 1770 Bengal Kıtılığı: 1 ila 10 milyon arasında kişi açlıktan hayatını kaybetti.
- 1772 Kumpanya mali yardım için hükümete başvurdu.
- 1773 Kumpanya yönetiminde reform gerçekleştirilmesine ilişkin Düzenleyici Yasa geçti ve Warren Hastings Hindistan'ın ilk Genel Valisi oldu. Amerika kıtalarında Kumpanya çayının satışının teşvik edilmesi için Çay Yasası geçti, Aralık ayında Amerikalı yurtseverler Kumpanya'nın çayını Boston Limanı'nda denize döktü.
- 1776 Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* adlı eseri yayınlandı.
- 1778 Spiridione Roma'nın *İkram* adlı tablosu Doğu Hindistan Evi'ne asıldı.
- 1780 Philip Francis ve Warren Hastings arasındaki düello.
- 1781 Hastings Çin'e afyon sevkiyatına başladı.
- 1783 Charles James Fox ve Edmund Burke'ün Doğu Hindistan Yasası reddedildi.
- 1784 William Pitt'in, Kumpanya üzerinde devlet iktidarını arttıran Hindistan Yasası geçti.
- 1788 Warren Hastings'in görevi kötüye kullanma duruşması Lordlar Kamarası'nda başladı.
- 1793 Kumpanya tekeli ilk kez kıran Bengal maliyesine ilişkin "Kalıcı Çözüm" ve yeni İmtiyaz Yasası kabul edildi.
- 1795 Warren Hastings aklandı.
- 1799 Hollandalı VOC tasfiye edildi, Kumpanya Mysore'u fethetti.
- 1806 Yeni Doğu Hindistan Rıhtımı açıldı.
- 1813 Kumpanya Hindistan'la ticaret tekeli yitirdi.
- 1833 Parlamento Kumpanya'nın ticari işlemlerine son verdi, Kumpanya Hindistan'da idareci olarak kaldı.
- 1839-42 Çin ve Britanya arasında Birinci Afyon Savaşı.
- 1856-60 II. Afyon Savaşı, sonucunda afyon Çin'de yasal hale geldi.

- 1857 Hint İsyanı'nın ya da Kuzey Hindistan Birinci Bağımsızlık Savaşı başladı.
- 1858 Parlamento Hindistan yönetimini Kumpanya'dan alarak doğrudan Britanya idaresine verdi.
- 1861 Doğu Hindistan Evi yıkıldı.
- 1874 1 Haziran: Doğu Hindistan Kumpanyası tasfiye edildi.

I. Bölüm

Gizli Yara

İkram

1778 yılında, Saygıdeğer Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yöneticileri, Doğu Hindistan Evi olarak adlandırılan Londra'daki genel merkezlerine oldukça şaşalı yeni bir yağlı boya resim astı. Şirketlere ait sanat eserlerinin genelinde olduğu gibi bu tablonun da düşük kalitede olduğu kabul edilir. Bir yorumcunun da belirttiği gibi bu tablo, "ne eseri yapan sanatçıya ne de onu oraya asanlara bir övgü gerektirmeyecek kadar niteliksiz bir çalışmadır."¹ Aslında Kumpanya yöneticilerinin sanata yaraşır, takdire şayan bir sipariş vermek gibi bir beklentileri de yoktu. Üç metrelik boyu ve iki buçuk metrelik yüksekliğiyle Spiridione Roma'nın bu devasa *Doğu Zenginliklerini Britanya'ya İkram Ediyor* adlı görsel dokundurmasının [allegory] tasarlanma amacı sadece görenleri etkilemekti (Bkz. Görsel 1.1). Yöneticilerin Kumpanya'nın kâr ve

¹ Edward Edwards, *Anecdotes of Painters*, William Foster, *Catalogue of Paintings, Statues etc. in the India Office*, London, 1921, s.57.

zarar akışlarını denetledikleri maliye komitesi salonunun tavanına asılı olan *İkram*'ın amacı oldukça basitti: Kumpanya'nın Asya'da en sonunda gerçekleştirmeyi başıarabildiği ticari hakimiyetini dışarıya aksettirmek.

Bu resmin tam merkezinde, her biri kendi ülkesini temsil eden üç kadın yer alır. Manzara, Asya'daki bir sahil şerididir. Resmin solunda yüksek bir kayaya oturan alımlı Britanya, kendisine yakut ve incilerle bezeli taç sunan diz çökmüş Hindistan'a doğru bakmaktadır. Onun yanı başında Çin, kendi hediyeleri olan porselen ve çayı takdim etmektedir. Resmin sağ tarafında yer alan bir palmye koruluğundan, hepsi de ticaretin klasik tanrısı amansız Merkür tarafından Batı'ya doğru yönlendirilen ve bir fil ile bir deve eşliğinde kumaş balyaları taşıyan bir işçi konvoyu çıkagelmektedir. Britanya aslanı ve Yaşlı Baba Thames Britanya'nın ayakları dibinde oturmaktadır, bu da resimde görülen servetin çoğunun Londra'ya akacağını betimleyen bir işarettir.² Resimdeki figürlerin uzağında bir yerlerde, Doğu'nun zenginlikleriyle yüklü Kumpanya'nın ünlü ticaret gemilerinden biri şeritli bayrağı rüzgârda dalgalanarak uzaklara doğru yol almaktadır.

Spiridione *İkram* tablosu için, Avrupa'nın ticaret üstünlüğüne yönelik benzer tasvirlerin geçmiş birikiminden yararlanmıştı. Saygıdeğer Kumpanya'nın esas rakibi olan Hollanda Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyası'nın (*Verenigde Oostindische Compagnie*-VOC) daha erken dönemde elde ettiği başarılar, Pieter Isaacs'z'a 1606 yılında Amsterdam'ı dünya ticaretinin merkezi olarak simgeleştirdiği resmi için gerekli olan ilhamı sağlamıştır.³ Isaacs'ın görsel dokundurmasında Amsterdam, sağ elinde bereket boynuzunu tutarken sol eliyle de dünya yuvarlağını elinin altında tutar. Hizmetkârları ona inciler sunarken, üç VOC gemisi resmin merkezine doğru ilerler. Bundan bir yüzyıl sonra 1729'daysa İngiliz Kumpanyası o günlerin kendi alanındaki en revaçtaki ismi olan Hollandalı heykeltıraş Michael Rysbrack'ı yeni merkezlerine mermerden bir şömine pervazı oyması için tutmuştur. Bu eserin sol tarafında, Asya'yı temsil eden bir kadın-

2 Nehir tanrısının Thames ya da Ganj olmasına göre işler değişir.

3 Bakınız, Kees Zandvliet, *The Dutch Encounter with Asia, 1600-1650*, Amsterdam: Rijksmuseum, 2002.

GÖRSEL 1.1 *Doğu Zenginliklerini Britanya'ya İkram Ediyor,*
Spiridione Roma, 1778

dan hazine sandığı alan Britanya oturur. Britanya'ya biri deve diğeri ise aslan idare eden iki kadın eşlik eder. Sağ taraftaysa, iki Kumpanya gemisi şömüne pervazını çevreler. Burada önemli olan nokta, Britanya ve Asya'nın göz göze bakışmalarıdır. Sanki bu bakışlarla, Kumpanya'nın zenginliğini hâlâ mübadele usulüyle temin ettiği bir çağ betimlenmeye çalışılmaktadır. İngiliz Kumpanyası kendine artık belirli bir yer edinmiştir ama hem hâlâ Flaman rakibinin gerisindedir hem de yeni yeni Fransız *Compagnie des Indes*'nin rekabeti ile karşı karşıyadır.

Fakat 1778 yılından itibaren “John Kumpanyası” olarak anılmaya başlayan bu İngiliz Kumpanyası, Avrupa’nın Asya ile olan ticaretinin efendisi olarak Hollandalı “Jan Kumpanyası”nın yerini tamamen almıştır. Hindistan’daki yerel yöneticilerle ticaret haklarına ilişkin yıllar boyunca süren ihtilaflar, bundan yaklaşık yirmi yıl önce 1757’de Bengal’in alınmasıyla zaten çözülmüştü. Ekonomideki güçlü adalelerini, küçük ama etkili özel kolluk gücüyle birleştiren Robert Clive’in komutasındaki Kumpanya birlikleri, Bengal Nevvab’ını Kalküta’daki ticaret üslerinin 145 kilometre kuzeyinde yer alan Palaşi’de (Plassey) bozguna uğratmıştır. Kumpanya vakit kaybetmeden, mağlup Nevvab’a ihanet etmiş bir general olan Mir Cafer’i Bengal’in bundan sonraki bir dizi kukla yöneticilerinden ilki olarak atamıştır. Gerçek bir savaştan çok ticari bir iş olan Palaşi’yi, Bengal zenginliğinin sistematik olarak yağmalanması izlemiştir. Başlayan bu zenginlik aktarımının güçlü bir nişanesi olarak Kumpanya, hazineye ait altın ve gümüşleri yüzden fazla gemiden oluşan filosuna yükleyerek ırmak ağzında yer alan Kalküta’ya göndermiştir. Clive tek bir vuruşla Kumpanya için 2,5 milyon pound kendisi için de 234 bin pound kazanç elde etmiştir.⁴ Günümüz rakamlarıyla bu kazanç, şirket için yaklaşık 262 milyon poundluk havadan kazanılmış bir paraya, Clive içinse 24,5 milyon poundluk başarı ikramiyesine denk gelmektedir. Tarihçiler Palaşi’nin, Britanya’nın bir İmparatorluk olarak Hindistan’daki varlığının ilk adımı olduğu konusunda hemfikirdir. Aslında bu durum, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın kaydettiği en başarılı iş anlaşması olarak ele alındığında daha iyi anlaşılabilir.

Palaşi’yi takip eden on yılda Kumpanya alandaki hâkim konumunu Asyalı, Hollandalı ve Fransız tacirleri süreç içerisinde bertaraf edip Bengal’in iç ve dış ticaretini tekeline almak için kullandı. 1765 Ağustos’unda güçten düşen Babür İmparatoru II. Şah Alem tarafından Bengal *divan*’ının [bölgedeki gelirlerin toplanması hakkının -ç.n] verilmesiyle Kumpanya’nın buradaki üstünlüğü resmen tanındı. Divan adı verilen bu devlet kurumu

4 1757’deki 2.500.000 £ 2010 fiyatlarıyla 262.000.000 £ ve 1757’deki 234.000 £ ise 24.500.000 £ değerindedir. Bakınız: <www.eh.net> [son erişim, 20/02/12].

vasıtasıyla Kumpanya 10 milyondan fazla insanın vergilerinin toplanması üzerinde bir denetim sağlıyordu. Tek amacı kâr elde etmek olan ve hisse senedi piyasasına kayıtlı olan bir şirket için, bir ülkenin kamu maliyesini ele geçirmek tamamen devrimci bir olaydı. Gerçekten de bu olayın haberi Nisan 1766'da Londra'nın mali piyasasına ulaştığında Kumpanya'nın hisse değerlerinin tavan yapmış olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Aynen Spiridione'nin resmettiği gibi, Doğu'nun zenginliği İngiltere'ye akmaya başlamıştı ve Kumpanya açısından bu eşi görülmemiş bir toparlanma anlamına geliyordu. Alexander Dow'un 1773'te *History of Hindostan* [Hindistan Tarihi] adlı eserinde yazdığı gibi Palaşi'den önce "ticaret dengesi Bengal'in lehine ve tüm diğer milletlerin aleyhineydi" ve Bengal "altın ve gümüşün en ufak bir geriye dönüş ihtimalinin olmadığı bir bataktı."⁵ Fakat artık akış tersine çevrilmişti. Tekel gücü ve beklenmedik şansla bir araya gelen gelirler, Doğu mallarını giderek artan miktarlarda Avrupa pazarlarına akıtan benzersiz bir satın alma gücü ortaya çıkarmıştı. Ucuz Hindistan basmalarına karşı uygulanan katı ticaret engellerine rağmen Bengal tekstili, özellikle de yumuşacık Dakka muslinleri hâlâ Britanyalı seçkin kadınların vazgeçilmez moda unsurlarıydı. Gerçekten de Spiridione'nin tablosunda Britanya, musline dolanmış bir şekilde betimlenmiştir. Fakat Kumpanya'nın en değerli ticaret ürünü artık çaydı. Bengal'in zenginliği, Kumpanya'nın Kanton'daki (Guangzhou) Çin şubesinden yaptığı sevkiyatını arttırabilmesini sağlamıştı. Çay sevkiyatı 1768'den sonraki beş yıl içinde üçe katlanmıştı. Yıllık çay tüketimi miktarıysa İngiltere'deki her bir kadın, çocuk ve erkek için yaklaşık yarım kiloya yükselmiştir. Kumpanya'nın ağırlığı Londra caddelerinde de hissedilmeye başlanmıştı; sadece Leadenhall Caddesi'ndeki görkemli genel merkez binalarıyla değil aynı zamanda Blackwell'deki devasa rıhtım yerleşkesi ve Stepney Green civarındaki tüccara ait hoş evlerle de. Spiridione'nin ticari başarıyı adeta bir zafer havasında resmetmesinden beş yıl sonra, Kumpanya faaliyetlerini soruşturan Parlamento Komisyo-

⁵ Alexander Dow, *History of Hindostan*, 1773; Sushil Chaudhury, *The Prelude to Empire: Palaşi Revolution of 1757*, New Delhi: Manohar, 2000, s.18.

nu, 1778 yılını, Kumpanya'nın Asya'dan yaptığı ithalatta "tüm bentleri yıkan taşkın" yılı olarak değerlendirecekti.⁶

Kayıp Unsurlar

Doğu Zenginliklerini Britanya'ya İkram Ediyor, Kumpanya'nın ticari gücünün zirvesindeyken kendisini nasıl görmek ve göstermek istediğine dair bizlere muazzam bir pencere açar. Tablonun klasik imgelem ve oryantal egzotizmi iç içe sunması –Palmye bahçesindeki Merkür gibi– Kumpanya'nın Doğu'daki başarısının sağladığı sonu olmayan zenginlik duygusunu çok iyi yansıtmaktadır.

Ne var ki bu büyük tabloda pek çok şey eksiktir. Üst düzey şirket girişimlerinin pek çoğunda daha önceden de görüldüğü gibi, Bengal'in alınması Doğu Hindistan Kumpanyası için fazlasıyla büyük bir kazanımdı. Başlangıçta hisse senetleri piyasasında yaşanan heyecan, çok geçmeden aşırılığa, yanlış yönetime ve çöküşe zemin hazırlamıştır. Kumpanya kendisini orta halli bir ticari girişimden güçlü bir kurumsal makineye dönüştürdükçe, yönetim sistemi ortaya çıkan yeni sorumluluklarla başa çıkma konusunda tamamen aciz kalmıştır. Yerel dokumacılar ve köylülere eziyet etmek adeta bir kural haline gelmiştir. Kumpanya yönetimi tacirlerin elinden maceracıların eline geçtiğindeyse askeri harcamalar artık çığırından çıkmıştır. Yolsuzluk adeta bir salgın boyutlarına ulaşmış, Clive ve diğerleri tarafından tezgahlanan vurgunlar hisseleri sollamıştır. Bunu takiben Güney Hindistan'da 1769 yılında ortaya çıkan anlaşmazlıksa küstah yatırımcıların öfkesini kamçılamış ve Kumpanya hisse fiyatlarını hızla geriletmiştir. Mali kriz Avrupa'ya sinsice yaklaşmış ve Kumpanya da iflasla karşı karşıya kalmıştır. Bengal'deki dünyada ise Kumpanya yöneticileri yükselen buğday fiyatlarından kâr elde ederken yaşanan kıtlık açlığa dönüşüyordu. Konuya ilişkin oyunlar, el ilanları ve şiirlerle o dönemki Britanya basını Kumpanya ve yöneticilerini yerin dibine sokmuştur. Şirket yöneticileri, açgözlü Nevvablar (ya da züppeler) ve George dönemi İngiltere'sinin Yuppileri ola-

6 Ninth Report of the Select Committee, July 1783, içinde S.J. Marshall (ed.), *Writings and Speeches of Edmund Burke*, V, Oxford: Clarendon Press, 1981, s.232.

rak karikatürleştirilmiştir. Glasgow'da Ahlak Felsefesi Profesörü olan Adam Smith de çağdaşı pek çok insan gibi Kumpanya'nın Doğu Hint Adaları'ndaki zulüm ve zorbalıklarından dehşete düşmüştü.⁷ Atlantik'in öte yakasında, Britanya'nın Amerikan kolonilerinde yurtseverler, Kumpanya çayını bir baskı simgesi olarak görmeye başlayınca Parlamento'ya artık duruma müdahil olması için baskı yapılmıştır. Pensilvanya esnaf odasına şikayet başvurusunda bulunan bir "Atölye sahibine" göre Amerika, "evrendeki en güçlü ticaret kumpanyasıyla" yani "tiranlık, yağma, zulüm ve kan dökme konularında oldukça maharetli" bir kurumla karşı karşıyaydı.⁸ 16 Aralık 1773 akşamı "Kızılderililer gibi giyinen yurtseverler Doğu Hindistan Kumpanyası'nın çaylarını Boston limanında denize döktüler ki bu, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcını simgeleyen bir hamle olarak tarihe geçmiştir.

İkram Kumpanya'nın genel merkezinde ilk kez görücüye çıktığında, savaş, Amerika kıtalarında tüm şiddetiyle devam ediyordu. Londra'da ise Kumpanya hisseleri değer kaybetmeye devam ederek 1760'larda ulaştığı seviyenin yarısına kadar gerilemişti. Doğu'da, Kumpanya'nın Hindistan'daki en kıdemli yöneticisi Genel Vali Warren Hastings, Kumpanya'nın mali durumunu düzeltmek için birbiri ardı sıra biçare önlemler alıyordu. Parlamento'nun Kumpanya'yı bir kez daha hesap vermeye davet ettiği 1780'lerin başında, felsefeci/siyasetçi Edmund Burke, Kumpanya'ya yönelik oldukça acımasız eleştiriler getirmiştir. Burke'e göre Hindistan, Kumpanya'nın "Bitmek bilmeyen servet aktarımı yüzünden, kökten ve telafisi mümkün olmayan bir şekilde harap olmuştur." Burke'un bu cümlesi Hindistan'daki Britanya varlığının bundan sonraki 150 yılı boyunca hatırlanacaktır.⁹

Fakat ne vurgunlar ne savaşlar ne de yolsuzluk, Kumpanya'nın 24 yöneticisinin Spiridione Roma'ya sipariş ettikleri resmin ifade ettiği üstün kurumsal güven duygusunu sarsmaya yetmedi. Şimdilerde olduğu gibi o günlerde de bazı şeyler her zaman gizli kaldı.

7 Adam Smith, *An Inquiry into the Wealth of Nations*, book I, chas. VIII, New York: The Modern Library, 1994 [1776], s.84.

8 "To the Tradesmen and Mechanics of Pennsylvania," 4 December 1773.

9 Ninth Report, in Marshall, *Writings and Speeches of Burke*, V, s.226.

Garip Bir Görünmezlik

1600 yılında soğuk bir Yeni Yıl Arifesi'nde kurulan İngiltere'nin Doğu Hindistan Kumpanyası, modern anonim şirketlerin anasıdır. İki buçuk yüzyıldan fazla devam eden varlığı boyunca, imtiyazlı tekellerin merkantilist dünyası ile sadece hisse sahiplerine karşı sorumluluk taşıyan sanayi çağının şirketleri arasında bir köprü görevi görmüştür. Kumpanya'nın bir kraliyet imtiyazı ile kurulmuş olması, Britanya ve Asya arasında gerçekleşen tüm ticaret üzerinde tekeli ve topraklar üzerinde yönetim ve ordu besleme şeklindeki yarı-egemen ayrıcalıkları onu başka zamanlara ait kurumsal şirketlerden ayırır. Fakat mali yönden beslenmesi, yönetim yapısı ve iş dinamikleri düşünüldüğünde Kumpanya'nın modern bir yapı olduğu inkâr edilemez. Kadrosunu yöneticiler değil de hizmetkârlar olarak adlandırmış olabilir ya da e-posta ile değil de tüy kalemle haberleşmiş olabilir ama hisse sahiplerine ait bir şirketin tüm temel özellikleri Kumpanya'da apaçık görülebilir.

Öncü bir şirket olma özelliğinin yanı sıra Kumpanya'nın büyük ölçekli faaliyetleri de onu küresel düzlemde tarihsel olarak önemli kılmıştır. Gücünün zirvesindeyken Kumpanya'nın ticaret imparatorluğu Britanya'dan Atlantik'e, Cape'den Körfez'e ve oradan da Hindistan'a uzanıyordu. Kumpanya, Atlantik'in ortasında yer alan ve Napolyon'un sürgündeyken Kumpanya'nın kahvesinden içtiği, Saint Helena adasında bir ticaret merkezine sahipti. Yine Ortadoğu'da Basra ve Gombroon'da (Bandar Abbas) "fabrikalar" kurmuştu. Ama Kumpanya'nın etkisinin en derinden hissedildiği yer Hindistan'dı. Sadece Bombay (Mumbai), Kalküta (Kolkata) ve Madras (Chennai) değil, Hindistan'ın en önde gelen şehirlerinden bazıları Kumpanya'nın ticareti sayesinde büyümüştü. Bu liman şehirlerinin yanı sıra, ilk başlarda bir fırsat arayışının sonucu olarak ortaya çıkan ama zamanla Hint yarımadasının çoğunu yönetmek gibi kendi içinde bir amaca ulaşmak için Kumpanya büyük bir kara imparatorluğu kurmuştu. Kumpanya'nın ayak izleri buralarla da sınırlı değildi; Güney Doğu Asya'ya, Çin ve Japonya'nın ötesine kadar uzanıyordu. Penang ve Singapur, ülke topraklarının ticari mallar gibi alınıp satıldığı bir çağda

Kumpanya tarafından satın alınan iki limandı. Kumpanya'nın ilk ticari zaferini elde ettiği yer Hindistan'sa, Kumpanya'nın servetini oluşturduğu ikinci yer Çin'dir. Kumpanya'nın Kanton'daki "fabrikası" milyonlarca poundluk Bohea, Congou, Souchon ve Pekoe çaylarını Batı'ya, Britanya ve ötesine akıtan bir huni gibiydi. Diğer yöndeysel ilk olarak gümüş ve daha sonraları da Kumpanya'nın armalarını gururla taşıyan sandıklar içinde kaçak Patna afyonu taşınyordu.

Varlığı boyunca Kumpanya neredeyse devamlı bir dönüşüm halindeydi. Kumpanya'nın sonuysa, Britanya'da genellikle Hint Ayaklanması ve Hindistan'da Birinci Bağımsızlık Savaşı olarak bilinen ve Kumpanya yönetimine karşı 1857-58'de gerçekleşen başkaldırıdan sonra gelecektir. O tarihlerde Kumpanya, on yedinci yüzyılın başlarında Endonezya'daki biber pazarına girmek için dört küçük gemiyle işe koyulan tüccar takımı ile olan tüm bağını artık neredeyse yitirmişti. Kumpanya artık ticaret yapmıyordu, Hindistan'da gerçekleştirdiği fetihleri Britanya Tacı'nın ruhsatlı temsilcisi namıyla yönetiyordu. Yine de arada değişmeyen sabit bir bağ kalmıştı: Kâr elde etme şeklindeki temel hedef ve bununla birlikte hissedarları daima göz önünde bulundurmak ve yıllık kâr payı dağıtma amacı. Büyük isyanın bastırılmasının akabinde Kumpanya'nın çağdışı durumuna yönelik sert bir kamuoyu tepkisi vardı. 1858 Hindistan Sözleşmesi ile Kumpanya millileştirildi. Kumpanya'nın tüm hak ve sorumlulukları Britanya Devleti tarafından devralındı ve böylelikle Britanya Racalığı başlamış oldu. Ne var ki Kumpanya bir araştırmacının da ifade ettiği gibi "bir gölge karartısı şeklinde" yaşamaya devam etti. Nihai amacını kaybetmiş olsa da yöneticiler, son imtiyaz anlaşmasından geriye kalan yıllar için Kumpanya'nın sermayesinin korunması gerektiği konusunda üstelediler. Zaman geçtikçe Kumpanya hisseleri devlet tahvilleriyle değiştirildi ve 1 Temmuz 1874'te Kumpanya'nın varlığı sona erdi.

Sömürge yönetimi Kumpanya'nın Asya'daki maceraperestliğinin elbette nihai sonucudur. Ama Kumpanya'yı merhametsizce ilerleten esas etken hem kişisel hem de kurumsal kâr peşinde koşmaktı. Bu devininin sonuçları dünya çapında sarsıcı olmuş-

tur. Batışına kadar geçen sürede Kumpanya, zenginliğin Batı'dan Doğu'ya doğru olan akışını tersine çevirerek ekonomi tarihinin gidişatını değiştirmiştir. Roma döneminden beridir baharat, tekstil ürünleri ve diğer lüks malların karşılığında altın ve gümüş gönderen Avrupa, her zaman için Asya'nın ticari bağımlısı olmuştur. Avrupalı tüccar, Batı ekonomisinin Asya'nın yanında zerre kadar olduğu zamanlarda Doğu'nun servet ve bilgeliğinin cazibesine kapılmıştır. Doğu'nun satın almak isteyeceği ve İngiltere'nin de ihraç edebileceği hemen hiçbir şey olmadığı için de Kumpanya ilk 150 yılında bu kılıgıyı tekrarlamıştır. Daha sonra Palaşi Savaşı'nı takip eden on yıllar içinde ilk olarak Bengal'de, daha sonra da afyon ticaretiyle Çin'de Kumpanya bu köklü ticaret ve servet örüntüsünü kırmıştır. Kumpanya'nın çöküşüne kadarki dönemde Avrupa ekonomisi, Çin ve Hindistan ekonomisini ikiye katlamıştır ki bu, 1600 yılındaki durumun tamamen tersine çevrilmesi anlamına gelmektedir (Tablo 1.1). Eğilimin bu şekilde tersine dönmesinde elbette birçok unsur etkili olmuştur ama Doğu Hindistan Kumpanyası, modern zamanların doğuşunu belirleyen küresel gelişmelerde yaşanan büyük değişimin tetikleyicisi olan önde gelen aktörlerden kesinlikle biridir.

TABLO 1.1 1600-1870 Yılları Arasında Dünya GSMH Paylarındaki Değişim (milyon dolar üzerinden 1990 yılı değerlemesiyle)

	1600	%	1700	%	1870	%
Britanya	6.007	1,80	10.709	2,88	100.179	9,10
Batı Avrupa	65.955	20,02	83.395	22,46	370.223	33,61
Çin	96.000	29,14	82.800	22,30	189.740	17,23
Hindistan	74.250	22,54	90.750	24,44	134.882	12,25
Dünya	329,417		371.369		1.101.369	

Kaynak: Angus Maddison, The World Economy, OECD, 2001, s. 261, Tablo B-18.

Yine de benim yaptığım gibi bir gün Doğu Hindistan Evi'nin arazisini gezmek isterseniz, bir zamanların bu kudretli şirketi-

nin çalkantılı etkisini bugünlere taşıyan pek bir iz kalmadığını fark edersiniz. Richard Rogers'ın cam ve çelikten inşa edilen Llyonds Binası günümüzde yerli yerinde duruyor. Kumpanya Yönetim Kurulu'nun küresel faaliyetlerini yönettiği ve dört ayda bir düzenlenen ünlü mezatların gerçekleştiği mekân burasıdır. Kimi zaman günlerce süren bu mezatlardan zamanında öylesine bir heyecan ortaya çıkarmış ki Satış Odası'ndan yayılan "bağırış çığırış" gürültüsü kalın taş duvarların ardındaki caddeden duyulabilirmiş. Lawrence Norfolk'un 1991'de basılan muhteşem romanı *Lemprière's Dictionary* [Lemprière'in Sözlüğü] bu tutkulu anlardan bazılarını yakalamıştır. Romandaki hikâyede, Londra sokaklarının altında uzanan büyük bir mağarada gizli bir örgütün, Kumpanya'yı kendi çıkarları için nasıl kullandığı anlatılır. Romanın kahramanı Doğu Hindistan Evi'ne yaklaşırken, "adeta kaskatı kesilmiş bir ceset gibi Leadenhall Caddesi boyunca uzanan taş bir gemi enkazına" denk gelir.¹⁰

Kumpanya'nın ilk genel merkezi Leadenhall Caddesi'nde değildi. Kumpanya I. Elizabeth tarafından "Doğu Hint Adalarıyla Ticaret Yapan Londralı Tüccarın Düzenleyicisi ve Kumpanyası" adıyla ilk kez kurulduğunda işler Kumpanya'nın ilk Yöneticisi Sir Thomas Smythe'in konağından yürütülüyordu. Philpot Lane'de yer alan bu konağın yerinde günümüzde oldukça manidar bir biçimde "Spice Trader" [Baharat Taciri] adıyla faaliyet gösteren bir Hint restoranı yer alıyor. Daha sonraysa Kumpanya birkaç yüz metre kuzeye taşınarak Crosby Hall'a yerleşmiştir. Kumpanya'nın bu yer değişikliğinden çok sonraları bu Jakob ben yapı Londra'nın mali merkezinin ortasında kaldı. Yirminci yüzyılın sonlarında gayri menkul komisyoncuları binayı yıkmakla tehdit edince, kamusal bir kampanya ile bina söküldü ve Chelsea'de, nehir kıyısında tuğla tuğla yeniden inşa edildi. Crosby Hall, Muhafazakâr Başbakan Margaret Thatcher'ın 1986 yılında Büyük Londra Konsey'ini kaldırmasının ardından özel sektöre satılana kadar bir kolej olarak kamusal kullanıma açık kaldı. Bina bundan sonraysa sigortacılık devi Lloyds'dan ayrılan bir banker tarafından satın alındı.

¹⁰ Lawrence Norfolk, *Lemprière's Dictionary*, London: Minerva, 1996.

İlk defa 1648'de Kumpanya tarafından kullanılan Doğu Hindistan Evi 200 yıllık ömrü boyunca pek çok kez el değiştirmiştir. Bina 1690'larda, "önsezi sahibi ve derin amaçlara sahip adamların birlikteliği olan Doğu Hindistan Kumpanyası'na" ait ev olarak biliniyordu.¹¹ On sekizinci yüzyılın başlarından itibaren bina Londra şehrinin önemli simgelerinden biri haline geldi ve Güney Denizi Kumpanyası ve İngiltere Bankası ile birlikte o çağın şirket üçlüsünü oluşturdu. En tepesinde bir denizci ve iki yunus heykeli olan Doğu Hindistan Evi binası belirgin bir biçimde deniz havası taşımaktadır ve hem kraliyet hem de kendi kurumsal armasıyla bezenmiş ön yüzüyle önemini önünden gelip geçenlere aktarmaktadır. Güney Denizi Kumpanyası'nın 1721'de çöküşünden sonra Kumpanya ve onun genel merkezi Walpole İngiltere'sinde yeni bir üstünlüğe kavuşmuştur. Daniel Defoe 1721 yılında yayınlanan *Tour Through the Whole Island of Great Britain*'da [Bütün Büyük Britanya Adası Boyunca Gezi] ilk Doğu Hindistan Evi'ni "eski ama ferah, güzel olmasa da usturuplu bir bina" olarak tarif eder.¹² Kumpanya faaliyetlerinin ölçeği genişleyip yeni ambar ve depo ihtiyacı ortaya çıkınca bu amaca uygun taştan inşa edilmiş yeni bir genel merkez binası 1729 yılında açılmıştır. Dış tarafı düz olan yeni Doğu Hindistan Evi'nin içinde yer alan ve Atlantik'ten (St. Helena) Afrika'ya (Cape Town), Batı Hindistan sahillerine (Bombay ve Thalassery) buralardan da Madras ve Kalküta'ya kadar uzanan önemli ticaret merkezlerini betimleyen bir dizi yağlı boya tablo Kumpanya'nın küresel menzilini yansıtıyordu. Ayrıca yönetim kurulu toplantı odasına Britanya'nın Doğu ile hediyelerini değiş tokuş etmesini tasvir eden yeni bir şömine de yerleştirilmişti.

Palası'den sonra ticari kahramanlıkları gösteren bu amblemlerin yanına, Kumpanya'nın askeri kahramanlarının, ilk önce Clive ve daha sonra da Stringer Lawrence'ın heykelleri katıldı. Ama Kumpanya'nın gücü arttıkça 1720'lerin katı bina tarzıyla Kumpanya'nın küresel faaliyetleri artık uyumsuz hale geldi. 1773 yılında basılan *New History of London* [Londra'nın Yeni

11 John Keay, *The Honourable Company*, London: HarperCollins, 1993, s.219.

12 Daniel Defoe, *A Tour Through the Whole Island of Great Britain [1724-26]*, London: Folio Society, 2006, s.182.

Tarihi] adlı kitabında James Noorthouck, binanın dış görünüşünün Hindistan topraklarında egemen otorite sahibi olan bir Kumpanya'nın ihtişamına asla uygun olmadığını belirtiyordu.¹³ Böylelikle 1796-1799 yılları arasında 60 metre uzunluğunda klasik tarzda muazzam bir bina inşa edildi. Binanın altı sütunlu revakının üzerinde yer alan üçgen pencere alınlığında III. George, Doğu ile ticaretin koruyucusu şeklinde tasvir edilmişti. Yine görsel dokundurmaya başvurularak yontulmuş üç kadın heykeli burada yer alıyordu: Bir aslan üzerinde Britanya, at üzerinde Avrupa ve bunları takip eden bir deve üzerinde Asya.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında bu heybetli binanın duvarları ardında, Kumpanya genel merkezinin yaklaşık 200 kişilik memur kadrosu oturuyordu. Sabit bir gelir ve iyi bir emeklilik hayali kimilerini oldukça cezbetmişti. Bunlardan izleri burada çalışanların edebi bağlantıları üzerinden bulmak mümkündür. *Essay of Elia'nın* [Elia Denemesi] yazarı ve romantik şairlerin dostu olan Charles Lamb, Kumpanya'nın muhasebe bölümünde 1792'de çalışmaya başlamıştı. Samuel Taylor Coleridge 1797 yılında yazdığı şiiri "This Lime Tree Bower"ı [Bu İhlamur Ağacı Kameriyesi] "Büyük şehirde bir mahpus gibi doğanın peşi sıra koşarken çoğu kez bitap düşen iyi kalpli arkadaşı Charles'a" adanmıştı. Lamb, 33 yıl boyunca kah işinden sağladığı sabit gelire şükrediyor kah kendi sıkıcı memuriyet yaşamına lanet ediyordu. Arkadaşı William Wordsworth'a 1815'de yazdığı bir mektupta Lamb, kendi kafa karışıklığının, yürütülen tüm ticari işlemleri, malların mübadele edilmesini ve milletler arasındaki etkileşimi tahrip ettiğinden bahsediyordu.¹⁴ Wordsworth'un erkek kardeşi John ise, Şubat 1805'te Kumpanya gemilerinden *Earl of Abergavenny*'nin enkazında can verecekti. 1819 yılında Lamb, Doğu Hindistan Evi'nde işe başlayacaktır. Onu işe alansa Hindistan Evi'nde çalışan üç yardımcı müfettişten biri olan gotik romancı Thomas Love Peacock idi. Peacock'un yeni işinden oldukça memnun olan Leigh Hunt, şair Percy Bysshe Shelley'e yazdığı mektupta "Peacock'un Doğulu

¹³ James Noorthouck, *New History of London*, William Foster, *The East India House*, London, 1924, s.133.

¹⁴ Anthony Sampson, *Company Man: The Rise and Fall of Corporate Life*, London: HarperCollins, 1996, s.21.

ihtişamıyla, Brahmancı öğretileriyle ve kaçınılmaz olarak yolsuzluğa bulaşmasıyla çok dalga geçtiklerini" yazar.¹⁵ Yine aynı yıl faydacı akımın ünlü ismi James Mill Kumpanya hizmetinde çalışmaya başlamıştır, sonrasındaysa 1823'de oğlu John Stuart'ı ve 1835 yılında da diğer oğlu James Bentham'ı (Bengal'de bir memuriyete) aynı yerde işe aldırılmıştır. George Grote Mill de babasının ölümünden sonra onun izinden giderek 1844 yılında aynı yerde kâtip olarak işe başlamıştır. Yani sözün kısası, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde neredeyse herkes ya doğrudan orada çalışarak ya ailevi bağlara sahip olarak ya da onun ürünlerini tüketerek Doğu Hindistan Kumpanyası ile öyle ya da böyle bir bağa sahipti.

Doğu Hindistan Evi'nin bu üçüncü ve son yeniden canlanması artık çok geride kalmıştır: Kumpanya mülklerinin Kraliçe Victoria'nın imparatorluğunca iç edilmesinden sadece üç yıl sonra Doğu Hindistan Evi enkaz haline geldi. Spridione'nin Britanya görsel dokundurması şehrin ticaret merkezi olan batısından, politik merkezi olan doğusuna kadar Londra'da kısa ama oldukça manidar bir seyahat gerçekleştiren pek çok nesneden sadece biridir.

Kumpanya'ya ait bir çok sanat eseri hâlihazırda Victoria Müzesi ile Albert Müzesi'nde sergilenmektedir ve bunlardan en çok bilineni Mysore Sultanı Tipu Sahib'in kaplan biçimindeki saat mekânizmasıdır. *İkram* ilk olarak Hindistan Ofisi'ni süslemiş, daha sonra da bu kurumun yerine geçen Whitehall'daki Dış ve Commonwealth İlişkileri Ofisi'nde kullanılmıştır ve halen buradaki Gurka merdivenlerinin üzerinde durmaktadır. Kumpanya'nın Clive, Hastings ve Cornwallis'e ait heykelleri binanın içinde dağınık halde durmaktadır. Bunlar dışında Kumpanya'dan geriye kalan somut miras Londra'nın diğer kesimlerinde oldukça azdır. Fakat –herhalde böylesi ancak Britanya'da olur– Fenchurch Caddesi'nde yer alan Doğu Hindistan Arması adlı pub, bir zamanlar Aldgate boyunca uzanan Kumpanya'nın devasa ambar yerleşkesinden geriye kalan biricik parça olarak varlığını sürdürmektedir.

15 Olwen Campbell, *Thomas Love Peacock*, London: Arthur Barker, 1953, s.54.

Londra Şehri anıtlarla doludur ama bunlardan hiç biri- si Doğu Hindistan Kumpanyası'nın varlığını kaydetmemiştir. Kumpanya'nın tamamen Londra'ya ait bir kurum olduğu düşünül- düğünde –çünkü kuruluş nizamnamesi Asya ile ticaret yapan diğ- er liman şehirlerindeki tüccarı bünyesine kabul etmemekte- dir– bu eksiklik oldukça gariptir. Londra geçmişini hatırlamaktan tamamen vazgeçmiş de değildir elbette. Örneğin, Doğu Hindistan Evi arazisinde Londra Penny Post'un William Dockwood tarafın- dan 1680'de kurulmasının anısına bir plakete yer alır. Ama Doğu Hindistan Kumpanyası'nın genel merkezinin iki yüz yıldan fazla bir süre burada olduğunu belirten başka herhangi bir şey yoktur.¹⁶ Birçok kurumun tarihin anonimliğinde kaybolması anlaşılabilir bir durum olmakla birlikte Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ta- rihten bu şekilde silinmesi çok şüphelidir.

Bu yokluğu açıklamak için Kumpanya'nın tarih içindeki tar- tışmalı konumunun merkezine odaklanmak gereklidir. Kumpan- ya mirası dünya üniversitelerinin dışında; dünya çapında da de- vamlı olarak yayınlar, sergiler ve belgesellerle kolektif belleğin yeniden ve yeniden anımsatılan bir parçasıdır. Fakat bu hatırla- ma düz bir çizgide ilerlemez; Avrupa'da ve Asya'da ve elbette en çok da Kumpanya'nın simgesel gücünün çağdaş kültürde hâlâ önemli bir yer işgal ettiği Hindistan'da geçmişe ilişkin birbiriyle temelden çatışan farklı görüşler mevcuttur.

Belirgi ile Karşılaşmak

Kumpanya'nın Hindistan'ın doğu ve batı sahillerinde yer alan Tellicherry'deki biber limanındaki müstahkem mevki kalıntıla- rından Chennai'deki St. George kalesine kadar uzanan bir alan içindeki kalıntıları hâlâ çok etkileyicidir. Geriye kalan en büyük iz ise, muazzam boyutlarda bir “şirket şehri” olan Kalküta'da- dır. Kimi Britanya kökenli cadde isimleri değiştirilmiş olsa da Kumpanya'nın şehre vurduğu damga aşikârdır. *Archeological Sur- vey of India* tarafından yürütülen en son kazılar, daha sonraları Kalküta olarak adlandırılacak olan çevrenin, John Charnock'un

16 Yeni binanın yapımından önce burada “1726–1861 yılları arasında Doğu Hindis- tan Evi bu binadaydı,” ifadesinin yer aldığı bir plakete vardı.

burayı 1690 yılında Kumpanya için talep etmesinden yüzyıllar öncesinde bile canlı bir ticaret merkezi olarak kullanılmış olduğunu göstermiştir. Tüm Doğu'da bolluk ve bereketinden dolayı "Yeryüzündeki Cennet" olarak bilinen Bengal'in Avrupalı tüccarın dalgalar halinde kendisine çekmesinin nedeni nitelikli tekstil ürünleriydi. Portekizli tacirler 1535 yılında bölgede varlık gösteren ilk Avrupalılardı, bundan bir yüzyıl sonra da bunların yerini Hollandalı denizciler alacaktır. İngiliz Kumpanyası'nın Bengal'e gelişi görece geç bir tarihte olmakla birlikte Kalküta'daki yeni ticaret üssü çok hızlı gelişmiştir. Daha sonraları William Kalesi'ni oluşturacak olan ilk mazgallı siperler 1696 yılında inşa edilmiştir ve bundan iki yıl sonra Kumpanya, civarda yer alan bitişik üç köyün; Sutanuti, Govindapur ve Kolikata'nın toprak sahipliği (*zamindari*) haklarını elde etmiştir. 1720'lerden itibaren Bengal Kumpanya'nın Asya'dan yaptığı tüm ithalatın yarısını karşılıyordu ve bunun da pek çoğu Kalküta üzerinden geliyordu. Çok sayıda Hindistanlı, şehrin sunduğu bolluğun cazibesine kapılmıştı ve on sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kalküta'nın nüfusu 120.000'ni geçmişti. Bu nüfus içinde sadece 250 kişi Kumpanya çalışanıydı.

İlk kurulduğu esas yerin bir mil güneyinde olmakla birlikte, iki yüzyıldan bu yana William Kalesi Hugli Nehri'nin kıyısında yer almaktadır. Kalenin ilk hali Bengal ordusu tarafından 1756 Haziran'ında kuşatılıp ele geçirilmişti. Kalküta'nın yeniden alınması ve Palaşi zaferinden sonraysa Clive bu kaleyi daha stratejik bir yere taşıdı. Kalenin dayanıklı savuma duvarları hiçbir zaman sınanmamıştır ama burası Hindistan Ordusu Doğu Kumandanlığı'nın bir üssü olarak askeri geleneği devam ettirmektedir. Bunun hemen yakınlarında bulunan beyaz mermerden Victoria Anıtı, Kalküta tarihini ve Kumpanya'nın bu şehrin gelişmesindeki kurucu rolünü oldukça dengeli bir şekilde sergiler. Kuzeye doğruysa Kumpanya döneminden kalma Hükümet Binası, Raj Bhavan yani Bengal Valisi'nin ikametgâhı olarak kullanılmaya devam ediyor. Bu muazzam büyüklükteki binanın yapımına, 1798 yılında Bengal'in beşinci Genel Valisi Richard Wellesley Hindistan'a ayak basar başlamıştı. Wellesley, Kedleston

Hall'daki müstakbel ikametgâhını, o sıralarda Londra'da inşası tamamlanmak üzere olan yeni Doğu Hindistan Evi'nin ihtişamından hiç de altta kalmayacak biçimde Derbyshire'da bir kır evi olarak tasarlamıştı. "Leadenhall Caddesi'nin peynir satıcıları" olarak adlandırdığı yanında çalışanlardan hırsını çıkarırcasına, Wellesley, son derece övündüğü bu binadan hiçbir masrafı esirgememişti. Bu binanın hemen yakınlarında, hâlihazırda Batı Bengal Hükümeti memurlarınca kullanılan ve bir zamanlar burada çalışan Kumpanya kâtiplerine atfen Yazıcılar Binası olarak adlandırılan yapı yer alır.

Kumpanya ve Kalküta arasındaki derin bağlantıyı gösteren bu somut simgeler, yüzyıllar boyunca ihtilafa neden olan kimlik sorunlarıyla tezat oluşturmaktadır. Örneğin yakın zamanlarda yerel aileler Job Charnock'un Kalküta'yı resmen kuran ilk kişi olduğu iddiasına, Kumpanya henüz daha bölgeye gelmeden önce çok sayıda Hint yerleşiminin burada zaten mevcut olduğu görüşüyle karşı çıkmıştır. Benzer şekilde, Palaşi Savaşı da sıradan Bengaliler arasında güçlü duygular uyandırmaktadır. Savaşta tahtı ele geçirmek için Clive'in yanında yer alan Mir Cafer hâlâ ihanetin dillere destan bir simgesidir. Fakat Hindistan'da bundan daha da beteri, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yabancı şirketlerin gizil güçteki tehlikesine dair ibretle anılmaya devam ediyor oluşudur. Bu bakış açısının, İngilizlerin bölgeden çıkmasıyla sonuçlanan 1947'deki Hindistan bağımsızlık hareketinden kaynaklanan derin kökleri vardır. Romesh Chunder Dutt *Economic History of India under British Rule (1908)* [Britanya Yönetiminde Hindistan'ın Ekonomik Tarihi] adlı kitabında, Burke'un Kumpanya için daha önceden dile getirdiği eleştirileri yeniden ele alarak tepeden tırnağa köklü bir reform için gerekçeler sunar. Dutt şu sonuca varır: "Doğu Hindistan Kumpanyası idaresiyle birlikte Hindistan'a bir değişim geldi" ve Kumpanya "Hindistan'ı, elde edeceği kârları Hindistan'dan çıkarıp Avrupa'da biriktireceği devasa bir emlak ya da tarladan ibaret gördü."¹⁷ Dutt'un eserleri sayesinde bu "boşaltım," Britanya'nın Hindistan'ın önce Kumpanya daha sonra da İmparator eliyle sömürmesinin güçlü bir simgesi haline geldi.

¹⁷ Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.xii.

Bundan kırk yıl sonra Kumpanya'nın Hindistan'daki zulümde oynadığı rol Cevahirlal Nehru tarafından yürütülen Britanya'dan tam bağımsızlık kampanyasının bir parçasını oluşturdu. 1944 yazında Hindistan'ın müstakbel başkanı bir kez daha parmaklıklar arkasındaydı. Bu, 1942'de Kongre Partisi'nin "Hindistan'ı Terk Et" kampanyasının ardından Ahmadnagar Kalesi'ne hapsedilen Nehru'ya Britanya otoritelerinin verdiği dokuzuncu –ve son– hapis cezasıydı. Daha önceki hapishane günlerinde olduğu gibi Nehru bu kez de içinde bulunduğu kötü durumu anlamlandırmak için yazmaya odaklanmıştı. Sadece beş aylık bir zaman diliminde bin sayfa yazmıştı ve kendi ifadesiyle bu süre zarfında sadece kâğıdı bittiği için çalışmasına ara vermişti. Tüm bu çabaların sonucu, kendi hapishane üçlemesinin en son ama en temel eseri olan *The Discovery of India*'ydı [Hindistan'ın Keşfi]. Bu eserinde Nehru, Hindistan'ın zengin ve karmaşık geçmişinin bağımsızlık mücadelesiyle olan ilişkisine dair kendi görüşlerini ortaya koyuyordu. Ona göre tarih yazmak dolaylı, akademik bir faaliyet değildi tam aksine hâlihazırda var olanı değiştirmeye yönelik eyleme geçişle içsel bir bağlantıya sahipti.

Kitap boyunca Nehru'nun savunduğu temel fikir iki yüz yıllık Britanya idaresinin Hindistan'a feci bir yük getirdiği ve bunun hemen kaldırılması gerektiğidir. Fakat sıra İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'na ve Clive'in zaferinden sonra onun Bengal'deki yağmalarına geldiğinde bu hümanist aklın sakin sesi öfkeyle patlar: "Britanya yönetiminin Hindistan'daki bu erken kuşağının yolsuzluk, rüşvet, adam kayırma, şiddet ve para hırsı idrak sınırlarını aşan şeylerdir." Kumpanya faaliyetlerine duyduğu nefreti daha da vurgulamak için şunları da ekler: "İngiliz diline yerleşen Hindistan kökenli kelimelerden birisi de şüphesiz 'loot [yağma]'dır."¹⁸

Günümüzde, Hindistan'daki ekonomik liberalleşmeden on yıl kadar sonra Kumpanya'nın Hindistan tarihinde oynadığı rolün bu eleştirel çözümlemesi bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Hindistanlı birçok insan için –özellikle de Bengal'de– Kumpanya tarihi iki temel olguyu göstermektedir. Bunlardan *ilki* çokuluslu

18 Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India*, London: Meridian Books, 1946, s.248.

şirketlerin sadece ticaret değil iktidar da istedikleridir. *İkincisiyse* Hindistanlılar arasındaki bölünme ve ihanetin, yabancı bir idareye yol açabileceğidir. “Her çocuk Bengal’in Palaşi’de nasıl kahpece kaybedildiğinin hikâyesini bilir,” diye yazar Gurcharan Das ve ilave eder: “Tacirlerden ve yabancı şirketlerden şüphelenmemiz çok mu şaşırtıcı geliyor?”¹⁹ Enron’un Dabhol’daki enerji projesiyle yayılan insan hakları ihlali ve yolsuzluk, bu korkuları 1990’ların sonunda tekrar canlandırdı. Mart 1997’de Dabhol’da bir dizi şiddet vakasının ardından delil toplama ekibinin başında bulunan Bombay Yüksek Mahkemesi emekli hâkimi Justice Daud’a göre “Bu, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın ikinci gelişidir”²⁰

Birçokları için Enron’un Dabhol’daki faaliyetlerini bu derece kabul edilemez kılan şey şirketin izin alma sürecini göz göre göre el altından yönlendirmiş olmasıydı. Bunun sonucunda Maharashtra Devleti ile imzalanan sözleşme Arundhati Roy’a göre “Ülke tarihinde bir seferde gerçekleşen en büyük yolsuzluktu.”²¹ Ona göre Enron’un bunu başarabilmesinin arkasında “daha önce Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından zamanında denenmiş olan karar alma mekânizmalarının yozlaştırılması ve toplumu ihtilafa düşürme stratejileri yatmaktaydı.”²² İster küresel maden şirketleri olsun ister daha genel iş çevirenler olsun çokuluslu şirketlerin Hindistan’a doluşmalarını tarif eden “Doğu Hindistan Kumpanyası’nın geri dönüşü,” bir slogan olarak yakın zamanlarda da sık sık kullanılıyor.²³

Kimileri açısından yabancı çıkarların “gizliden gizliye elde ettikleri denetim ve servete” bu kadar odaklanması tam anlamıyla bir “Doğu Hindistan Kumpanyası” belirgisidir [syndrome].²⁴ Ekonomik reformlardan çıkarılan dersleri geniş bir bakış açısıyla tahlil eden Arvind Virmani, bağımsızlık öncesi dönemde yetişenlerle bundan sonra doğanlar arasındaki nesil farkına işaret

19 Gurcharan Das, *India Unbound*, New Delhi: Penguin India, 2002.

20 “Enron’s Abuse of Power,” *Multinational Monitor*, vol. 18, no. 9, September 1997.

21 Arundhati Roy, *The Algebra of Infinite Justice*, London: Flamingo, 2002, s.146.

22 Sandip Roy, “Enron in India: the Giant’s First Fall,” *Pacific News Service*, 8 February 2002.

23 Bakınız, *Rediff Business Special*, 26 May 2000 or Tehelka, 14 February 2004.

24 Sowmya Sundar and Suresh Krishnamurthy, “Foreigners hold 30pc shares in nifty cos,” *Business Line*, 28 March 2004.

eder. “İlk kuşağın en önemli kültürel belleği bir yüzyıl boyunca Britanya hükümeti tarafından ve bunun öncesinde (daha da sinir bozucu olarak) bir yüzyıl da Britanya Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından idare edilmiş olmaktadır.” Bu durum yabancı kapitalistlere karşı duyulan bir korkuya dönüşmüştür ve en aşırı haliyle bu belirti “beyaz yabancılara” ilişkin bir güven eksikliğine neden olmaktadır.”²⁵ Bu belirtiye karşı bir tepkisellik şimdilerde gelişmektedir, kimi gözlemcilere göre Hindistan’ın Doğu Hindistan Kumpanyası belirtisini “alt etmesinin” tam sırasıdır. Yeni bir ulusal güven duygusu aynı zamanda, ister ilaç sanayine ilişkin ruhsat kurallarını sıkılaştırmak isterse de perakende işkolunu yabancılara açmak şeklinde olsun Hindistan’ın ekonomik alandaki geleceğine ilişkin gerçekçi kararların alınmasını gerekli kılmaktadır.²⁶

Eski Bir Romans

Hindistan’ın kendi Kumpanya geçmişini kimi zaman aşırı derecede hatırd tuttuğu düşünülebilir, diğer yandan Britanya’nın ise geçmişinden neredeyse hiç ders çıkarmamış olduğu söylenebilir. Kumpanya’nın Londra sokaklarından fiziksel olarak ortadan kayboluşu yakın zamana kadar ülkenin kültürel belleğinde bir boşluk olarak yer aldı. Britanya’nın Hindistan’dan çekilmesinden sonra geçen 60 yılın çoğunda John Kumpanyası, sadece tarih kitaplarında yer alması gereken bir şeymiş gibi ya da eylemleri sadece birbiriyle mücadele eden akademisyenlerin ağız dalışının konusu olmalıymış gibi düşünüldü. Küreselleşmenin başlamasıyla Kumpanya’nın dünya ticaretinin daha erken dönemlerine olan katkısına yönelik yeni bir ilgi başladı ve bu da genel bakış açısını kökten değiştirdi. Demek ki bir asırdan daha fazla bir zaman önce ortadan kalkmış bir kuruma, John Kumpanyası’na ait bazı şeyler için için yanmaktaydı. Yirmi birinci yüzyılın ilk on yılında Britanya Kütüphanesi, Victoria ve Albert Müzesi’deki sergilere ek olarak bir dizi göz dolduran tarih tartışması Saygı-

25 Arvind Virmani, “Economic Reforms: Policy and Institutions – Some Lessons from Indian Reforms,” *ICRIER*, New Delhi, January 2004.

26 Bakınız, Shri Shankar Roy Chowdhury patent reformu üzerine konuşma, Rajya Sabha salıbetleri, 23 Mart 2005.

değer Kumpanya'nın ismini yeniden canlandırdı. Kumpanya'nın kurucuları, dünyanın öte yakasına baharat aramak için giden palavracı maceraperestler olarak adlandırılırken, yöneticileriye çok-kültürlü "Beyaz Babürlüler" olarak takdim edildi.

İş dünyasında ise Kumpanya'nın cazibesinin altında bugünün küresel ekonomisine bir model olacak şekilde zamanında yakaladığı başarı yatmaktadır. Örneğin Britanya Kütüphanesi'nin 2002 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası için düzenlediği "Ticaret Mekânları" sergisinin parasal destekçilerinden biri de Standard Chartered Bank'tı. Bankanın o zamanki yöneticisi bu sergide Kumpanya tarihinden oldukça açık ve kesin sonuçlar çıkararak şimdiki hedefin "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın cesur, yaratıcı ve tam anlamıyla uluslararası olan mirasına sahip çıkmak," olduğunu belirtti.²⁷ Kumpanya tarihinden bu şekilde ilham alan kişilerden biri olan Britanya Havayolları'nın icra kurulu başkanı Rod Eddington ise Kumpanya'nın, şirketlerin "azim, zeka ve letafet vasıtasıyla" nasıl başarıya ulaştıklarının bir göstergesi olduğunu ileri sürdü.²⁸ Yüzyılın sonunda bir internet şirketi Doğu Hindistan Şirketini web tabanlı marka ürünler satan bir sanal fabrika olarak kabataslak yeniden kurdu. Bu internet sitesine göre, Kumpanya isminin kullanılması, "Britanya markalarının büyük gücünü –gelenek, eski tarz lüks, kusursuz güzellik– egzotik ülkeler, denizcilik, seyahat ve macera ile bir araya getirerek herhangi bir sanal mal ya da hizmetin güvenilirliğini artırmaktadır.²⁹

Britanya'daki diğer bazı kimselerse yerel kıyafetler giyen hatta Müslümanlığı ya da Hinduizm'i benimseyen İngiliz tacirlerden hareketle Kumpanya'nın Hindistan ile karşılaşmasının bir yaşam tarzları kaynaşması yarattığını iddia ederek Kumpanya'nın kültürel mirasını devam ettirmektedir. Konuyu "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ortaya koyduğu canlı çok kültürlülük" olarak ele alan William Dalrymple bu durumu özellikle yüceltmektedir.³⁰

27 Patrick Gillam - Mervyn Davies, *Sponsor's Foreword in Antony Farrington, Trading Places*, London: The British Library, 2002.

28 Rod Eddington, "Only the world's favourite empires last," *Financial Times*, 14 Temmuz 2003.

29 Bakınız, <www.theeastindiacompany.com> [son erişim, 23/02/2001].

30 William Dalrymple, Archie Baron, *An Indian Affair*, London: Channel 4 Books, 2001, s.110

Dalrymple'in *White Mughals* [Beyaz Babürlüler] adlı eseri, bir Kumpanya memuru ile Haydarabadlı soylu bir kadın arasında on sekizinci yüzyılda yaşanan bir aşk üzerinden İngiliz tacirlerinin sadece Hint kadınlarına değil aynı zamanda Hindistan kültürüne de aşık oldukları bir dünya öngörmektedir. Dalrymple'in buradan günümüze mesajıysa "medeniyetler çatışmasının" kaçınılmaz bir son olmadığı ve "Doğu ile Batı'nın uzlaşamaz olmadıklarıdır."³¹

Bu girişimci ve kültürel romantik yorumların tümü, Kumpanya faaliyetlerinin ortaya çıkardığı sorunlarla yüzleşmekten uzaktır. Bugün olduğu gibi o zamanlarda da ticaret gerçek bir refah ortaya çıkarmış olabilir ama aynı zamanda bununla eşit derecede sefalet ve yıkıma da yol açmıştır. Kumpanya'ya ilişkin bu romantik yaklaşımların kökeninde, Britanya'nın kendi kendine yarattığı bir mit olan tiranlar tarafından değil de tacirler tarafından organik olarak kurulmuş bir imparatorluk olduğu efsanesi yer almaktadır. John Seeley'in 1883'te satırlarına yansıyan mükemmel bir Victoria dönemi amatörlüğü bu görüşü gözler önüne serer niteliktedir: "Hindistan'ın fethi gibi başka büyük bir olay; İngilizlerce bu kadar farkında olmadan, bu kadar tesadüfen gerçekleşen başka bir olay yoktur."³² II. Dünya Savaşı'nın en şiddetli zamanlarında yayınlanan milliyetçi bir resimli kitap dizisi olan *Britain in Pictures* [Resimlerdeki Britanya] bu şekilde yorumlanan bir tarih anlayışının ürünüdür. Serinin, afyon ticareti tarihçisi olan Maurice Collis tarafından "maceracı tacirler" hakkında yayınlanan kalın bir cildinde "Britanya'nın özel girişim, cesaret ve yüreklilik tarafından kurulduğu" vurgulanmış, Clive "İngiltere'nin en iyi bilinen değerlerinden biri" olarak ele alınmış, Stamford Raffles da Singapur'u kurduğu için yüceltilmiştir.³³ Kumpanya tarihine tüketim ve meşhur olma üzerinden bakan emperyalist romantikler pembe gözlüklerinin ardından bakarak kısıtlı bir Kumpanya resmi çizer. Özellikle Kumpanya'ya kültür gözlüğüyle bakanlar Kumpanya'nın Hindistan'daki var

31 William Dalrymple, *White Mughals*, London: HarperCollins, 2003, s.501.

32 John Seeley, *The Expansion of England (Lectures, 1883)*, London: Macmillan & Co, 1914, s.207.

33 Maurice Collis, *British Merchant Adventurers*, London: William Collins, 1942, s.7 & 34.

olma amacını unuttur. Britanya Kütüphanesi bile 2002'de "Ticaret Mekânları" sergisine ev sahipliği yaparak bu tuzağa düşmüş görünmektedir. Birçok kıymetli eseri bir araya getiren sergi, Kumpanya'nın modern tüketim toplumunun doğuşundaki rolüne odaklanarak Britanya'nın nasıl "çay içen bir millete dönüştüğünü" ve nasıl "şampuan, pirinç ve bungalow sözcüklerinin İngiliz dilinin bir parçası haline geldiğini" keşfeder. 1757 yılından sonra Kumpanya'nın "çalışanları kişisel servet biriktirirken aynı zamanda Hindistan'ın yağmalamasıyla da meşhur" olmaya başladığını belirten ve bunu da "kanayan Bengal" olarak adlandıran sergi, Kumpanya faaliyetlerinin kötü yanları hakkında da bilgi verir. Fakat bu itiraflar Kumpanya'nın öncülük ettiği tüketim kalıplarının yüceltilmesinin yanında çoğu kez sönük kalmıştır. Elbette sergi Kumpanya'nın ticaretini yürüttüğü malların günümüzdeki yansımalarını göstermek niyetindeydi. Ne var ki bunu yaparken, hem on sekizinci yüzyıl tacirlerini hem de yirmi birinci yüzyıl çok uluslu şirketlerini etkileyen şirket gücü, dürüst ticaret ve insan hakları gibi meseleler arasında aynı derecede güçlü bağlar kurmaktan sakınmıştır.

Sergi planının ilk halinde Çinli topluluklar protesto edene kadar Kumpanya'nın afyon ticaretindeki rolüne ilişkin herhangi bir vurgu gerçekten de yoktu. Önceleri Kumpanya daha sonralarıysa Britanya'nın emperyalist tekeli altında yetiştirilen afyonun Çin'e ithal edilmesiyle yaşanan insani trajedilerin altını çizmek üzere Ticaret Mekânları Hakkında Gerçekler adını taşıyan bir internet kampanya sitesi kuruldu.³⁴ Kampanya başarıya ulaştı ve "Asya'daki serbest ticaretin afyon paketlerinin kârlı ve ahlaksızca taşınması serbestliğine dönüştüğünün altının çizildiği ek bir panel sergiye eklendi. Kumpanya uzun süre önce ölse de onun üzerinden ihtilaflar hâlâ devam etmektedir.

John Kumpanyası ile Hesaplaşmak

Doğu Hindistan Kumpanyası aslında olduğu gibi ele alınmalıdır, yani hem kâr amacı güden ve büyük bir servet birikimi ortaya koyan bir şirket hem de çok büyük acılara neden olan bir şirket

34 <www.thetruthabouttradingplaces.org.uk> [son erişim 24/06/02].

olarak. Kumpanya'nın baharat ticareti yürüttüğü erken dönemlerinde de Hindistan'ın imtiyaz fermanına sahip bir idari yetkilisi olduğu zamanlarda da Kumpanya'nın çağdaşları bu ikiliğin her zaman bilincindeydi. Hem Britanya hem de Asya'daki insanlar, ister sabit bir iş peşinde olan Hindistanlı dokumacılar olsun isterse de Doğu'da bereketli kariyer arayan Britanyalı girişimciler olsun Kumpanya'nın eşi benzeri olmayan ekonomik kapasitesinin çekimi altındaydı. Fakat bir yandan da Kumpanya'nın üstlendiği rol ve yürüttüğü işler, Asya ticaretinden dışlananlar, Kumpanya'nın nihai amaçlarından rahatsız olan Hindistanlı yöneticiler ve denizaşırı faaliyetleri eleştiren parlamenterler arasında devamlı bir ihtilaf vardı.

İnsanlar genellikle Kumpanya'ya aynı anda hem hayranlık hem de düşmanlık besleyebiliyordu. On sekizinci yüzyıl İngiltere'sinin önde gelen dergilerinden olan *The Gentleman's Magazine* Kumpanya'nın hem korku hem de hayranlık duygularını yaratabileceğinin bir örneğidir. Kumpanya'nın divan yetkisini ele geçirdiği haberinin Londra'ya ulaşmasından bir yıl sonra, 1767 Mart'ında dergi şu tespiti yapıyordu: "Yeni kazanımların muazzam değeri bu ulusa öylesine bir servet madeni açacaktır ki bununla sadece birkaç sene içinde ulusal borcun ödenmesi, arazi vergisinin kalkması ve fakirlerin üzerindeki vergi yükünün hafiflemesi gerçekleşmekle kalmayacak aynı zamanda Kumpanya hisselerindeki kâr paylarına tüm Avrupa'yı hayrete düşürecek ve en iyimser beklentileri dahi aşan ölçüde bir kâr artışı eklenebilecektir."³⁵ Fakat bundan sadece bir ay sonra aynı dergi, böylesine zenginleşen bir ticari kurumun olası yıkıcı sonuçlarına dair uyarıyordu. Buna göre Kumpanya çok geçmeden "Bu adadaki daha önce gerçekleşen insanlığın yüz karası zulümleri aynen tekrarlayabilir ve Hindistan ovalarını masum yerli kanıyla sulayabilirdi." Makalenin yazarına göre bunun önüne geçebilmenin tek yolu Kumpanya'nın ölçeğini küçültmekten geçiyordu. Derginin okuyucularına bunun için aktardığı slogansa şuydu: "Doğu Hindistan Kumpanyası, anayasaya aykırı bu iktidar kalıntısı kahrolsun!"³⁶

³⁵ *Gentleman's Magazine*, March 1767, s. 100-1.

³⁶ *Gentleman's Magazine*, April 1767, s. 152.

Bu ikilik Kumpanya'nın kendi yöneticilerine kadar uzanmıştı. Yöneticiler, bir yandan özel yaşamlarında Hint kültürüne çok büyük hassasiyet gösterirlerken diğer yandan kendi işverenlerinin lehine korkunç sömürü eylemlerine devam edebiliyorlardı. 1773'te Kumpanya'nın ilk Genel Valisi olan Warren Hastings'in kariyeri, kültürel olan ile ticari olan arasındaki bu ihtilafı ortaya koyar. Yerel dillere son derece hâkim olan Hastings büyük bir hayırseverdi. Hindu *Bhavad Gita*'nın ilk İngilizce çevirisine parasal destekte bulunmuş, Kalküta'daki Müslüman öğrenciler için yeni bir medrese yapımını desteklemiş ve Hugli nehri kıyısında yeni bir Budist tapınağı yapılması talimatını vermişti. Nehru bile, Hastings ve William Jones gibi Kumpanya yöneticilerine geçmiş mirasın yeniden keşfedilmesine yardımcı olmalarından ötürü Hindistan'ın derin bir minnet borcu içinde olduğunu ileri sürmüştür.³⁷ Ne var ki bu kültürel temaslar Hastings'in temel rolü olan Kumpanya'ya ve hissedarlarına servet kazandırmanın yanında her zaman tali kalmıştır. Hastings Bengal'in afyon ve tuz üretimini şirket çıkarı için tekelleştiren ve uzun süredir var olan ithalat yasağına bilerek karşı çıkıp Çin'e afyon kaçırılması talimatını ilk veren kişidir. Yine çok iyi temellendirilmiş gasp, rüşvet ve yolsuzluk suçlamalarına rağmen Hastings, uzun süren bir soruşturma sonrası kadirşinas Britanya Lordlar Kamarası tarafından aklanacaktır. Eldeki tüm verilere göre ahlaklı bir birey olan Hastings'in kariyeri, namuslu biriyken şartlar ve kurumsal gerekliliklerin bir araya gelmesiyle etik olmayan faaliyetlere bulaşan yöneticiler şeklinde devamlı tekrarlanan bir şirket hikâyesinin erken örneğini oluşturur.

Nasıl ki günümüzün şirketleri sık sık kültürel olaylara yaptıkları tali bağışlardan çok kendi temel işlerinin yol açtığı etkiler üzerinden yargılanmalıysa, Doğu Hindistan Kumpanyası da yöneticilerin ara sıra yaptıkları hayırseverliklerinden ziyade belli başlı faaliyetleri temelinde değerlendirilmelidir. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yol açtığı etkilerin tüm hatlarıyla tahlil edilmemesine yönelik devam edegelen isteksizlik işletmelerin tarihsel rolüne ilişkin daha genel bir bellek kaybının bir par-

³⁷ Nehru, *The Discovery of India*, s.266.

çasıdır. Şirketler modern çağın en güçlü kurumları olmalarına rağmen tarihimizin, hâlâ, şirketler, bunların yöneticileri ve yol açtığı etkilerden ziyade devlet ve bireylerin siyasal ve kültürel alandaki faaliyetlerine odaklanması gariptir. Hâlihazırdaki şirketleri tam olarak anlamak istiyorsak geçmişteki şirketleri anlamak zorundayız. Bunun anlamı John Kumpanyası'nın mirasıyla hesaplaşmaktır. Gerçekten de Kumpanya'nın en yaman eleştirenleri daha sonraki nesillerden Kumpanya'nın bir şirket olarak başarımının [perform] sıkı bir şekilde tahlil etmelerini beklemiştir. "Başka ulusların tarihçileri (bizimkiler olmasa bile)" diye yazar 1773 yılında Richard Clarke, "Hindistanlı mazlumlara karşı adil olacak ve bunların hatırasını en son kuşaklara aktaracaklardır." *The Nabob, or Asiatic Plunders* [Nevvab ya da Asyalı Yağmacılar] başlıklı uzun hicvinin girişinde Clarke, yurttaşlarına "insan türünün bu düşmanlarına karşı daimi bir öfke içinde olmalarını salık verir"³⁸

Tozlu bir kutsal emanet olmanın ötesinde Kumpanya, şirketlerin kendi içlerinde yer alan mübadele mantığı ile hâkimiyet arzusu arasındaki daimi savaşın bir örneğidir. İki yüz yıldır, tüccar ve girişimcilerin enerjilerini yönlendirerek kişisel tutkuların kamusal çıkarları zedelememesi için şirketlerin hesap verebilir olması için devamlı çaba sarf edilmiştir. Hindistan'daki şirket eylemcileri ile Britanya'daki emperyalist romantiklerin arasında devam eden algı çatışmaları Kumpanya'nın yol açtığı etkilerin boyutunu anlayabilmek için bir kez daha "dürüst öfkeye" duyulan ihtiyacı göstermektedir. 1858'de sevgili şehri Delhi'nin yıkılışını gören on dokuzuncu yüzyıl Urdu şairi Asadullah Han Galip'ten bir mısra alıntılırsak: *zakhm gardab gaya, lahu na thama*, "yara gizli olsa da, kan akmaya devam eder."

³⁸ Richard Clarke, "The Nabob" [1773], Jack S. Greene, *Arenas of Asiatic Plunder*, 2003, see <www.uga.edu/colonialseminar/AsiaticPlunders.pdf> [son erişim, 24/10/2005].

II. Bölüm

Bu Zorba Kumpanya

Londra'daki rıhtımlara yüzyıllar boyunca mallar, insanlar ve fikirler gelip gitmiştir. Kendi çağında Doğu Hindistan Kumpanyası, bu değiş tokuşun önde gelen itici güçlerinden biriydi. Rıhtımlar, Kumpanya'nın ticari üstünlüğünün en somut biçimde hissedilebildiği yerlerdi ve şayet bugün de Kumpanya'nın eskiden sahip olduğu büyüklüğü ölçmek isterseniz rıhtımlar iyi birer başlangıç noktasıdır.

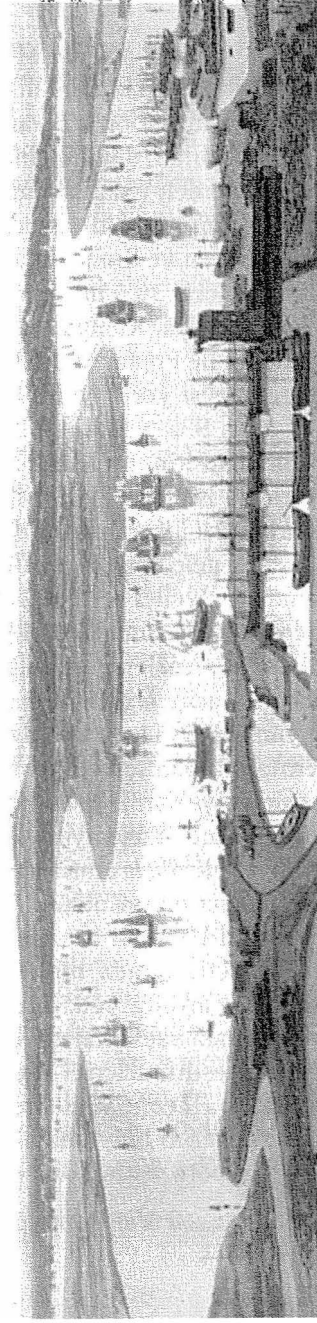
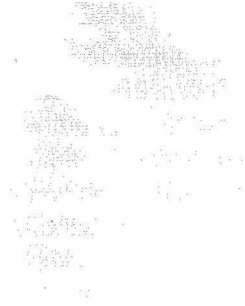
Londra'da mali sermayenin kalbinin attığı muhitten doğuya doğru Poplar semti uzanır. Bu mevkideki High Street üzerinde St. Matthias Kilisesi yer alır. 1654 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından bir şapel olarak inşa ettirilen bu kilise, Kumpanya yönetici, işçi ve denizcilerinin kendi ruhsal selametleri için düzenli gidip geldikleri bir yerdi. Dışarıdan bakıldığında tanımlanması zor, hatta çirkin bile denebilecek olan on dokuzuncu yüzyı-

la ait yenileme çalışmalarının aksine kilisenin iç mekânı havadar ve serindir. Yedisi meşe ağacından ve biri de taştan sekiz sütun kilise içindeki orta alanı çevreler ve bunun da tam yukarısında, tavanda Kumpanya'nın arması –ya da logosu– yer alır: Üzerinde doğruya doğru yol alan üç ticaret gemisinin yer aldığı bir kalkan. Günümüzde dini amaçlar için kullanılmayan kiliseye ait bu binalar, yerli İngilizler ve Bangladeşli, Karayipli ve Çinli göçmenler gibi bölgedeki farklı topluluklara emanet. Halihazırda bu kilise, yeni bir mali merkez olan Canary Wharf'taki Barclays, Citigroup ve HSBC gibi çağımızın dev şirketlerinden bazılarının logolarını taşıyan görkemli kulelerinin gölgesinde kalıyor.

St. Matthias'ın batısına doğru iki kilometre kadar bile çekmeyen bir mesafede Kumpanya'ya ait Blackwall'daki rıhtım bölgesi yer alır (Bakınız. Görsel 2.1). Rıhtım bölgesinin bir buçuk dönüme yayılan en eski alanı ilk defa 1612'de inşa edilmiş ve kısa süre içinde dört başı mamur bir ticari alan haline gelmiştir. 1620 yılı itibarıyla Kumpanya, 2.500'den fazla denizcinin çalıştığı ve 500 gemi marangozu tarafından desteklenen on bin tonluk bir filo idare ediyordu. Okyanus aşan "*Doğu Hintadamları* [East Indiamen]" gemilerinin inşa edildiği ve donatıldığı yer burasıdır. 1637 yılından sonra Kumpanya kendi gemilerini inşa etmeyi durdurarak bunları çeşitli gemi sahiplerinden kiralama yoluna gitti. Her şeyi tamam olduğunda Kumpanya gemileri Deptford'u geçip Kanal'a sapıyorlar, oradan da Asya'ya doğru seferlerine başlıyorlardı. Şayet sefer başarılı geçerse, buradan kalkan bir gemi iki ya da daha fazla yıl sonra Londra'ya geri dönüyordu. On sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Hindistan ya da Çin'den Londra'ya ortalama geri dönüş süresi 114 gün sürüyordu.¹

Geri döndüklerinde gemilerin Blackwall Reach'da boşaltılan yükleri nehrin yukarı kısmında yer alan Legal Quays'e götürülüyordu. Buradan da yük arabaları üzerinde caddelerden geçerek Kumpanya'nın yakınlarda bulunan ambarlarına taşınyordu. Fakat on sekizinci yüzyıl boyunca gemilerin boyutları büyüdükçe, Blackwall'daki daha derin sularda demirleme zorunluluğu ortaya çıktı.

¹ Jean Sutton, *Lords of the East*, London: Conway Maritime Press, 2000, s.94.

GÖRSEL 2.1 William Daniell, *Doğu Hindistan Rıhtımları* 1808.

Gemilerin giderek artan mal hacmiyle baş edebilmek için de 1789 yılında tam sekiz dönüm alan üzerine yayılan Brunswick Havzası inşa edildi. Dört bir yanda, gemilere yakınlarında bulunan kereste depoları, dökümhaneler, halat imalathaneleri, fırınlar ve baruthanelerden tedarik sağlayan geniş bir imalat sahası yer alıyordu. Buranın tam ortasında o günlerin teknoloji mucizesi olarak düşünülen ve Kumpanya gemileri için uzun gemi direklerinin birleştirildiği 36,5 metre yüksekliğindeki Mast House vardı. Yine yakın civarda, Kumpanya çalışanlarına hizmet veren publar, meskenler ile Poplar Şapeli ve Kumpanya'nın fakir denizciler için imarethanesi yer alıyordu. Doğu Hindistan Evi'nin Charles Lamb ve John Stuart Milll gibi sakinlerinin kimlikleri bilinirken Doğu Hindistan Rıhtımı'nda çalışan binlerce Kumpanya çalışanı büyük oranda isimsiz kalmıştır.

Bu durum özellikle *lascar* adı verilen ve 1700 yılından sonra Asya'ya gidip gelen mürettebatın yaklaşık dörtte birini oluşturan Hindistanlı denizciler için de geçerlidir. O zamanın tüm denizcileri gemi güvertesinde dehşet verici koşullara maruz kalıyordu ve çürümüş yiyeceklere, hastalığa ve şiddetli cezalara katlanmak zorundaydı. Fakat *lascarlar* daha fazlasını çekiyordu. Gemileri limana yanaşıp da Londra'ya ayak basar basmaz genellikle gemi sahipleri tarafından terkediliyor ve caddelerde muhtaç durumda başıboş dolanıyorlardı. 1780'lerde pek çok Londralı *lascarların* sefil durumlarına öfkeleniyor ve bunu "insanlık için utanç verici" ve "insanlığıyla diğer uluslardan ayrılan bir ülke için son derece rezil" bir durum olarak adlandırıyorlardı.² Bu mağdurlardan biri de 29 yaşında Bengalli bir aşçı ve berber olan John Lemon'du. Karısı, Elizabeth adında bir İngiliz'di. Düşkün durumdaki *lascarların* sayısı artınca yetkililer, bunların Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda krala sadık kalan Afro-Amerikalılarla birlikte Sierra Leone'ye yerleştirilmelerini öngören bir plan tasarladı. Lemon ve eşinin Siera Leone'ye salimen ulaştıklarını ve ertesi yıl da hayatta olduklarını biliyoruz ama bundan sonrası tarihin derinliklerinde kaybolmuştur. *Lascarlar* East End'de yaşamaya devam

² Rozina Visram, *Asians in Britain: 400 Years of History*, London: Pluto Press, 2002, s.19.

ettiler ama yaşam alanları Shoreditch ve Shadwell'deki berbat barakalarla sınırlıydı. Günümüzde Tower Hamlets'in Dockland alanında yaşayanların üçte biri, Hint Yanmadası'ndan geç yirminci yüzyılda gerçekleşen göçlerin bir sonucu olarak Bangladeş kökenlidir. Fakat elbette Kumpanya gemilerinde çalışan *lascarlar* vasıtasıyla Bengal'in Londra ile olan bağları Britanya'nın daha derin geçmişine uzanır.

Anıtsal binalarda çoğu zaman görüldüğü gibi Doğu Hindistan Rıhtımları da en mükemmel ifadesini Kumpanya'nın ticari zekâsı sona ermeye başladığında buldu. Batı Hindistan Rıhtımı projesinin ardından görkemli Doğu Hindistan Rıhtımı Ağustos 1806'da açıldı. Bu yeni rıhtımda, seksen adetten fazla sekiz yüz tonluk gemiyi barındırma kapasitesine sahip 16 dönümlük büyük bir İthalat Rıhtımı vardı. Günümüzde bir kısmı hâlâ ayakta olan 6 metre yüksekliğindeki çevre surlarıyla bu rıhtım, bir kale şeklinde inşa edilmişti ve hemen yakınlarındaki Docklands'taki müzede sergilenen panodan öğrendiğimiz kadarıyla içinde aynı zamanda "hırsızlar, radikaller ve Fransız ajanları" için bir de hapisane vardı. Yine Doğu Hindistan Kumpanyası, ithal ettiği malları Şehrin merkezine iletebilmek için Ticaret Yolu adı verilen yeni bir yolun inşası işini de üstlenmişti

Fakat çok geçmeden Kumpanya tekeline karşı ilk patlama gerçekleşti ve Kumpanya'ya tek başına Hindistan ile ticaret yapma hakkı 1813 yılında kaldırıldı. Bundan yirmi yıl sonra, 1833'de Kumpanya'nın Çin ile olan oldukça kârlı çay ticaret tekeli sona erdi. 1600-1833 yılları arasında Kumpanya bayrağı altında gemiler Londra'dan Asya'ya toplamda 4.600 sefer gerçekleştirmişti.³ Rıhtımlar satıldı ve farklı isimler tarafından 1943 yılına kadar bu alan yine rıhtım olarak kullanıldı. 1943 yılındaysa İhracat Rıhtımı kurutularak II. Dünya Savaşı'nda Normandiya Çıkartması için kullanılan Mulberry Limanı'nın inşası için molozla dolduruldu. Savaştan sonra 1967 yılında İhracat Rıhtımı gemi trafiğine kapatıldı. Bundan da on yıl kadar sonra Doğu Hindistan yerleşkesi, yeniden ortaya çıkan Dockland'ların bir parçası haline gelerek

³ Huw Bowen, John McAleer & Robert Blyth, *Monsoon Traders*, London: Scala, 2011, s.13.

apartmanlar ve ofis binalarıyla kaplandı. Eski rıhtımların üzerinden geçen yeni caddelerin adları olan Clove Crescent ve Nutmeg Lane buraların eski halinden hâlâ bir şeyleri günümüze taşımaya devam etmektedir. Dış limanın bir parçasında hâlâ su vardır ve karabatakların tembelce kanatlarını kuruttukları bir kuş barınağı olarak yeniden düzenlenmiştir. Birkaç kederli işaret, rıhtımların kanal havuz kapaklarının büyüklüğü hakkında fikir verebilir: "Thames nehrinin üzerinde bulunan diğer rıhtımların hepsinden 1,2 metre daha uzun." Fakat bu işaretlerden hiçbirisi bu kapılardan geçen milyonlarca tonluk ürün, ortaya çıkan zenginlik ve buna genellikle eşlik eden sömürünün hikâyesine dair bir şeyler anlatmaz.

Örnek Bir Şirket

Bu rıhtımları inşa eden Kumpanya, çokuluslu girişimcilik için bir modeldir. Viktoryen dönemi tarihçisi, şair ve Hindistan Yöneticisi Thomas Babington Macaulay'ın da ifade ettiği gibi Kumpanya, "dünya üzerindeki en büyük kurumsal şirketti."⁴ Uzun ticari yaşamı boyunca Kumpanya, ticari girişimciliğe ilişkin hiç bitmeyen sorunların pek çoğuyla karşılaşmış bunların üstesinden gelebilmiştir: Çalışanlar nasıl güdülenecek, müşteriler nasıl tatmin edilecektir? Şirket hissedarları nasıl mutlu olacak ve toplum da yapılan işten memnun kalacaktır? Kuruma en vakıf tarihçilerden birisi olan K. N. Chaudhuri'ye göre "Doğu Hindistan Kumpanyası, yığınla ticari ürünü işlemesi ve uluslararası ortamda faaliyet göstermesi bakımından modern dev işletmelerin doğrudan doğruya atası konumundadır."⁵

Doğu Hindistan Kumpanyası, Avrupa yayılmacılığı ve keşifler çağının açtığı fırsatlardan yararlanmak üzere Britanya Devleti tarafından kraliyet ayrıcalığı tanınan birkaç şirketten biriydi. Muscovy (1555) ve Levant (1581) Şirketleri gibi ayrıcalık tanınan şirketlerden bazıları dikkatlerini Doğu'ya yöneltmiştir. Bunların peşi sıra gelen Company of Royal Adventurers (1663) ve Royn

4 Thomas Babington Macaulay, *The History of England in the 18th Century* [1849], London: Folio Society, 1980, s.183.

5 Kirti N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s.21.

African Company (1672) gibi şirketler de köle ticaretinden faydalanmak üzere kurulmuştur. Özellikle Virginia (1606) ve Hudson Bay (1670) gibi diğer bazı şirketler de Yeni Dünya'da yerleşim ve ticaret işine odaklanmıştır. Kurulan bu şirketlerden çoğu yüzyıllar önce tasfiye edilse de Hudson Bay Şirketi hâlâ Kanada'nın en büyük mağaza zinciri olarak varlığını devam ettirmektedir.

Asya ticaretinin öncülerinin aksine, yani tamamen devlet eliyle ticaret stratejisini benimseyen Portekizlilerden ya da devlet-özel sektör karma modelini getiren Hollandalılardan farklı olarak İngilizler, Doğu'nun zenginliğini akıtmak için bir özel sektör stratejisi üzerinden ilerlemişlerdir. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nı farklı kılan şey ise temelde kamusal bir kurum olan Ortaçağ'daki şirket mantığı ile hissedarlarının çıkarlarına öncelik vererek hareket eden bir sanayi işletmesi modeli arasında köprü vazifesi görmüş olmasıdır. On altıncı yüzyıl İngiltere'sinin yükselen ticaret dünyasında, imtiyazlı şirket birkaç kurumsal bileşeni bir araya getirmiştir. Taç tarafından kamu hizmetlerinin yürütülmesi için bağımsız organlar şeklinde işleyen belediyeler ya da Oxford ve Cambridge gibi üniversiteler türünden kuruluşları vücuda getirmek şeklinde köklü bir gelenek zaten mevcuttu. Gerçekten de Londra'nın mali bölgesinin yerel hükümeti hâlâ seçmenleri arasında işletmeler kadar vatandaşların da yer aldığı "Londra Şirketi" tarafından idare edilmektedir. Kumpanya kelimesinin ortaya çıkışıysa İtalya'da olmuştur, *compagnia* kelimesi Latince "ekmeği bölüşmek" anlamına gelen *cum panis* ifadesinden türemiştir. *Compagnia* esasında babaların, erkek kardeşlerin, oğulların ve diğer akrabaların emek ve sermayelerini bir araya getirdikleri bir aile şirkettir.⁶

İngiltere'de birinci kuşak imtiyazlı şirketler, beraber mal alıp satabilmeleri için bir grup taciri ortak bir şemsiye altında topluyordu. Bu düzenlenmiş şirketler daha çok bir lonca mantığında faaliyet gösteriyordu; seçilen bir çalışma alanına ilişkin kurallar belirleniyor, ambar ve rıhtımlar gibi ortak hizmetler için de aidat toplanıyordu. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bu işleyiş mantığından ayrıldığı nokta, kamusal şirketin kurumsal yapısıyla

⁶ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, vol. 2: The Wheels of Commerce*, London: Collins, 1982, s.436.

anonim sermaye sahipliğinin mali mekânizmasını birleştirmesindedir.⁷ Kendinden önceki düzenlenmiş şirketlerden farklı olarak Kumpanya, “tek bir kurumsal beden” olarak kurulmuştu. Bu şekilde örgütlenmenin özellikle Doğu Hint Adaları’na yapılan uzun mesafeli ticaret açısından çok değerli mali ve kurumsal yararları vardı. Hem nakliye açısından hem de yurtiçine yönelik malların satın alınabilmesi için gerekli olan külçelerin temini bağlamında sermaye kaybı oldukça yüksekti. Buna ek olarak yatırımların bir kısmının ya da tamamının kaybına yol açacak hem doğal hem de siyasi riskler oldukça fazlaydı.

Anonim ortaklık mekânizması bu zorluklara bir çözüm sağlamıştır. Bu mekânizmayla *ilk olarak*, yatırımcılar ve idarecilerin birbirinden ayrılması mümkün olmuş ve böylelikle hem şehirli tacirleri hem de başka yerlerdeki paralı seçkinlerden edilgen yatırımcıları dahil edecek biçimde sermaye havuzu genişletilmiştir. *İkinci olarak*, riskler geniş bir biçimde paylaşılmıştır: Şayet kâr elde edilirse, kâr payları dağıtılacaktı ama zarar gerçekleşirse yatırımcılar sadece sermayeye yaptıkları katkının kağıt üzerindeki değerinden sorumlu olacaktı. Bu sınırlı yükümlülük, yatırımcılar için riskleri ortaklığa dayalı bilindik mülkiyet modeliyle karşılaştırıldığında büyük ölçüde düşürerek Kumpanya’ya özel bir dinamizm katmıştır. *Üçüncüsü*, ticaret üyelerin kendileri tarafından değil, anonim şirketin kendi hesabına yürütülüyordu. Bu durum Kumpanya’ya, onu oluşturan tacirlerin bireysel çıkarlarının ötesine geçen iş stratejilerini yürütmesini mümkün kılan ayrı bir kimlik ve kendine ait tüzel kişilik vermiştir. Yine bu sayede tacir ortaklıklarıyla ve Asya devletleriyle karşılaştırıldığında kendine has bir kurumsal yapıya sahip olmuştur.

Kumpanya’nın basit anonim şirket modeli birbirini takip eden on yıllar boyunca belirli yolları takip ederek gelişmiştir. İlk başlarda Kumpanya, çıkılacak her bir sefer için yatırımcıların duruma göre sermaye tahsis edip etmeyeceklerine karar verebilecekleri ayrı ayrı ana sermayeler oluşturmuştur. Kumpanya’nın “bireysel seferlere bağlı olmayan, sınırsız devamlı yatırımın yer

7 Bakınız, Ron Harris, *Institutional Innovations: Theories of the Firm and the Formation of the East India Company*, Berkeley Program in Law and Economics Working Paper no. 161, 2004, s.49.

aldığı" daimi bir anonim şirket haline gelmesiyse ancak 1657 yılında mümkün olmuştur.⁸ Bu dönüşüm, Kumpanya hisselerinin Leadenhall Caddesi'ndeki merkez binada işlem görüp mübadele edilmesine temel oluşturmuştur. Daha sonra Hindistan hisseleri ticareti Londra Kraliyet Borsası'nın avlusuna taşınmıştır. Bunun büyük bir engel olduğu anlaşıldığında, hisse senedi ticareti Cornhill'den Kraliyet Borsası'nın civarındaki kahvehanelere ya da Change Alley'e kaymıştır. Bu durum 1773 yılında Londra Menkul Kıymetler Borsası'nın kurulmasına kadar devam etmiştir.

Modern şirketlerde olduğu gibi hisse fiyatları Kumpanya'nın kalp atışlarıydı, dünya ile irtibat halinde olan piyasanın yapacağı tahminler Kumpanya'nın geleceğini belirliyordu. *Change Alley*'e doluşan simsarlar için Kumpanya hisseleri ve bunlara ek olarak onun bono ve yıllık ödenekleri, tüm piyasanın temel belirleyeni haline gelmişti. 1690'lardan başlayarak 180 yıl boyunca Kumpanya'nın hisse fiyat grafiği, şirketin hem ticari durumunu hem de yurtiçinde ve dışında hükümetlerle kurduğu ilişkilerin sağlıklı olup olmadığını yansıtan bir dizi yükseliş ve çöküşü gösterecektir. Bugün bu grafiğe bakıldığında (Tablo 2.1 s. 54) Kumpanya hisselerinin belirgin bir biçimde düşük değerde başlamış olması oldukça çarpıcıdır. 1688'deki Görkemli Devrim'in ardından 1690'lar vahşi vurgunculuk dönemidir. Kumpanya açısından bakıldığında, hisse fiyatları 1693'te tepe noktaya ulaşmış ve daha sonraki beş yıl boyunca peşi sıra gelen parlamento yolsuzluk soruşturmaları ve buna ilişkin önerilen ama felaketle sonuçlanması muhtemel çözüm önerileri nedeniyle düşmüştür. Kumpanya hisseleri 1698'de rakip bir şirketin kurulmasıyla 100 poundluk kağıt üzerindeki değerden 39 pounda düşerek en dip seviyeye gerilemiştir. Yüzyıl sona ererken tehdit sona ermiş ve fiyatlar bir kez daha 100 poundun üzerine çıkarak 1717 yılında 200 poundu görmüştür.

1713 yılındaki savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan piyasa çılgınlığına Kumpanya hisseleri de piyasanın geri kalanıyla birlikte kapıldı ve hemen ardından Güney Denizi Balonu olarak bilinen olay patlak verdi. 1719 yılı sonunda 200 pound olan Kumpanya

⁸ Philip Lawson, *The East India Company*, London: Longman, 1993, s.21.

hisse fiyatları, önce, Haziran 1720'de iki katından fazla artarak 420 pounda ulaştı, ertesi yıl yaz aylarındaysa 150 pounda düşünce bir çöküş yaşandı. Bu aşırı bir yükselme olsa da Doğu Hindistan Kumpanyası'nın temelinde yer alan canlılık, Güney Denizi krizinin olumsuz etkileri geçmeye başladığında Kumpanya'nın hisse fiyatlarının yavaş ama istikrarlı yükselişinden gözlemlenebilir. Fiyatlarda yaşanan bundan sonraki dalgalanmaysa Kumpanya'nın kendi eseridir. 1757'den 1769'a kadar Kumpanya hisseleri iki katından fazla artarak 276 poundu bulmuştur. Fakat neredeyse kendi bağımsızlığına mal olacak olan krizde, Kumpanya'nın hisse fiyatları sonraki 15 yıl boyunca düşüş eğilimine girmiş ve nihayetinde yarı yarıya değer kaybetmiştir.

Piyasaları harekete geçiren büyük korku, Parlamento'nun Kumpanya'dan feci bir intikam alma hesabı içinde olmasıydı. Hatta Kumpanya yönetim kurulunun yerine Parlamento tarafından atanan üyelerin geçmesi dahi ihtimal dahilindeydi. VII. Bölüm'de de göreceğimiz gibi bu tehdit 1784 yılında ortadan kalktığında Kumpanya'nın mali serveti yeniden toparlanmış ve hisseleri de bir kez daha yükselmeye başlamıştır. Kumpanya'nın işlerine yönelik giderek derinleşen devlet müdahalesi, Kumpanya hissedarlarına aynı zamanda hiç beklemedikleri faydalar da getirmiştir. Hükümetin, daha fazla kâr payı miktarı ödeyeceğini taahhüt etmesi 1760'ların kargaşa ortamından sonra hisseleri gerçekten çekici bir yatırım haline getirmişti. Napolyon Savaşlarının 1815'te sona ermesinin ardından hisse fiyatlarındaki dalgalanmanın etkisiyle Kumpanya hisseleri de Nisan 1824'te üçüncü defa en yüksek seviyeye çıkarak 298 pounda ulaşmıştır. Bu noktadan sonra Kumpanya hisselerinin değeri, hükümetin Kumpanya hisselerinin tamamını satın almak için rıza gösterdiği 200 pound seviyesinin altına nadiren düşmüştür. Nihayetinde 30 Nisan 1874'te sermayesi tamamen tasfiye edildiğinde Kumpanya'nın mali kalp atışları da durmuştur.

Kumpanyayı Yönetmek

Kumpanya'nın anonim şirket kimliği onun ticari faaliyetleri için sadece bir zemin oluştuyordu ve bu da mutlaka başarılı olu-

nacağı anlamına gelmiyordu. Kumpanyayı başarılı kılan şey, on sekizinci yüzyılın başından itibaren şekillenmeye başlayan ve kendine has bir yapı üzerine kurulu olan yönetim örüntüsüydu. İngiliz Kumpanyası, Hollandalı rakibi VOC'dan birçok özellik almıştı. Her ikisi de Doğu'daki aynı pazar üzerinde hâkimiyet kurma amacındaydı ve yine her ikisi de son derece katı bir hiyerarşik idari sisteme sahipti. Bu sistem İngiliz yazarlar tarafından da kullanılan ve Flemenkçe *shcruyvers* adı verilen küçük bir memurlar ordusunun desteğiyle ayakta tutuluyordu. Fakat mali ve idari yapı bakımından bu iki şirket arasında çok keskin bir farklılık vardı. VOC devlet destekli bir şirket birleşmesinin ürünüydü. Bu sayede VOC, şirketi oluşturan altı bölgesel (Amsterdam, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen, Delft ve Rotterdam) ticari odanın seçtiği yöneticiler aracılığıyla idare ediliyordu. Amsterdam'ın yönetim kurulu üyeleriye şehrin belediye başkanı tarafından ömür boyu görev yapacak şekilde seçiliyordu. Yöneticiler azımsanmayacak oranda VOC hissesine sahip olmakla birlikte, hisse sahipliğiyle ilişkileri sadece bununla sınırlıydı. İşletmecilik açısından VOC, etkin yöneticiler ve edilgen durumda kalan hisse sahipleriyle arasında görev ve denetimi birbirinden ayırarak genel bir ortaklığa dayanan *commenda* modelini benimsemişti. VOC'un sermayesini sıradan hisse sahipleri (*participaten*) sağlıyordu ama bunların ne yatırımlarının kimler tarafından yönetileceğine dair ne de şirketin politikalarına dair söz hakları yoktu. Hollanda hisse senedi piyasası neredeyse en başından beri hisselerin halk nezdinde alınıp satılabildiği iyi tesis edilmiş bir işleyişe sahipti ki böylesine bir konuma Kuzey Denizi'nin öte yakasındaki Londra'nın ulaşması ancak bir yüzyıl sonra mümkün olabilmıştır.⁹ Modern söyleyişle ifade edecek olursak, mutsuz olsalar bile *participanten*'ler "vardı" ama söz hakları yoktu. Sonuç olarak VOC son derece güçlü bir şirket olabilirdi ama tam anlamıyla bir anonim şirket değildi. Yatırımlarını idare eden yöneticiler üzerinde hisse sahiplerinin hiçbir hakkının olmaması, 1622 yılında VOC'un imtiyaz beratinin yenilenmesi sırasında açık bir tartışmaya dönüştü.

9 Bakınız, Ron Harris, 'Law, Finance and the First Corporations,' içinde, James J. Heckman, Robert L. Nelson & Lee Cabatingan, *Global Perspectives on the Rule of Law*, London: Routledge, 2009.

VOC'un "huzursuz iştirakçileri, sermayeyi denetimle birleştiren" Kumpanya'yı bir model olarak gösteriyorlardı.¹⁰

Bunun tam aksine, İngiliz şirketinin kurumsal biçimi hissedarlarına yalnızca mali bir destek sağlamakla kalmıyor aynı zamanda onları on sekizinci yüzyıldaki parlamento bileşenlerini oluşturan seçim bölgelerine benzer şekilde bölgelere ayırıyordu. İçinden çıktığı ülke olan İngiltere gibi Kumpanya da sınırlı, mülkiyet temelli bir demokrasi olarak hissedarları tarafından ve hissedarların çıkarı için işletiliyordu. Oy vermenin sadece mülk sahiplerine tanınan sınırlı bir hak olduğu George dönemi İngiltere'sinde Kumpanya hissedarlarının da ya Hissedarlar Kurulunun Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarındaki toplantılarında ya da Nisan'daki yıllık toplantıda oy verebilmeleri için yazılı değeri 500 poundluk hisseye sahip olmaları şarttı. Yıllık toplantı Kumpanya takviminin en hareketli zamanıydı, binin üzerindeki hissedar 24 yönetici adayını seçmek için bir araya geliyordu. Ne kadar fazla hisseye sahip olduğuna bakılmaksızın 500 pound üzerinde hisseye sahip her bir kişi bir oya sahipti. Bu gerçekten de şaşırtıcı bir mali eşitlik anlayışıdır. Bunun karşılığında sadece 2.000 poundun üzerinde hisseye sahip olanlar –merkantilist aristokrasi- yönetici olmak için aday olma hakkına sahipti. Daha sonra bu yönetici seçkinler kendi aralarından bir başkan ve başkan yardımcısı seçiyordu. 1709 yılına kadar başkana yönetici adı veriliyordu, yönetici seçkinlere de komiteler denmekteydi.

İktidar, Yönetim Kurulu'nu oluşturan oldukça zengin ve görece dar bir tacir grubunun elindeydi. Bununla birlikte hissedarlar da 1784 yılına kadar yöneticiler tarafından alınan idari kararlar üzerinde bir ağırlığa sahipti. Hissedarların yıllık toplantıları Büyük William Pitt'in tanımladığı gibi "küçük parlamentolar" falan değildi.¹¹ Yöneticilerin raporlarını dinlemek ve şirket politikasını oylamak için dört ayda bir toplanan hissedarlar, kâr payı ödemelerini yüksek tutabilmek için tetikte bekliyorlardı. Kâr payının yanı sıra hisse sahipliği de yatırımcılara Kumpanya'nın engin

10 Bakınız, J. Matthijs de Jongh, "Shareholder Activists Avant la Lettre: The 'Complaining Participants' in the Dutch East India Company 1622-25," içinde Jonathan G.S. Koppell (ed.), *Origins of Shareholder Advocacy*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.

11 Huw Bowen, *Revenue and Reform*, Cambridge: Cambridge Uni. Press, 1991, s.39.

ekonomik fırsat ağına, özellikle de yeni iş fırsatlarına erişim sağlıyordu. 24 yönetici Kumpanya'nın kayırma, himaye [patronage] sistemini denetimleri altında tutarak dostlarını, arkadaşlarını, akrabalarını ya da iş ortaklarını önemli mevkilere yerleştirebiliyordu ki bu on sekizinci yüzyıl İngiltere'si için bulunmaz bir nimetti.

Birleşik Krallık'taki yirminci yüzyıl şirketleriyle karşılaştırıldığında, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yönetim yapısı hissedarlara daha büyük bir güç tanıyordu (Bakınız, Tablo 2.1). Yönetim Kurulu'nun tüm üyeleri her yıl yenileniyordu ve böylelikle başarılı yöneticiler ertesi yıl da görevde kalabiliyordu. 2007-8 mali krizinden sonra Birleşik Krallık'taki şirket yönetimine ilişkin kurallarda reforma gidilip tüm yöneticilerin bir yıllığına seçilmesi zorunluluğunun getirilerek yönetim kurullarının hesap verebilirliklerinin artırılması bu noktada önemlidir. Birleşik Krallık'ta gerçekleştirilen bu reform çabası on sekizinci yüzyılda Doğu Hindistan Kumpanyası'nda zaten yürürlükte olan bir şeydi. Günümüz şirketleriyle bir başka farklılık; Kumpanya'da şirket sekreteri, muhasip ve denetmen olmasına rağmen bir genel müdürün olmamasıydı. İcra görevi olan-olmayan yönetici ayrımı da yoktu. Temelde tüm yöneticiler icra görevine sahip kişiler olarak seçiliyordu. Hissedar haklarının yönetim tarafından ele geçirilmesinin önünü kesmek için icra görevi olmayan yöneticilerin kullanılmasına henüz başlanılmamıştı, en az 2.000 pound değerinde hisseye sahip olanlardan yönetici yapma yolunun yöneticilerin çıkarları ile daha geniş yatırımcı tabanının çıkarlarını aynı hizaya getireceği düşünülüyordu.

Bu keskin biçimde hiyerarşik idari sistemin faaliyetlerine Yönetim Kurulu göz kulak oluyordu. En tepede yer alan başkan, her Çarşamba günü bir araya gelen 24 yöneticinin haftalık toplantılarını idare ediyordu. Her bir yönetici, Kumpanya faaliyetlerinin farklı bir boyutundan sorumlu olan on komiteden birine atanıyordu. Bu komiteler arasında üç tanesi daha önem arz ediyordu: Kumpanya'nın uzaklardaki bileşenlerle olan tüm muhaberatından sorumlu *İletişim*; mali piyasalarla olan ilişkileri yöneten, külçe satın alan ve kâr paylarını ödeyen *Hazine*; son olarak da mali disiplini sağlama amacıyla faaliyet gösteren *Mu-*

hasebe komiteleri. Bunlara ek olarak mal alımı, ambarlar, nakliye, Doğu Hindistan Evi'nin idaresi, kişisel ticaretin düzenlenmesi (ve engellenmesi) ve hukukla ilgili işler için de ayrı komiteler vardı. Bunların yanı sıra savaş sırasında Kumpanya'nın siyasi ve askeri stratejisini belirleyen ve diğer hepsinden güçlü olan bir *Gizli Komite* de mevcuttu.

TABLO 2.1 Karşılaştırmalı Kurumsal Yönetim

	<i>1709'da Kumpanya</i>	<i>2011'de Modern Şirket</i>
<i>Kuruluşu</i>	Taç tarafından fermanla, sınırlı bir dönem için	Genel tüzel kişilik, süresiz
<i>Oy hakkı</i>	Bir hissedar, bir oy	Bir hisse, bir oy
<i>Yönetici sayısı</i>	21	10-20
<i>Yönetici seçimi</i>	Tüm kurulun yıllık seçimi	Tüm kurulun yıllık seçimi 2010'dan itibaren önerildi
<i>Yönetici nitelikleri</i>	En az 2.000 £ hisseye sahip olma	Kayda değer bir nitelik veya hissedarlık aranmaz
<i>Başkanın Seçimi</i>	Yöneticiler tarafından dolaylı seçim	Yöneticiler tarafından dolaylı seçim
<i>Yönetim Kurulu kompozisyonu</i>	Hepsi tam-zamanlı yetkililer	Çoğunluğu icra görevi olmayanlar, bunlara ek yetkilendirilen yöneticiler
<i>Yönetim Kurulu</i>	En fazla art arda 4 yıl, bir yıl aradan sonra geri dönüş mümkün	Üç yıllık dönemler, genellikle iki dönem

Not: Modern Şirket için veriler 2011 yılında Londra Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören en büyük beş şirketten ve Birleşik Krallık Kurumsal Yönetişim Yönetmeliği'nden derlenmiştir.

Doğu Hindistan Evi'nden yöneticiler, deniz aşırı bileşenlere satın alınacak malların miktarı, niteliği ve fiyatlarına ilişkin kesin talimatlar gönderiyordu. Tekstil ürünleri söz konusu olduğunda

bunlara iplik, dokuma, renk, desen, sertlik ve paketleme türüne ilişkin talimatlar da ekleniyordu. Bu emirler, hem kendi sorumluluk alanına giren liman ya da üretim alanını hem de faaliyet alanı içindeki daha küçük karakolları denetimi altında tutan bir başkanın (ya da yöneticinin) idaresi altındaki özerk bir başkanlık sistemi tarafından yerine getiriliyordu. Her ne kadar Doğu Hindistan Kumpanyası ticarete ilişkin apaçık koşullu ölçütler belirlemiş olsa da yerel yöneticilere, hedefleri ne şekilde gerçekleştirilecekleri ve o bölgedeki yerel hükümetlerle ilişkileri nasıl belirleyeceklerine ilişkin azımsanmayacak bir serbestlik tanımıştı. Ticaretten elde edilen zenginlik arttıkça, çeşitli başkanlıklar öne çıktı. Baharat Adaları'ndaki (günümüz Endonezya'sı) Bantam ve Babür İmparatorluğu'nun Hindistan'ın batı kıyısında yer alan Surat Limanı ilk kurulan birimler olacaktı. Bunların önemi zaman içinde azaldıkça, yerlerini on yedinci yüzyılın son dönemlerinde Bombay, Kalküta ve Madras'a bırakacaklardı. 1773 yılında başkenti Kalküta olan Bengal Başkanlığı en önde geldi.

Başkanın altında bir başka hiyerarşik yapılanma yer alıyordu ve burada terfi etmek katı bir biçimde kідeme bağlıydı. İşe yeni başlayanlar Kumpanya hizmetine "kâtip" olarak alınıyor, burada beş yıl çalışmanın ardından, sonraki üç yılı geçirecekleri "eleman" statüsüne yükseliyorlardı. Bunu, sırasıyla alt kademe ve üst kademe tacirliğe terfi izliyordu, daha sonraysa kendi birimlerinin konseyine seçilme hatta başkan olma ihtimalleri vardı.

Buna karşılık, Kumpanya'nın denizaşırı çalışanları daha düşük bir maaş alıyor ve kendilerine Asya içinde kendi hesaplarına ticaret yürütebilme hakkı tanınıyordu. Bu işleyiş düzeni Kumpanya'nın Avrupa'ya yönelik ihracatındaki tekel konumunu desteklerken aynı zamanda çalışanlarına şirkette kalıp Hindistan'da servet edinmeye yönelik güçlü bir istek doğuruyordu.¹² Yöneticilerin Kumpanya'da kariyer yapma amaçları, bir "görevi" başardıktan sonra emekli olup Britanyalı toprak sahibi sınıfın çarpıcı tüketim kalıplarına uyum gösterebilecekleri yeterli parayı kazanmaktı.

12 Bakınız, Santhi Hejeebu, "Contract Enforcement in the English East India Company," Cornell College, July 2004; ayrıca *Journal of Economic History*, vol. 65, no. 2, içinde 2005, s.1-27.

Böylesine bir amaç Kumpanya'dan aldıkları ve sadece yaşam masraflarına yeten" maaşlarından tasarruf ederek gerçekleştiremezdi. Dolayısıyla Kumpanya'nın hırslı çalışanları mevkilerini kayırmacılık ve kişisel ticaret için bir zemin olarak kullanıyorlardı. Fırsat çıktığında Kumpanya yöneticilerini maceracılığa sevk eden şey, ek gelirlere (ya da maaş dışındaki gelirlere) duydukları açlıktı. Kişisel ticaret yapabilme ayrıcalığı, çalışanları hem yönetici hem de kendi hesabına çalışan girişimlerde bulunduğu için kurum ve çalışanları arasındaki iç gerilim de alevleniyordu. Faaliyet gösterdiği bağlam içerisinde anlaşılabilir olan bu kişisel ticaret sistemi ikinci bir bölünmüş sadakat katmanı yaratıyordu ki bu da son tahlilde kurumsal mekânizmanın tam kalbinde işleyen bir dizi aptalca işlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu.

Fakat çoğu zaman Kumpanya'nın yönetim yapısı ve insan kaynakları, yüksek derecede odaklanmış bir iş modelini idame ettirmek için kullanılıyordu. Doğu Hindistan Kumpanyası temelde ithalat-ihracat yapan bir ticari kuruluştur. Hollandalı VOC ile karşılaştırıldığında İngiliz Kumpanyası biberden tekstile ve daha sonra da çaya yönelerek yeni piyasalara girme konusunda daha becerikliydiler. Çok eski zamanlardan bu yana, Aziz Augustine'nin ifadesiyle tacirler "ucuza alıp pahalıya satmak" isterler. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Doğu'ya gönderdiği malların –özellikle külçenin– miktarını asgari seviyeye indirip, tedarik maliyetlerini de olabildiğince düşük tutup daha sonra da İngiltere'deki mezatta satılan malların fiyatını azami seviyeye çıkararak uygulamaya çalıştığı strateji de buydu. Kumpanya olabildiğince dış kaynak kullanıyordu –sadece malların Doğu'daki imalatı için değil aynı zamanda bunların nakliyesi ve en sonunda da perakende satışları için. Kumpanya'nın sürece kattığı değer, malların seçimi ve bunların dağıtımındaki verimdi. Son derece kötü koşulların belirleyici olduğu bir ortamda, Kumpanya'nın gücü dünyanın öbür ucundaki arz ve talep dengesini sağlayabilme becerisine bağlıydı.¹³

13 Bakınız, Ann M. Carlos and Stephen Nicholas, "Giants of an Earlier Capitalism: The Chartered Trading Companies as Modern Multinational corporations," *Business History Review*, vol. 62, no. 3, Autumn 1988.

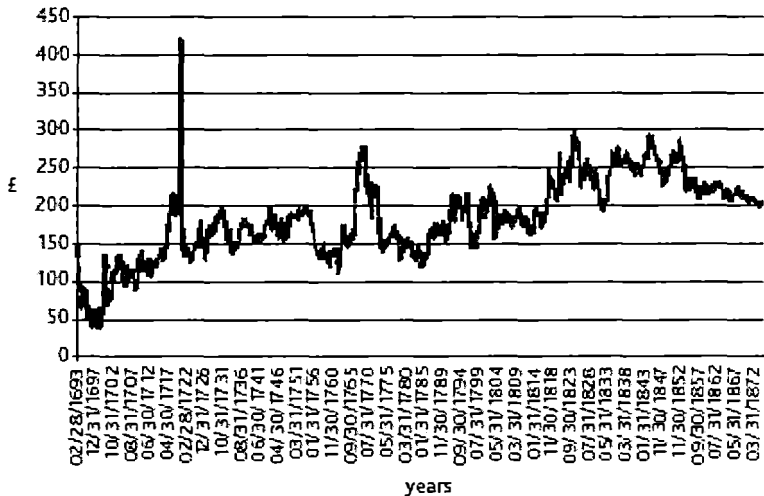
Farklılıklar Dünyası

Taşıdığı bu özellikler Kumpanya'yı doğrudan doğruya modern çokuluslu şirketlerin yakın akrabası kılmaktadır. Fakat yine de Kumpanya'nın dünyasıyla günümüz dünyası arasındaki sıradan meselelerden tutun da temel yapısal etmenlere kadar uzanan önemli farklılıkları da akılda tutmak önemlidir. Günümüzün hava taşımacılığının ve şipşak iletişiminin küreselleşmiş dünyasının aksine Kumpanya'nın Londra'dan Hindistan'a gidip gelmesi iki yılı bulabiliyordu. Sadece "Doğu Hintadamları"nın seferlerine önemli miktarda sermaye bağlamakla kalınmıyordu, aynı zamanda bilgi alışverişi de son derece sınırlıydı, bu da planlama ve yönetimi daha da çetin hale getiriyordu. Kumpanya'nın karşı karşıya kaldığı risklerin hepsi çok ciddiydi. Gemi kazaları ve korsanların yanı sıra hastalıklar da ciddi bir risk etmeniydi. Kumpanya'nın Asya'ya gönderdiği çalışanlarının yarısından fazlası orada hizmetteyken hayatlarını kaybediyordu.

Daha yapısal bir farklılık, Kumpanya'nın devlet tarafından imtiyaz tanınmış bir girişim olmasından kaynaklanmaktadır. İnsanlar günümüzde bir şirket kurabilmeyi demokratik piyasa ekonomilerinde temel bir hak olarak görmektedir. Oysa Kumpanya'nın zamanında bu Taç tarafından (ve daha sonra Parlamento tarafından) bahşedilen özel bir ayrıcalıktı. İmtiyaz beratları genellikle sadece kişisel çıkarı ile geniş bir kamusal amacı harmanlayabilmiş girişimlere verilirdi, Kumpanya örneğinde bu durum İngiltere'nin parlak Asya ticaretinden bir pay alacağını taahhüt edilmiş olmasıydı. 1767 yılında bir yorumcunun belirttiği gibi Kumpanya "ulusal bir nesneydi" ve "onun üyeleri kendi çıkarlarına olduğu kadar kamusal çıkarlara da bağlı kalmak durumundaydı."¹⁴ Devletle yapılan bu pazarlığın sınırlı bir süresi vardı, Kumpanya'nın imtiyaz beratının genellikle 20 yıllık aralıklarla düzenli bir şekilde yenilenmesi gerekiyordu. Taç, Kumpanya'nın hüküm ve koşulları yerine getirmedikçe hükmettiği takdirde verdiği beratı feshetme hakkını elinde bulunduruyordu. Bu türden beratlı şirketlerin günümüzdeki az sayıdaki örneklerinden birisi, beratı 2007 yılında

¹⁴ *Gentleman's Magazine*, July 1767, s.348.

yenilenen BBC'dir.¹⁵ Günümüzün teknik olarak ölümsüz olan çok uluslu şirketlerinin aksine Doğu Hindistan Kumpanyası yaşam desteğine devamlı muhtaçtı, devletin kazandığı düzenli gümrük gelirlerini göstererek ve devleti mümkün olduğunca sunduğu hediyelerle semirterek, varlığını devlete sürekli onaylatmak zorundaydı.

GRAFiK 2.1 Kumpanya'nın Hisse Senedi Fiyatları 1693-184.

Kumpanya kendisine bahşedilen imtiyazın bir parçası olarak, deniz aşırı birimlerinde para basmak, yerleşimlerinde adaleti sağlamak ve savaş yürütmek gibi bir dizi özel haklar kazanmıştı. Kumpanya'nın deniz aşırı bölgelerdeki ambarlarını korumak için oluşturulan özel ordusu zaman içinde toprak kazanımı için temel araç haline gelmişti. Fakat Londra merkezli bu şirkete bahşedilen imtiyazların en önemlisi, İngiltere ile Ümit Burnu'nun ötesinde kalan topraklar arasındaki tüm ticareti yürütmek tekeliydi. Bu durum İngiltere iç piyasasını Kumpanya ürünlerine bağımlı kılarak,

¹⁵ Bakınız, Andrew Simms & David Boyle, *Eminent Corporations*, içinde "BBC: Cardinals of the Air," London: Constable & Robinson, 2010.

Kumpanya'nın yatırımcılarına fazladan bir güven sağlıyordu. Küresel rekabetin gerçek dünyasında Portekizlilere, Hollandalılara ve Fransızlara karşı mücadele eden Kumpanya, uzun yıllar boyunca birçok oyuncudan biri olarak kalmıştır. Yine Kumpanya İngiltere içinde de, kendisine tanınan imtiyazları ortadan kaldırmak isteyen ve yetkisiz tacir olarak adlandırılan kişiler ve kayıt dışı bir kaçakçılar grubuyla mücadele etmek zorundaydı. Bununla birlikte Kumpanya, fiyatları yüksek tutup hissedarlarına azımsanmayacak kârlar sağlayan gerçek bir tekel gücüne sahipti.

Günümüzün devasa şirketleriyle Doğu Hindistan Kumpanyası arasındaki son fark işletme ruhsatı alma sürecinden kaynaklanmaktadır. Kumpanya'nın çağında tüm İngiltere'de zaten 20'den az sayıda şirket vardı ve bunlar belirli ticari imtiyazlara sahip olmak için devlet onayına muhtaçtı. Vurgun amaçlı girişimlerin on yedinci yüzyılın sonuna doğru patlamasıyla 1695 yılında 140'ın üzerinde anonim şirket kurulmuştu ama bunlardan çok azı hayatta kalmayı başarmış ve 1719 yılına gelindiğinde bu sayı 21'e düşmüştü. 1720 yılının ilk altı ayı boyunca hisse senedi piyasasında yaşanan patlama 174 şirketi daha piyasaya taşımıştı. Bunu takip eden Güney Denizi Kumpanyası'nın batması olayı, Parlamantonun açık onayı olmaksızın daha fazla anonim şirketin kurulmasını yasaklayan Balon Yasası'nın yürürlüğe girmesine neden oldu. Bu yasak 105 yıl boyunca yürürlükte kalacaktı. Kumpanya'nın sahip olduğu bu ayrıcalıklı konum onu on sekizinci yüzyılın Georgian¹⁶ ekonomisi içinde özgün bir yerde konumlandırmıştır. Kumpanya kurumsal bir devdi, Britanya'nın 1699-1774 yılları arasındaki toplam ithalatının yüzde 13-15'lik kısmını tek başına gerçekleştirmişti.¹⁷ Britanya'ya getirilen her yedi poundluk malın biri Kumpanya gemileriyle taşınıyor, Kumpanya rıhtımlarında boşaltılıyor, onun mezarlarında satılıyordu. Bu gerçekten de Aydınlanma dönemi ekonomisi için efsanevidir. Günümüzde şirketler tüm dünyada hakim ekonomik biçimlerdir. Ne var ki bugün bunlardan pek azı Doğu Hindistan Kumpanyası'nı tek başına yakalayabilecek güçtedir.

¹⁶ Britanya tarihinde George dönemi (1714-1811). Bu dönemdeki ilk dört kralın adının George olmasından dolayı böyle anılır -y.n.

¹⁷ Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s.13.

Sinir Harbi

Kumpanya, modern çokuluslu şirketlerin örgütlenme yapısının öncüsü olduğu gibi şirket biçimindeki örgütlenmelere içkin olan aynı gerilim noktalarını da taşıyordu. Bir şirket olarak Kumpanya, bir ilişkiler ağının merkezinde yer alıyordu. Şirket içinde sahipler, yöneticiler ve çalışanlar arasındaki etkileşimler işin temel yönelimi ve hareket gücünü tanımlıyordu. Dışarıdaysa İngiltere Devleti ve diğer devletlerle olan mali ve düzenleyici ilişkiler Kumpanya'nın eylem ölçeğini belirlerken, piyasadaysa müşteriler, rakipler ve tedarikçilerle olan ilişkileri onun başarı şansını etkiliyordu. Fakat son tahlilde Kumpanya'nın kaderi, onun hem yurtiçinde hem de yurtdışındaki topluma güven verme yeteneğine bağlıydı ve bu güven bir kere zedelendiğinde protestolar, isyanlar ve nihayetinde tasfiye peşi sıra gelecekti.

O zamanlarda ve günümüzde, şirketlerin tarafsız bir güç olmadıklarının farkına varmak önemlidir. On dokuzuncu yüzyıl iş dünyası uzmanı olan Timothy Alborn'un ifade ettiği gibi "şirket, ekonomik amaçlara ulaşmak için siyasal ve ekonomik araçların bir dengesini kullanır."¹⁸ Kumpanya faaliyetlerinin ticari getirilerinin paylaşılması konusunda devamlı yaşanan itiş kakışın yanı sıra, iktidar ve üstünlük konumlarını belirlemek üzere daha derinlerde yaşanan bir mücadele her zaman devam ediyordu. Kumpanya kurumsal kariyerinin ilk yarısının büyük kısmında hem hissedarlarına istikrarlı kâr, müşterilerine ucuz ithal ürün, Hindistanlı tekstil tedarikçilerine de iyi fiyat getiriyor hem de Britanya ve Asya hazinelerine azımsanmayacak gümrük geliri sağlıyordu.

Fakat bu ilişkiler ağı aynı zamanda bir açık çatışma gizil gücünü de içeriyordu. Kumpanya açısından 1750'lerde bazı şeyler radikal biçimde ters gitmeye başladı ve bu da Bengal'in şiddet kullanılarak ele geçirilmesine neden oldu. Elbette bundan hissedarlar faydalandı fakat geçici olarak. Kumpanya yeni kurulmuş bir piyasa gücü olarak ortaya çıktıkça tedarikçiler ezildi ve iş yapılan yerlerdeki devletlerin düzenleyici otoritesiyle girilen mücadeleden kaynaklanan açık savaşlar patlak verdi.

¹⁸ Timothy Alborn, *Conceiving Companies*, London: Routledge, 1998, s.2.

Bu sıra dışı dönüşümü açıklamaya çalışan pek çok isim, çalışmalarında koşullara bağlı etmenlere, özellikle de uzak mesafe ve etkili olamayan iletişim araçlarının bir araya gelmesinden dolayı Kumpanya'nın Hindistan'da kendi istediklerini yaptırma konusunda elinin kolunun bağlı olmasına odaklanır. Gerçekten de Hindistan'daki yöneticiler orada bulunan yerel idarecilerin çıkarlarıyla kendi çıkarları çatıştığında kendi istediklerini yapmakta zorlanmıştır. Kimileri de bu dönüşümün nedeni olarak hem Londra hem Asya'daki önde gelen idarecilerin ahlaki düşkünlüklerini vurgular. Hem o zamanlarda hem de şimdi ileri sürülen eleştiriler, Clive ve Kumpanya faaliyetlerini denetim altında tutan yeni Nevvab sınıfının açgözlü ve hırslı olduğu konusunda hemfikirlerdir.

Fakat koşullar ve kişisel karakterler Kumpanya'nın davranışlarını yeterince açıklayamaz. Daha fazla yapısal etmenler işin içindeydi. Adam Smith'in *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* adlı eseri serbest piyasayı savunmasıyla meşhurdur. Fakat yine bu eser, şirket metabolizmasına ilişkin en mükemmel incelemelerden biridir. Kumpanya'nın Bengal'i fethetmesinden sonra kaleme alınan bu eserde Smith, şirketi bir kurum olarak parçalarına ayırarak inceler ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kendine özgü krizine yol açan nedenleri değerlendirir. Smith kişilerin eylemlerinin sorunların ortaya çıkışında daha az önemli olduğunda ısrarcıdır. "Doğu Hindistan Kumpanyası çalışanlarının genel özelliklerine ilişkin herhangi bir alçaltıcı ithamda bulunmak niyetinde değilim," der Smith ve şunu vurgular: "Benim kınadığım şey bu çalışanların içine yerleştirildikleri yönetim sistemi, konumlarıdır."¹⁹ Smith açısından sorun, şirket tasarımıyla ilgiliydi. İşletmelerin son beş yüz yıllık tarihine bakıldığında, şirket davranışını yönlendiren dört temel etmen olduğu görülür: Mali yapı, teknoloji, ölçek ve düzenleme. Bu etmenlerden her birinin olumlu ya da olumsuz toplumsal etki yaratma gizil gücü vardır ve bunların her biri Kumpanya'nın iniş ve çıkışlarında etkili olmuştur (Tablo 2.2).

¹⁹ Adam Smith, *An Inquiry into the Wealth of Nations*, book IV, chas. VIII, s.692-3.

TABLO 2.2 Şirket Davranışının Dört Kaynağı

	<i>Olumlu</i>	<i>Olumsuz</i>
<i>Mali Yapı</i>	Sermaye derinliği sağlar	Şirket ortakları ve yöneticilerinin ayrılmaları söylemini teşvik eder
<i>Teknoloji</i>	Yeniliklerin planlı bir şekilde uygulamaya konmasıyla verimliliği artırır	Toplumu ve çevreyi istismar eder
<i>Ölçek</i>	Kitlesel üretim ve mübadeleyi sağlayarak maliyetleri aşağı çeker	Ekonomik çeşitliliği baskılar ve fiyatları yukarı çeker
<i>Düzenleme</i>	Dürüstlük ve sosyal sorumluluk güvencesi verir	Yolsuzluğu kışkırtmakta ve şirketlerle devlet arasındaki gizli kapaklı işleri artırır

Mali Yapı: Doğrudan ve Misliyle Geri Dönüşler²⁰

Ekonomik bir kurum olarak şirketin mali yapısı onun en temel tasarım özelliğidir. Anonim şirket modeli Doğu Hindistan Kumpanyası'na Avrupa'nın her yerinden yatırımcıları, gemiler, ambarlar ve mallar şeklinde sahip olduğu küresel ticari altyapıyı maliyetini karşılamak için yönlendiriyordu. Bu tamamen Batı'ya has kurumsal bir yenilikti ve sermaye birikimini zaman ve mekân üzerinden mümkün kılıyordu.²¹ Bu model, şirkete anonim hissedarlarının uzun vadeli mali kazançlarını arttırmak gibi birleştirici bir hedef gösteriyordu. Hisselerin üzerinde yazılı değerinden kayıplarını denetleyen Kumpanya'nın sınırlı sorumlu olma özelliğinin sağladığı korumayla sermaye şirkete çekilebiliyordu. Yine şirket sahipleriyle yöneticilerin birbirinden ayrı olması babadan oğula geçen sahipliğin yerlerini profesyonel yöneticilere bırakabilmesi anlamına geliyordu.

²⁰ Philip Francis, William Ellis'e Ocak 1777'de yazılan mektup, alıntılандığı yer: Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, London: Orient Longman, 1982, s.93.

²¹ Bkz. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence*, Princeton: Princeton University Press, 2000, s.198.

Fakat bu yapı üç katmanlı bir ihmal olasılığını da barındırıyordu. Yöneticiler ve hisse sahipleri beraberce kendi mali çıkarlarının peşinden başkalarının zararına olacak şekilde gidebiliyordu. Kumpanya'nın sınırlı sorumluluğu, sınırsız servet edinme sürecinde yapılan gelişigüzel yatırımların ortaya çıkardığı sonuçlardan hissedarları azade kılıyordu. Yine sahiplik ve denetimin birbirinden ayrı tutulması yöneticilerin şirketi amaçları için kötüye kullanmaları ihtimalini de beraberinde getiriyordu. Günümüz modern şirket yönetimi diliyle söylersek, şirket temelde bir "özne problemi" ile maluldü. Ölümcül olmamakla beraber, bu üç mali içsel kusurun bunların şirketin hisse sahipleri ve yöneticilerinin bir oyuncağına dönüşmemesi için devamlı surette ve bilinçli bir biçimde denetlenebilmesi gerekiyordu.

Kumpanya'nın on sekizinci yüzyılın ortalarında çarpıcı biçimde gözden düşmesine ve bunun Asya'da yol açtığı feci sonuçlara neden olan en önde gelen etmen, hisse sahipleri ve kısa vadeli yatırımcıların vurgunculuğa dayalı davranışlarıydı. Mali mühendislik, gevşek idari denetim ve yetersiz düzenlemelerin hepsi kendi rollerini burada oynamıştır, aynen 1990'ların sonlarında olduğu gibi.²² Kasım 2001'de Enron şirketinin çöküşünden sonra, Kumpanya'nın çok daha önceki patlama-batma döngüsü dehşet verici biçimde yeniden akıllara geldi: Kazanç elde etmek için aynı saldırgan tutkular, kurum çalışanlarının hariçten gelir elde etmeye yönelik aynı saplantıları ve aşırılığın sonuçlarından sıradan hisse sahipleri mağdur olmaya başladıklarında yine benzer biçimde yönetsel kendini korumaya odaklanma. Şirket yönetiminin standartları geçen iki yüzyıl boyunca gelişti ve kişisel ticaret sistemi ortadan kalktı. Fakat şirket eylemlerinin arkasındaki mali güçlerin belirleyiciliği neredeyse değişmeden kaldı.

Teknoloji: Hem Ticarete Hem de Savaşta²³

Teknolojinin hem yumuşak teknoloji hem de maddi donanım bağlamında yapısal kullanımı modern şirketlerin diğer bir ayrırt

²² Frank Partnoy, *Infectious Greed: How Deceit and Risk Corrupted the Financial Markets*, London: Profile Books, 2004, s.4.

²³ Sutton, *Lords of the East*, s.25.

edici özelliğidir. Mali yapının kurumsal güce sağladığı gizil güç, teknoloji tarafından gerçekliğe dönüştürülür. Kumpanya'nın sahip olduğu teknolojik üstünlüğün kaynağı, o zamanlar için belki de dünyadaki en gelişmiş filosuna sahip olmasıydı. Kraliyet Donanması kaptanlarından birinin gıpta ederek açıkça ifade ettiği gibi "Leadenhall Caddesi'nden yönetilenden daha güzel bir filo bugüne kadar denizlere inmemiştir."²⁴ Fakat bu farkı yaratan sadece Kumpanya filosunun büyüklüğü ya da sahip olduğu gemi sayısı değildi. Daha başından itibaren silahlı güce sahip olmak Kumpanya'nın Asya pazarlarına girme ve orada tutunma beceresi için vazgeçilmezdi. Kumpanya'nın Babür İmparatoru Cihangir'den ilk ticaret imtiyazlarını koparmasının önünü açan şey, Kumpanya'nın denizlerde Portekizlilere karşı 1612 yılında Surat açıklarında üstün gelmesiydi. Bundan on sene sonra Hollandahılar karşısındaki askeri zayıflığıysa, Kumpanya'nın Endonezya'nın baharat adalarını terk etmesine yol açacaktı. Kumpanya'nın hayatı boyunca yöneticiler askeri gücün rolü konusunda ikircikli bir tutuma sahip olmuştur. Genel giderlerin düşürülmesine ilişkin benimsenen sıkı tavır, özellikle karadaki müstahkem mevkihlerin ve kalelerin sabit masraflarından çekinen yöneticilerin askeri harcamalar konusunda huzursuzluk duymasına neden oluyordu. Fakat diğer yandan Kumpanya, kendi Bombay Valisi Gerald Aungier'in 1677'de ifade ettiği gibi "elinde kılıçla ticaret yapmanın" öneminin farkındaydı. Gerçekten de Kenneth Pomeranz'a göre "On sekizinci yüzyıl Avrupalılarının sözde üstün ticari kurumları Eski Dünya bölgelerindeki tüccarla güç kullanmadan rekabet etmek durumunda kaldıklarında oldukça vasat durumdaydı."²⁵

Şiddet kullanımı denizlerdeki üstünlüğüne eşlik eden ve giderrek para delisi haline gelen bir orduya sahip olan Kumpanya'nın başarısına içkin bir özellikti. Her ne kadar Blackwater örneğinde olduğu gibi, şirket biçiminde örgütlenmiş özel askeri kuvvetler bir kez daha yükselişte gibi gözükse de günümüz kumpanyalarının doğrudan şiddet kullanımı çok şükür ki hâlâ oldukça

24 Agc., s.40.

25 Pomeranz, *The Great Divergence*, s.42.

nadirdir. Fakat başarılı ticaret ile askeri güç arasındaki bağ her zamanki gibi güçlüdür. *New York Times*'tan küreselleşmenin coşkulu destekçisi Thomas Friedman'ın açıkladığı gibi "piyasanın gizli eli, gizli bir yumruk olmadan işleyemez." Basitçe ifade etmek gerekirse "McDonalds, F-15'lerin tasarımcısı McDonnell Douglas olmadan zenginleşemez."²⁶ Kumpanya'nın çağında ticaret ve şiddet ister istemez onun temel teknolojisi olan "Doğu Hintadamları"nda cisimleşmişti. Daha geniş bir çerçevede, şirketlerin hem insanlar hem de doğa üzerindeki çoğu etkisini belirleyen şey teknolojiydi ve bu etkiler mali belirlenimler ve ölçeğe göre ya artıyor ya da azalıyordu.

Ölçek: Tacir Ruhunu Tekelleştirmek²⁷

Kumpanya, büyüklüğü ve küresel erişimiyle nam salmıştı. Ölçeğin hem daha büyük ticari kazanım hem de ekonomik çeşitliliğe ve siyasal hesap verebilirliğe yönelik daha büyük bir tehditkâr gizil güç yaratma gibi çoklu bir etkisi vardı. Kumpanya'nın Britanya devletinden bahşetmesini beklediği önemli ayrıcalıklardan biri de, Doğu ile yapılan ticarete piyasa tekeli kendisine vermesiydi. Birçok modern çokuluslu şirkete benzer şekilde Kumpanya, arz ve talep arasındaki basit etkileşimden sakınmak arzusundaydı. Kumpanya büyük bir kıskançlıkla Asya'dan ithalat yapabilme ayrıcalığı hakkını koruyor, lobi faaliyetleri ve rüşvet yoluyla da yetkililerin Kumpanya'nın ayrıcalıklı konumunu belirleyen ithalat bariyerini devam ettirmesini sağlıyordu. Yine Kumpanya, Asya'daki rekabetin sona erdirilmesini ve böylelikle arz masraflarını düşürebilmek istiyordu. Zincirin her iki ucunu da denetim altında hissedarlarına yüksek kârı garanti edebiliyordu. Piyasa hakimiyetini sağlamak için tercih edilen yol müzakereydi fakat gerek duyulursa hem güç hem de düzenbazlık da kullanılabilirdi.

Devlet sektörü dışında enerji, telekom, ulaşım ve su gibi altyapı hizmetleriyle uğraşanlar hariç günümüzde çok az şirket buna benzer tekel ayrıcalıklarına sahiptir. Fakat yirmi yıl süren küre-

²⁶ Thomas Friedman, *New York Times*, 28 March 1999.

²⁷ Smith, *Wealth of Nations*, book IV, chas. III, s.527.

sel kuralıslaştırma süreci ekonomik olarak tahripkâr ve siyasal açıdan da tehlikeli bir şirket yoğunlaşma seviyesine yol açmıştır. Bugün uluslararası ticaretin yüzde 60'ı serbest piyasalarda değil şirketlerin içinde gerçekleşmektedir ki bu da serbest piyasaya ilişkin konuşmaların boşuna olduğunu gösterir.

Dünya ekonomisini liberalleştirmeye ilişkin tüm çabalara rağmen günümüzdeki küresel ticaret örüntüsünün aslında şirket ticaretinin bir türü olarak adlandırılması daha iyi olacaktır. Bu, Kumpanya çağındakiyle çok büyük benzerlikler taşıyan bir durumdur. Liberalleşme, serbest piyasalarda değil ama genellikle "batamayacak kadar büyük" şirketlerde gerçekleşmiştir. Böylesi durumlarda, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın garanti altına almak için çabaladığı resmi bir tekele sahip olmaya gerek yoktur.

Düzenleme: Zorluklara Rağmen Adalet Tesis Etmek²⁸

Şirket kamusal bir kurumdur, çok büyük fayda sağlamak kadar büyük zararlar verebilme kapasitesine de sahiptir. Tarih boyunca şirketlerin davranışlarını denetim altında tutmak için çok çeşitli mekânizmalar kullanılmıştır. Bütünlüğe önem veren bir kurum kültürü vasıtasıyla kendi kendini düzenlemek bunun için ilk adımdır. Kumpanya da çalışanlarından bunu beklediğini son derece açık bir şekilde belli ediyordu. Kumpanya tacirlerinden her biri, kefalet yükümlülüğü ve yanlış davranış durumunda kovulma tehdidini de içeren bir iyi hal sözleşmesi imzalamak zorundaydı. Bu durum Kumpanya'nın, şirket etiğinin ilk kurallarından biri olan belirli bir değer üzerinde hediye kabul edilmesini 1764 yılında yasaklamasıyla daha da güçlendirilmiştir.

Fakat bu iç önlemler, önde gelen yöneticileri kişisel kazanca sevk eden divan hakkının elde edilmesinden sonra ortaya çıkan örgütlü yağma karşısında tamamen yetersiz kaldı. Şirketlerin hatalarını ortaya döküp onları iyi uygulamalara teşvik eden etkin bir sivil toplum eliyle de toplumsal düzenlemeler sağlanabilir. Bu kitapta da görülebileceği gibi, Kumpanya bir yandan fıkra yazarları ve yergicilerin bir yandan da kendi çıkarlarını Kumpanya'nın

²⁸ William Bolts, "Considerations on Indian Affairs [1772]," Patrick Tuck (ed.), *The East India Company: 1600-1858*, London: Routledge, 1998, içinde s.iv-v.

ekonomik hegemonyasından korumaya çalışan sanayi güçlerinin dinmeyen baskılarının odağındaydı.

Bununla birlikte şirketi kendi içindeki kötü eğilimlerden koruyup hem kamusal hem de özel faydayı ortaya çıkarabilecek olan şey kesinlikle kamusal düzenlemelerdir. Kumpanya için bu düzenleyici süreçleri işler hale getirmek hem Londra hem de Asya açısından hayatiydi. Yurtiçinde İngiliz Tacı ve daha sonra da Parlamento, Kumpanya'nın hayatta kalmasını ya da ortadan kalkmasını belirleme gücüne sahipti. Devlet sadece Kumpanya'nın ticari faaliyetlerine sınırlar koymakla kalmıyor aynı zamanda Kumpanya'nın artı değerinin nasıl dağıtılacağını belirleyecek olan mali pazarlığa ilişkin de kural koyuyordu. Denizaşırı yerlerde Kumpanya ilk olarak ticaret yapma hakkını elde etmek ve daha sonra da kendi lehine olacak şekilde ticaret koşullarını koparmak zorundaydı. Bugünün çokuluslu şirketleri gibi Kumpanya da sıklıkla önemli boyutlarda ticaret ayrıcalıkları ve vergi muafiyetleri kazanmayı başarıyordu ve yine yerel tüccarla karşılaştırıldığında bunları sıklıkla kendi lehine olacak şekilde kullanabiliyordu. Fakat Kumpanya, Bengal'de özel ticareti teşvik ederek ya da Hindistan ve Çin arasında büyük çapta afyon kaçakçılığı örgütleyerek bu ticaret anlaşmalarının sınırlarını tekrar tekrar zorluyordu.

Kumpanya'nın muazzam gücünün altında sanayi öncesi dünyanın düşük gelirli devletlerine ek bir gelir sağlama yeteneği yatıyordu. Britanya Tacı'na verilen büyük miktardaki krediler ve Babür İmparatorluğu'na yapılan büyük ölçekli külçe ithalatı Kumpanya'yı bunlar için vazgeçilmez kılıyordu. Kumpanya için çalışan tüccar açısından yurtiçindeki kraliyet beratları ve yurtdışındaki fermanlar alım satıma dair işlerin bir parçasıydı. Kumpanya yöneticileri de bu belgeleri, sözleşmeden haklar tesis eden ve ihlal edilmemeleri gereken mali işlemler olarak görüyordu. Kumpanya'nın elde etmeye çalıştığı esas şey ise dilediğince faaliyet gösterebilmesini mümkün kılacak bir ticari egemenlik bölgesiydi. Prenslere hediyeler vermek ve parlamenterlere de rüşvet dağıtmak ise yapılan işin basitçe temel gider harcamalarının bir parçasıydı.

Kumpanya'daki yolsuzluğu denetim altına almak hem Doğu'daki hem de Batı'daki devletlerce paylaşılan ortak bir amaçtı. Ne var ki danişıklı işlere yönelik var olan güçlü eğilim nedeniyle bunun başarılması son derece güçtü. Kumpanya kendisine muhalif olanları fiziksel olarak rüşvetle satın alabilirdi ama bundan daha da sinsice olan şey, Kumpanya'nın, kendi çıkarlarıyla devletin çıkarlarının ortak olduğu konusunda devleti ikna edebilme yeteneğiydi. Şirket ve devlet çıkarlarının bu ortaklığı karşısında on yedi, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca Kumpanya'nın çağdaşlarını çileden çıkaran olgu, Kumpanya'nın sahip olduğu dokunulmazlık ve yaptığı eylemlerin sonuçlarını umursamaz tavrıydı. Kumpanya'nın piyasa hakimiyetine vurguncu bir tarzda yönelmesinin doğal sonucu, yurtiçinde ve dışında herhangi bir yaptırıma uğramayacağından yeterince emin olarak büyük suçlara bulaşma iradesini gösterebilmesidir. Sorunun büyük kısmı o zamanki yasal boşluktan kaynaklanıyordu, Avrupa ve Asya'daki mahkemeler şirketlerin ve yöneticilerin hesap vermesini sağlayacak şekilde yeterince donanımlı değildi. Bu durum daha sonra göreceğimiz gibi Kumpanya'nın çağdaşlarını suçu denemekten alı koymaya bile yetemiyordu.

Günümüzde piyasaların küreselleşmesine koşut olarak eşit derecede adaletin küreselleşmesi eşlik etmiyor. Uluslararası ticaretin liberalleştirilmesi için son yıllarda harcanan muazzam siyasal sermayeyle karşılaştırıldığında, genel insan haklarının saygı görmesi ve uygulanması için çok az şey yapılmıştır:

İnsanlığa karşı işlenmiş korkunç suçlardan bazılarının yargılanması için özel mahkemeler kuruldu. Maalesef bireylerin cezadan küresel olarak muaf olmalarının uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından sona erdirilebilmesine yönelik cesur girişimler ABD'nin tek taraflı muhalefeti nedeniyle güçleşmektedir. Şirketler cephesine bakıldığında da Union Carbide, 1984 yılında Hindistan'daki Bhopal tesislerindeki zehir çıkışı nedeniyle 22.000 insanı öldürmekten ve yaklaşık 100.000 insanı da kronik hasta ve sakat bırakmaktan dolayı hâlâ hesap vermiş değildir. Çeyrek yüzyıldan bu yana Union Carbide –Hindistan ve ABD hükümeti ile beraber– ne suçluları yargı önüne çıkarma yükümlülüğünü

yerine getirmiş ne de olayın kurbanlarına tatmin edici bir tazminat vermiştir.²⁹

Emperyal Gen

Yukarıda sayılan dört etken şirket davranışını şekillendirir. Bir emperyal gen şeklindeki ekonomik fetih arayışı bir şirketin DNA'sının derinliklerine gömülüdür. Bu güdü uzun müddet uyku halinde olabilir, örneğin bir şirket başkalarına hâkim olmak için çok küçük olabilir. Fakat şartlar uygun olduğunda şirket, sadece toplumsal zarar pahasına değil kendi uzun vadeli çıkarı pahasına da bir kez daha durdurulana kadar fetih arayışına devam edecektir.

Bu olasılık Kumpanya'nın Avrupa, Asya ve Amerika'daki çağdaşları için de geçerliydi. *Gentleman's Magazine*'nin ifadesiyle "Doğu Hindistan tacirlerinin buyurgan şirketi," 1760'ların sonundan itibaren özgürlüğü tehdit eden bir despota dönüşmüştü.³⁰ Fakat Spiridione Roma'nın devasa tablosunda gösterilen açık üstünlüğün devam etmediğini biliyoruz. Kumpanya çok geçmeden mali ve iş yaygınlığı bakımlarından çok genişledi ve bu da son tahlilde ticari amaçları bağlamında kendi sonunu getirdi. Tüm ticari bilgisine ve kurumsal karmaşasına rağmen klasik şirket mantığında kendini büyütmekten alıkoyacak ve kendine "artık yeter" diyecek içselleştirilmiş bir mekânizma yoktu.

Tam da bu noktada şirket biçiminin temel trajedisi karşımıza çıkar; kendi içindeki iktidar hırsını dizginleyecek, kendi kendini sınırlayacak bir güdünün yokluğu. Kumpanya Sekreteri Robert James, şirketi zorbaca yönetmekten dolayı suçlandığı yıl Parlamento'da biraz da samimiyetsiz bir edayla şunları söylüyordu: "Bizler fetih ve iktidar istemiyoruz, aradığımız tek şey ticari çıkarımızdır."³¹ Aslında şöyle ifade etse daha doğru olurdu: "Tek aradığımız şey uğruna fethetmeyi de göz aldığımız ticari çıkardır." Bu ifadeden yüz yıl sonra, Kumpanya'nın 1853'teki

29 Amnesty International, *Clouds of Injustice – Bhopal disaster 20 years on*, London: Amnesty International Publications, 2004.

30 *Gentleman's Magazine*, April 1767, s.152.

31 S.J. Marshall, *Problems of Empire: Britain and India 1757–1813*, London: George Allen & Unwin, 1968, s.17.

son imtiyaz beratı almasına ilişkin Parlamento tartışmalarını değerlendiren Karl Marx, Kumpanya'nın takip ettiği stratejinin özünü doğru saptar: Kumpanya "Hindistan'ı para kazanmak için fethetmiştir."³² Fakat Kumpanya'nın fetih yönündeki ilk girişimi; Marx'ın ünlü taşlamasını tersine çevirircesine bir komediye dönüşecek ve bundan çok sonraları ancak 1757'de trajik bir başarı yakalanabilecekti.

³² Karl Marx, 'The Government of India,' *New York Tribune*, 20 July 1853.

III. Bölüm

Gölgelerin Dışında

Baharatlı Doğu'nun Kokuları

Bugün Amsterdam'da Oude Hoogstraat'ı çevreleyen döküntü dükkân ve kafelerden aşağıya doğru bakıldığında görünen görkemli bina *Oostindisch Huis*'tir [Doğu Hindistan Evi]. Bu üç katlı etkileyici tuğla yapı 1606'dan 1799'a kadar *Verenigde Oostindische Compagnie* (VOC)'nin [Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası] merkeziydi ve hâlâ bina girişinin üzerinde bu şirketi simgeleyen harfler yer almaktadır. Binanın nasıl olup da Amsterdam Üniversitesi'nin bir fakültesine dönüştüğünün cevabıysa belki de Hollanda'nın uzun süredir çevreye karşı duyduğu sorumluluk hissi olarak ifade edilebilir. Kumpanya'nın, bir zamanlar *Heren XVII* adı verilen yönetim kurulunun iş stratejilerini belirlemek için toplandıkları bu yerde günümüzde sosyologlar ders vermek-

tedir.¹ Oostindich Huis'in üstüne yapışıp kalmış tekdüze havada çarpıcı olan tek şey Kumpanya'ya ait bu ve diğer eserlerin Amsterdam şehir manzarasından hâlâ apaçık bir şekilde seçilebiliyor olmasıdır. *Amsterdam* adındaki bir VOC gemisinin replikası dahi şehrin denizcilik müzesinde demirlemiş durmaktadır ki bu, Londra sularına doğru belleğin silinmiş olmasına karşı adeta uzaktan bir haykırış gibidir.

Yüzyıllar boyunca VOC Avrupa'nın Asya ile olan ticaretinde söz sahibiydi ve adaşı olan İngiliz şirketinin aynı doğrultudaki faaliyetlerini hem ölçek hem de kapsam bakımından gölgede bırakmıştı. Doğuya doğru ilk filosunu 1595'te gönderen *Compagnie van Verre* (Uzak Diyarlar Kumpanyası) sayesinde Portekizlilerin Asya baharat ticareti üzerindeki deniz tekeli ilk kırıan Kuzey Avrupalı ulus Hollandalılardı. Bu tarihten itibaren altı yıl boyunca sekiz rakip şirket Endonezya'nın baharat adalarını kullanmak için toplam 15 filo göndermiştir. Ortaya çıkan bu rekabet, hem yükselen alış fiyatlarından dolayı baharat üreticilerinin hem de düşen satış fiyatlarından dolayı Hollandalı tüketicilerin lehine olmuştu. Ancak bu rekabet yatırımcılar için tam anlamıyla bir felaket olduğundan 20 Mart 1602'de çeşitli şirketler aralarındaki farkları bir kenara bırakarak tek bir kurum altında birleşti. Bu birleşik şirket Asya ile olan tüm ticarete –aynen İngiliz Kumpanyası'nda olduğu gibi– tekelci bir konuma gelip yürütülen ticareti büyük bir gayretle kendi çıkarı için yönlendirdi.

Her ne kadar İngiltere kendi Doğu Hindistan Kumpanyası'nı bundan iki sene kadar önce kurmuş olsa da, VOC bundan on kat daha fazla bir sermayeye sahipti ve bu yüzden de kısa süre içinde piyasada hakim konuma yükselmişti. VOC, hisselerini bir serbest piyasada alıp satan ilk anonim şirkettir ve faaliyette bulunduğu süre içinde 1602'deki ilk yatırımına dayanarak yüzde 3.600 oranında kâr payı dağıtmıştır.² VOC, yönetim merkezini süslemek için sipariş ettiği sanat eserleriyle piyasadaki üstün konumunu dışarıya gösteren de ilk şirketti. Şirketin Büyük Sa-

1 Willke Jeeninga, *The East Indies House and St. Jorishof*, Utrecht: Wanders Uitgevers, 1995.

2 Els M. Jacobs, *In Pursuit of Pepper and Tea: The Story of the Dutch East India Company*, Amsterdam: Netherlands Maritime Museum, 1991, s.16.

lonu, Hindistan'ın Malabar kıyısındaki Cochin'den Tayland'daki Ayutha, Moluccas'taki Banda Neira ve Çin'deki Kanon'a uzanan ticaret merkezlerini betimleyen tablolarla doludur. Buradan gelip geçenler Kumpanya'nın sahip olduğu itibarı, içeride depolanan malların sokaklara taşan aroması gibi başka yollardan da hissedebiliyordu. Şair Joost van der Vondel'in ifade ettiği gibi:

Yorgun, kasvetli ve de zengin Doğu Hindistan Evi
Hem müptela ediyor,
Hem de baharatlı Doğu'nun kokularını yakına getiriyor.³

Mali öngörülerini sömürgeci şiddetle birleştiren VOC, adım adım Asya ticaretinin efendisi olmuştu. Yüzden fazla gemiden oluşan filolarıyla, Kumpanya'yı oluşturan altı şehre bir servet bahşediyordu. Batavia şehrini (günümüz Cakarta'sı) VOC'nın Asya'daki başkenti olarak kuran Jan Pieterszoon Coen, beraberinde böylesine bir başarıyı getiren kararlı ticari saldırganlığın simge ismidir. Heren XVII'ye 1619'da yazdığı "ne ticareti savaş olmadan ne de savaşı ticaret olmadan sürdürebiliriz" ifadesi bu kararlılığı apaçık bir şekilde ortaya koyar.⁴ Doğu'daki şiddete merkezdeki yolsuzluk eşlik ediyordu. Kuruluşundan 20 yıl sonra, Kumpanya'nın öfke- li yatırımcıları yöneticilere hesap kayıtlarını yayınlamaları için baskıda bulunarak bir nebze de olsa hissedarların kaygılarına kayıtsız kalınmamasını sağlamayı başarmışlardır. Bundan sonraki yüzyıl boyunca VOC İngiliz rakibini çok geride bırakmıştır. Ama on sekizinci yüzyıla gelindiğinde ürün çeşitliliğini sağlamakta başarısız olmuş ve idari mekânizmasının esnekliğini yitirmesi ve sahtekârlıklar yüzünden içten zayıflamıştır. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, şirketin baş harfleri muhalifleri tarafından "Vergann onder Corruptie" –Yolsuzluktan Dolayı Telef Oldu– şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır. İngiliz adası tarafından Hindistan'dan çıkarılan VOC'un Asya'daki diğer faaliyetleri de 1780'ler ve 1799'daki İngiliz-Hollanda savaşlarından sonra sürdürülemez hale gelmiş ve Kumpanya ortadan kalkmıştır.

3 Jeeninga, *The East Indies House*, s.38.

4 David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations*, London: Little, Brown and Company, 1998, s.143.

Ticari Dilekçe Sahibi

Şayet İngiliz Kumpanyası'nı bir bağlama oturtmak istiyorsak, VOC'un iyi anlaşılması çok önemlidir. Doğu Hindistan Kumpanyası on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Avrupalı uluslarca kurulan birbirine rakip çok sayıdaki Hindistan şirketinden yalnızca biridir. Bu şirketler, Fransa ve Danimarka'daki büyük girişimlerden Cenova, Ostend, Prusya, Rusya, İsveç, İspanya ve Triste'ye uzanan daha küçük girişimlere kadar uzanan bir yelpazede yer alıyordu. Varlığını sürdürdüğü dönemin ilk yarısında İngiliz Kumpanyası da Asya ticaretinde hem yerel yöneticilerin hem de kendisine rakip Avrupalıların merhametine muhtaç bir ricacı durumundaydı.

Londra merkezli Kumpanya 1600 yılında kurulduğunda; Avrupa, Asya'nın ekonomik gölgesi altında yaşıyordu ve İngiltere de Avrupa'daki en kıyıda köşede kalmış krallıklardan birisiydi. Baharat ve lüks tüketim malları Asya'dan Avrupa'ya binlerce yıldır Ortadoğu üzerinden karayoluyla taşınarak ithal ediliyordu. Bu, yerel tacirin hakim olduğu ve Avrupalıların da bağımlı bir konumda zincirin en sonunda yer aldığı bir ticaret şekliydi. İstanbul'un Osmanlılar tarafından 1453'te ele geçirilmesi Avrupalıların bu ticaretteki kırılgan konumunu gözler önüne serdi. Türkler Akdeniz'i denetim altına alarak Avrupa'nın biber ve karanfil, muskat, tarçın ve Hindistan cevizi gibi diğer baharatlara erişimini sınırlandırmıştı. Biber, etin yenilebilir olarak saklanması için çok önemli bir baharat olduğu için bunun tedarik kaynağına yönelik yeni ve farklı rotalar bulma yarışı başladı. Atlantik'in Batı yakasına yönelen İspanyollar "karabiber arayışının bir yan sonucu olarak Amerikalı keşfetmiştir."⁵ Portekizlilerse Afrika kıyıları boyunca güneye doğru inerek Ümit Burnu'nu dolanmıştır. Kolomb İspanya kral ve kraliçesine Yeni Dünya'yı sunarken, görevi başarıyla tamamlayıp baharat ticaretinin kaynağını bulanlar Portekizliler olmuştur. Adeta alay edencesine, Avrupa'nın denizden ithal ettiği baharatın ödemesinde kullanılan külçeler, Yeni Dünya'daki İspanyol madenlerinden çıkartılan gümüşten

⁵ Henry Hobhouse, *Seeds of Change: Six Plants that Transformed Mankind*, London: Papermac, 1999, s.xiii.

sağlanacaktır. 1600'den sonraki iki yüzyıl boyunca Amerika'da üretilen gümüşün yaklaşık üçte biri Avrupa'nın ithalatını karşılamak üzere Asya'ya akacaktır.⁶

Vasco da Gama'nın Portekiz filosunun Calicut (Kozikhode) limanına 1498 Mayıs'ında varışı Hint Okyanusu'ndaki köklü serbest ticaret geleneğinde keskin bir kırılma yaratmıştır. Kendisine neden geldiğini soran bir Arap tacire Gama hassasiyetle cevap vermiştir: "Hristiyan ve baharat arıyoruz."⁷ Vasco de Gama bu söylediğinin ikisini de buldu ama dikkatini gemilerini karabiberle doldurup Portekiz'e dönmeye odakladı. Ticaret yapan pek çok ulustan yalnızca biri olmakla yetinmek istemeyen Gama ve onun ardından gelenler denizcilikteki üstünlüklerini Hint Okyanusu'nda ticari tekel kurmak üzere kullandılar. Sadece Portekizlilerce izin verilen tacirlerin iş yürütebilmeleri mümkündü, bu da ancak mallarına el konulması ve ölümü göze alabilmelerine bağlıydı zira serbest ticaret yapma hakkı sadece Hristiyanlara tanınmıştı.⁸ Hristiyanlık ve İslam arasında Akdeniz'deki uzun süren şiddetli din savaşlarında Portekizliler o güne değin bölgede görülmedik derecede bir merhametsizlik örneğiyle kendi tekellerini kurdular.

Gama 1502'deki ikinci yolculuğunda herhangi bir uzlaşma girişiminde bulunmadı. Mekke'den gelen ve 700 hacıyı taşıyan büyük bir ticaret gemisine el konulup batırıldı. Bundan sonra Gama, Calicut'a doğru ilerleyerek orada bulunan 20 ticaret kalyonuna el koyup mürettebatını kılıçtan geçirdi. Elleri, kulakları ve burunları koparılmış 800'den fazla tutsağa ait parçalar bir sandala konulup yerel yönetici Zamorin'e bir mesaj eşliğinde gönderildi. Gönderilen mesajda Zamorin'e bulduklarıyla köri yapması söyleniyordu.⁹ Bu ve buna benzer diğer örnek olayların ışığında iktisat tarihçisi

6 Holden Furber, 'Rival Empires of Trade 1600-1800,' içinde *Maritime India*, New Delhi: Oxford University Press, 2004 [1976], s.231.

7 Richard Hall, *Empires of the Monsoon*, London: HarperCollins, 1996, s.172.

8 Age., s.190, Joao de Barros'un bu politikayı mazur görüşüne işaret eder: "Herkesin denizlerde seyahat etme hakkı olduğu doğrudur ve biz Avrupa'da başkasının bize karşı kullanma hakkı olan konular olduğunu kabul ederiz ama bu hak Avrupa'dan öteye taşınmaz. Bu nedenle donanmasının gücüyle Moors (Fas'lılar) mallarının müsadereci ya da ölümle karşı karşıya bırakarak ayrılmaya zorlayan Portekizliler mazur görülür. Faslılar ya da Hristiyan olmayanlar İsa'nın yasalarının dışındadır ki bu onları cehennem ateşinde lanetle acılar içinde bırakacak olan gerçek yasadır."

9 Gaspar Correa tarafından *The Three Voyages of Vasco da Gama and Hall*, (Empires of the Monsoon, s.198) adlı eserde ifade edilmiştir.

Niels Steengaard, "Sanayi öncesi Avrupa'nın dünyanın geri kalanına başlıca ihracatının şiddet olduğu" sonucuna varmaktadır.¹⁰

Hint Okyanusu çevresindeki ekonomik faaliyetlere Portekiz etkisi abartılmamalıdır. Ne var ki bu dönemden 1580'lere kadar geçen on yıllar boyunca Portekiz'in *Estado do India*'sının Avrupa'nın karabiber ithalatının yüzde 75 gibi büyük bir oranını tek başına elinde bulundurduğu aşikardır.¹¹ Yürütülen bu ticari faaliyet devlet tarafından, Portekiz'in Asya'daki başkenti Goa ve Mozambik'ten başlayıp Hint Okyanusu'nda bulunan Malacca üzerinden Macau'ya uzanan bir dizi ticari üstün yürütülüyordu. Ne var ki Portekizlilerin bu hakimiyeti, Engizisyon korkusuyla içeriden ve Hollandalıların Protestan isyanı ile dışarıdan olmak üzere dini nedenlerle sona erdi. Vasco da Gama 1525 yılında öldüğünde Cochin Kalesi'ndeki St. Francis Kilisesi'ne gömüldü. Günümüzde mezarı boştur ama hatırası Cochin'de yer alan Hindistan Devleti Baharat Kurulu'nun lobi duvarında yaşamaktadır ki bu "insan kılığında bir iblis" olarak tasvir edilen bir kimseye yönelik alışılmadık bir seçimdir.¹²

Baharat Yarışını Kaybetmek

On altıncı yüzyılda kısa bir süre için İspanya ve Portekiz krallıkları birleşerek, Yeni Dünya'da kendilerine ait olan muazzam deniz aşırı topraklarını ve buna ek olarak Kuzey Batı Avrupa'da Hollanda karşısındaki üstünlüklerini bir araya getirmişlerdi. Ne var ki Hollanda'daki Protestan isyanı Anvers'in ekonomik abluka altına alınmasına ve böylelikle Lizbon ve Sevilla'nın Hollandalı tacirlere kapanarak buralara baharat akışının kesilmesine yol açmıştı. Bu gelişmelere Hollandalıların cevabı çok hızlı oldu, 1599'da biber yüklü Hollanda gemileri seferlerinden başarıyla döndüklerinde bunun yarattığı şok dalgası Londra piyasalarına dahi yansımıştı. Biberin fiyatı neredeyse üçe katlanarak yarım

10 Om Prakash, *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India*, New Delhi: Cambridge University Press, 2000, s.139.

11 Age., s.48

12 William Logan, *Malabar Manual*, New Delhi: Asian Educational Services, 2000, s.308.

kilosu 3 şilinden 8 şiline yükselmiş ¹³ ve bu da bir grup Londralı tacirin Kraliçe Elizabeth'e ayrıcalıklı ticari haklar için başvurmalarına neden olmuştu. Birçok açıdan yeni şirket, Hollandalıların bu darbesinin kendi işlerini tehlikeye soktuğunu gören köklü Levant Kumpanyası'ndan bir kopuş olarak değerlendirilir. Nitekim William Aldrich, "Hint Adalarıyla bu ticaretin," kendilerinin "Halep'le olan işlerini açıkça gözden düşürdüğünü" belirtiyordu.¹⁴ 30.000 poundu aşan bir kaynak bu yeni girişim için toplandı. Girişimin tacirler tarafından ifade edilen çarpıcı tek bir hedefi vardı: "Biber ticaretinin tek efendisi olmak."¹⁵ Uzun süren pazarlıklardan sonra, o sıralarda zaten hasta olan kraliçe pes ederek 1600 yılının son gününde, Batı Hint Adaları'ndan "satın alınmak, takas edilmek, tedarik edilmek, değiş tokuş yapılmak ya da bir şekilde elde edilmek" suretiyle değerli mallar getirilmek üzere bir ticaret imtiyaz beratı yayınladı. Yine ticari kâr elde etme amacının yanı sıra Elizabeth'in bu beratı "ticaretin geliştirilmesi" şeklinde kamusal bir amacı da içeriyordu. En nihayetinde bu beratın altında bir araya gelen 281 yatırımcı bu kârlı iş alanında İngilizlere de bir yer bulabilmek için Şubat 1601'de sefere çıkacak olan dört ufak geminin giderlerini karşılamak üzere aralarında toplam 68.373 pound topladı.

Yatırımcıların hedefi bugünkü Endonezya'yı oluşturan baharat adalarıydı; Cava'dan karabiber, Moluccas'tan karanfil, Banda Adaları'ndan da muskat ile hindistancevizi alınacaktı ve bu girişimin ticaret stratejisinin ilk halinde Hindistan'a herhangi bir yer yoktu. İngiliz Kumpanyası ilk ticari üssünü Bantam'da 1602 yılında kurdu ve Kumpanya'nın kendine alanda bir yer edinme çabası ilk yirmi yılda oldukça iyi gitti. Kumpanya deniz yolunu kullanarak, Britanya'nın biber, ham ipek, karanfil, çivit ve muskat ithalat giderlerini Halep üzerinden karayolu ticaretiyle karşılaştırıldığında neredeyse üçte iki oranında düşürmüştü.¹⁶ Kumpanya'nın 1601 ve 1612 arasındaki seferleri işletmeye

¹³ Giles Milton, *Nathaniel's Nutmeg*, London: Hodder & Stoughton, London, s.70.

¹⁴ Furler, 'Rival Empires of Trade,' s.32.

¹⁵ Logan, *Malabar Manual*, s.70.

¹⁶ Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, New York: Monthly Review Press, 1974, s.393.

konan 517.784 poundluk sermayeye yüzde 155'lik bir kazanç sağlamıştı. Sadece Kumpanya'nın üçüncü seferinde satılan karanfiller bile tek başına yüzde 200 kâr bırakmıştı. Böylelikle bu ilk "anonim şirket," 1613-1616 yılları arasında her bir yıl sefere çıkacak filo için 420.436 pound topladı. Her ne kadar yüzde 87 gibi azımsanmayacak bir düzeyde de olsa geriye dönen kazanç biraz daha düşüktür. Zaman ilerledikçe, Britanya'daki ekonomik durgunluk, denizasıırı rekabetin güçlenmesi ve baharat piyasasının giderek doyması gibi bir dizi etkenden dolayı kârlar düşüş eğilimine girdi. 1617 ve 1622 yılları arasındaki yıllık seferlerin maliyetini karşılamak üzere oluşturulan ikinci anonim sermaye havuzunda 1,6 milyon pound toplanmış olmasına rağmen bunun yatırımcılara geri dönüşü yüzde 12'lik kâr düzeyinde kaldı, yani her bir yıl için yüzde 1'den daha az bir oran.¹⁷

O günlerden bugüne hâlâ canlı olarak kalan şeyler korsanlık ve macera hikâyeleridir. Korsanlık İngiliz folklorunda kâh korkulan kâh kutlanan muğlak bir yere sahiptir ve Doğu Hindistan tacirlerinin ilk dalgası da aslında eski İngiliz geleneğini devam ettirmiştir: Gereken yerde ticaret yap, mümkün olan yerde de yağmala.

Zaman zaman Doğu Hint Adaları'nın yerli halkları tarafından da desteklenen Kumpanya'nın, Hollandalılara karşı giriştikleri savaşlardaki hedefi hiç değişmemiştir: Yerel baharat üretimini dışarıdan denetleyebilmeyi sağlamak. Ne var ki İngiliz Kumpanyası "baharat yarışını" Hollandalıların üstün gelmesiyle giderek kaybetti. 1623'te Ambon (Ambonya)'dan geri püskürtülen Kumpanya, 1667'deki ikinci İngiliz-Hollanda savaşından sonra yürütülen geniş çaplı müzakerelerin bir parçası olarak çok değerli bir hindistancevizi adası olan Run'dan da geri çekildi. Bunun karşılığında Kuzey Amerika'daki *Yeni Amsterdam*, Britanya hâkimiyetine geçti ve kısa süre içinde *New York* adını aldı. İngiliz Kumpanyası bir süre daha baharat adalarındaki kalan üslerinde tutunmaya çabaladıysa da en sonunda Bantam'dan 1682 yılında Hollandalılar tarafından çıkarıldı.

¹⁷ John Keay, *The Honourable Company*, London: HarperCollins, 1993, s.113.

Patiska Savaşını Kazanmak

Baharat adalarından dışarı atılan Kumpanya gözünü yeniden Hindistan'a dikti. Kumpanya gemileri daha önceleri Hint Adalarından elde edilen baharatla takas edilebilecek pamuklu tekstil bulmak için Gujarat ve Hindistan'ın Coromandel kıyılarını ziyaret etmişti. William Hawkins öncülüğündeki ilk sefaret heyeti de 1608'de Babür İmparatorluğu'nun limanı Surat'a ayakbastı. Hawkins'in ticari ilişki kurmak için yalvarmaları, hali hazırda ağır Portekiz etkisi altında bulunan Babür İmparatoru Şah Cihan'ın ilgisini çekmeyi başaramadı. Ne var ki ısrar ve askeri güç başarıyı getirdi: 1612 yılında Portekizlilere karşı denizde kazanılan bir zaferin ardından Kumpanya'ya Babürlüler tarafından ilk olarak Surat limanından, daha sonra da Ahmedabad ve Agra'dan ticaret yapabilmelerine ilişkin ferman verildi. Karşı kıyıdaysa ticari faaliyetler Golconda'nın ana limanı olan Masulipatam'da 1614 yılında başlatıldı. Bu ilk atılımlar 1618 yılında İngiliz büyükelçisi Sir Thomas Roe'nin en sonunda Şah Cihan'dan geniş ölçekli ticaret anlaşması koparmasıyla doruğa çıktı. Fethetme ve istihkâm birimleri kurma stratejisinden İngilizleri ayrı tutmayı uman Roe; Kumpanya'ya, şayet kâr etmek istiyorsa bunu denizden ve paktırtı çıkarmadan yapması gerektiğini belirterek Kumpanya'nın askeri işlere bulaşmamasını tavsiye etmiştir. 1625 yılına gelindiğinde Kumpanya tarafından Surat'dan 220.000 parça kumaş İngiltere'ye ithal edilmiştir.

Bu zamanlardan günümüze kalan en göz alıcı eser "Girdler'in Halısıdır." Sekiz metre uzunluğundaki bu koyu mavili kırmızı halı, Kumpanya'nın Surat'taki "fabrikasından" Robert Bell tarafından Lahor'daki ünlü Babür atölyesinde dokunmak üzere ısmarlanmıştır. Bell, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın 1600 yılındaki ilk yatırımcılarından birisiydi ve adım adım yükselmişti. Ancak bu yükselişi sırasında ismi karanlık işlerle birlikte anılmaya başlamış ve 1630 yılında Hindistan'a kaçak yollardan şarap soktuğu tespit edilmişti. Bundan dört sene sonra, kendi şirketi Girdler -Ortaçağ'da kemerciler loncası- için tasarlattığı çok alımlı bir halının parasını ödemediği yönündeki suçlamalar Bell'in hayatının dönüm noktası olmuştur. Bell parayı ödediğini

iddia etse de Kumpanya'nın Surat'taki temsilcisi artık hayatta de-
ğildi. Çoğu kimse Bell'in zimmetine bir kez daha para geçirdiğine
inanmıştır. Zararın tazminine yönelik olarak, Kumpanya Bell'e
ait 70 çanta bibere el koymuş ve Bell gözden düşmüş bir kimse
olarak Kumpanya'dan el çektilmiştir. Bell'e ait halıdan arta ka-
lanlar Londra'daki Girdler's Hall'da ve Wimbledon'daki kendisi-
ne ait ev olan Eagle House'da (şimdilerde bu ev Al-Furkan İslam
Mirası Vakfı olarak kullanılmaktadır) sergilenmektedir. Bell, etik
açıdan görevi kötüye kullanmaktan dolayı zan altında kalan ne
ilk Kumpanya yöneticisidir ne de en sonuncusu olacaktır.

Babür Hindistan'ında varlığını devam ettirmek devamlı bir mü-
cadele içerisinde olmak demekti. Hollandahılar gibi İngiliz Kum-
panyası da örneğin, İran Körfezi'ndeki Hürmüz üssünü 1622'de
ele geçirerek ya da 1626'da Bombay'a baskın düzenleyerek var
olan Portekiz İmparatorluğu alanı içinden kendisine rahat bir köşe
ayırmayı büyük oranda başarabilmişti. Portekiz ile daimi barış
Goa'da 1635 yılında imzalandı ve bu sayede Kumpanya Macao'ya
kadar uzanan tüm hat boyunca yer alan Estado do India'nın li-
man zincirine erişim hakkını elde etti. Yine bu anlaşmayla, 1639
yılında Madras'ta Coromandel kıyısındaki St. George Kalesi'nde
yeni bir üssün kurulmasının önü açıldı. Bu üssü 1668'de, II.
Charles'a Portekizli olan karısı Braganzalı Catherine'nin düğün
hediyesi olarak verdiği Bombay'daki bir başkası izledi. Nakit ihti-
yacı içinde olan kral, Bombay'ı Kumpanya'ya oldukça büyük bir
kredi ve yıllık kira karşılığında hemen kiraladı.

Bu devretmenin faydaları ortaya çıkmadan önce Kumpanya
yetkisiz tacirler ve iç savaş yüzünden neredeyse ortadan kalkmak
üzereydi. On yedinci yüzyılda çoğu kimse için tekeller krallık
despotizminin ekonomik ifadesi, parlamentocu güçler tarafından
karşı çıkılması gerektiği düşünülen iktidar odaklarıydılar. 1604
gibi erken bir tarihte bile Parlamento'ya dış ticaret üzerindeki
münhasır tüm ayrıcalıkların kaldırılmasına ilişkin bir yasa ta-
sarısı sunulmuştu. Bu yasa tasarısını destekleyen Sir Edwards
Sandys ticari özgürlüklerin önemine ilişkin şu şekilde konu-
şmuştur: "Ticareti birkaç kişinin eline bırakıp sınırlamak İngiltere
tebaasının doğal hakları ve özgürlüklerine aykırıdır."¹⁸ Bu ruh,

¹⁸ Mukherjee, *Rise and Fall of the East India Company*, s.73.

Kumpanya'nın kariyeri boyunca yankılanacak ve çeşitli derecelerde başarıya da ulaşacaktır. 1604 yılındaki serbest ticaret yasa tasarıları Parlamento'dan geçmemiştir. Fakat İngiltere'nin Stuart Hanedanı'na mensup kralları her zaman ek mali kaynak gelirlerine ihtiyaç duyuyordu. Sonuç olarak Taç, 1618'de kısa ömürlü olan *İskoç Doğu Hindistan Kumpanyası* ve 1636'daki *Courteen Association*'ında oluşu gibi rakip girişimleri her zaman memnuniyetle desteklemiştir. Portekiz'le yapılan barış, aykırı bir kanı yaratacak bir biçimde, William Courteen ve bir grup rakip tacir için yeni açılan Portekiz alanında ticaret yapabilmek için kraldan izin koparmaya bir bahane olmuştu. Courteen'in girişimi 15 yıl sürmüş ve Kumpanya'nın tekelleri görünümünü kırmıştır. Fakat bu girişim 1650 yılında özgün Kumpanya ile "Birleşik Anonim Şirket" bayrağı altında bir araya gelerek Bengal Hugli'de daimi bir İngiliz Fabrikası kuracaktır.

Ne var ki bu zamana gelene kadar Kumpanya, 1640'tan 1647'e kadar süren Britanya iç savaşının yarattığı zorlayıcı etkilerle başa çıkmaya çalışıyordu. 1650'lerde Oliver Cromwell'in protektorası altında yaşanan İngiliz-Hollanda mücadelesi de Kumpanya'nın çıkarlarına temelden zarar vermişti. Buna ek olarak, Cromwell Kumpanya'nın imtiyaz beratını 1653'te yenilemeyi reddetmiş ve böylelikle onu tekelleri konumundan düşürmüştü. Bu durum, serbest ticaret için ufak bir pencere açarak ticareti patlatmış ve fiyatları düşürmüş ama kârları da sekteye uğratmıştır. Bu, 1602'den önce Hollandalıların karşılaştığı ve sonuçları neredeyse tıpatıp aynı olan bir durumdu. 14 Ocak 1657'de durum o kadar kasvetli hale gelmiştir ki Kumpanya yöneticileri şirketin işlerinin tasfiye edilmesini oylamaya sunmuştur. Bu girişim Cromwell'i zorlamak için etkili bir numara oldu. Nitekim Ekim ayında yeni bir imtiyaz beratı yayınlanarak 740.000 poundluk sabit bir anonim sermaye oluşturuldu. O sırada bu miktarın ancak yüzde 50'si toplanabilmişti. Kumpanya'nın 1617'de ikinci ana sermayesinde işletmeye tahsis edilen sermayeye ulaşması için yarım yüzyıl daha geçmesi gerekecekti.

Kumpanya'ya artık modern bir şirket denilebilirdi. Bundan sonraki otuz yıl boyunca Kumpanya ekonomik bir patlama yaşa-

dı. 1658 ve 1688 yılları arasında Kumpanya, Londra ve Doğu Hint Adaları arasında 404 sefer gerçekleştirdi: Bu her sezonda ortalama 13 sefer demektir.¹⁹ 1660 yılında Kral II. Charles'in dönüşü Kumpanya'nın konumunu sağlamlaştırdı. Hem Surat ve Madras'ta daha önceden var olan limanlardan, hem de Bombay'daki yeni limanından ve de Bengal'le yeni yeni başlayan ticaretinden Kumpanya'nın ithalatı aniden yükseldi. 1664'te çeyrek milyon parça kumaş ithal etti, bunun yaklaşık yarısını Coromandel kıyısından, üçte birini Gujarat'tan ve beşte birinden az miktarını da Bengal'den gerçekleştirdi. 1660'ların sonunda pamuklu ve ipekli tekstil ürünleri Kumpanya ithalatının yüzde 56'sını oluşturarak biber ithalatını artık ikinci sıraya itmişti. Bunu da sırasıyla ham ipek, çivit, güherçile, kahve ve çay takip ediyordu. Hindistan tekstili 1684'te 1,76 milyon parçayla tüm zamanların en yüksek seviyesine ulaştı. Bu rakam, Kumpanya'nın o zamanki toplam ticaret hacminin yüzde 83'üne tekabül ediyordu. Bu ucuz, kolay yıkanabilen kumaşların bollaşması sağlık ve yaşam tarzında bir devrime yol açtı. Yüzyılın sonuna doğru, İngiliz Kumpanyası'nın ticaret değeri hızla Hollandalılarinkini yakalıyordu ve bu ticaret içinde Bengal giderek daha büyük oranda pay sahibi oluyordu. Kuzey Avrupa ticaret şirketleri arasında VOC bir tavşana benzetilirse, Kumpanya onun yanında bir kaplumbağa gibi kalıyordu.

Her bir yıl için 200.000 parçanın sadece Bengal'den ithal edildiği 1680'ler patlamanın zirve noktasıdır. Bu patlamayla birlikte Kumpanya'nın yatırımcıları için çok bol kâr payı ve sermaye büyümesi ortaya çıktı. Kumpanya'nın hisse fiyatları Restorasyonu takip eden yirmi yıl içinde, 1664'te 60-70 pounddan 1677'de 245 pounda 1680 yılında ise 300 pounda ulaşarak dört kattan fazla artı. kâr payları da azımsanmayacak orandaydı. 1670'li yılların çoğunda Kumpanya yüzde 20 oranında bir kâr payı ödedi. 1680'de servetler arttı ve yüzde 50 oranında bir kâr payı ödemesi yapıldı, bu oran 1682, 1689 ve 1691'de de tekrarlanacaktı. 1682'de Kumpanya'nın mali durumu o kadar güçlü hale gelmişti ki her bir hisse sahibi, sahip olduğu hisseye denk gelecek miktarda ödül hisselerine sahip oldu ve Kumpanya'nın sermaye stoku

¹⁹ Furber, *Rival Empires of Trade*, s.91.

740.000 pounda ulaştı. Kısacası, 1657 ile 1691 yılları arasındaki dönemde hisse sahipleri ilk baştaki yatırımlarının üzerine yüzde 840 oranında kâr payı aldılar. Hindistan'daysa istikrarlı bir külçe akışı vardı ve bu da ülkedeki gelir, üretim ve istihdamı arttırıyordu. Sadece 1681-85 yılları arasında Kumpanya Hindistan'a 240 ton gümüş ve 7 ton altın ihraç etmişti.²⁰ Bunlar mali açıdan belki de Kumpanya tarihinin en mutlu günleriydi.

Hakimiyet Çabası

Tam da bu noktada Kumpanya'nın Londra'daki yöneticileri, şirket stratejisinde temel bir değişikliğe gitti. Yeni yönelime Kumpanya tarihinin en etkili yöneticilerinden biri olan Sir Josiah Child önyak olmuştu. 1630 yılında doğan Child, ilk servetini Cromwell'in protektorasında donanmaya erzak satarak sağlamıştı. Child'in kariyeri, o zamanların yükselen diğer bir yıldızı olan Thomas Papillon'la birlikte 1670'lerin başlarında Kraliyet Donanması'nın erzak [işverenleri] sendikasının imtiyaz sahibi bir üyesi olmasıyla hızla yükselişe geçti. Bu parlak girişim Child'a köle ticareti yürütmek için kraliyet tekeli bahşedilen ve aynen Doğu Hindistan Kumpanyası'nda olduğu gibi Leadenhall Caddesi'nde bir merkeze sahip olan *Royal African Kumpanyası*'nın kurucu ortağı olması için gereken kaynağı sağlamıştır. İlk kez 1671 yılında İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bir hissedarı olan Child, bundan sadece iki yıl sonra tüm hisselerin yüzde 2 sini elde etmiş ve 1679 gelindiğinde en fazla hisseyi elinde toplayan kişi olmuştu. Sahip olduğu hisseler Kumpanya içinde iktidarı getirmiş ve Child, Nisan 1674'ten 1699'daki ölümüne kadar 17 yıl boyunca Kumpanya'nın yönetim kurulunda yer almıştır. 1680'ler boyunca Child ya başkan ya da başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur.

Thomas Macaulay'ın *History of England* [İngiltere Tarihi] adlı eserinde kendisinden “eşi az bulunan iş bitiricilikte bir işadamı” olarak söz edilir.²¹ Child, işletme yöneticiliğinin temel konularına ilişkin keskin bir kavrayışa sahipti ve hem yurtiçinde hem de yurt-

²⁰ Keay, *The Honourable Company*, s.150.

²¹ Thomas Babington Macaulay, *History of England Since the Accession of James II, 1648-60*, chas. XVIII.

dışında gerçekleştirmek istediği amaçlar kafasında oldukça belirligindi. Kumpanya'nın Madras'taki idarecilerinin Eylül 1687'de sert bir şekilde fırçalandıklarında farkına vardıkları gibi Child'in düşük başarıma tahammülü yoktu. Child'e göre Kumpanya'nın yanlış yola sapmasındaki en büyük sorun, idarecilerin eski çalışma alışkanlıklarından kurtulamamaları ve bunların kendilerine iletilen şikâyetleri amacından saptırarak, yanlış yorumlayarak ya da ihmal ederek başlarından savıp sanki emirlere uymaları gereken kişiler değil de ortaklarmış gibi davranmalarıydı.²² Child aynı zamanda kurumun etkili bir avukatıydı, gerek kendi ismiyle gerekse Philopatris mahlasıyla yazdığı kitapçıklarla Kumpanya'ya ilişkin davalarda politikacıları ikna etmeye çalışmıştır. Daha kariyerinin başında, İngiltere'nin de bir model olarak takip etmesi gerektiğini düşündüğü Hollandalıların ticarete başarılı olma nedenlerini ele aldığı *A New Discourse on Trade* [Ticarete Dair Yeni bir Söylev] adlı bir eser kaleme almıştır.

Child'in nüfuzu, "hisse alıp satma işini ilk başlatan insan" olarak üne kavuştuğu Londra'nın henüz embriyo halinde bulunan mali piyasalarına kadar uzanmıştı. Günümüzde Robinson Crusoe'nun ıssız ada hikâyesiyle tanınan ama o günlerin önde gelen ekonomik çözümlemecilerden biri olan Daniel Defoe, *Anatomy of Exchange Alley* [Değiş-Tokuş Sokağı'nın Anatomisi] adlı eserinde Josiah Child'a öncü bir isim olarak yer verir. Kısa bir süre sonra Güney Denizi Balonu'na neden olacak etmenleri çözümlediği 1719 tarihli bu eserinde Defoe, 1680 ve 1690'ların yükselen piyasalarını incelemiş ve o dönem için "Josiah Child içeri girdiğinde tüm gözlerin kendisi için çalışan simsarlara çevrildiğini ve bunların Child'in hisse mi aldığını yoksa hisse mi sattığını merakla takip ettiklerini" belirtmiştir. Fakat piyasaları harekete geçiren sadece Child'in serveti değildi. Kendisi aynı zamanda Hindistan'dan Londra'ya ulaşan haberleri kendi lehine el altından yönlendirme konusunda da oldukça ustaydı. Defoe'ya göre:

Hindistan'a ulaşmış olmasına rağmen sefer sırasında kaybolmuş gibi aktaran ya da aslında kaybolan gemileri yerlerine ulaşmış

22 Kirti N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s.77.

gibi anlatan, Büyük Babür imparatoruyla aslında barış durumundayken savaşılmış gibi gösteren ya da 100.000 askeriyle Bengal'i istila ederken hiçbir şey yokmuş gibi aktaran, Doğu Hindistan'dan sipariş üzerine düzmece haberler bildirenler vardı. Bunların amacı hisse değerlerini yerine göre yükseltip alçaltarak hisse satın almak ya da elinden çıkartmaktı.²³

Child çok keskin bir ticaret görüşüne [vision] sahipti. Çoğu merkantilist gibi o da zenginliğin özellikle toprak sahipliği yoluyla elde edileceğini düşünüyordu. En nihayetinde uluslararası ticaret, bir kimsenin zenginliğini kendi ulusu için mümkün olduğu kadar arttırmayı hedeflediği sıfır toplam bir oyundu.²⁴ Bu nedenle de Doğu Hindistan Kumpanyası gibi tekkelci şirketler İngiltere'nin ticari cephaneliğinin önemli bir parçasıydı. Child, Hollandalıların üstünlüklerini elde etmelerini sağlayan gerçekçi çizgilerine hayranlık duyuyordu, aynen Coen gibi o da "kâr ve gücün beraberce ilerlemesi gerektiğine" yürekten inanıyordu.²⁵ Kumpanya'da etkin bir konuma yükselir yükselmez kafasındakileri hayata geçirmek için radikal bir planı uygulamaya koydu. Bunun ilk adımı, Kumpanya'nın İngiltere içindeki konumunu garanti altına almak için Taç ile yeni bir ittifak ilişkisi kurmak oldu. Yönetici olur olmaz Kumpanya'nın imtiyaz beratını kolaylıkla yenilenmesi için II. Charles'a 10.000 gine²⁶ tutarında armağan sundu. Bu ödeme, bundan sonraki yedi yıl boyunca da yıllık armağan olarak verilmeye devam etti. Daha sonra Child, Doğu Hindistan ticaretini daha çok yatırımcı ve tacire açarak genişletmeyi savunan eski ortağı Thomas Papillon'la yollarını ayırdı. Papillon aynı zamanda, Charles'ın Katolik kardeşi James'in kral olmasını engellemeye çalışanların önde gelen isimlerinden biriydi. Kumpanya yönetim kurulunca görevinden el çektirilen ve saray tarafından da takibata uğrayan Papillon, 1685 yılında sürgüne gönderildi. Tory bir

23 Daniel Defoe, *Anatomy of Exchange Alley*, Maureen Waller, 1700: *Scenes from London Life*, London: Hodder Et Stoughton, 2000, s.243.

24 Child'ın politik iktisadının büyüleyici bir değerlendirmesi için bakınız Stephen Pincus, 'Whigs, Political Economy and the Revolution of 1688-89,' içinde David Womersley, Paddy Bullard Et Abigail Williams, *Cultures of Whiggism: New Essays on English Literature and Culture in the Long Eighteenth Century*, Delaware: University of Delaware Press, 2005.

25 John E. Wills, *1688-A Global History*, London: Granta, 2002, s.285.

26 İngilizlerin yirmi bir şilin kıymetindeki eski altın parası -y.n.

aristokrat olan Beaufort dükünün büyük oğluyla kendi kızını evlendirip James namına Kumpanya hisselerinden 10.000 poundu aktaran Child ise hızla sarayın gözdesi haline geldi. Sarayı arkasına alarak yerini sağlamlaştırdıktan sonra da Kumpanya'nın tekeline kırmaya uğraşan ve sayıları giderek artan bir grubun üzerine acımasızca yürüdü.

İngiltere'deki konumunu garanti altına aldıktan sonra Child stratejisinin ikinci aşamasını uygulamaya koydu: Yurtdışında ticari fetihlere girişmek. Child, Babür İmparatoru'nu eşitlik temelinde ticaret yapmaya zorlayarak Kumpanya'nın Hindistan'da egemen bir güç olmasını istiyordu. Çabalarının tüm hedefi Bengal'di. Bengal'de Kumpanya'nın giderek artan önemli ticari faaliyetleri olmakla birlikte, Kumpanya burada Goa ya da Batavia'da olduğu gibi bir müstahkem mevkiye sahip değildi. Bundan dolayı da Kumpanya oradaki yerel yöneticinin mali zorlamalarına maruz kalıyordu. Örneğin 1680 yılında Kumpanya teknik olarak gümrüksüz ihracat yapabilme hakkına sahipken, yerel yönetici ithal edilen külçeler üzerine yüzde 5 ve ithalat içinse yüzde 3,5 gümrük vergisi uygulamasını koyabilmişti. Ocak 1686'da Child, on gemiden ve altı piyade birliğinden oluşan bir sefer gücünün Bengal'deki Babürlüleri taviz vermeye zorlaması için Kumpanya tarafından gönderilmesine onay verdi. 9 Haziran 1686 tarihinde Madras'taki St. George Kalesi yönetimine yazan Child, Kumpanya'nın "basitçe ticaret yapan bir tacir takımı-yken Hindistan'da heybetli bir askeri güce" dönüşmeye zorlayan nedenleri vurgulamıştır.²⁷ Child'ın 12 Aralık 1687'de Madras'ın yeni Başkanı ve Konsey'ini bir sivil ve askeri iktidar kurmaya davet etmesinde de buna benzer bir tonlama görülür. Öylesine bir sivil ve askeri birim oluşturulmalı ve bunların idamesi için öylesine geniş bir kaynak temin edilmelidir ki bu bölge, Hindistan'da belki daha sonraları var olacak daha kapsamlı, daha sağlam bir İngiliz dominyonunun temelini oluşturmalıdır.²⁸

Child İngiliz-Babür savaşı olarak da bilinen savaşa başlamıştı, aslında bunu birinci Kumpanya-Babür çatışması olarak tanım-

27 East India Company to Fort St. George, 9 June 1686, Pincus, "Whigs," s.12

28 East India Company to Fort St. George, Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.68.

lamak daha doğru olur. Takip ettiği stratejiyse tamamen çıl-gıncaydı. Babür İmparatoru Evrengzip tüm Hint yarımadasında egemenlik hakkı olduğunu iddia eden tutucu bir askerdi. Mesela 1686'da Bijapur'u ele geçirmiş ve ertesi sene de Haydarabad'ı almıştı. Bengal 'de hem Babür temsilcilerinin yerel güçleri hem de Nevvablar eşit derecede baskın durumdaydı. Deltanın bataklıkla-rında üç yıllık bir çatışma başladı. Bu çatışmayı, Kumpanya'nın bölgedeki temsilcisi Job Charnock "ulusumuzu komik duruma düşüren" bir eylem olarak tanımlar. Ancak Gujarat'ta durum daha farklı gelişmiştir. Burada Kumpanya Babür ticaret filosuna baskın düzenlemiş, bunun sonucunda 1689'da Surat şehri ele ge-çirilmiş ve Bombay kuşatılmıştır. En nihayetinde Evrengzip dip-lomatik olarak aşağılama, 150.000 rupilik bir tazminat ve bun-lara ek olarak zararların giderilmesi karşılığında Kumpanya'nın ticari haklarını yeniden düzenlemiştir. Bu çatışmayla "İngilizleri tüm Hindistan'da aşağılık ve rezil" bir duruma sokmuştur.²⁹ Bu üzücü olayın teselli edici tek bir noktası olduğu söylenebilir. O da, Hugli Nehri kıyısındaki Kolikata, Govindapur ve Sutanuti köyleri boyunca 1690 yılında yeni bir "fabrika"nın kurulması-dır. Daha sonra burası 1696'da tahkim edilmeye başlayacak ve bundan iki yıl sonra da *zamindarlık* hakları satın alınacaktır. Bir anlamda Kalküta şehri artık doğmuştu.

Fakat tam da bu tarihten itibaren, Josiah Child'in İngiltere'de yolsuzluk ve yurtdışında da saldırganlığa dayalı iki ayaklı strate-jisi yıkılmaya başlamıştır. 1688-89'daki Görkemli Devrim sadece Child'in patronu II. James'i değiştirmekle kalmamış aynı zaman-da Kumpanya'nın kendisinin de tamamen ortadan kalkması ihti-malini de beraberinde getirmiştir.

Felaketler Zinciri

1688'deki Guy Fawkes Günü'nde, Hollanda Genel Valisi Orange'lı William İngiltere'ye ayak bastı ve II. James'i tahtından indirdi. Bu Görkemli Devrim'de birçok güç etkileyici olmuştu ama bun-lardan en önemlisi İngiltere halkının Katolik bir kraldan kur-

²⁹ Jean Sutton, *The East India Company's Maritime Service (1746-1834)*, Wood-bridge: Boydell Press, 2010, s.6.

tulma isteği ile James'in Fransa yanlısı olarak ortaya çıkardığı tehdidi Hollanda'nın bertaraf etmek istemesinin kesişmesiydi. Britanyalı seçkinlerin ticari çıkarlarına ilişkin düşünceler bu süreçte kesinlikle ikinci plandaydı zira bu kesim yeni birleşik monarşilerin –William ve sabık hükümdar James'in kızı olan karısı Mary'nin– taahhüdünü sağlayan ve daha önce benzeri görülmemiş bir Haklar Bildirgesini inşa etmiş bulunuyordu. Child'in saldırgan merkantilizminden ilham alan James'in ekonomik stratejisinde, tüm tacir sınıfı dış ticaretin kazanımlarının dışında bırakılmıştı. Bunun sonucunda da "Londra'da, ilk isimleri Goliah ile kafiye oluşturan belli başlı büyük Doğu Hindistan tacirlerine karşı şikâyetler baş göstermişti."³⁰

Nisan 1689'daki taç giyme töreninden hemen sonra, Konvansiyon Meclisi imtiyaz beratına sahip olan şirketlere, özellikle de Afrika ve Hindistan şirketlerine karşı yükselen şikâyetleri soruşturmaya başladı. Parlamento hemen yeni bir Hindistan Kumpanyası'nın kurulmasına karar verdi ve bu yeni şirket Londra'da, Dowgate'deki Skinners Hall adı verilen binada şekillenmeye başladı. Amansız bir siyasal savaş başlamıştı. Macualay'a göre Yeni Kumpanya'nın en önemli silahı basın yoluyla iftira atmak, Eski Kumpanya'nın en önemli silahıysa rüşvet yedirmektir.³¹ Başlangıçta aslında sadece reform yapılmasını amaçlayan Dowgate Maceracıları Eski Kumpanya'ya sermayesini 1,5 milyon pounda çıkararak ve böylelikle diğer yatırımcıların da var olan zenginlikten faydalanmasını sağlamak için ve bireysel tasarrufları da 5.000 poundla sınırlandırarak bir zamanlar Child'in istismar ettiği iktidarın tek merkezde toplanması olgusunun önüne geçmek için baskı yapmaya başladılar. Sürgündeki Papillon Utrecht'ten dönerek değişim için bastıran Whiglere katıldı. Fakat Child öneriler için kılını bile kıpırdatmayı reddedince Avam Kamarası Eski Kumpanya'nın dağıtılmasına karar verdi. Ne var ki bu karar uygulamaya konmadan, Ekim 1693'te Parlamento'nun tatilde olduğu bir dönemde Kral birdenbire Kumpanya'ya 21 yıllıkna yeni bir imtiyaz bahsetti.

30 Newsletter from London, 14 Ağustos 1688, Pincus, "Whigs," s.14.

31 Macaulay, *History of England*, chas. XVIII.

Küplere binen Parlamento, Ocak 1694'te çok sert bir karar alarak "İngiltere'nin tüm halkının Doğu Hindistan'la eşit ticaret yapma hakkı olması gerektiğini" bildirdi.³² Bu karar ferman yoluyla imtiyaz elde etme sürecinde önemli bir kırılma noktasıdır. Daha önceden bir imtiyaz beratı verip vermemek Kralın kendi kişisel tasarrufuyken, artık böylesine bir ayrıcalığın elde edilebilmesi için Parlamento Kararı şarttı. Sonuçta Hindistan ile ticaret serbest hale gelmişti ve hızla türeyen tacirler, sınırın kuzeyine doğru gitmeyi seçerek yeni bir *İskoç Doğu Hindistan Kumpanyası*'nı 300.000 poundluk bir sermaye ile kurdular. Child, Parlamento iradesini küçümseyen duygularını Hindistan'daki Kumpanya idarecilerine yazdığı özel mektubunda açığa vurur: "Talimatlarımı takip edin ve kendi özel işlerini yürütecek zekâyâ bile sahip olmayan ve ticaretle ilgili meselelere ilişkin hiç bilgisi olmayan birkaç cahil taşralı adamın saçmalıklarına sakın uymayın."

Kumpanya'nın sahip olduğu tekelerde açılan bu gedik meselelerin sonu değildir. Pek çok kimse Ekim 1693'te imtiyaz beratının verilmesi olayını şüpheli buluyordu ve bu yüzden Parlamento Mart 1695'te yolsuzluk soruşturması başlattı. O günün standartlarının son derece laçka olmasına rağmen Parlamento'nun en sonunda ulaştığı sonuç politikacıları bile hayrete düşürmüştü. Kumpanya hesaplarını titizlikle inceleyen bir grup milletvekili, karmaşık bir rüşvet ağını ortaya çıkarmış ve bu ağın başındaki ismin de Child'ın damadı olan Thomas Cooke olduğunu tespit etmişti. Devrimin üzerinden geçen altı yıl içinde, toplam 107.013 poundluk bir tutar "Kumpanya'nın Özel Hizmeti" adı altında aktarılmış ve bunun da 80.468 poundluk büyük kısmı, 1693 yılında yeni bir imtiyaz beratı almak için kullanılmıştı. Bu meblağın haricinde 90.000 poundluk bir başka tutarsa Kumpanya hisselerini satın alarak imtiyaz beratı elde etme sürecini kolaylaştırmak için Cooke'a ödenmişti. Yine 12.000 poundluk düzmece bir güherçile ithalatı ortaya çıkarılmıştı. Başlarda Cooke bu ödeme işlemlerini açıklamayı reddetti. Fakat Londra Kulesi'ndeki kısa bir "misa-fırılık" ve Zararın Tazmini Yasası –gerçekte bir pazarlık bahanesi– sayesinde dili çözüldü. Ödemelerin 10.000 poundluk ilk

32 Philip Lawson, *The East India Company*, London: Longman, 1993, s.53.

dilimi Josiah Child'a gönderilmiş, o da bu ödemeyi 1680'lerde yapılan geleneksel hediyeleşmenin bir devamı olarak Kral'a iletti. Diğer ödemeler ise bir sürü aracıya, soruşturmalar sırasında Kumpanya'ya destek çıkmaları için yapılmıştı. Parlamento'nun her iki kanadında da oluşturulan bir komite önünde Cooke samimi itiraflarda bulunmuştur: "Bu paranın verilmesini teşvik eden şey, yeni bir Kumpanya'nın kurulması süreci ile bu süreçte yetkisi olmayan tacirlerin şikâyetlerinden ve dolayısıyla Kumpanya'nın ortadan kalkacağından duyulan korkuydu."³³ Olayın arkasındaki isim Josiah Child'tı, Cooke ise bir sürü aracıyı —Mr Acton, Nathaniel Molineaux, Sir John Chardin, Paul Dockminique Esq ve Captain John Jermaine— Kumpanya davasını bastırmak amacıyla uyumlu bir şekilde idare ediyordu. Başsavcı 545 pound ve Başsavcı Yardımcısı da 218 pound almıştı. Tüm bunların üzerinde, imtiyaz beratının elde edilmesi halinde bir dizi taahhülle 40.000 poundu cebine indirecek olan Sir Basil Firebrace yer alıyordu. Firebrace da soruşturmadaki etkili isimlerin kafalarını çelmek üzere başka isimleri görevlendirmişti.

Cooke'un soruşturulmasını tamamladıktan sonra milletvekilleri dikkatlerini Firebrace'a çevirdiler. Kendi yolsuzluklarını kendileri ortaya çıkaran benzer pek çok kişi gibi Firebrace de ifade verirken zaman zaman tökezlemiş, bazen özellikle can alıcı bir soruyu daha sonra cevaplamak için yalvarmış, kimi zaman da iyi hissetmediğini, iki-üç akşamdır hiç uyumadığını ve sağlığının hiç yerinde olmadığını ileri sürmüştür.³⁴ Israrlı sorgulamaların ardından en sonunda Parlamento, 5.500 poundluk bir meblağın Leeds Dükü ve Kral'ın Danışma Meclisi'nin başı olan Thomas Osborne'a ödendiğini ortaya çıkardı. Milletvekilleri hem "bu olaydaki karanlık işlere" duydukları nefreti hem de ticari bir berat için para alabilen idaredeki bu kadar büyük makam sahibi bir ismin yeri geldiğinde vatanı Fransızlara da satabilme ihtimalinden duydukları korkuyu da ifade etmiştir. Fakat yargılamada rüşvet almaya ilişkin bir cezai hüküm bulunmadığı için Leeds dükünün sadece

³³ Sir Thomas Cooke'in İnceleme Raporu, *House of Lords Journal*, vol. 15, 24 Nisan 1695.

³⁴ Sir Basil Firebrace'in İnceleme Raporu, *House of Lords Journal*, vol.15, 27 Nisan 1695.

görevi kötüye kullanma suçuyla suçlanmasına karar verilmiştir. Olaylarda kilit önemdeki bir tanık ülkeden kaçmıştı ve Parlamento bu suçlamanın yapılabilmesi için resmi işlemlere başlamadan Kral da davanın kapatılmasını emretti. Böylelikle görevi kötüye kullanma suçlaması süreci sona ermiş oldu.

Kumpanya işlerini soruşturan parlamento komitesinin bir üyesi ve Kumpanya'nın tekeli konumuna karşı çıkan önde gelen isimlerden biri olan John Pollexfen'e göre varılan nokta son derece açıktı: "Kumpanyaların bedenleri olduğu ama ruhlarının olmadığı söylenir, ruhları yoksa vicdanları da yoktur."³⁵ Cooke, Child, Firebrace ve Thomas Osborne'un hepsi ceza almaktan kurtuldu. Kumpanya açınsındansa durum daha da kasvetli hale gelmişti. Devrim sonrası hisse senedi piyasasındaki patlama durma noktasına gelmiş ve gün be gün ortaya çıkan skandallar Kumpanya hisselerinin 1695'te yüzde 35, 1696'daysa bir kez daha yüzde 28 değer kaybetmesine neden olmuştu. Diğer yandan, ekonomiyi altüst eden ve özellikle Londra'nın tekstil sanayini çok fena vuran Fransa ile başlayan savaş Kumpanya açısından durumu daha da zorlu hale getiriyordu.

Kumpanya uzun zamandır, giderek artan Hindistan pamuklu kumaş ithalatını eleştiren korumacılık yanlılarının hedefi halindeydi. Kimileri, Doğu Hindistan gemileri limana yanaştığında dokumacılarının yarısının boşa kalmasından şikayetçiydi. Kimileriye Hindistan'la olan rekabetin İngiltere içindeki yün ve ipekli sanayindeki ücretleri açık seviyesinde tuttuğunu ileri sürüyordu. 1696'nın kötü ekonomik koşulları bu yakınmaları daha da alevlendirdi. Mart ayında, "tüm işlenmiş ipek, Bengal dokumaları, Hindistan'ın tüm boyalı ya da desenli basmalarını" yasaklayan bir yasa tasarısı Avam Kamarası'nda kabul edildi. Fakat Kasım ayında Tory'lerin hâkim olduğu Lordlar Kamarası, yasa tasarısını desteklemeyeceğini açıkladı. "Büyük Goliah'ı" protesto eden yüzlerce dokumacı, isteklerini Parlamento'ya iletmek için Doğu Londra'daki Spitalfields'ten bir yürüyüş gerçekleştirdi. Bunu takip eden Ocak ayında, 5.000 dokumacının yeniden Parlamento'ya yürümesiyle konuya ilişkin baskılar daha da arttı. Bu yürüyüşün

³⁵ Edward Chancellor, *Devil Take the Hindmost*, London: Macmillan, 1999, s.50.

sonunda dokumacıların Doğu Hindistan Evi'ne saldırıp kapılarını kırması üzerine yerel muhafızlar olaya müdahale etmek zorunda kaldı. Fakat "dokumacıların bu büyük başkaldırısı" bununla sınırlı kalmadı. Mart ayında göstericiler Kumpanya'nın Başkan Yardımcısı Thomas Bohun'un Spitalfields'ta bulunan evini yağmaladılar. Bundan iki gün sonra dokumacılar Hackney'e yürüyüşe geçerek Child'ın Wanstead'taki köşkünü tehdit ettiler. Askerlerin kalabalığa ateş açması üzerine bir kişi öldü. Ertesi ay ise dokumacılar Leadenhall Caddesi'ne bir kez daha saldırdı, "Doğu Hindistan Evi'nin hazinesini ele geçirmelerine ramak kalmıştı."³⁶

Mali kriz atmosferi Kumpanya'nın uzun süredir devam eden itibar kaybına bir son verilmesi çabalarını harekete geçirdi. Savaş, Taç'ın kasalarını boşaltmış, bu yüzden de nakit para ihtiyacı için yüzünü Şehre dönmek zorunda bırakmıştı. Eski Kumpanya krala, yüzde 4 faizle 700.000 poundluk bir kredi teklif etti. Buna karşılık Dowgate Maceracıları, faiz oranı yüzde 8 olsa da tek seferde 2 milyon pound öne sürdüler. Kral'ın Dowgate'in teklifini kabul etmesiyle Haziran 1698'de Avam Kamarası, Asya ticaretini yeni bir Genel Dernek'e bahşeden kanunu onayladı. Eski Kumpanya'nın sayılı günleri kalmış gibiydi. Ertesi sene Josiah Child arkasında 200.000 poundluk -2010 değerleriyle yaklaşık 22 milyon pound- bir servet bırakarak öldü.³⁷ 1700 yılında ise "fakirlerin etkin istihdamı ve İngiltere imalatçılarını teşvik" için bir yasa tasarısı kabul edilerek İngiltere'ye, baskısı yurtiçinde yapılacaklar ya da yeniden ihraç edilecekler hariç olmak üzere Asya'dan ipek ya da pamuk ithal edilmesi yasaklandı.

Fakat pek çoklarının aklından geçen ticari serbestlik fikri de altüst olmuştu. Mevzuattaki iki yasal boşluksa Eski Kumpanya'nın yeniden bir araya gelip yükselişe geçmesini sağladı. İlk olarak, Kumpanya'ya işlerini tasfiye etmesi için üç yıllık bir süre tanındı ve bundan sonra da Yeni Kumpanya'ya yatırım yapma hakkı verildi. Bu hak sayesinde Kumpanya, 315.000 poundluk hisse ya da diğer bir ifadeyle yeni hisselerin yüzde 15'ini toplama şansı

36 Alıntılındığı yer: S.J Thomas, *Mercantilism and the East India Trade*, London: King Et Son, 1926, s.111.

37 "1699'daki 200.000 pound, perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 21.800.000 pounda denktir." Bakınız, <www.ch.net> [son erişim, 20/02/2012].

elde etti. Yeni Kumpanya eski tarzda düzenlenen yani hisse sahiplerinin, şirketin şemsiyesi altında elde bulundurdıkları hisselerinin değeri kadar ticaret yapabilmelerine imkân sağlayan bir girişim olarak tasarlanmıştı. Yine hisse sahipleri Genel Dernek içinde kendi anonim şirketlerini oluşturabiliyordu ve böylelikle yeni kurulan ve hisselerin çoğunu elinde bulunduran *Doğu Hint Adaları ile Ticaret Yapan İngiliz Kumpanyası*'nın yanı sıra Eski Kumpanya da ticaret yapmaya, Hindistan'daki tacirleri de yerlerinde kalmaya devam etti. Bir grup cesur bağımsız tacir de kendi aralarında 23.000 poundluk hisse toplayarak 1650'lerden bu yana ilk kez rekabetçi piyasaya benzer bir yapı ortaya çıkarttı. Daha sonraları Adam Smith, görece serbest ticaretin o dönemde başlamasının hem Hindistan'daki üreticiler için fiyatların yükselmesi hem de İngiltere'deki tüketiciler için satış fiyatının düşmesi anlamına geldiğini gözlemlemiştir.³⁸

Ne Eski Kumpanya ne de yenisi, rekabete ilişkin doğal bir çığırda sahip değildi ve ticari bir iç savaşın önüne geçmek için 27 Nisan 1702'de bir bütünleşme şeması üzerinde uzlaşmaya varıldı. Bu işin arkasındaki isim de Sir Basil Firebrace'den başkası değildi. Nihayet bundan yedi sene sonra, *Doğu Hindistan Adaları ile Ticaret Yapan Birleşik Tacirler Kumpanyası* adıyla yeni bir kumpanya kuruldu. Son derece özel bir imtiyaz beratı karşılığında derhal 1,2 milyon poundluk bir meblağ daha toplayıp faizsiz olarak Taç'a kredi olarak sunuldu. Gelişmeler Kumpanya'ya yatırılan sermaye miktarını 3,2 milyon pounda çıkardı ve bu miktarın hepsi de yüzde 5'lik bir faiz oranıyla hükümete borç olarak verildi. "Varlıklı ve sağlam bir ticari ve mali şirket olma yolunda olan" Birleşik Kumpanya "henüz öbürlerinden kat kat büyük ve karmaşık bir ticaret örgütü olmamakla beraber Londra'da yükselen mali piyasanın merkeziydi."³⁹

Ancak ortaya çıkan bu durumdan memnun olmayanlar da vardı. Bağımsız hisse sahiplerinden biri, bir milletvekiline isimsiz olarak 1708'de gönderdiği mektubunda bu birleşmeden duydu-

38 Adam Smith, *An Inquiry into the Wealth of Nations*, book V, chas. 1, art. 1, New York: The Modern Library, 1994 [1776], s.808.

39 Lucy Sutherland, *The East India Company in Eighteenth-Century Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1952, s.17.

ğu nefreti ifade etmiş ve “onlar dışında hiç kimsenin bir muslin boyun bağı ya da bir poundluk biber getirtmeye cesaret edemediğinden” yakınmıştır.⁴⁰ Ona göre, Görkemli Devrim’in büyük umutları boşa çıkmıştı ve “özgürlük için verilen bunca mücadeleden sonra, bu canavar tekelin kibirle başını kaldırıp zincirlerinden kurtularak düzgün ticaret yürütenlere şiddetle saldırması çok garipti. Bu sefil bir pazarlık ve başına ağırlar sokan melankolik bir konuydu.”

Hindistan Ticaretinin Engin Okyanusunda⁴¹

Doğu Hindistan Kumpanyası bir kez daha yok olmanın eşiğinden dönmüştü. 1709’daki birleşmeden sonra uluslararası olaylar da Kumpanya lehine seyretmeye başladı. Child’ın Hindistan’daki büyük hasmı İmparator Evrengzib 1707 yılında gerisinde tükenmiş bir hazine ve etkin olmayan halefler bırakarak öldü. Bundan on yıl sonra 1716 yılının Yeni Yıl arifesinde İmparator Faruksiyar üç ayrı ferman yayınlayarak Kumpanya’ya Bengal, Haydarabad (Coromandel kıyıları dahil olacak şekilde) ve Ahmedabad’ta gümrüksüz ticaret yapma hakkı tanıdı. Child’ın zamanındaki başarısız cephe saldırısının başaramadığını imparatorluğun zayıflaması, yerine ulaşan rüşvetler ve ısrarlı müzakereler başarmıştı. Bu fermanlarla şirket gelişimine yönelik hem yeni bir dönemin temelleri atılmış hem de bu fermanların yorumlanmasına ilişkin olarak Hindistan’daki yerel yöneticilerle uzun sürecek bir ihtilafın ilk tohumları ekilmişti.

Josiah Child’a gelene kadar Kumpanya yöneticilerinden belki de hiçbirisi bir şirket gücünün nelere kadir olduğunu gösterememişti. Vakanüvis John Evelyn gibi, o dönemin tanıklarına göre Child “birden zenginleşen” ve “1680 ve 90’lar boyunca hem politik hem de ekonomik olarak hakimiyet kuracak olan yeni tacir prens neslinin” ilk örneğiydi. Child’ın kariyerini bu kadar çarpıcı yapan şey, onun ticari hâkimiyet hedefini açıkça ortaya koyması ve bu hedefi yurtiçinde despotik ittifaklar, yurtdışındaysa saldırganlık vasıtasıyla gerçekleştirmeye çabalarken sergilediği

40 Bir MP’ye mektup, 1708, *Gentleman's Magazine*, 1781, s.1018’de yayınlanmıştır.

41 Smith, *Wealth of Nations*, book V, chas. I, art. 1.

tutarlılıktı. Kendisinden sonra geleceklerde de olduğu gibi Child cezadan paçayı sıyırmış ve Wanstead'taki ceviz bahçesinde huzur içinde emekliye ayrılmıştır. Child'dan sonra, ne genel merkezde ne de sahada hiç kimse onun kadar niyetini açıkça ortaya koyamamıştır. Elbette aynı arzuyu hepsi taşımıştır.

Child'in maceraperestliğine sırtlarını dönen Kumpanya yöneticileri, şirket eylemleri için yüksek standartlar benimseyerek zenginleşmeyi hedeflemişlerdir. "Dürüstlük," diyorlardı İngiltere'deki yöneticiler, Hindistan'daki idarecilerine, "zenginliğimizin temelidir." Yolsuzluk Kumpanya faaliyetlerinin hâlâ içine işlemiş şekilde devam etmekle birlikte artık daha idare edilebilir bir seviyedeydi. Hindistan'la ilişkilere yönelik olarak idareciler kendi çalışanlarına "ne araçların ne araçlara bağlı olarak çalışanların ne de kendilerine bağlı olarak çalışanların ellerindeki otoriteyi kullanarak insanlara zarar vermemelerine dikkat etmelerini," salık veriyorlardı.⁴² Kumpanya'nın liman şehirleri zinciri de zenginleşmişti. *Riyaz-us Salatin*'in Acem yazarı Gulam Hüseyin, Kalküta'nın gelişmesinin İngilizler tarafından sağlanan özgürlük ve koruma ile yerel halka yüklenen görevlerin hafifliği sayesinde olduğunu ifade eder.⁴³

"İşleri ticaret ama sadece ticaretti" ve 1720'lerde artık Kumpanya Bengal tekstil ticaretinde köklü rakibi Hollandalılara üstün gelmişti.⁴⁴ Kumpanya, VOC'un Avrupa ile olan tüm ticareti içindeki payını yakalamaya başlamıştı, bunun anlamı 1660'lardaki durumun tam tersine dönmesiydi (Bakınız, *Tablo 3.1*).

Bu ticari başarı, Hindistan basmalarının her köşede bulunduğu Londra caddelerinde de hissediliyordu. 1708'de Daniel Defoe, bu basmaların evlerin içine, hatta dolaplara ve yatak odalarına kadar, nasıl sızdığını tarif eder. Bu durum öyle bir dereceye ulaşmıştır ki "ister kadınların giysisi isterse de evlerde kullanılan eşyalar olsun yün ya da ipekten yapılan her ne varsa Hindistan ticaretinden sağlanıyordu."⁴⁵

42 Alıntılındığı yer: Brian Gardner, *East India Company*, London: Rupert Hart-Davis, 1971, s.53.

43 Alıntılındığı yer: Sushil Chaudhury, *From Prosperity to Decline: 18th Century Bengal*, New Delhi: Manohar, 1999, s.24.

44 J.H. Plumb, *England in the 18th Century*, Harmondsworth: Penguin, 1990, s.171.

45 31 January 1708, *Weekly Review*, Prasanna Parthasarathi, 'Rethinking Wages and

TABLO 3.1 Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyaları'nın Asya'dan Gerçekleştirdikleri İhracatlar 1668-1780 (milyon florin)

	1668-70	1698-1700	1738-40	1778-80
İngiltere	4,3	13,8	23,00	69,3
Hollanda	10,8	15,0	19,25	20,8

Kaynak: Om Prakash, *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India*, New Delhi: Cambridge University Press, 2000, ss. 115, 121

1700 yılında uygulamaya konan Bengal kumaşlarına getirilen yasak, Kumpanya açısından geçici bir kısıtlama olmuştur. Bu yasağa karşılık olarak Kumpanya, Britanya'daki pamuklu basma sanayine hammadde sağlama işine yeniden ağırlık vermiş ve Hindistan tekstilinin yeniden ihraç edileceği alanları tespit etmiştir. Hızla büyüyen Afrika köle ticaretinin bir parçası olarak, Hindistan pamuğu insan ticaretinde önemli bir pazarlık maddesi olmuştur. Tüm bu olup bitenler; Joseph Addison tarafından kaleme alınan *Spectator*'ın [Seyirci] sayfalarına da heyecan verici bir gelişme süreci olarak yansımış olan Georgian tarzı küreselleşmeydi. Addison, Londra'nın tüm dünya için bir pazar yeri haline geliş süreciyle övünüyordu. 1711 yılında Addison, "ince zevkli kadınların elbiselerinin yüzlerce farklı iklimin bir ürünü olduğundan" dem vuruyor, "eşarpların sıcak bölgelerden gönderildiğini, iç eteklerindeki sırma işlemelerinin Peru'daki madenlerden çıkarıldığını ve boyunlarındaki elmasların da Hindistan'ın iç kesimlerinden geldiğini" belirtiyordu.⁴⁶ Bu mücevherlerden en muhteşemi, 410 karatlık Pitt elmasıydı. Madras Valisi Thomas Pitt tarafından 1701'de 24 bin pounda satın alınmıştı. İngiltere'ye getirilen elmas parçalara ayrılmış, parçalardan bir kısmı Rus Çarı Büyük Petro'ya satılmış ve elmasa ait ana parça da 1717 yılında 135.000 pounda Fransız saltanat naibi Orleans dükü Philippe tarafından satın alınmıştı. Elmasın bu muazzam değeri ve nasıl

Competitiveness in the 18th Century: Britain and South India," *Past and Present*, no. 158, Şubat 1998.

46 Robert J. Allen (ed.), *Addison and Steele*, Orlando: Rinehart, 1974, s.212.

elde edildiğine ilişkin var olan şüphelere Alexander Pope'un *Moral Essays* [Ahlaki Denemeler] adlı eserinde yer verilmiştir:

Bir Hindistan köylüsü, uyuşuk ve de çıplak
Bir cevheri çalmak için aslında dürüst bir neden;
O taş Şövalye'ye verir, Şövalye ise zekidir
Elmasa el koyar ve aslında dolandırıcının kendisi aldanır.

Şiirin son mısraının halk arasındaki alternatif söylenişi “sonunda hırsızlık yapanın kendi soyuldu, Pitt kadar da zengin oldu,” şeklindedir.⁴⁷ Bu servet sayesinde Pitt, Berkshire Swallowfield'teki kır köşkünü yaptırabilmiş ve torunlarının ve onların çocuklarının –Büyük ve Küçük William Pitt'lerin– siyasi kariyerlerinin mali temelini atabilmiştir.

Hindistan'la olan ilişkiler elbette sadece elmas çıkartmaktan ibaret değildi. Tekstile giderek büyüyen talep, değerli bir ekonomik itki sağlamış ve bunun sonucunda da bölgeye külçe akışı başlamıştı. Hindistanlı dokumacıların ürünleri için İngiliz ve diğer Avrupalı şirketler ile Asyalı hakim tacir sınıfı arasındaki rekabet aynı zamanda bir “satıcılar piyasasının” oluşmasına neden olmuş, bu da yerel üreticilerin kazancını arttırmıştır. Yine Kumpanya servetinin nihai belirleyeni olan hisse değerleri de bu yeniden toparlanmayı yansıtmaktaydı. Yeni Kumpanya'nın yeni imtiyaz beratını aldığı Haziran 1698'teki 39 pound seviyesinden başlayarak, büyük birleşmenin hazırlıklarının başladığı 1702'deki 100 poundluk zirveye doğru istikrarlı bir eğri çizilebilir. Varılan anlaşmanın mühim doğası göz önüne alındığında hisse fiyatlarının, fermanın yayınlandığı haberinin Londra piyasalarına ulaştığı Aralık 1717'de 200 poundu geçtiğini görmek şaşırtıcı değildir.

Fermanı takip eden üç yıl içinde düz beyaz pamuklu ithalatı neredeyse üç kat arttı ve bu da dokumacılar arasında yeni bir çalkalanmaya neden oldu. Duygusal bir risale yazarının da tarif ettiği gibi “Avrupa sıcak banyoda damarları açılmış bir beden gibiydi ve onun ticaretinin yaşaması için gereken kan demek olan külçeler Büyük Babür'ün tebaasını zengin etmek için Hindistan'a akıyordu.”⁴⁸ Mart 1720'de Robert Walpole hükümeti “tüm baskılı,

47 S. Muthiah, *Madras Rediscovered*, Chennai: East West Books, 2004, s.39.

48 Anon, *The Trade to India critically and calmly considered* (1720) Thomas, *Mercan-*

boyalı, desenli ya da boyalı pamukluların kullanım ve giyilmesini yasaklayan" ve modayı takip eden kadınları dehşete düşüren tam bir koruma yasasını yürürlüğe koydu. Sadece muslin bu korumacı politikanın dışında bırakıldı. Bu yasaktan 12 yıl sonra John Kay dokuma için atkı mekiğini icat edecek ve Britanya'nın Asya'dan gelen ithal mallardan yalıtılmış tekstil endüstrisinin doğuşuna zemin hazırlayacaktır. 1720'de pamuk için ticaret savaşlarıyla uğraşmak Kumpanya'nın tek meşgalesi değildi. Kumpanya hisseleri, Mayıs ayında Güney Denizi Kumpanyası vurgunu sırasındaki değeri olan 290 pounddan, daha fazla anonim şirketin kurulmasını yasaklayan Balon Yasası'nın kabul edildiği, Haziran ayında 420 pounda yükselmişti. Güney Denizi Balonu beklenildiği gibi patladığında, Kumpanya hisseleri üçte ikilik bir kayıpla yere çakıldı. Fakat Kumpanya ayakta kalmayı başarabildi ve Londra borsasında işlem gören tartışmasız en güvenli ticari hisse senedi oldu. Kâr payı dağıtımının askıya alındığı kasvetli 1690'lardan sonra, hissedarlara ödemeler yüzde 10 oranıyla 1716 yılında yeniden başladı; bu oran Kumpanya bonolarındaki faiz oranlarına düşüşe paralel olarak 1723 gelindiğinde yüzde 9'a geriledi.

Ortaya çıkan bu durum, açıkçası temel gerilimleri örtbas eden sağlıklı bir dengeydi. İngiltere içinde Kumpanya'nın tekel konumu tartışmaların odak noktasında olmaya devam ediyordu ve 1730'da Londra, Bristol ve Liverpool'dan Asya ticaretinin serbest hale getirilmesine ilişkin talepler geliyordu. Bundan yarım yüzyıl sonra Adam Smith'in dile getireceği gibi bu şikayet sahipleri, "tekelleşen şirketle birlikte kazanılan her ne varsa; baştan savma, ihmalkâr ve israf içinde olan idare tarafından kaybedildiğini," ileri sürüyorlardı.⁴⁹ Kumpanya'nın anonim sermayesinin yerine, yapılan tüm ithalat ve ihracattan komisyon alma karşılığında Hindistan ticaretinin ortak altyapısını idare edecek düzenli bir şirketin kurularak bağımsız tacirlerin bu şemsiye altında serbestçe ticaret yapabilmesinin sağlanması şeklinde son derece ilginç bir teklif ortaya atıldı. Fakat Kumpanya'nın parası boldu, hükümete verdiği kredinin faiz oranını yüzde 5'ten yüzde 4'e düşürüp

tilism and the East India Trade, s.134-5.

49 James Mill, *History of British India* [1858 edn, 10 vols], vol. III, book IV, chas. 1. London: Routledge/Thoemes Press, 1997, s.30.

üstüne bir de hükümete hediye mahiyetinde nakit 200.000 pound takdim etti. Bunun karşılığında Kumpanya'nın sahip olduğu imtiyaz beratı 1769 yılına kadar uzatılacak. sahip olduğu tekell konumu da 1793 yılına kadar geçerli olacaktı.

Kumpanya, bir yandan kendi tekeline yönelen tehditleri savuştururken bir yandan da Kumpanya kendi köklü iç meseleleriyle uğraşmak durumundaydı. Asya'daki düzenbazlıklar ve Avrupalı rakiplerin, özellikle de Fransızların faaliyetleriyle giderek artan rekabet Kumpanya'nın kazancını kemiren önemli etmenlerdi. Şubat 1732'de Yönetim Kurulu, Kalküta Konseyi'nin tüm üyelerini yolsuzluktan dolayı görevden aldı. Yıllık genel kuruldaysa hisse sahipleri gönülsüzce kâr payı oranının yüzde 6,5'e düşürülmesine razı oldular. 1730'ların geri kalanında ve 1740'lar boyunca hisseler 150 ila 200 pound arasında gidip geldi, kâr payı oranları da yüzde 7-8 gibi aşırı olmayan ama istikrarlı bir oranda seyretti. Bu oranlar hem 1680'lerin büyük getirilerinden çok farklıydı hem de 1730'larda hissedarlarına ortalama yüzde 20 kâr payı dağıtan VOC'un hâlâ gerisindeydi. Metanet bu türden durumların kilit kavramıydı. Toplamda Kumpanya, 1713-43 yılları arasındaki otuz yıllık dönemde, külçe ve diğer ürünler için yaptığı ödemeden 30.000.000 pounddan daha fazla kârı Asya menşeli malların satışından kazandı.⁵⁰

Hindistan'da jeopolitik karmaşa devamlı hale geldi. 1739'da Acem Nadir Şah'ın Şahcihanabad'ı (Delhi) yağmalamayıp Tavuskuşu Tahtı'nı beraberinde Tahran'a götürmesinin ardından, Babürlülerin otoritesinin etkisi gözle görülür biçimde azaldı. Özellikle Bengal ve Haydarabad'ta özerk rejimlerin yükselişleriyle birlikte siyasal iktidar parçalı hale gelmişti. Örneğin batıdaki Maratha konfederasyonu askeri özerkliğini ilân etmiş, Bengal'e 1740'lar boyunca baskınlar düzenlemişti. Yine, her ne kadar Hollandalılar artık bir tehdit olmaktan çıkmışsa da Britanya'nın Fransa'yla olan yüzyıla yaklaşan ihtilafı 1740'larda en sonunda Hindistan'a sıçramıştı. Evrengzib sonrası Hindistan'ında yükselen kargaşalı ortamda Kumpanya'nın kurumsal ihtiyaçları ve Kumpanya yöneticilerinin kişisel çıkarları birleşerek Bengal Devrimi'ne yol açacaktı.

⁵⁰ Furber, *Rival Empires of Trade*. s.130

IV. Bölüm

Bengal Devrimi

Raca Nabakrişna'nın Yükseliş ve Düşüşü

Kuzey Kalküta'da yer alan ve şehrin birçok eski tacir ailesine ev sahipliği yapan Sovabazar'ın kendine özgü ve etkileyici bir atmosferi vardır. Şehir, Kumpanya'nın koruması altında on sekizinci yüzyılda hızla gelişirken, Hindistanlı güçlü bir tacir sınıfı ön plana çıkmıştır. *Bania* kastına göndermeyle Britanyalılar tarafından *baniyanlar* olarak adlandırılan bu sınıf çok önemli olan aracılık rolünü yerine getiriyordu. Bu yerel tacirler tekstil ürünleri, afyon ve güherçile gibi Kumpanya için hayati önemdeki ürünlerin satın alınması işini yürütürler ve oldukça ihtiyaç duyulan nakit para akışı için kredi sağlardı. Buna ek olarak, baniyanlar bireysel temelde Kumpanya yöneticileriyle iş ilişkileri kurarak, İngilizlerin bölgedeki kişisel ticaret fırsatlarından yararlanmalarını sağlıyorlardı. Kumpanya'nın en başarılı ve en müza-

kereci tacirlerden biri olan William Bolts'un ifadesiyle "bir baniyan İngiliz beylerinin işlerini yürüten kişidir. O bir tercüman, mali işler müdürü, başkâtip, başsimsar, nakit tedarikçisi, mute-met ve genellikle de bir sırdaştır."¹ Bu ilişkinin önemi Thomas Hickey'in on sekizinci yüzyılın sonunda John Mowbray'in kendi baniyanı ile olan portresinde tasvir edilmiştir. Derin bir tartışma anını gösteren tabloda, Mowbray oturmuş haldedir ve giysilere bürünmüş baniyan da hesapları okumaktadır. Arkalarında yer alan duvardaysa her ikisinin Kuzey Hindistan'daki ticari av sahalarını gösteren harita stratejik bir şekilde asılı durmaktadır.

Baniyan tacirlerinin en güçlülerinden birisi, Sovabazar'da Nabakrishna Caddesi'ndeki sarayı hâlâ ayakta duran Raca Nabakrishna Deb'ti. Saray'ın giriş kapısının önünde, pençeleri kırmızı boyalı top güllerine dayalı iki aslan beklemektedir. Bunun hemen arkasında bir iç avlu yer almaktadır ve bunu da Nabakrishna'nın çalışma odaları, kütüphanesi, yaşam alanı ve Tanrıça Durga'ya adanmış mabetten oluşan iki katlı bir bina çevrelemektedir. Britanyalılar için düzenlediği tantanalı partiler (*nautchs*) sırasında, hanenin kadınları üst katta yer alan *zenana*'larına çekilirler ve ahşap kafeslerin arkasından aşağıda olup biteni gözlerlerdi. Yaklaşık yarım yüzyıl boyunca, Hindistan'ın en zengin bölgesini Kumpanya'nın denetimine almasını sağlayan devrimde anahtar rolde bir müttefik olan Nabakrishna, Kumpanya'nın Bengal'deki başarısının temel dayanaklarından biriydi. Yeni Nevvab Siracud-Devle Kumpanya'ya 1756 yılında karşı geldiği zaman Nabakrishna Kumpanya'nın tarafını tutmuş ve o zamanlar kuşatma altında olan Kalküta düşmeden önce şehre kaçak yollardan yiyecek sağlamıştı. Daha sonra Palaşi'ye kadar süren görüşmelerde Robert Clive'in elçisi olarak çalışmış ve bunun hemen sonrasında da Mürşidabad'taki haremın 80 milyon rupilik altın, gümüş ve mücevherinin yağmalanmasına yardım etmişti.

Tüm bunların yanı sıra, Clive ve Nabakrishna'nın çok yakın arkadaş oldukları aşikârdır. Bu öylesine derin bir arkadaşlıktır ki Clive, Palaşi'yi kutlamak için tahrip olmuş St. Anne Kilisesi ye-

¹ William Bolts, *Considerations on Indian Affairs* [1772], in Patrick Tuck (ed.), *The East India Company: 1600–1858*, London: Routledge, 1998, s.84.

rine uygun bir mekân aradığında, Nabakrishna kendi evini tekliﬂ etmişti. Clive bu öneriyi kabul etmiş ve Kalküta'nın yerel tanrısı Durga'nın ayakları dibinde kurban kesmiştir. Günümüzde hâlâ Nabakrishna Caddesi 36 numarada her yıl gerçekleştirilen "Durga Puja," Kumpanya Puja'sı olarak bilinir.² 1766 yılındaysa Clive, Kumpanya'ya hizmetlerinden ötürü Nabakrishna'yı Mihrace unvanıyla taltif ederek 2.000 rupi maaş bağlamıştır. Kutlamalardan dönen Nabakrishna, Sovabazar'daki sarayına doğru fil üzerinde ve etrafa para saçarak dönmüştür. Bundan on sene sonra ise, Warren Hastings bir adım daha ileri giderek Nabakrishna'yı Kalküta'nın başlıca alanlarından biri olan Sutanuti'nin daimi *taluktar*'ı [vergi toplamaya yetkili kişi -ç.n.] ilân etmiştir. Nabakrishna ve Clive o kadar yakın ilişki içindedir ki Nabakrishna Clive'in rakipleri tarafından uydurma hırsızlık ve tecavüz suçlamasıyla karşı karşıya kalmış fakat hemen aklanmıştır.

Fakat Nabakrishna'nın Britanyalılarla olan ilişkisi giderek tatsız bir hal almaya başlar. 1780 yılında Hastings, kendi mali açığını kapatmak için Nabakrishna'dan 300.000 rupi borç istemişti. Hastings bu meblağı Kumpanya'nın hesabına geçirdikten sonra, bu paranın, düzenlenen çeşitli kültürel etkinliklerin (Tibet'e yeni bir misyon göndermek ve Kalküta'da yeni bir medrese kurmak gibi) kendi cebinden karşılanan giderleri için gerisin geri kendisine ödenmesini talep etmişti. Nabakrishna verdiği meblağın borç olarak değil de bir hediye olarak işleme konulması konusunda ısrar etmiş, bunu kabul eden Hastings de parayı Kumpanya'ya bağış olarak kaydederek kendi adına ödeme yapmaya başlamıştır. Zaten şüpheli olan bu anlaşmayı daha da şaibeli hale getirense, bu anlaşmayla beraber Nabakrishna'nın Kumpanya'nın Burdwan bölgesindeki yerel yöneticilerin borçlarını tahsil etmesini sağlayacak olan önemli bir memuriyeti talep etmiş olmasıdır. Görevlendirme yapılmış ve paralar da el değiştirmiştir. Tüm bunlar daha sonra, İngiltere'ye döndüğü zaman Hastings'e yöneltilen büyük çaplı görevi kötüye kullanma ve yolsuzluk suçlamalarının bir parçasını oluşturacaktır. Hastings'e yönelik suçlamada iddia makamı, Nabakrishna'nın verdiği 300.000 rupinin rüşvet oldu-

2 Krishna Dutta, *Calcutta*, Northampton, MA: Interlink Books 2003, s.55.

ğunu ve bu yüzden de Kumpanya kurallarının ihlal edildiğini ileri sürmüştür.

1792 yılında görülen bu davanın tam ortasında, Nabakrishna tavrı değiştirerek verdiği paranın aslında bir borç olduğunu ve bunu hiçbir zaman geri alamadığını belirtmişti. Hastings'e 37.500 poundluk bir ceza ve buna ek olarak da yüzde 12'lik ceza faizi çıkarıldı. Hastings bunu ödemeyi reddedince de devam eden soruşturmayla birlikte kendisine ikinci bir dava daha açıldı. Parlamento'nun uzun süren soruşturma maratonuna tahammülü gittikçe tükeniyordu ve nitekim Hastings 1795 yılında, Nabakrishna'dan rüşvet almak da dahil olmak üzere kendisine yöneltilen tüm suçlamalardan aklandı. Eğer alınan para rüşvet değilse bir borç olmalıydı, dolayısıyla da Raca, Hastings'le olan ilişkisinde çok daha kazançlı bir konuma gelmiş oldu. Fakat adaletin ne olacağı belli olmaz. Londra'daki mahkemelerin Hastings'in aldığı şeyin hediye olduğu ve dolayısıyla Raca'ya herhangi bir ödeme yükümlülüğünün bulunmadığına kanaat etmesi için dokuz sene geçmesi gerekti. Zaten bu karara varılana kadar Nabakrishna geriye 10 milyon rupilik (1 milyon pound) bir servet bırakarak – günümüz rakamlarıyla 80 milyon pound– 1797 yılında ölmüştü.³ Britanyalılar zamanında pek çok Hintçe kelimeyi kendi dillerine uyarlamıştır, bunlardan biri de Raca Nabakrishna ile alay etmek için bulduklarıydı: Nobkissen.

Nabakrishna'nın kariyeri, Kumpanya'nın Hindistan'da başlangıçta takip ettiği karşılıklı merkantilizm siyasetinin sona erişini simgeler. Fransız tarihçi Fernand Braudel, Kumpanya'nın bu kadar başarı kazanmasının sadece yerel tacir seçkinlerin İngilizlerle "yardımlaşması, işbirliği yapması, gizli anlaşması, birlikte yaşaması ve simbiyotik ilişki kurması" ile mümkün olabileceği sonucuna varır.⁴ Kumpanya bu kişilerin bağlantıları ve sermayesi olmadan kolay kolay ticaret yapamazdı. Ayrıca Kumpanya 1720'de Güney Denizi Balonu'nun sebep olduğu nakit para darlığını aşmak için nakde ihtiyaç duyduğunda da Hindistan'dan ödünç para

³ 1797'deki 1 milyon pound, perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 80,8 milyon pounda denktir. Bakınız, <www.ch.net> [son erişim, 20/02/12].

⁴ Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism*, vol. 3: The Perspective of the World, London: Collins, 1984, s.489.

almıştı. Aslında Hint ve Britanyalı bu ticari kültür karışımının art alanında, Bengal'in düzenlenmiş pazar alanının ahlaki ekonomisi ile Kumpanya'nın tekelci kapitalizmi arasında cereyan eden temel bir savaş vardı. Kumpanya, Babür İmparatorluğu'nu 1680'lerde çatırdatmış ama ilk raundu kaybetmişti. Fakat 1750'lerin Bengal'inde Kumpanya artık kendi çıkarını yerel Nevvab'ın düzenleyici gücüne, Asyalı tacirlerin ticari üstünlüklerine ve yükselen Fransız tehlikesine karşı ilerletmek için önüne çıkan her fırsatı değerlendiriyordu. Child'in 1680'lerde başaramadığını Robert Clive katıksız bir cesaret, askeri güç ve ince işlenmiş düzenbazlığı harmanlayarak başaracaktı.

Kumpanya'nın Bengal'i ele geçirmesi sırasında uyguladığı şiddet –ve Kumpanya'nın faaliyetlerini sürdürmek için kendi özel ordusunu kullanması– Palaşi Savaşı'nın ve akabinde meydana gelen olayların genellikle sömürgeci fetih bir örneği olarak görüldüğünü gösteriyor. Bu görüşü, hissedarlarına güvenli bir kâr sağlaması karşılığında Kumpanya'nın, Britanya Devleti'nin Hindistan topraklarını yöneten bir temsilcisine dönüşmesi olgusu güçlendirmektedir. Kumpanya'nın Bengal'i –ve Hint Yarımadası'nın geriye kalan büyük kısmını– kendine dahil etmesindeki gariplik, bu olayın en iyi şekilde bir iş pazarlığı ya da bir şirket devralma biçiminin uç bir örneği olarak da anlaşılabilir olmasını örtmemelidir. Gerçekleşen bu özgün dönüşümü açıklamak için, o zamanın yazarları tarafından iki kelime sürekli tekrarlanıyordu. Bunlardan *ilki*, Kumpanya'nın sadece bir Nevvabın yerine daha güvenilir olan bir başka Nevvabı geçirmekle kalmayıp aynı zamanda Bengal Devleti'nin dinamiklerini de çökerten bir “devrimi” tetiklediğidir. *İkincisiyse*, Kumpanya'nın hem kendisini hem de ortakları ve yöneticilerini tamamen yeni bir kazanç yoluna sokan olağanüstü bir “kazanım” sağladığıydı.⁵ Daha sonraları Adam Smith şirketlerin, ekonomik güçlerini devletin kamusal iyiyi düzenleme ve vergilendirme kapasitesini zayıflatmak için kullanarak “kamuya karşı komplo” içinde olma eğiliminde olduklarına dair uyaracaktır. Bu bir devrim çağıydı ve daha iyi bilinen Amerikan ve Fransız devrimleriyle birlikte

5 Bakınız, Mart 1767 tarihli *Gentleman's Magazine*, s.99.

Kumpanya kendi devrimini Bengal'de tetiklemişti. Şayet bir şirket komplosuna ilişkin kanıt ihtiyacı varsa, kanıt budur.

"Dünyadaki En Zengin Ülke"⁶

On sekizinci yüzyılın ilk yarısı boyunca, Kumpanya dikkatini ödüle yani Bengal'e odaklamıştı. Hindistan Yarımadası o zamanlar dünyanın üretim atölyesiydi. 1750'de küresel imalatın neredeyse dörtte biri burada gerçekleştiriliyordu, Britanya'daki üretimin payı ise sadece yüzde 1,9'du (Harita 2).⁷ Babür İmparatorluğu'nun içinde Bengal en zengin bölgeydi (*suba*) ve Evrengzib burayı "ulusların cenneti" olarak tarif ediyordu. İyi kalitedeki hammaddelere olan yakınlığı, çok yüksek üretkenliğe sahip tarım sektörü ve giysi üretiminde uygulanan akıllı işbölümü Bengal'e yüksek nitelik ve düşük fiyatın bulunduğu karşı konulamaz bir konum sağlıyordu. On sekizinci yüzyılın sonlarında Hindistan pamuklularının, Britanya'da üzerine kâr koyularak ülke içinde üretilenlerden yüzde 50-60 daha ucuz bir fiyata satılabilmesinin nedeni bu maliyet avantajıydı. Geleneksel köy sistemi içinde el dokuması pamuk, çok çeşitli gelir kaynakları yaratarak ve hem yerel hem de uluslararası ticareti yapılan malların üretilmesini sağlayarak tarım sektörünü sanayiye bağlıyordu. Bin yıldır Hint pamuklu kumaşları dünyada rakipsizdi. Hatta MS birinci yüzyılda bile Romalı tarihçi Pliny, Hindistan'dan yapılan aşırı miktardaki pamuklu ithalatının Roma altınlarını tükettiğinden yakınıyordu. Benzer şikayetler, on yedinci yüzyıl sonunda Hint pamuğunun bir kez daha büyük miktarlarda Avrupa'ya girmeye başlamasıyla İngiliz dokumacılar tarafından geldi.

Bengal'deki tekstil üretimi aynı zamanda Kumpanya tarafından satın alınan ve 150'nin üzerinde farklı isme sahip olan tekstil ürünlerinin –ki içinde müslinler, pamuklu basmalar ve ipek de vardı– büyük çeşitliliğiyle de diğer yerlerden ayrılıyordu. Farklı üretim merkezleri kendilerine özgü tarzlarda uzmanlaşmıştı: Örneğin Dakka, müslinlerinin şeffaflık, güzellik ve zarafetiyle ün-

6 Philip Francis, Joseph Parkes ve Herman Merivale, *Memoirs of Sir Philip Francis*, London: Longman, Green & Co., 1867, II. s.18.

7 Mike Davis, *Late Victorian Holocausts*, London: Verso, 2002, s.294.

HARİTA 2 1760 sonlarında Hindistan

lüydü. Dokuma o kadar iyiydi ki yarım kilogram pamuktan 400 kilometrenin üzerinde muslin ipliği çıkıyordu. *Mull-Mull*'lardan *allaballe*'lere, şebnem adı verilen çeşitten *nayansukh* (gözelici) adı verilenlere kadar türlü türlü nitelik ve tarzda dokumalar vardı. Yumuşak bir muslin elde etmek için Dakka yakınlarındaki Megna nehri kıyılarında yetiştirilen ve orada yaşayan Britanyalılarca “dünyanın en iyi pamuğu” olarak adlandırılan kısa lifli *phuti* pamuğu şarttı.⁸ 1776'da yapılan bir tahmine göre Dakka'da 80.000 kadın tarafından eğirilen iplikten 180.000 parça giysi dokuyan 25.000 dokumacı vardı.⁹ Sadece tekstil ürünleri değil, kıyafetlerin Hint dilindeki karşılıkları da (bandana, kaliko, şintz, dungaree, gingham, gofre ve tafta gibi) İngilizceye girmişti.

Kumpanya açısından, Avrupa'daki tekstil çığırnlığı hem bunun ticaretini yapanlar hem de hisse sahipleri için muazzam bir zenginlik ortaya çıkarmıştı. Kumpanya tekstil ticaretini Gujrat ve Coromandel kıyılarından başlatmış olsa da Bengal'in önemi durmadan artmıştı. Bengal'in Kumpanya'nın toplam ithalatı içindeki payı 1668-70 yılları arasında sadece yüzde 12 iken, bu oran 1689-90 yılları arasında yüzde 42'ye yükselerek, Bengal'i tek başına en büyük tedarikçi konumuna getirmişti. 1738-1740 yılları itibarıyla da bu oran yüzde 66'ya ulaşmıştır.¹⁰ Fakat Kumpanya bu işi yapan çok sayıdaki tacirden yalnızca birisiydi. Tüm Avrupalı şirketlerce yürütülen ticaretin toplamı, Bengal'in toplam ihracatının muhtemelen yalnızca üçte birini oluşturmaktaydı ve ticaret pastasının esas kısmı hâlâ Asyalı tacirler tarafından yürütölmekteydi.¹¹ Bu büyük talep kaynağı da elbette fiyatlar üzerinde yukarı doğru bir baskı yaratıyordu.

Bu pazara erişim, hangi malın kim tarafından ticaretinin yapılabilceğinin ayrıntılı bir şekilde tarif edildiğı ve hem ekonomik işe yararlılık hem de toplumsal öncelik üzerinde temellenen

8 Uzramina, *A Brief History of Cotton in India*, Hyderabad: Independent Handloom Research Group, 2002.

9 S.J. Marshall, *East Indian Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*, Oxford: Clarendon Press, 1976, s.33.

10 Om Prakash, *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India*, New Delhi: Cambridge University Press, 2000, s.121.

11 Sushil Chaudhury, *From Prosperity to Decline: 18th Century Bengal*, New Delhi: Manohar, 1999, s.206.

Babür ticaret politikası tarafından sıkı bir şekilde denetim altında idi. Babürlüler iç ve dış ticaret arasında açık bir ayrım yapmıştı. Yabancı şirketler, hazineyi zenginleştirmek ve ekonomiyi canlandırmak amacıyla gümüş akışı sağlamaları karşılığında ithalat yapabilme imtiyazı ile ödüllendirilmişti. Bengal iç pazarı içerisinde tuz, tütün ve betel¹² gibi ayrıcalıklı maddelerin ticareti, piyasa kurallarından ziyade toplumsal kurallar temelinde yürütülüyordu. "Avrupalı ticaret gruplarına, 'şapka takan milletlerden' (*kulah poshan*) insanların bu işi yürütme ayrıcalığına ve yetkisine sahip olmalarına maddi mübadele hiyerarşisine zarar vermedikleri müddetçe müsaade ediliyordu."¹³ Güçlü talep ile sıkı düzenlemelerin bu şekilde birleşmesi, Bengal'in cazibesine kapılan Avrupalı tacirler için ticaret koşullarının oldukça çetin olduğu anlamına geliyordu. Bu işi sadece külçeler halledebilirdi ve 1708-1756 yılları arasında Kumpanya'nın Bengal'e ithalatının dörtte üçü gümüş külçeleri şeklindeydi.

Kumpanya'nın Babür Hindistan'ındaki faaliyetlerinin temelleri, Babür İmparatoru tarafından tanınan ticari ayrıcalıkları tanımlayan fermanın yayınlanmasıyla atılmıştır. 1650'lerden itibaren Kumpanya, Bengal'in ana limanı olan Hugli'den yıllık 3.000 rupi ödemesi karşılığında gümrüksüz olarak mal ihraç edebiliyordu. Ne var ki Kumpanya'nın bu duruma resmi bir dayanak bulması İmparator Faruksiyar'ın meşhur fermanıyla ancak 1717 yılında mümkün olmuştur. Kumpanya'nın Kalküta'daki müdürü, bu fermanın bir parçası olarak nakliyelerde gümrük vergisinden muaf tutulmak anlamına gelen geçiş izni verme (*dastak*) yetkisi gibi o zamana kadar eşi benzeri görülmemiş yetkilere sahip oldu. Bugün faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin çoğunda olduğu gibi, yerel tacirlere göre daha fazla ayrıcalık tanıyan bir vergi statüsü Kumpanya'ya tanınmıştır. Fermanın hangi malları kapsadığı tam olarak belli olmamakla birlikte genel anlayış sadece ihraç mallarına uygulanacağı yönündedir.

1717 tarihli ferman neredeyse kabul edilir edilmez, Kumpanya kendisine izin verilen işlerin sınırını zorlamaya başlamıştı. Kum-

12 Karabibergillerden asma yaprağı; uyarıcı, canlandırıcı öze sahip bitki -y.n.

13 Sudipta Sen, *Empire of Free Trade: the East India Company and the Making of the Colonial Marketplace*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998, s.13.

panya müdürü idarecilerine *dastak* sağlamaya başlayarak bu kişilerin gümrük vergisi olmadan özel ticaret yapabilmelerinin önünü açmıştı. Daha da kötüsü Kumpanya, aynı zamanda Asyalı tacirlere de geçiş hakkı satarak aslında yasal olarak Nevvaba ait olan bir gelir kalemini kendisine akıtiyordu. Bengalli yetkililer açısından Kumpanya'nın eylemleri iki yönlü bir tehdit oluştuyordu. Kumpanya hem gelir kaynaklarını çökertiyor hem de yerel ekonomiyi tehdit ediyordu. 1756 yılında Sirac-ud-Devle, Kumpanya ile olan ihtilafı sırasında, Kumpanya'nın Babür hazinesini 1717 yılından bu yana *dastak*'ları kötüye kullanarak 15 milyon rupi dolandırdığını ileri sürmüştür. Nevvab aynı zamanda Kumpanya'nın Bengal ekonomisinin büyük kısmına hakim olan yerel tüccarın altını oyma kapasitesinin de epey farkındaydı. Örneğin 1727 yılında Nevvab'ın memurları, Kumpanya'nın Patna limanından gelen gemilerini durdurmuş ve bu filonun Kalküta'ya yasadışı olarak çok büyük miktarda tuz taşıdığını ortaya çıkarmıştı. Kumpanya müdürünü protesto eden Nevvab Aliverdi Han, Kumpanya'nın "tecavüzlerinin" durdurulamaması halinde "Kumpanya'nın tüm diğer fiyatları kıracağı, bölgedeki tüm ticareti tekeli altına alacağı ve böylelikle de çok sayıda yerli insanı kendi geçimlik araçlarından mahrum bırakacağını" belirtmiştir.¹⁴ Aliverdi Han sık sık *dastak* ihlallerinin üzerine giderek Kumpanya'yı 1727, 1731, 1732, 1736, 1740, 1744 ve 1749 yıllarında ek gümrük ödemeleri yapmaya zorlamıştır.

Asyalı tacirlerin Bengal ekonomisindeki hakim konumları da Kumpanya için bir sorundu. Yerel tacirler de aynen Kumpanya gibi hayati önemdeki mallar üzerinde tek denetim sahibi olma konusunda hevesliydi. Örneğin Ermeni Khwaja Wajid, tuz ve güherçile üzerindeki tekeliyle zenginleşerek Patna'daki afyon ticaretinde güçlü bir konuma erişmişti. Dahası, Kumpanya'nın yerel tüccara nakit para ve bağlantılar açısından bağımlı olması da bir sıkıntı kaynağıydı. Kumpanya'nın doğrudan üreticilerden mal alabilme yeteneği ya da kapasitesi yoktu ve bu yüzden de yerel araçlara kendi adlarına tekstil ürünleri ya da diğer ürünleri almaları için komisyon vermek zorundaydı. Tekstil ürünlerinde araçlar, kumaş

¹⁴ Chaudhury, *From Prosperity to Decline*, s.35.

üretimi sırasında dokumacılara hammadde ve yaşam masrafları için *dadni* adı verilen bir avans ödüyordu. Kumpanya açısından bu ilişki türü belli oranda bir memnuniyetsizlik yaratıyordu, özellikle de yöneticilerin *dadni* tacirlerine fazla ödeme yapıldığına ya da bunların temin ettikleri malların standartların altında olduğuna yönelik hiç dinmeyen korkuları vardı. Yine Kumpanya bu araçların bütünüyle şirketin çıkarlarına odaklanmayıp kendi hesaplarına çalışmalarından hüsrana uğramış durumdaydı. Gerçekten de Asyalı ticaret birlikleri, örneğin Jagat Seth ve Amir Chand (Umichand) gibileri, genellikle Kumpanya'ya göre daha zengindi ve daha iyi bağlantılara sahipti. Kurulan ilişki İngilizlerin yerel bankerlere olan muazzam borçları göz önüne alındığında daha da karmaşık hale gelmekteydi. Palaşi'ye giden süreçte, Kalküta'daki İngiliz topluluğunun neredeyse tamamının Hindistanlı tefecilere geriye ödeyemedikleri borçları vardı.¹⁵

Tüm bunlar yetmezmiş gibi, Avrupalı diğer ticaret birliklerinin rekabeti de Kumpanya'nın bölgedeki durumunu zorlamaktaydı. İngilizler, Bengal pazarındaki çok sayıdaki yabancı oyuncudan sadece biriydi ve Kalküta'nın kuzeyinde Hugli nehrinin kısa sahil şeridi boyunca ilk olarak Serampore (Danimarka) ve sırasıyla Chandernagore (Fransa), Chinsura (Hollanda) ve Hugli şehirleri kendi limanlarına sahipti. Kalküta 1720'lerde, uzun zamandır var olan Hollanda limanını geçerek nehirdeki başı çeken liman haline geldi. Ne var ki 1730'larda Fransız *Compagnie Perptuelle des Indes* ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı. Chandarnagore Valisi Joseph François Dupleix'in yönetiminde Fransızlar, ticari girişimciliği İngilizlerin elinden aldılar. Bu durum özellikle, her iki şirketin yöneticilerinin kendi hesaplarına yürüttükleri ve oldukça kazançlı olan iç bölge ticaretinde daha da belirgindi. Dupleix'in ticari dehası İngiliz rakiplerinin hem kurumsal hem de özel çıkarlarını zedelemişti. Hatta Dupleix'in daha sonraları "İngilizlere ticaretlerinin küçüldüğünü ve tüccarın iflas bayrağını çektiğini göstererek onları korkudan titrettim," dediği rivayet edilir.¹⁶ 1750'lerin başlarından itibaren Chinsura'da Hollandalıların ticareti canlanırken, Kumpanya'nın Bengal'den ithalatı düşmeye

¹⁵ Marshall, *East Indian Fortunes*, s. 43.

¹⁶ Chaudhury, *From Prosperity to Decline*, s. 316.

başlamıştır. Londra'daysa Kumpanya'nın hisseleri sarsılmaktaydı: Hisselerde Aralık 1752'de 197 pounddan 1757 Ocak'ında 133 pounda doğru hafif bir düşüş başlamıştı. Yine kâr payları da düşmeye başlamış, 1752'de yüzde 8,6'dan 1756'da yüzde 5,8'e gerilemişti. Bu, bundan sonraki iki yıl boyunca da tekrarlanacak olan oldukça hazin bir kâr payı ödemesi oranıdır.

Devrimler genellikle güçlü bir şekilde ilerleyen gelişme süreçlerinin birdenbire duraklamasıyla ortaya çıkar. Umutların kırılması, bundan etkilenenleri radikal çözümler aramaya sevk eder. 1750'lerin başlarında Bengal'de durum bundan farklı değildi, bölgede Kumpanya giderek kötüleşen ticari durumuna bir çare bulmak konusunda umutsuz durumdaydı. 1751 yılında Kumpanya'nın *dadni* tacirleri yeni şart ve koşullara uymayı reddettiler ve Kumpanya ertesi sene ciddi bir tedarik darlığına girdi. Haziran 1753'te mevcut durum bir krize dönüştü ve Kumpanya tüm *dadni* sistemini kaldırarak yerine ürünleri doğrudan üretim merkezlerinden (*aurungs*) satın alacak olan ücretli kişileri (*gomastas*) getirdi. Aracıları ortadan kaldırarak ortaya konan bu yeni yaklaşım, Kumpanya'nın yöneticilerine kendi kişisel ticaret işlerini yeniden kurma şansını verdi ve böylelikle kişisel ticaretin maceracı ruhu Palaşi Savaşı'na giden yolu açtı. Nevvab ile ilişkiler ise kötüye gitmeye devam etti. 1752 Ağustos'unda Kumpanya'nın Kalküta'daki önde gelen tacirlerden olan Robert Orme, Madras'taki bir arkadaşına hayal kırıklığı içinde şunları yazıyordu: "Yaşlı köpeği [Aliverdi Han] sallandırmak hayırlı bir iş olacak. Öylesine söylemiyorum, Kumpanya bunun üzerine ciddi biçimde eğilmeli yoksa Bengal'de ticaret yapmalarına değecek bir şey kalmayacak."¹⁷ Mektubu yazdığı diğer arkadaş da bir başka Robert'tı, Robert Clive.

Savaşın Ruhu ve Fetih¹⁸

Hayal kırıklığı duymak başka, kişisel düşünceleri gerçekleştirme fırsatı yakalamak bambaşka bir şeydir. Nihayet gerçekleşen dev-

¹⁷ Sushil Chaudhury, *The Prelude to Empire: Palaşi Revolution of 1757*, New Delhi: Manohar, 2000, s.69.

¹⁸ Adam Smith, *An Inquiry into the Wealth of Nations*, book V, chas. 3, art. 1, New York: The Modern Library, 1994 [1776], s.809.

rimin koşullarını yaratan şey Babür iktidarının içten içe giderek çökmesiydi. Evrengzib'in idaresi altında emperyal aşırı büyüme Babürleri Afgan, Pers ve Maratha istilacılarının devamlı saldırılarına açık hale getirmişti. Bitmek bilmeyen saray entrikaları ve zayıflayan ordu, devletin oldukça etkili olan emperyal yönetim sisteminin altını oymaya başlamış olmalıdır. Bu sistemin kalbinde, atamaları merkezden yapılmak suretiyle üzerlerinde sıkı bir denetim uygulanan eyalet valileri yer almaktaydı. Buna ek olarak Babürlüler eyalet yönetimini; siyasi ve yargısal sorunları idare eden bir *nazım* ile vergi ve mali işleri yürüten bir *divan* arasında ikiye bölmüştü. Bengal'deki bu etkin sistem 1717 yılında, her iki yönetim biriminin başkent Dakka'dan kendi adını taşıyan şehir olan Mürşidabad'a taşıyan Mürşid Kulu'nun idaresinde birleşmesiyle çökmeye başlamıştı. 1727 yılında öldüğünde, Mürşid Kulu'nun yerine damadı Şücaeddin geçmiş ve kendisi 1739 yılına kadar iktidarda kalmıştı. Daha sonra başka olayların da tetikleyicisi olan bir darbe sonrasında Şücaeddin'in oğlu, aynı zamanda kendisinin hokka taşıyıcısı olan Aliverdi Han tarafından devrildi. Bengal ekonomisinin kayda değer güçlü yanları da vardı. Fakat bunlar bile 1740'lar boyunca devam eden Maratha baskınları ve Nevvab'ın gelirleri artırmaya yönelik giderek artan keyfi önlemleri karşısında sarsılmaya başladı. Her ne kadar Aliverdi Han 15 yıldan fazla hüküm sürmüş olsa da yönetimi devrettiği torunu Sirac-ud-Devle zamanında rejim oldukça kişiselleşmiş ve kırılgan bir hale gelmişti. Bu zayıf yönetici, Bengal'i Fransa ve Britanya arasındaki küresel savaşın yan etkilerine açık hale getirecektir.

1688 Görkemli Devrim'de İngiltere ve Hollanda'nın çıkarları örtüştüğü için, Hollanda'dan ziyade Fransa, Britanya'nın emperyal rakibi olarak görülmüştür. 1815 Waterloo Savaşı'yla bu rekabete bir nokta konulana kadar, savaş ve barış halinin devam ettiği yaklaşık bir yüzyılın geçmesi gerekmiştir. İlk başlarda her iki ülkenin Doğu Hindistan şirketi, bu jeopolitik mücadeleye daha önce İspanya Veraset Savaşı (1701-14) sırasında imzaladıkları tarafsızlık anlaşmasına sadık kalarak kayıtsız kalmayı başaramamıştı. Ancak Avusturya Veraset Savaşları sırasında (1740-8)

Britanya devleti her iki şirketi de açıkça düşmanlığa sevk etmiştir. Dupleix, Chandernagore'daki hizmet süresinin dolmasından sonra Pondicherry Valisi olmuştu. 1744'de savaş haberleri Hindistan'a ulaştığında, Dupleix Madras'ta bulunan İngiliz şirketindeki kendi mevkidaşına bir kez daha tarafsızlık anlaşması önermiştir. Kumpanya zamana oynamış, fakat bu sırada Kraliyet Donanması Fransız şirketinin gemilerine açık denizde baskın düzenlemiştir. Böylelikle düşmanlık başlamıştır.

Devam eden savaşlarda Madras Fransızlara kaybedilmekle kalmamış, aynı zamanda Fransızlar kendi toprakları üzerinde iki şirketin savaşmasını son derece anlaşılır nedenlerle yasaklamış olan [güneydeki] Carnatic Nevvab'ını da yenilgiye uğratmıştır. Avusturya Savaşı'nı sona erdiren Aix-la-Chapelle Barışı'nın ardından Madras, Kumpanya'ya yeniden geçmekle birlikte, Carnatic'in denetimi için birbirine rakip ve ayrı iki şirket tarafından arka çıkılan prensler üzerinden ihtilaf devam etmiştir. Robert Clive askeri maharetini ilk olarak Güney Hindistan'daki bu çatışmalarda göstermiştir. Kumpanya açısından ticaretin yanı sıra "nevvab-yapma" şeklinde yeni bir gelir kaynağı da ortaya çıkmıştı. Kumpanya'nın diğer yöneticilerine benzer şekilde Clive, Hindistan'a genç bir yazar olarak gelmişti. Haziran 1744'te Madras'a ayak bastığında henüz 19 yaşındaydı. Orta halli soylu bir aileden gelen Clive ailesinin sosyal durumunu yeniden yükseltmek hevesindeydi ve gerçekten de Hindistan'da elde ettiği ilk servetini Shropshire'daki doğum yeri olan Styche Hall üzerindeki ipoteği kaldırmak için kullanmıştı.

Henüz çocukken kavga etmeye "haddinden fazla düşkün" olarak bilinen Clive, Hindistan'da savaş patladığında Kumpanya için gelecek vadettiğini gösterme şansına sahip oldu. Herhangi bir askeri eğitimi olmamasına rağmen, gözü pek gerilla eylemlerini kotararak ele geçirdiği Arcot'ı, kendisinden kat kat üstün Fransız kuvvetlerine karşı elinde tutabilmek gibi esrarengiz bir yeteneği vardı. Ertesi yıl, Tiruçirappalli'i teslim olmaya zorlandı ve bunun akabinde imzalanan barış anlaşmasıyla Kumpanya, San Thome ve Poonamallee'yi de ele geçirerek Madras'tan elde ettiği toprak gelirlerini kat be kat arttırdı. Clive İngiltere'ye

1753 Ekim'inde bir halk kahramanı olarak döndü, Kumpanya'nın minnettar yöneticileri tarafından altın kaplamalı ve elmaslarla süslenmiş bir kılıçla ödüllendirildi.

Tartışmalı bir seçim yarışından sonra Parlamento dışında kalan Clive, Nisan 1755'de Cuddalore'daki St. David Kalesi'ne Vali olarak tayin edilerek Hindistan'a geri döndü. Görevi, Fransızların Haydarabad'taki çıkarlarına karşı batı sahillerinde yeni bir cephe açmaktı. Fakat Clive Bombay'a ulaşana kadar barış anlaşması imzalanması konusunda taraflar uzlaştı. Kumpanya'nın Bengal'den çıkarıldığına ilişkin rahatsız edici haberler gelmeye başladığındaysa Clive Madras'a doğru çoktan yola koyulmuştu.

Palaşi'ye Giden Yol

Aliverdi Han'ın torunu olan Sirac-ud Devle, Nisan 1756'da 21 yaşında tahta çıktı. Muhafızları tarafından genellikle ahlâksız ve yozlaşmış biri olarak tanımlanan Sirac-ud Devle'nin Britanya'ya karşı tutumu, büyükbabası zamanındaki yönetimin temel ilkeleri ile aslında mükemmel bir uyum içindeydi. Aliverdi Han, Kumpanya'nın *dastak* suiistimaline karşı sınırlamalar getirmeye çalışmıştı ve yine Kumpanya'nın Kalküta'ya yerleşmesindeki askeri boyuttan da ciddi şüphe duymaktaydı. Özellikle de 1740'larda bu şehri Maratha saldırılarına karşı korumak için inşa edilen savunma hendeğine karşı çıkmıştı. Kumpanya'ya "Siz tacirsiniz, bir kaleye neden ihtiyacınız olsun ki?" demişti.¹⁹ Bu etmenlerin her ikisi de Sirac-ud Devle'nin Kumpanya'ya bir ders vermek istemesindeki temel nedenler arasında yer alır. Kumpanya'nın Fransızlara karşı yaklaşmakta olan dünya çapındaki savaş tehlikesine karşı aldığı Kalküta'daki William Kalesi'ni güçlendirme kararını özellikle yakın takip ediyordu. Buna ek olarak bu yeni Nevvab, kendisinin önde gelen muhaliflerinden birine Kumpanya tarafından verilen sığınma hakkına da öfke duyuyordu. Hatta Kumpanya'nın yöneticilerinden biri olan Richard Becher bile Nevvab'ın "İngilizlere karşı öfke duyması için yeterince nedeni" olduğunu teslim ediyordu.²⁰

19 John Keay, *The Honourable Company*, London: HarperCollins, 1993, s.299.

20 Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.42.

Kalküta yöneticisi olan Roger Drake'in tutarsız liderliği altında Kumpanya, yeni Nevvab'ın şirketin kabahatlerini dizginleme çabalarını tamamen hafife almıştır. Nevvab ve Kumpanya arasındaki daha önceki ihtilaflarda olduğu gibi, görüşmek sorunların çözümü için ilk seçenektir. Sirac-ud Devle, elçisi Narayan Singh'i Kumpanya ile görüşmelerde bulunması için Kalküta'ya gönderdi. Ama Singh, aşağılanarak gayri resmi bir şekilde Kalküta'dan kovuldu. Mürşidabad'a geri dönen Singh öfkeyle şunları söylüyordu: "Hâlâ kıçlarını bile yıkamayı öğrenememiş bir kaç tacir, hükümdarın emirlerine karşı onun elçisini kovarak cevap veriyorlarsa bize şeref namına ne kalır?"²¹ Ancak Sirac-ud Devle, "İngilizler tacir gibi davranırlarsa benim lütfum, himayem ve desteğim altında kalabilirler," diyerek hâlâ görüşmeler yoluyla bir çözüme varmak niyetindeydi.²² Gerçek sorun, Kumpanya'nın artık çok sayıdaki diğer tacirlerden biri olmak istememesiydi. Kumpanya hakimiyet istiyor ve Nevvab'ın, müstahkem mevkilerin yıkılması, *dastakların* Asyalı tacirlere satışının yasaklanması ve muhaliflerinin himaye edilmemesi isteklerine karşı çıkıyordu.

Yapacak başka bir şey kalmayınca Nevvab kendi kuvvetlerini Kalküta'yı zapt etmek üzere gönderdi. Kumpanya ticari anlamda başarılı olabilirdi ama, ödlelik ve yetersiz hazırlıkların bir araya gelmesiyle *William Kalesi* Haziran 1756'da hemen düştü. O gece gerçekleşen ve Britanya İmparatorluk mitinin bir parçası haline gelen olayda, Kumpanya'nın yüzden fazla tutuklusunu William Kalesi'nin temellerindeki küçük bir hücrede –"kara delikte"– boğularak hayatlarını kaybetti. Bengal Yönetimi Başkanı Roger Drake çoktan aşağılara doğru kaçmış ve Hugli Nehri'nin ağzına yakın Fulta'da demirlemişti. Aynen 1689'da olduğu gibi Kumpanya bir kez daha en çok kâr elde ettiği yer olan Bengal'den tamamen çıkmanın eşiğindeydi. Londra basını Kumpanya'nın Kalküta'yı yitirmesiyle ortaya çıkan kaybın tahminen 2.250.000 pound olduğunu duyuruyordu, bu Kumpanya'nın yazılı sermayesinin yarısından fazladır. Sirac-ud Devle Kalküta'nın adını Alinagar olarak değiştirip kendi üstünlüğünü vurgulamış ve

21 Sen, *Empire of Free Trade*, s.74.

22 Age., s.74.

Kumpanya'dan, aradan geçen 15 yılda ödemekten kaçındığı gümrük vergilerini ödemesini istemiştir. Yerel pazarlarda tüccar, Kumpanya'nın bu şekilde aşağılanmasıyla hemen kendi sonuçlarını çıkarttı ve Avrupa mallarının fiyatları yüzde 50 oranında düşerken pamuklu basmanın fiyatı da aynı oranda arttı. O günlerde bir gözlemci olan biteni "Bu durum Kumpanya yöneticilerini son derece endişelendirdi, yerleşimlerini geri almak için acil önlemler aldılar," şeklinde ifade ediyordu.²³

Kumpanya Sirac-ud Devle'den gizli bir biçimde, Haydarabad seferi için Clive ile birlikte gönderilmiş olan kuvvetlere ek olarak Amiral Watson komutasında Kraliyet Donanması'nı da konuşlandırarak hızlı bir karşı taarruza kalkıştı. Clive, Kumpanya'nın Londra'daki Gizli Komitesi'ne yazdığı mektupta "bu seferin yalnızca Kalküta'nın geri alınmasıyla sonuçlanmayacağını, bu bölgede Kumpanya'nın sahip olduğu mülklerin daha önce hiç olmadığı kadar iyi ve dayanıklı koşullarda olacağını gururla söyleyebilirim," diyordu.²⁴ Madras Konseyi iki gün sonra Clive'e verdiği talimatlarda Kalküta'nın yeniden kazanılmasının (tazminat ile birlikte) önemini vurgulamakla kalmamış aynı zamanda bu işle görevlendirilen ekibin, "Nevvabın" siyasal şiddetinden memnun olmayan ya da nevvablık hakkı iddiasında bulunan Bengal'deki her türlü güç odağı ile işbirliği" yapması gerektiğini belirtmiştir.²⁵ Kumpanya Carnatic'de kazandığı deneyimi, iyi yönde uygulamaya koyuyordu.

Clive'in çıktığı seferdeki gemi sayısı azdı ama hedefe oldukça kitlenmiş durumdaydı, Ocak 1757'de Hugli yağmalandı ve sonraki ay Kalküta yeniden ele geçirildi. Alinagar Anlaşması ile Kumpanya kendi parasını basma ve kendi özel ticareti için *dastak* kullanma hakkına sahip oldu. Clive yoluna devam etti. Fransızların Bengal'de tarafsızlık paktı önerilerini göz ardı edip Afgan yağmacıların da batı bölgelerindeki baskınlarından yararlanan Clive'e bağlı güçler, Mart ayında Chandernagore'u ağır bir bombardımanın ele geçirdi. Bu zaferin ticari önemi küçümsenemez. Chandernagore'un ele geçirilişinin haberi Londra'ya bir ay sonra

23 *Gentleman's Magazine*, July 1757, s.309.

24 Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.111.

25 Chaudhury, *From Prosperity to Decline*, s.322.

ulaştığında, Kumpanya'nın hisse fiyatları yüzde 12 artmıştır.²⁶ Böylelikle Kumpanya'nın Bengal ekonomisine hakim olmasının önündeki ilk engel artık ortadan kalkmıştır.

Entrikalar, Nevvabın ve Asyalı tacirlerin işini çok geçmeden bitirecektir. Palaşi'ye yol açan komplo hikâyesi, bu savaştan son tahlilde kimin sorumlu olduğuna dair iddialar ve karşı iddialarla gölgelenmektedir. Bir uzmana göre, "darbeyi tetikleyen ve teşvik eden" Britanyalılardır.²⁷ Palaşi'deki zaferden sonra Kumpanya yöneticilerine yazdığı mektupta Clive, kendilerine "teklif getiren" Bengalliler'in zaferden memnun kalmadığını belirtmiştir.²⁸ Esas sorumluluk kime ait olursa olsun, İngiliz Kumpanyası ile Bengal mahkemesinin bölümleri arasında güçlü bir çıkar çakışması olduğu açıktır. Şayet illa ki birisi suçlanacaksa bizzat Kumpanya, yasadışı isyanı teşvik etmekten dolayı suçludur; aynı derecede Mir Cafer, Jagat Seth, Amir Chand ve diğer komplocular da hükümdarına karşı ihanetten kabahatlidir.

Bengal tarafında öne çıkan bu üç komplocu, kendi çaplarında önemli isimlerdir. Mir Cafer önde gelen bir asker ve aynı zamanda Sirac-ud Devle'nin mutemediydi (*bakşı*) fakat kendisi bu görevden Chandarnagore'dan sonra azledilmişti. Jagat Seth, mali gücü bakımından kuzey Hindistan'da emsali olmayan bir isimdi. "Dünyanın bankeri" (*jagat seth*) olarak tanınan bu *marvarî* ailesi imparatorluğa ait para basımını denetimi altında tutarak ve büyük çaptaki tefecilik işinden müthiş bir ekonomik kaynağa sahip olmuştu. Bu mali nüfuzlarını Bengal saraylarında ustaca kullanmışlar ve o zamanki bir Fransız yorumcunun ifadesiyle "Bengal'deki devrimin esas sebebi" olmaktan yargılanmışlardı.²⁹

Aslen Agralı olan Amir Chand afyon ve güherçile ticaretinin büyük kısmını kontrol eden Bengal'in bir diğer önde gelen tacir prensiydi. Chand, Kumpanya tarafından da çok iyi tanınmaktaydı zira kendisi 1730'ların başından itibaren Kumpanya'ya bağlı *dadni* tacirlerinden biri olarak çalışmaktaydı. Kumpanya ve Amir Chand arasındaki ilişkiler her zaman uyum içinde olmamıştır.

26 Brian Gardner, *East India Company*, London: Rupert Hart-Davis, 1971, s.84.

27 Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.86.

28 Robert Clive, Letter to Directors, 26 July 1757.

29 Jean Law, Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.119.

1735 yılında Kumpanya Chand'la olan sözleşmesini dolandırıcılık suçlamasıyla sona erdirmişti. Bundan dört yıl sonraysa Chand, tekrar eski görevine iade edilmiş ve Kumpanya'nın Bengal'deki yıllık yatırımının tam üçte birini idare eder hale gelmişti.

Palaşi Darbesi'nin getirdiği yenilik Bengal'in başkenti Mürşidabad'daki entrika ve ihanetlerden oluşan kaba gerçeklikler değildir. Yeni olan şey, komplocuların esasında yabancı paralı askerler olan kişilerle Sirac-ud Devle'ye karşı ittifak ilişkisi kurmaya duydukları gönüllülüktür. Roma sonrası Britanya'da iş gören zayıf ve açgözlü asiller gibi Bengal'de de önde gelen aristokratlar ve tacirler yabancı barbarları kendi amaçları için kullanabileceklerine inanmışlardı. Feci bir biçimde yanıldıkları daha sonraları ortaya çıkacaktır. Bengal elbette zengin bir yerdi ama üstünlüklerini kişisel ilişkiler ve bağlılıklara dayandıran hem yönetim hem de ticaret seçkinlerinin nüfuzu oldukça azdı. Bunun karşısında hem sağlam hem de kişisel ilişkilere dayanmayan ve de birtakım ayrıcalıklara oldukça odaklanmış bir kurum durmaktaydı. Kumpanya'nın sahip olduğu kurumsal yapı, Asyalı tacirlerde ya da Babürlüler sonrası işbaşına gelen Nevvablarda olmayan "kolektif bir güç ve amaç birliği" sağlıyordu.³⁰ Bu tek bir hedefe kitlenmiş olma olgusu çok geçmeden Bengal'de sahneye konulacaktır.

Sirac-ud-Devle'yi yönetimden uzaklaştıran mutabakata ilişkin yoğun görüşmeler sırasında, Amir Chand bir kez daha çizmeyi aşarak gerçek anlamda bir "Bay Yüzde Beş" haline geldi. Komplocuları ifşa etmekle tehdit ederek, desteğinin devam etmesi karşılığında kendisine Bengal hazinesinin tam yirmide birini talep etti. Bundan 150 sene sonra 1914 yılında bir başka başarılı kurum aracısı olan Kalust Gülbenkian, İngiliz-İran karteli, Shell ve Deutsche Bank arasında anlaşma sağlaması karşılığında Türk Petrol Şirketi'nin hisselerini alarak "Bay Yüzde Beş" unvanını kazanmıştır. 1757'ye geri dönersek, hem diğer Bengalli komplocular hem de Kumpanya, Amir Chand'ın bu cüretkâr girişimine karşı oldukça öfkelenmiştir. Daha sonraları bir efsane haline

30 Kirti N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s.109.

gelecek olan bir el çabukluğuyla Clive, Mir Cafer ile birlikte iki farklı antlaşma hazırlamıştır. Kırmızı bir kâğıt üzerine yazılı olan sahte antlaşmada Clive, Amir Chand'ın taleplerini seferin lideri olan Amiral Watson'un imzasını taklit ederek kabul etmiştir. Fakat beyaz kâğıt üzerine yazılan gerçek antlaşmadaysa böylesine bir para aktarımına ilişkin vurgu yoktur. Amir Chand Palaşi'den sonra bu hileyi öğrendiğinde alnından vurulmuşçasına bayılmıştır. Sonrasındaysa Clive ve Kumpanya'yı İngiliz mahkemelerinde sözleşmenin ihlali gerekçesiyle dava etmeye çalışmıştır. Bay Yüzde Beş kalbi kırık bir adam olarak ve kendisinden daha paragöz bir adamın zekâsıyla alt edilmiş olarak ölmüştür.

Palaşi'ye yol açan komplo neredeyse bir faciayla neticelenmişti. Sirac-ud-Devle aslında komplonun farkındaydı. Ama belli bir süre kararsızlık içinde kalarak hiçbir harekette bulunmayan Nevvab, en sonunda komployu ezmek yerine uzlaşma yolunu aramıştı. Buna ek olarak, hem batı Bihar'daki Afgan birliklerinin saldırısından hem de güneydeki saldırgan Kumpanya'dan korkan Nevvab'ın dikkati bölünmüştü. 23 Haziran 1757'de Nevvab'ın büyük ama zayıf bir şekilde oluşturulmuş ve kendi içinde hi-ziplere bölünmüş güçleri Kumpanya'nın daha küçük ama daha disiplinli birlikleriyle Palaşi'deki bir mango koruluğunda karşılaştı. Belki de 50.000 Bengalli, Kumpanya'nın sadece üçte biri Britanyalı olan 3.000 kişilik piyade kuvvetiyle karşı karşıya geldiler. Şans, yüreklilik ve ihanet Nevvab'ın yenilmesi için bir araya geldi ve zaten bunun hemen sonrasında da Nevvab öldürüldü. Kumpanya, kuklası olarak Mir Cafer'ı seçti ve varılan antlaşmanın hükümlerini uygulamaya başladı.

Geri ödeme hemen başladı. Fransız üretim alanları Bengal'den sökülüp atıldı, ortaya çıkan azımsanmayacak derecedeki zararın telafisi için hem Kumpanya'ya hem de Kalküta'nın İngiliz, Hint ve Ermeni sakinlerine tazminat ödendi. Yine Kumpanya 24 *pargana* olarak bilinen ve şehri çevreleyen büyük arazileri bağış olarak aldı. Çok sıra dışı bir antlaşmayla Clive, Kumpanya için doğrudan 2,5 milyon pound ve buna ek olarak geleceğe dönük zengin kaynaklar kazandı. Kumpanya'nın yöneticilerine muzaffer şekilde 26 Temmuz 1757'de yazdığı mektupta Clive,

“Çok mutlu bir şekilde cereyan eden bu büyük devrim, her açıdan tamamlanmış gözüküyor” şeklinde bir sonuca varmıştı.³¹

Devrimin Ödüllerini Toplama

Palaşı darbesinden neredeyse hemen sonra, Clive'in kullandığı teknikler oldukça fazla sayıda incelemeye konu olmuştur ve bugüne kadar da konu hakkındaki tartışmalar devam etmiştir. Birçokları Clive'i yozlaşma ve düzenbazlık gibi “Doğulu” eylemlere tenezzül etmekle eleştiriyordu. Yıllar sonra Clive'in kariyeri üzerine araştırma yapan Thomas Babington Macaulay, Clive'in “Hindistanlı bir dalavereciye” dönüştüğü ve Amir Chand'ı dolandırmalarının “sadece bir suç değil” aynı zamanda acemice bir “hata” olduğu sonucuna varmıştır. Clive'in biyografisini en son yazan Robert Harvey daha Makyavelci bir tutum benimseyerek, Clive'in “Düzenbazlık konusundaki yeteneğinin takdir edilesi” olduğunu iddia etmiştir.³² Kendisinden daha sinsi birinin zekâsı tarafından alt edilen Amir Chand'a biraz olsun gerçekten acınmış olabilir. Fakat Clive'in bu büyük aldatmacası Hindistan'daki Britanya yönetiminin varlığını destekleyen esas yalanın bir parçasını oluşturur. “Kara delik” vakası daha sonraları, Kumpanya'nın intikamına haklı bir gerekçe olarak ortaya sürülecektir. Ne var ki Kumpanya, Hindistan'daki yönetiminin temelini (Clive'in sözleriyle ifade edecek olursak) “açık davranmak” olduğunu ileri sürüp kendini övmeye başladığında, ikiyüzlülük suçlamalarına daha savunmasız hale gelecektir.³³

Clive'e yöneltilen yolsuzluk suçlamaları daha da ciddiydi. Sefer güçlerinin diğer önderleriyle birlikte Clive, Palaşı Devrimi'nden çok büyük kazanç sağlamıştı. Bengal İhtisas Komisyonu'nun bir üyesi olarak 200.000 rupi, başkomutan olarak yine 200.000 rupi ve Bengal asillerinden özel bağış biçiminde 1.600.000 rupi olmak üzere kazancının toplamı 234.000 pound ediyordu ki bunun 2002 yılındaki değeri yaklaşık 22 milyon poundu bulmaktadır.

31 Robert Clive to the Secret Committee of the Directors, 26 July 1757, <www.nissc.edu/projectsouthasia/history>.

32 Robert Harvey, *Clive: Life and Death of a British Emperor*, London: Hodder & Stoughton, 1998, s.193.

33 Clive, *ibid.*, s.251.

Clive 33 yaşında birdenbire İngiltere'nin en zengin adamlarından biri haline geldi. Ama Clive'in elde ettiği sadece para değildi. Oldukça ilginç bir biçimde, bu ticari şirketin İngiliz yöneticisi ve Britanya Ordusu'nun yarbayı ama aynı zamanda bir *omrah* ya da diğer bir ifadeyle bir Babür asilzadesi, bir "İmparatorluk çiçeği" olmuştu. Bundan çok sonraları Clive kendisini parlamentoda savunurken tüm bu suçlamalar karşısında masum olduğunu ileri sürmüştür: "Sayın başkan, şu anda bu kadar sakın kalabilmiş olmama hayret ediyorum." Bu ödemeler ne kadar yakışksız görünürse görünsün, Clive bunları kabul ederek herhangi bir yasayı çiğnemiordu. Macaulay'a göre Clive'in yaptığı sadece başkaları için "şeytani bir örnek" oluşturmaktı. Dahası Clive'in aldığı ikramiyeler birçok açıdan, önde gelen yöneticilerin 1990'larda şirketlerine kazandırdıkları yüksek miktarlar karşılığında aldıkları ikramiyelerden farklı değildi. Örneğin, Vodafone'dan Christopher Gen 2000 yılında Alman Mannesmann'ın kaybedilmesinin önüne geçtiği için ekstra 10 milyon pound kazanmıştı. O zamanlarda bu ödül bir hisse sahibi tarafından "Eski baronların hırsızlığına," benzer bir davranış olarak tarif edilmişti.³⁴

Clive'in başlattığı şeyi diğerleri aynen kopyaladılar. Palaşi'yi takip eden 8 yıl boyunca, Kumpanya, Bengal tahtına dört Nevvab getirdi. Her bir "devrime," Nevvab'ın iyiden iyiye şişmiş borçlarına dair ödeme planının yeniden takvimlendirilmesi için daha fazla arazinin Kumpanya'ya aktarılması ve önde gelen Kumpanya yöneticilerine şaşalı hediyelerin verilmesi eşlik ediyordu. Bunların toplamı 2,2 milyon poundu buluyordu ve bunun üzerine bir de 3,8 milyon poundluk tazminat da vardı. 1760 yılında Mir Cafer Kumpanya tarafından devrilerek yerine damadı Mir Kasım geçirildi. Mir Kasım da 1763 yılında Kumpanya'nın özel ticaretini durdurmaya çalışınca yerinden oldu. Mir Kasım'ın bunun için bulduğu çözüm oldukça cüretkardı: Tüm iç gümrük vergilerini kaldırarak Kumpanya'nın sahip olduğu *dastak*'ların değerini hükümsüz kılmaya çalışmıştı. Bu reformun olmasına izin verilemezdi, dolayısıyla bir kez daha savaşa tutuşuldu.

³⁴ Clive Mathieson, "Vodafone chastised by vote over bonus," *The Times*, London, 28 July 2000.

Patna'da tutulan bir grup İngiliz tutuklunun Mir Kasım'ın birlikleri tarafından 1763'te öldürülmesi Kumpanya'ya duyulan nefretin bir ifadesiydi. Bu altı yıl önceki "kara delik" vakasından daha şiddet dolu, bilinçli bir intikam eylemiydi. Bir zamanların en gözde kişisi olan Jagath Seths'in de Britanyalılarla suç ortaklığı yaptığı gerekçesiyle kellesi uçuruldu. Buna ilaveten kutsal adamların silahlı birliğinden (*sannyasi*) bir grup da Dakka'yı basıp Kumpanya'nın Baiganbari'deki üretim merkezini yağmalayarak bu hengâmedeki yerini aldı. Mir Kasım, Kumpanya'nın Bengal'i denetim altına almasına karşı, kendisine bağlı güçleri Nevvab Awadh ve Babür İmparatoru II. Sah Alem'in birlikleriyle birleştirdi. Bu ikinci "Kumpanya-Babür Savaşı'nın" başlangıçtaki gidişatı daha sonra tersine döndü. Ekim 1764'deki Buxar Savaşı'nda, Kumpanya güçleri belki de Palaşi'dekinden bile daha kesin olan bir zafer kazandılar. Mir Cafer acınacak bir halde yeniden tahta oturdu ve birkaç ay daha burada kaldıktan sonra 1765 başlarında oğlu Necm-ud-Devle onun yerine geçti. Bu dönemin "İngiliz tarihinin en kötü bölümlerinden" biri olarak nitelendirilmesi boşuna değildir.³⁵

Kumpanya'nın Bengal'de düzenlediği birbirinin peşi sıra gelen darbelerin çıkarıcı ayrıntılarının gerisinde, eyleme yönelik temel bir başarı güdülenmesi yatmaktadır: Kumpanya ve yöneticilerinin lehine bir pazar hâkimiyeti kurmak. Macaulay'ın belirttiği gibi, Clive "kendisini Taç'ın değil, Kumpanya'nın bir generali olarak görüyordu."³⁶ Peki ya Kumpanya bu devrimden ne kazanmıştı? Nevvab'ın düzenleyici otoritesi kırılmış ve böylelikle Kumpanya'nın uzun zamandır arzu ettiği kendi ihracat tekeli ni kurma hayalini gerçekleştirme, iç pazara doğru yayılma ve Bengal'in kamusal kaynaklarını Kumpanya'nın kendi yararına el koyma imkanı ortaya çıkmıştı. Yapılan bir tahmine göre Bengal, Palaşi'den sonraki on yıl içinde gelirlerinin üçte ikisini bu ticari yağmaya kaptırmıştı.³⁷ Clive'in sağ kolu olan Luke Scrafton'un daha sonraları belirteceği gibi Palaşi, Kumpanya'ya "tüm Hindistan ticaretini (Çin hariç) üç yıl boyunca kasasından tek bir külçe

35 Philip Mason, *The Men Who Ruled India*, London: Jonathan Cape, 1985, s.37.

36 Thomas Macaulay, "Essay on Lord Clive," January 1840.

37 Chaudhury, *The Prelude to Empire*, s.166.

altın çıkmadan sürdürebilmesini sağlamıştır.”³⁸ Küresel ekonomik üstünlüğün mekânsal tersine dönüşü böylelikle başlamıştır.

Bengal içinde Nevvab'ın *dastak*'ların suiistimal edilmesine karşı kurallar getirme yeteneği ciddi biçimde zayıflamıştı. Yeni tesis ettiği iktidarını kullanan Clive ise kendisinin de dahil olduğu Kumpanya yöneticilerinin iç pazarın kullanılmasında sonuna kadar serbest olabilmeleri konusunda bastırıyordu. Bengalliler ise bunun, İngilizlerin pazarı tekelleri altına alması demek olmasından korkuyorlardı ki bu korkuları çok geçmeden gerçeğe dönüşecektir. 1762'de Nevvab Mir Kasım, Kumpanya'nın Kalküta'daki *gomastas*'larının “Hint köylülerinin, tacirlerin vb.'nin mal ve eşyalarını ederinin dörtte biri fiyatla zorla alıp götürmelerini ve ayrıca baskı ve şiddet yoluyla bir rupiden fazla etmeyen malları da köylülere zorla beş rupiye satmalarını” protesto ediyordu.³⁹

Bengal Devleti'nin düzenleyici kapasitesi ortadan kalkınca, Kumpanya hem diğer Avrupalı ticaret şirketlerinin hem de yerel Asyalı tüccarın rekabet tehditlerini bertaraf etmeyi başaramadı. Chandernagore'un ele geçirilmesiyle, Palaşi'ye gelene kadarki süreçte Fransız rekabeti zaten ortadan kaldırılmıştı. Her ne kadar Fransızlar daha sonra bu limana dönseler de (ve 1947 yılına kadar kalsalar da), Compagnie Perpetuelle des Indes'in eski halinden eser kalmamıştı. Zaten bu şirket 1769'da da tasfiye edilecekti. Hollandalı Birleşik Doğu Hint Kumpanyası'na [VOC] bakıldığında ise Palaşi'den hemen birkaç ay sonra Kumpanya'ya bağlı tacirlerin elde ettikleri yeni konumlarını Hollandalı rakiplerini zayıf düşürmek için kullandıkları görülmektedir. Kumpanya ajanları tekstil bölgelerine baskınlar yapıp VOC için dokunmuş kumaşları parçalamakla ünlenmişlerdi. Ticari yok oluşla karşı karşıya kalan Hollandalılar umutsuzca çırpınıyordu. Haziran 1759'da VOC, Batavia'dan Bengal'e bir filo gönderdi. Fakat Hollandalıların bu deniz seferi bozguna uğratıldı. Bundan sonra Hollandalılar Bengal'e bir daha asla birlik göndermeme sözü vermek zorunda kaldı. Afyon Topluluğu adı altında özel bir şirket tarafından yü-

38 Luke Scrafton, *Reflections on the Government of Indostan [1763]*, R. Palme Dutt, *India Today*, Londond: Victor Gollancz, 1940, s.113.

39 Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.23.

rütülen Bengal afyon ticareti üzerindeki Hollanda tekeli de tarumar edilerek sinsilikleri ve elde ettikleri servetle ünlenen İngiliz tacirlerinden oluşan Patna Group'un eline geçti. Bunlar şaşırtıcı derece kurnazdı: Örneğin bu Kumpanya'nın yöneticileri arzı kısmak ve böylelikle afyon fiyatlarını yükseltmek amacıyla "bir köylüye bereketli bir haşhaş tarlasını sabanla sürmesi ve piring ekmesi talimatını vermişti."⁴⁰

Asyalı tacirler açısından Amir Chand'ın akıbeti, bu sınıfı sarımsan en uç örneklerden yalnızca biridir. Bir zamanlar Asyalılar tarafından denetim altında tutulan iç pazar ekonomisinin önemli alanları artık resmen Kumpanya'nın tekeli altına girmişti. Örneğin 1758'de Mir Cafer Kumpanya'ya daha önceleri Amir Chand'ın hakim olduğu değerli güherçile işindeki haklarını vermiştir. Buna ek olarak, Kumpanya ücretli *gomastas* kullanma sistemini ilerleterek Asyalı iş ortaklarına duyulan ihtiyacı da ortadan kaldırmıştır.

Karşılıksız Bir Ticaret

Buxar'dan sonra Bengal'in de tamamı Kumpanya'nın insafına kalmıştı. Hem rakipler hem de Nevvab artık bir tehlike olmaktan çıkmıştı. Fakat devrimi tamamlayacak son bir kazanım daha gerekliydi: Bengal hazinesini Kumpanya'nın hesaplarına aktarmak. Palaşi'den sonra 24 *parganasın* şirkete dahil edilmesi, Kumpanya gelirlerine 58.000 poundluk bir vergi geliri ilave etmişti. Çok geçmeden Clive, Babür İmparatoru gibi davranmaya başladı. Bengal'in Delhi'ye düzenli olarak ödediği vergilerin devam edebilmesi için, Kumpanya'nın vergi işleri idare memurluğunu da üstlenmesi gerektiğini talep etti. Ocak 1759'da Başbakan William Pitt'e yazan Clive "şu an için" reddedildiğini bildiriyordu. Bundan sonra Clive, Britanya'ya 300.000 poundluk servetle –2010 itibarıyla yaklaşık 36 milyon pound– ve Mir Cafer tarafından kendisine verilen 30.000 pound değerinde ömür boyu süren bir mükâfatla (jagir) geri döndü.⁴¹

40 Smith, *Wealth of Nations*, book IV, chas. VII, s.687.

41 1759'daki 300.000 pound perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 35,8 milyon pounda denktir. Bakınız, <www.ch.net> [son erişim, 20/02/2010].

Mir Kasım'ın 1760 yılında göreve getirilmesi Kumpanya'nın Midnapore, Burwan ve Chittagong bölgelerini denetim altına almasını sağladı. Bunun anlamı 650 bin poundluk ek bir gelirdi. Clive Hindistan'a 1765 Mayıs'ında üçüncü ve son kez geri döndüğünde, ilk başlarda takındığı temkinli tavrı bir kenara bırakarak güçsüz halde bulunan II. Şah Alem'i, Kumpanya denetimini yasal hale getirmesi için zorlamaya başladı. 12 Ağustos 1765'de İmparator Bengal, Bihar ve Orissa'nın divan haklarını yıllık 2,6 milyon rupi –yaklaşık 325.000 pound– vergi karşılığında Kumpanya'ya bıraktı. Clive'in hesaplarına göre, Nevvab yönetiminin bütün masrafları düşüldüğünde, Bengal'in 25 milyon rupilik vergi gelirlerinden Kumpanya için geriye net 12 milyon rupilik, yani 1.650.900 poundluk⁴² bir gelir kalıyordu. 21. yüzyılın terimleriyle ifade edersek bu, yaklaşık yüzde 49'luk bir kâr oranı, yani yıllık yaklaşık 175 milyon poundluk bir ek gelir anlamına geliyordu.

Leadenhall Caddesi'ndeki maliyete duyarlı yöneticiler için -ki bunlar 150 yıldan fazla süredir kıt miktardaki altın külçelerini Asya'ya ihraç etme işini saplantı derecesinde idare etmişlerdir- Clive harikulade bir ikramiye resmi çiziyordu. Divan haklarının elde edilmesiyle artık “yatırımın bütün maliyeti karşılanacak, Çin hazinesinin tamamı elde edilecek, Hindistan'daki diğer yerleşkelerin taleplerine cevap verilebilecek ve tüm bunların üstüne dengeli bir bilanço geriye kalabilecektir.”⁴³ Clive çok zekice hareket ederek vergilerin yerel memurlar tarafından toplanacağı konusunda Babür imparatoruna söz vermişti, böylelikle imparator kendi otoritesinin devam ettiğini sanıyordu. Bu durum Bangladeş Asyatik Topluluğu profesörlerinden Sirajul İslam'a göre “yatırım yapmadan gelir sağlamanın en güzel örneğidir.”⁴⁴ Bundan sonraki altı senede Kumpanya 20 milyon poundluk vergi toplayıp 4 milyon poundluk bir bütçe fazlasına erişerek aslında başlangıçta hedeflediğinden daha az bir miktarı elde edecektir. Ne var ki Kumpanya'nın divan hakkını elde etmeden önce

42 1765'teki 1.650.900 pound perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 176 milyon pounda denktir. Bakınız, <www.eh.net> [son erişim, 20/02/12].

43 Robert Clive, yöneticilere mektup, Eylül 1765, kaynak Bolts, *Considerations*, s.154.

44 <http://banglapedia.search.bd/HT/C_0290.HTM>.

Asya'dan yaptığı toplam ihracatın her yıl 1 milyon pound olduğu göz önüne alınırsa, elde edilen bu miktar bile azımsanmayacak bir vurgundur.

Şirket devleti devri artık başlamıştı. Daha sonraki imparatorluk tarihçilerinin akılcı kılma çabalarının aksine Clive, divan hakkını Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarını arttırmak için elde etmemişti. Aslında güdülenmesi çok daha açık ve doğrudandı. James Mill 1817'de *Britanya Hindistan'ı Tarihi* adlı eserinde, "Clive kendi çıkarlarını asla ihmal etmemesine rağmen Kumpanya'nın başarısını arttırmak gibi samimi bir arzu ile çalışıyordu," diye yazmaktaydı.⁴⁵ Yöneticiler talihe asla inanmıyor ve Bengal'deki memurlarına, elde edilen kârın ikiye bölünerek bir kısmıyla İngiltere'ye gönderilmek üzere Bengal tekstilleri alınması ve kalanıyla da Kanton'dan çay satın alınması talimatını veriyorlardı. Oldukça şiirsel bir ifadeyle "karşılığı olmayan ticaret" olarak bilinen bu düzenleme Bengal'i giderek sefaletе düşürecektir. Daha basit bir biçimde ifade edersek yüzyılın sonundan itibaren Bengal'in dış ticaretinin yüzde 85-90'nı Kumpanya'nın elindeydi.⁴⁶

Dokumacıların Başparmağı

Kumpanya açısından Bengal'i ilk başlarda cazip hale getiren şey, buradaki tekstil sanayinin sağladığı zenginlikti ve Kumpanya'nın yeni kurduğu pazar hakimiyetinin tam gücünü hissedecek olanlar da artık bu sanayide çalışan Bengalli dokumacılarıydı. Hiçbir zaman zengin olmasalar da Bengalli dokumacılar kendi koşullarını büyük oranda belirleyebildikleri için İngiltere'dekilerle karşılaştırıldığında bir zamanlar onlardan daha iyi bir yaşam standardına sahip olmuştu. Prasanna Parthasarathi'ye göre Hindistan dokumacılarının "Britanyalı dokumacılara göre daha fazla kazandıkları ve mali açıdan daha fazla güvende oldukları" yönünde oldukça inandırıcı deliller vardır.⁴⁷ Hindistan'daki ekonomik

⁴⁵ James Mill, *History of British India* [1858 edn, 10 vols], vol. III, book IV, chas. IX, London: Routledge/Thoemes Press, 1997, s.359.

⁴⁶ Braudel, *Civilization and Capitalism*, vol. 3, s. 496.

⁴⁷ Prasanna Parthasarathi, "Rethinking Wages and Competitiveness in the 18th Century: Britain and South India," *Past and Present*, no. 158, Şubat 1998.

gelenek dokumacıyı tacire karşı korumaktaydı. Britanyalı devler işveren lehine sürece müdahale etmek istediklerinde –örneğin ücretler için bir üst sınır belirlemek gibi– Hindistanlı dokumacılar, kabul edilebilir ücretleri görüşme yeteneklerini geliştirerek kolektif bir beden gibi davranabiliyorlardı. Bu pazarlık gücü ile Avrupa'nın kumaşa yönelik büyük talebi birleşerek on sekizinci yüzyılın ilk yarısında bir satıcı piyasası yarattı. Hindistanlı dokumacıların düşük maliyet ve yüksek fiyatların hüküm sürdüğü bir “altın çağ”dan faydalanabilmesini sağlayan işte bu piyasadır.

Tüm bunlar Palaşi'den sonra bitti. Bengalli üreticiler görece bir ekonomik özerklikten artık neredeyse kölelik düzeyine gelen bir konuma itildiler. Ürettikleri kumaşları başkalarına sata-mıyorlardı ve Kumpanya memurlarının (*gomastas*) kumaşlarına biçtikleri ederi kabul etmek zorundaydılar. Philip Francis için 1770'lerde kaleme alınan ve mevcut durumu açıklayan bir not-ta, “Kumpanya'nın pazara Egemenler ve Tiranlar gibi girdiği” yazılıdır. Not şu şekilde devam eder: “Daha iyi ödeme yapmak gibi bir tercihi aramak yerine hem imalatçıları kendileri için düşük ücretlerle çalışmaya zorladılar hem de özel tacirlerin hepsine yatırımları için gerekli olan mal çeşitliliğini sağlayacak alışveriş yapmalarını yasakladılar.” Kaçınılmaz sonuç ise şu oldu: “Böylelikle genel bir tekel, sert bir şekilde bir seferde kuruldu.”⁴⁸

Kumpanya fiyatları daha da alta çekebilmek için her türlü davalavreyi yapıyordu. Mükemmel olarak tanımlanabilecek nitelikteki kumaşların, standartların altında olarak karalanması özellikle öfke yaratan bir uygulamaydı. Standartların altında yaftasıyla tasnif edilen parçalar daha sonra, açık pazarda ve dokumacıya verilen fiyatın çok daha yükseğine satılıyor ve süreç içerisinde Kumpanya'nın *gomastaları* ve Kumpanya'nın bölge çalışanlarına hatırı sayılır bir kâr bırakıyordu. Fiyatlar düşüncü, dokumacılar üretim maliyetlerini karşılayamıyor ve Kumpanya'dan aldıkları avansları geri ödemeye yetecek miktarda para kazanmaları imkânsız hale geliyordu. Bunu daha fazla fakirlik ve borçlanma takip ediyordu. Bangladeşli öğretim üyesi Hamid Hüseyin'e göre

48 “Of the mode of providing the Company's Investment,” Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, London: Orient Longman, 1982, s.136.

“Dokumacıya çalışma sermayesini ve pazara erişimini sağlayan kurumsal alıcı bu fakirleşmenin ve üreticinin mesleğine yabancılaşmasının esas nedeni haline gelmişti.”⁴⁹

Kimi dokumacılar bu kötüye kullanılan güce karşı direnmiştir. Örneğin, 1767 yılında Khirpal'den bir grup dokumacı Kalkūta'ya bir heyet göndererek, dokudukları kumaşların alış fiyatlarında artış talep eden bir dilekçe iletmışlerdi. Kumpanya yetkililerinin bunu kabul etmesi oldukça dikkat çekicidir. Ama şirkete bağlı yerel temsilciler Kumpanya'dan gelen talimatı göz ardı etmekle kalmamış, bu konu hakkında ısrarcı olmaları halinde dokumacıları tutuklamakla tehdit etmişlerdir. Ne var ki bu çok ender rastlanan bir direniş örneğidir ve 1770'lerin başlarına kadar Kumpanya baskıcı mal değişimi politikasından muazzam kazanımlar elde etmiştir. Nitekim yapılan bir tahmine göre, Kumpanya'nın *gomastaları* “Bütün her yerde dokumacılara, bir dokumacının halk pazarında kazanabileceğinden en az yüzde 15 hatta bazen yüzde 40 daha azı oranında ödeme yapabiliyordu.”⁵⁰

Bu fiyat kesintileri, o zamanlarda artık herkesçe bilinen gadarlıklar pahasına gerçekleştiriliyordu. William Bolts'un o çok ünlü anlatısında “fakir dokumacılara baskı yapmak için para cezası kesme, hapsetme, kamçılama, bir yere bağlama gibi çok çeşitli ve çok sayıda yöntem” olduğu yer alır.⁵¹ Kimi dokumacılar için bu eziyetlere karşı koymak basitçe umutsuz bir çabaydı. Bolts'un anlattığına göre Kumpanya'nın eziyetleri *nagaad* adı verilen ham ipek eğiricilerinin, kendi kendilerini sakatlaması gibi dehşete düşürücü bir sonuca yol açmaktaydı: “Zorla ipek eğirmemek için kendi başparmaklarını kopardıkları örnekler bilinmektedir.”⁵²

Usta işçilerin kendilerine bu derece zarar vermelerine neden olan ekonomik şiddetin boyutlarını hayal etmek oldukça zordur. Bolt'tan başka bu ya da buna benzer örnekleri zikreden başka bir kanıt da yoktur. Örneğin doğruluğunun şüpheli olması onun,

49 Hameeda Hossain, “The Company's Controls over Textile Production,” *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh*, Haziran 1983, oflprint, s.13.

50 Bolts, *Considerations*, s.193.

51 Age., s.74.

52 Age., s.194.

Kumpanya'nın Bengal'i ele geçirmesinden sonra ortaya çıkan fiziksel ve psikolojik acının simgesi haline gelmesinin önüne geçememiştir. Gerçekten de bu simge Hint Yarımadası'ndaki halkın hafızasında hâlâ canlıdır, Şair Şahid Ali'nin 1980'lerde yazdığı "Dakka Bezleri" şiirinde olduğu gibi:

Tarihten öğrendik: Derler ki
Dokumacıların elleri budanıyor,
Bengal'in dokuma tezgâhlarının kesiliyor sesi,
Ve ham pamuk Britanyalılar eliyle
Yollanıyordu İngiltere'ye.
Büyükannem ki tarih onun için önemsizdir
Sadece şunu söylüyor
Bugünün muslinleri çok kaba saba
Ve bir kimse sadece güzün, o da şafak vakti dua için
uyandığında
Ancak o zaman geçmişteki dokumanın aynısını
hissedebilir.⁵³

Varlıklı Bir Devrim

Clive Şubat 1767'de İngiltere'ye doğru son defa yola koyulduğunda, Palaşi'nin uzun vadeli sonuçları hâlâ belirsizdi. Bengal artık Kumpanya'nın yıldızıydı fakat Fransızların müdahale tehlikesi, Maratha baskınları ve Mysore'un yükselen gücü karşısında Madras hâlâ baskı altındaydı. Güney Hindistan'ın Kumpanya açısından tamamen güvenli bir bölge haline gelmesi için bir otuz yıl daha geçmesi gerekecekti. Ne var ki Clive, bundan önceki on yılda yapıp ettiklerinin Kumpanya'ya benzersiz bir "mülk" bahşettiği konusunda kendisinden oldukça emindi. Kumpanya'ya karşı ortaya konan her türlü "kıskançlık, fesatlık, nifak ve öfkeye" rağmen kendi başarılarıyla övünmekte ve Kumpanya'nın "dünyadaki en varlıklı şirket" olduğuna inanmaktaydı.⁵⁴ Basit olarak ifade etmek gerekirse, Clive'in sözünü ettiği bu varlık, 1757 ile 1780 yılları arasında Britanya'ya karşılıksız aktarılan

53 Shahid Ali, "Dacca Gauzes," içinde *The Half-Inch Himalayas*, Middletown: Wesleyan University Press, 1987.

54 Harvey, Clive, s.309.

mallar bağlamında tahmini 38.400.000 poundluk bir değere te-
kabül etmekteydi.⁵⁵ Clive kendisine 400.000 poundluk bir servet
yapmıştı ve arkasında Kalküta'nın kuzeyinde yer alan Dum Dum
bölgesinde sevimli bir malikâne de bırakmıştı. Halen Hindistan
Arkeoloji Araştırmaları tarafından restore edilen bu yerde bir
müzenin kurulması gündemdedir. Ne var ki 250 yıldan bu yana,
bu "küçük Babürlü"nün eski memleketinde nasıl hatırlanması
gerektiğine dair tartışmalar hiç yatışmamıştır.

Kimileri için Clive tek bir amacı olan bir dâhidir, kimileri için-
se ahlaksız bir dolandırıcı. Elbette Clive hem her ikisi hem de
bundan daha fazlasıydı. Kumpanya'nın ilk olarak Kalküta'yı ye-
niden kazanmasını sağlayan ve daha sonra da sonuçları itibarıy-
la Bengal devletinin otoritesini aciz duruma düşüren, Asyalı tacir
sınıfını ezen ve Fransa'nın rekabet tehdidini ortadan kaldıran
ustalıkla gerçekleştirilmiş Palaşi harekâtını mümkün kılan şey
Clive'in kurnazlığıdır. Tüm bunlar Clive'in hesaplı fırsatçılığına
ve bu amacı gerçekleştirmek için her türlü kuralı ihlal edebilme
azmine kadar geriye götürülebilir. Bengalli seçkinlerin arasındaki
iç çekişmelerin bir parçası olmak yerine, Clive ve onunla çalışan
Kumpanya yöneticileri oldukça temkinli bir biçimde kendilerinin
ve çalışanlarının çıkarlarının arttırılmasına yönelik her türlü fir-
satı değerlendirmeye çalışmıştır. Clive büyük bir "devrimci" ve
aynı zamanda sıra dışı bir "Nevvab imalatçısıdır."

Fakat Clive sadece güçlü bir kişilikten ibaret değildir, kendi-
si amaçlarını gerçekleştirmek için vicdan yoksunu bir mantıkla
işleyen kurumsal bir makinanın en üst düzey temsilcisiydi. Her
ne kadar şatafat içinde görünse de Nevvab'ın devleti çok sayıda
düşmanla uğraşmaktaydı: İçeriden saltanat entrikalarıyla bölün-
müş durumdaydı ve devleti dışarıdan tek bir hedefe kitlenmiş bir
düşmana karşı koruyacak kurumsal dirençten de yoksundu. İm-
paratorluk tarihçileri Kumpanya yöneticilerinin Bengal'in fethet-
dilmesi için önceden yapılmış bir planın olmadığını ve Devrim'in
bir şekilde "tesadüfen" meydana geldiğini göstermek için çok şey
yaptılar. Ne var ki Clive'in eylemleri, denizaşırı kazanımlarını

55 Holden Furber, "Rival Empires of Trade 1600–1800," in *Maritime India*, New Delhi: Oxford University Press, 2004 [1976], s.177.

korumak için Londra'dan eskiden beri verilmeye devam edilen talimatlarla tamamen uyum içerisinde. Divan haklarının alınmasıyla da herkesin imrendiği talih kuşu Clive'in başına konmuştur.

Kumpanya'nın bu "büyük devrimi" modern dünyayı şekillendirme açısından daha iyi bilinen Amerikan, Fransız ve Rus devrimlerinin yanına yerleştirilmelidir. Devrim sonucunda Kumpanya on yıldan daha az bir zaman içinde Batı'ya doğru servet akışının rotasını yeniden çizmiştir. Aynı zamanda bu kurumsal bir devrimdir de, tüm insanların zenginliğini tek bir şirketin yararına elde etmek için tasarlanmıştır. Bu devrimde iktidara sahip olanlar yurtseverler, cumhuriyetçiler ya da Bolşevikler değil ama Londra'daki inatçı hissedarlarına karşı sorumlu bir tacir şirkettir. Kumpanya'nın kendi başkan vekili Laurance Sullivan bile bu durumun "akıllara sığmayacak derecede muazzam" olduğunu itiraf etmiştir. Fakat tacirin inşa etmiş olduğu bu bina çok geçmeden kendi üzerlerine çökecektir.

V. Bölüm

Büyük Doğu Hindistan Çöküşü

Ambara Doğru

Hindistan'dan kaldırılan bu kadar yağmanın nerede depolana-
cağı doğal olarak büyük bir sorundu. Kumpanya, Doğu'dan it-
hal ettiklerini Londra'da kendine ait çeşitli ambarlarda itinayla
saklıyordu. Londra on sekizinci yüzyılda bir mali merkezi ol-
duğu kadar aynı zamanda bir fiziksel mübadele mekânıydı ve
ambarlar da bunun örnek binalarıydı. Kumpanya'nın ambarları
şehirde, şirket armalarının bugün bile görülebildiği Lime Street
ile Fenchurch Street'de ve Seething Lane, Still Yard ve Crutched
Friars boyunca uzanıyordu. Palaşi'den sonra ortaya çıkan ithalat
patlamasından sonra Kumpanya'nın mallarını depolayacağı ye-
terli yeri kalmamıştı. Bengal'den hazineyi gümüş külçeler halin-
de çıkarmak kolayca yapılabilir olmadığı için de Kumpanya satın

aldığı Bengal mallarının, özellikle de tekstil ürünlerinin çeşidini genişleterek elindeki serveti hissedarlarına aktarmaya karar verdi.

1765'te divan hakkının kazanılması, fiziksel ticaretin Bengal vergilerini İngiltere'ye aktaran bir mekânizma olarak kullanılmasına yönelik baskıyı daha da arttırdı. Bengal Konseyi'nin Kumpanya yöneticileriyle 1769 yılındaki yazışmalarında belirtildiği gibi, bu baskıdan dolayı gerçekleşen ticaret basitçe bir merkantil sistem olmaktan ziyade orada elde edilen kazançların Britanya'ya aktarıldığı bir kanal olarak görülebilir.¹ Kumpanya, filosunu genişleterek 1768-9 dönemi için 33 gemi kiralamıştır ki bu, bir rekordu. Mallardaki bu ciddi artışla baş edebilmek için London Tower yakınlarında Brown's Yard'da yeni ambarlar inşa edildi. 1771 yılına gelindiğindeyse Bishopgate'de muslin, basma ve ham ipek depolamak için Bengal Ambarı kuruldu. Bengal Ambarı, kısa sürede burada depolanan değerli eşyaları aşırma hevesinde olan Londra suç şebekesinin hedefi haline gelecektir. Örneğin Ocak 1773'te, üç hırsız ambardan 628 ipek mendil çaldıkları gerekçesiyle Old Bailey'de mahkemeye çıkarılmış, sonunda deniz aşırı memleketlere sürgüne gönderilmiş ve muhtemelen bir daha da geri dönememişlerdi.

Bundan 20 yıl sonra, Bengal Ambarı bugün büyük kısmı hâlâ ayakta olan devasa Cutler Street yapı yığınının bir parçası haline gelmiştir. Altı kat yüksekliğindeki bu bina, Dor tarzı pencereleri ve Piranezyan merdivenleriyle oldukça iyi tasarlanmış, şaşırtıcı derecede zarif ve iki yüz yıldan fazla zaman boyunca aşınma ve yıpranmaya karşı hâlâ dayanacak kadar da sağlamdır. Doğu Hindistan Şirketi'nin ticaret tekeli 1833 yılında kaybetmesinden sonra bu ambarlar satılmakla birlikte 1970'lere kadar amaçlarına uygun olarak kullanılmıştır. Mali çağın ambarları olan ofis blokları şeklinde yeniden düzenlenen binalar, Palaşi sayesinde elde edilen iktidarın dışa yansıtılma işlevini devam ettirmiştir. Günümüzde, Eski Bengal Ambarı'na doğru çıkan merdivenler o zamanlardan kalan özgün merdivenlerdir. Granit ve demirden

¹ Jeremy Bernstein, *Dawning of the Raj: The Life and Trials of Warren Hastings*, London: Aurum Press, 2000, s.66.

yapılan bu merdivenler, kumaş balyalarının ve çay sandıklarının kolay geçebilmesi için iki buçuk metre genişliğinde yapılmıştır. Maalesef günümüzde o günleri anımsatan hiçbir şey burada sergilenmemektedir. Ama yirminci yüzyılın başlarında bu yapı yığının dolaşan şair John Masefield ardında mekânın kendinde uyandırdığı hisleri aktaran şu satırları bırakmıştır:

Bana muskatları ve kabuklarını gösterdiniz
Tavuskuşu tüylerini ve fildişlerini
Cingalee damgalı ahşap sandıklarda
Yüzlerce ton pahalı çayı
Kimyon, sarı sakız ve Hindistan cevizi kabuklarını
gösterdiniz

Ve tadını sevedemediğim bir sürü şeyi de
Parıldayan altın cennet kuşlarını,
Güzel kokulu salkımlarda milyonlarca karanfili de
Parlak bir kadehte sunduğunuz seçkin bir şarapla
Sizler gösterdiniz, keyifli bir saat boyunca
Dünyanın zenginliğini ve de Londra'nın gücünü.²

Aslında bu yekpare binalar bir başka hikâyenin de anlatıcısı olabilirler. Kumpanya Bengal Ambarları'nın yapımını ısmarladığında gücünün doruğundaydı. Doğu Hindistan Kumpanyası hisseleri, Palaşi'den sonra geçen on sene boyunca uluslararası yoğun vurgunculuk etkinliğinin odağı haline gelerek, Doğu'da giderek artan ve birbirinin peşi sıra gelen kazanım haberlerince şişirildi. Palaşi zaferi haberinin Londra'ya ulaştığı 1758 Şubatı ile Kumpanya'nın Bengal Ambarını inşa etmek için araziye satın aldığı Aralık 1768 arasındaki dönemde, Kumpanya hisse senetlerinin değeri iki kat artarak 276 pounda ulaşmıştı. Bu seviye, patlamanın tepe noktasıydı. Bundan beş ay sonra Mayıs 1769'da, Fransız filosunun Hint Okyanusu'na ulaştığı ve Mysore Sultanı Haydar Ali'nin güney Hindistan'daki Kumpanya'ya ait mülkleri istila ettiği haberleri Londra'ya ulaştı. Sadece bir ayda hisseler yüzde 16 değer kaybetti ve bundan sonraki 15 yılda gerilemeye devam ederek yüzde 55'lik değer kaybıyla 1784 Temmuzun-

² Penelope Hunting, *Cutlers Gardens*, London: Standard Life, 1984. Şiir John Masefield Vakfı'nın edebiyat alanındaki temsilcisi Yazarlar Cemiyeti'nin izniyle yer almıştır.

da 122 poundu görerek dibe vurdu. Kumpanya Bengal Ambarı inşaatına devam etse de, Kumpanya'nın talihi 1790'larda yeniden dönene kadar tüm diğer planlar askıya alındı. Ancak 1824 yılında, yani fiyatların en dip noktayı görmesinden tam 40 yıl sonra Kumpanya hisseleri 1768 seviyesine yeniden ulaşabildi. Kumpanya'nın mali açıdan tepetaklak oluşunu ölçmek için, New York Borsası'nın, 1929 Büyük Bunalımı'ndan önceki seviyesine çıkmasının 30 yıl sürdüğünü burada belirtmek faydalı olacaktır.

Balık Baştan Kokar

Kumpanya talihinin kötüye gitmesinde birçok etken bir araya gelmiştir. Beklenmedik olaylar ve kişilerin bireysel eylemleri elbette bunda kendilerince bir paya sahiptir. Ancak olan bitenin çoğunun sebebi Kumpanya'nın kurumsal yapısında gizliydi. Belki de tüm kurumların karşılaştığı en temel zorluk, çalıştırdığı işçilerin kendi kişisel çıkarlarına değil de kolektif çıkara hizmet etmelerini sağlamaktır. Anonim şirketlerle birlikte bu en ilkel gerilim diğer iki etkenin dahil olmasıyla birlikte daha da önemli hale gelmiştir: Şirket sahipliği ile şirketin idari denetiminin birbirinden ayrılması ve halka arz edilen hisselerin sahip olduğu vurgunculuğa yönelik gizil güç. Doğu Hindistan Kumpanyası açısından bu iki etkeni denetlemek, Kumpanya'nın kendi çıkarları ile yöneticilerin kişisel ticari faaliyetleri arasında pek de kolay gerçekleşmeyecek dengeyi sağlamak zorunda olan idareciler açısından daha da zordur.

Kişisel ticaret, Kumpanya'nın etik dokusunu kemiren kanser dizilerinden biri haline gelmişti. Yürütülen işi garanti altına almak için yerel tüccardan rüşvet almak oldukça yaygındı ve bu "hediyeler" Kumpanya'nın satın aldığı malların nitelik ve ederini etkiliyordu. Kumpanya, kendi çalışanlarına uymaları gereken çok açık davranış kuralları koymuştu. Ancak hem irade hem de araç eksikliğinden dolayı Kumpanya "Ortaya çıktığında dahi yolsuzluğu takip etme konusunda çok başarısızdı ve suçluları cezalandırmak ona zor geliyordu."³ Bununla birlikte yıllardır süregelen bu sorunlarla, Kumpanya'nın Asya ticaretinden pay kapmaya

³ Lucy Sutherland, *The East India Company in Eighteenth-Century Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1952, s.47.

çalışan çok sayıdaki şirketten biri olduğu dönemde ve yerel yöneticilerin de bir dereceye kadar düzenleme kapasitesine sahip oldukları bir zaman diliminde nispeten baş edilebiliyordu.

Bu yerinde uygulamalar üzerindeki bütün sınırlamaları kaldıran Palaşı Savaşı her şeyi değiştirdi. Dahası, Kumpanya'nın hem Kalküta Konseyi hem de Londra Yönetimi'ndeki liderleri tarafından yolsuzluk eylemleri artarak devam etti. Şehvetli metresleri (*bibis*) ve kendilerine devlet memurları ve Asyalı tacirler tarafından sunulan hediyeleriyle meşgul olan Bengal'deki Kumpanya idarecilerinin hayat tarzlarını tarif etmek için dile yeni bir slogan bile girdi: "Günde bir kız ve bir lakh [100.000 rupi]." Palaşı'nın sıcak nefesi Londra'daki Doğu Hindistan Evi'nde hemen hissedildi. Yönetim kurulu, Child ve Papillon arasındaki savaştan bu yana ilk kez birbirine rakip iki hizbe ayrıldı. O ana kadar, Kumpanya'nın yönetim kurulu seçimleri genellikle rekabet olmadan geçerci, hissedarlar sabit sermaye kazançları ve temettü ödemelerinin ardından önerilen adayları memnuniyetle desteklerlerdi. Ama Palaşı'nın ortaya çıkardığı zenginlik ihtimali, Kumpanya'nın içeriden denetlemesinin yağma ve kayırma için değerli bir kaynak olduğu anlamına gelmeye başladı. Rakip gruplar dümene geçmeye çalışırken hissedarlar arasında da bir iç savaş çıktı. Hissedarlar Kurulu toplantıları çok geçmeden "edepsizce şiddetli tartışmaların yaşandığı fırtınalı ve hatta isyankâr" çekişmelerin mekânı haline geldi.⁴

Rekabetin bir tarafında Laurance Sullivan, diğer tarafındaysa başında Robert Clive'in bulunduğu yükselen güç Bengal Ekibi vardı. Servetini Bombay'da yapan Sullivan, 1755'de 52 yaşında ilk defa yönetici olmuştu. Sullivan bir aziz değildi. Ama o günün standartlarında genellikle işinin ehli ve eli temiz biri olarak görülüyordu. 1758 Nisan'ında ilk kez başkanlığa seçildi ve beş yıl boyunca işleri o idare etti. Sullivan, neredeyse görevine başlar başlamaz Clive ve maceracı ekibini dizginlemek için adımlar attı. Yöneticiler, Aliverdi Han'ın daha önceki eleştirilerini hatırlatırcasına Clive'e şunları yazıyordu: "Askeri ideallerle öylesine dolu gözüküyorsunuz ki çalışanlarınızın tacir ve bunların

4 Macaulay, "Essay on Clive", 1840.

temel hedeflerinin de ticaret yapmak olduğunu unutuyorsunuz”⁵ Sullivan’ı öfkeliendiren esas mesele, Clive’in sahip olduğu *jagir*’lik unvanıydı. Bu unvan Mir Cafer tarafından Clive’e, Bengal’in bir başka işgali sırasında yapmış olduğu yardımlardan ötürü verilmişti. Çok büyük bir Babürlü unvanı olmasının yanı sıra *jagirlik* aynı zamanda yaklaşık 30 bin poundluk yıllık kazanç getiren bir arazinin unvan sahibine bahşedilmesini de içeriyordu. Mir Cafer oldukça sinsi bir biçimde, bu gelirleri sağlayacak olan arazinin Kumpanya’nın sahip olduğu diğer 24 *parganas*’a dahil olmadığını belirtmişti. Böylelikle Clive sadece Leadenhall Caddesi’ndeki diğer yöneticilerden çok daha zengin olmakla kalmıyor ama aynı zamanda Kumpanya’nın Bengal’deki kalbinde toprak sahibi bir kişi haline geliyordu.

Sullivan’ın, Clive’in jagirliğinin gayrimeşru olduğunu yönündeki uyarısıyla 1761 yılında iki taraf arasında açık çatışmalar başladı. Bu uyarıdan iki yıl sonra da Sullivan ödemeyi askıya aldı. Clive bu hamleye hiddetle karşılık vererek, kararı geriye döndürmek için kişisel servetini harekete geçirdi. Bunun için Clive’in, sahip olduğu paya bakılmaksızın Kumpanya’daki her bir hissedarı tek oy hakkıyla sınırlayan kuralı çiğnemesi gerekiyordu. Sahip olduğu payı 500 poundluk parçalara ayıran Clive kendisi için oy kullanacak 220’nin üzerinde kişiden oluşan yapay bir hissedarlar ordusu yaratma imkânına sahip olmuştu. Sullivan da bu yolu takip ederek kendisini destekleyen 160 oy yarattı ve Lord Shelburne’ü de yardıma çağırarak onu, Clive’in güç elde etmesinin önüne geçmek üzere kaynaklarını kullanmaya davet etti. Bu hisse bölünmelerinin boyutu Mart 1763’te Hissedarlar Kurulu’nda kullanılan oy sayısının o zamana kadar görülmemiş bir sayı olan 1400’e ulaşmasıyla gün yüzüne çıktı. Bu rakam, 1758’de gerçekleştirilen seçimlerde kullanılan oyun üç katından fazlaydı.

Sullivan kavgaya devam etti ve Kumpanya arazilerinden Clive’in jagirliğine yapılan tüm ödemelerin derhal durdurulması talimatını verdi. Fakat Sullivan’ın iktidarı sona yaklaşıyordu. Şubat başında Mir Kasım’ın kişisel olarak başıboş yürütülen ti-

⁵ John Keay, *The Honourable Company, London: HarperCollins, 1993, s.324.*

careti bastırma girişimlerinin haberleri Londra'ya ulaştı. Sullivan bu düzenlemeye arka çıkarak “tuz, hurma ve tütünün Hindistan içi ticaretine derhal nihai ve etkili bir biçimde son verilmesini” talep etti.

Bengal ekibinin kafasından başka şeyler geçiyordu. Kumpanya'nın hissedarlarını kendi tarafına çekmek için bildirge yayınlayan Clive, “kişiliğime yapılan haksız saldırıların ardından şimdi de *jagirlik* unvanımın kaldırılmasıyla servetime saldırılıyor” demiştir. Nevvabın cömertliğinin servetini yapmasını kolay hale getirdiğini kabul eden Clive, hissedarlar nezdindeki tüm eylemlerini “onurlu saiklerle” yerine getirdiğini belirtiyordu. Yine de nihayetinde aksi ispat edilemeyen şu argümanı da hissedarların göz ardı etmemesi gerektiğini söylüyordu: “Doğu Hindistan Kumpanyası'nın şayet Palaşi Savaşı olmasaydı bugünkü geldiği noktaya erişebilmesi düşünülebilir miydi?”⁶ Hissedarlar, Nisan 1764'de bir araya geldiklerinde bu soruya “hayır” cevabı verdiler. Sullivan yönetimden düşmüştü, Clive'in jagirliği on yıllığına eski haline geri getirildi ve Palaşi kahramanı Bengal'de düzeni yeniden tesis etme göreviyle birlikte Kalküta Konseyi'nin Başkanı da yapıldı. Hissedarlar aynı zamanda Kumpanya yöneticilerinin hediye almasını yasaklayan bir karara da imza attılar. Ne var ki bu yasak, Mir Cafer'in oğlu Necm-ud-Devle'nin Şubat 1765'te Nevvab olduğunda bahsettiği 114.000 poundluk hediyenin yarattığı heyecan yüzünden Kalküta Konseyi tarafından açıkça göz ardı edildi.

Seçkin Bir Ticaret

Clive, Bengal'deki görevine ilişkin işleri gizlice yoluna koyup son derece dindar bir tavırla dışarıya karşı kendisini, değişmez yol-suzluk belasını temizlemek üzere gönderilen koruyucu bir melek olarak gösterdi. Kumpanya yöneticilerine Eylül 1765'te yazdığı mektubunda Clive, Bengal'de karşılaştığı tiranlık ve baskının “Bu ülkedeki İngilizlerin namına halel getiren bir suçlama olarak

⁶ Robert Clive, *A Letter to the Proprietors of the East Indian Stock*, London: J. Nourse, 1764, s.2 & 63.

kalacağından" endişe ettiğini belirtiyordu.⁷ Kendi faaliyetlerinin, beraber çalıştığı yöneticilerin açgözlülüğünün tam aksiymiş gibi gösteren Clive, daha sonraları Mayıs 1772'de Parlamento'da yaptığı konuşmada Bengal'deki görevi sırasında tek bir şilin bile kazanmadığını iddia edecektir. Ama faaliyetleri bunun aksini ortaya koymaktadır.

İçeriden bilgi edinmeye dayalı ticaret şekli Clive'in kendi resmi konumunu kullanmayı seçtiği ilk alandır. Bir divan hakkı anlaşması ayarlamadan önce Clive, avukatlarından biri olan John Walsh'a olabildiğince fazla sayıda şirket hissesi toplamasını yazıyordu. Bu kazanımı sağladıktan sonra, talimatları çok daha acil hale geliyor, arkadaşları ve onun için çalışan kişilere "zaman kaybetmeden alabildiğiniz kadar hisse alın, zira Hindistan'ın sadece üretim fazlasının getirisinden bile Kumpanya hisselerinin üç yıl içinde ikiye katlanacağına kaniyim," diyordu.⁸ Tarihçi Huw Bowen, Clive için çalışan kişilerin İngiltere'de onun devamlı teşvikleriyle nasıl hareket ettiklerini ve bunların, bir divan hakkı kazanılması haberinin Londra hisse senetleri piyasasını vurmasından önce nasıl hisse topladıklarını ortaya koymuştur. Toplamda, aslında 51.000 pound eden ama kağıt üzerinde yazılı değeri 30.000 pound olan hisse Clive için satın alınmış ve kendisinin toplam hissesi 75.000 pounda ulaşmıştır. Piyasalar divanın etkilerini özümseyip hisselerin canlanmaya başlamasıyla kazançlı çıkarak rüya gibi bir konuma gelmiştir. Daha sonraları Clive, çok iyi bir zamanlamayla bazı hisselerini Mayıs 1767'de satacak ve sürebilir şekilde parasını ikiye katlayacaktır.

Yöneticilerin Bengal'in iç pazarlarına karışılmasına getirdikleri yasağa rağmen Clive, kişisel ticarete de el atmıştı. Kalküta'ya gelişinden bir ay sonra, altı ay içinde tuz ticaretinden yüzde 45 kâr vuracak olan bir kartel kurmuştu. Ağustos 1765'te sıra, bölgede kişisel ticaretten kaynaklanan karmaşanın ortadan kaldırılması için ancak belli başlı kişilere açık olan bir ticaret yöntemi şeklindeki kurnazca planını uygulamaya gelmişti. Kumpanya'nın

7 Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.37.

8 Huw Bowen, "Lord Clive and Speculation in East India Company Stock, 1776," *Historical Journal*, 1987, s.910.

hurma, tuz ve tütün ticaretinde tekel haklarına sahip Kalküta'daki önde gelen idarecilerine hisseleri ücretsiz tahsis edilen, Ticaret Topluluğu adıyla da bilinen kendine özgü "özel amaçlı bir araç" kurulmuştur. Clive, bu topluluğun 56 hissesinden beşini yani bu seçkin girişimin yüzde 10'undan biraz azını kendine ayırmıştır. Konsey'in diğer on üyesinden her birinin payına iki hisse düşmüştür, fakat aşağılara doğru inildikçe bir papazın bir hissenin sadece üçte ikisini ve zavallı bir ihracat ambarı görevlisinin de bir hissenin değersiz üçte birini alabilmiş olduğu görülür. Böylelikle, 60 yürütücünden oluşan küçük bir çete, sadece Asyalı tacirleri değil aynı zamanda genç idarecileri ve bağımsız Avrupalı tacirleri de dışarıda bırakarak Bengal'in tüm iç ticaretini kendi tekeline almıştı. Kurulan şemada Kumpanya'nın seçkinlerini teoride kişisel ticaretin cazibesine saptırmayacak derecede büyük bir kazanç görünüyordu ve aynı zamanda Kumpanya da gümrük vergileri garanti altına alınmış bir gelir akışı elde edecekti. Ancak gerçekte olan tam bir skandaldı: tuz fiyatları ikiye katlanmış, gümrük vergisi borçları ödenmemiş ve kâr seçilmiş bir küçük azınlık grubu tarafından hortumlanmıştı. Bu ticari oluşumun ilk yılından sadece Clive'in elde ettiği kazanç 21.000 poundu buluyordu.

Kumpanya yöneticileri 1766 yılında bu yeni para kazanma mekânizmasını öğrendiklerinde, bu durumu "Kumpanya'nın çıkarlarını ve ülkenin huzurunu kâr ve bencil görüşler uğruna kurban eden önceden belirlenmiş bir anlaşma"⁹ olarak protesto etmiş ve herhangi bir yöneticinin bu olayın içinde yer almasına yasak getirmiştir. Ne var ki aynı "hediye alma" yasağında olduğu gibi Clive ve Kalküta Konseyi, Londra'daki yöneticilerin talimatlarını inceliklerle göz ardı etmeye çalışmış ve bu işlerini ancak 1768 Eylülünde tasfiye etmişlerdir. Londra'daki kamuoyu ise Clive'in Ticaret Topluluğu'nun çevirdiği dolaplardan dolayı öfkeliydi. *Gentleman's Magazine*'e göre Clive, temel ihtiyaç maddeleri üzerinde kurduğu tekelle "iki milyondan fazla insanın ölüm fermanını" imzalamıştı.¹⁰

9 James Mill, *History of British India* [1858 edn, 10 vols], vol. III, book IV, chas. VII, London: Routledge/Thoemes Press, 1997, s.300.

10 Archie Baron, *An Indian Affair*, London: Channel 4 Books, 2001, s.80.

Machiavelli'nin daha önceden uyardığı gibi, Clive Bengal bölgesini Kumpanya'ya kazandıran bir "tacir prens" olarak oldukça parlak bir kişi olarak değerlendirilebilir. Fakat kendisi Bengal'de sağlam bir yönetim sistemi kurabilecek en son kişiydi. Bir yandan kendi kazançlarını artırtırken, diğer yandan başkalarının payına düşen kazançları şiddetle bastırıyordu ve bu durum çok geçmeden Hissedarlar Kurulu'nun gündemine taşınacaktı. Bundan daha önemli olan noktaysa Clive'in kendi elde ettiği kazanımların mali değerine ilişkin ısrarla yürütülen abartılı tahminlerdi. Bu yönde yapılan tahminler Londra'da, Kumpanya kasalarına "muazzam bir servet" akışının gerçekleşmek üzere olduğuna dair bir beklenti yaratıyordu.¹¹ Şayet Spiridione Asya'nın zenginliğine dair o görkemli tasvirini yaparken birinden ilham almışsa, o kişi kesinlikle Clive olmalıdır.

Bengal Balonu

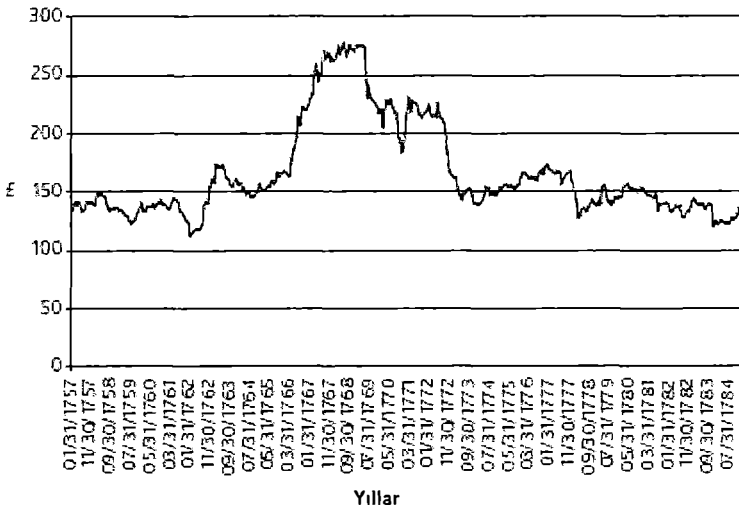
Bu vurguncu karmaşaya bulaşan yalnızca Clive değildi. Londralı yatırımcılar için de işin cezbedici bir yanı vardı. 1750'ler boyunca Kumpanya'nın azalan serveti hisse fiyatlarını aşağıya doğru çekmiş ve 1757'de hisse fiyatları 133 pound seviyesine sürüklenmişti. "Palaşi" sözcüğü ile gelen gemiler İngiltere'ye yanaştığında hisseler yüzde 7 oranında yükseldi. Fakat Yedi Yıl Savaşları'nın neden olduğu altüst oluş, Kumpanya hisselerinin 1762 Ocak'ında yeniden 112 pounda düşmesine neden oldu. 1763 yılında, barışın ilk zamanlarına gelindiğinde piyasalarda güven tazelenmiş ve yavaş bir yükseliş eğilimine girilmişti (Grafik 5.1).

19 Nisan 1766'da divan kazanımı haberi Londra'ya ulaştığında Kumpanya hisselerinin değeri 165 poundu görmüştü. Clive'in öncülüğünü takiben Britanyalı ve yabancı yatırımcılar Doğu Hindistan Kumpanyası hisselerine akın ettiler. Bundan 70 sene sonra geriye dönüp baktığında Macaulay bu zamanları "zengin olmak için gemlenemeyen bir sabırsızlığın" ve "yavaş, kendinden emin ve ılımlı kazanımlara yönelik bir hor görmenin" egemen olduğu "hummalı bir heyecan" dönemi olarak tarif eder. Haziran ayının ortalarında, daha fazla kâr payı beklentisiyle fi-

¹¹ Mill, *History of British India*, III, IV, chas. VII, s.307.

yatlar 187 pounda kadar yükseldi. Haziran ayındaki toplantıda yöneticiler kâr payı hisselerinin yüzde 6'dan yüzde 8'e çıkarılmasına yönelik eğilimi geriye püskürtmeyi başardıklarında, vurguncular ilkin hayal kırıklığına uğradılar. Ne var ki bu açgözlü kuvvetin önüne geçilemeyecekti. Vurguncular yaz boyunca Kumpanya hissesi almaya devam ettiler, bu defa yatırımlarının karşılığını almak için çoğunluğu oluşturmaya kararlıydılar. Eylül ayında düzenlenen bir sonraki toplantıda tüm bu çabalar karşılığını buldu. Yapılan oylamada Hissedarlar Kurulu kâr payını yöneticilerin isteğinin aksine yüzde 6'dan yüzde 10'a çıkardı. Noel'den itibaren hisseler yüzde 33'lük bir artışla 223 pound seviyesinde işlem görmeye başladı.

GRAFİK 5.1 1757-1784 arası Kumpanya'nın hisse fiyatları (pound)

Çok geçmeden tüm Londra, Kumpanya'nın Bengal'deki kazanımlarının ortaya çıkaracağı zenginlikle meşgul olmaya başladı. Kumpanya hissedarlarının beşte birinden fazlasını oluşturan ve Hollanda'da ikamet eden yabancı yatırımların da ilgisi oldukça fazlaydı. Mayıs 1767'de hissedarlar Bengal'in zenginliğinden

daha fazla pay alabilmek için bir kez daha bir araya geldiler. Kumpanya tarihinin en uzun süren toplantılarından biri olan bu buluşmada, hissedarlar 18 Mayıs öğle vaktinden ertesi gün sabah 4'e kadar kâr paylarını tartıştı ve sonunda kendileri için payın yüzde 10'dan yüzde 12,5'e yükseltilmesi yönünde oy kullandılar. Ancak bunun gerçekleşmesinden önce, divandan kâr elde etmek hevesinde olan ya da en azından kendi muazzam savaş borçlarını ödemek isteyen hükümetin müdahalesi geldi. Kumpanya'nın yıllık olarak 400 bin pound ödemesi zorunlu kılındı. Haziran ayında Parlamento'dan o zamana kadar bir örneği daha görülmemiş olan ve kâr payını yüzde 10'da sabitleyen Kâr Payı Yasası geçti. Fakat Kumpanya, hisse fiyatları yükseliş eğiliminden hâlâ çok az sapma gösteriyordu.

Fiyatlar “boğalar” ve “ayılar” olarak tabir edilen ve Güney Denizi Balonu'na öyle ya da böyle dahil olan piyasa aracılarının eylemleri tarafından da belirleniyordu. Boğaların hedefi fiyatları yükseltmekti: “Bugünlerde boğa gibi olan kişi, her türlü koşulu anlık yükselişler elde etmek için göklere çıkarma eğilimindedir.” Ama piyasa hissiyatındaki değişimler aynı kişiyi fiyatları düşürmeye çalışan ve daha sonra ucuza bunları kapatacak bir “ayı” haline de getirebiliyordu. Tüm bunlar, “Kumpanya'nın her bir harcamasını tıkayıp çoğaltmak ve Kumpanya'nın sahip olduğu tüm olumlu yanları küçük göstermek içindi.”¹² Piyasa gözlemcilerine göre bu değişim atmosferiyle esas dolandırılanlar bu işlerle alakası olmayan masumlardı. Bunlardan bir tanesine göre “mezbahaya kesime giden bir kuzu görmek, sahip oldukları zaten az sayıdaki mülkün değerini düşürmek için şu erkek-kadın Hindistan Evi'ne doluşan masumları görmek kadar etkileyici,” değildi.

1769 Nisan'ı yaşanan çılgınlığın doruk noktasıydı. Hükümete 400.000 poundluk aktarımın devam etmesine rağmen, Sullivan hisse paylarının en fazla yüzde 12,5 olabilmesi hakkını yeniden kazanmayı başarabildi. Sahne Nisan ayındaki yönetici seçimi için yeniden kuruldu ve daha önceki hisse bölünmelerinin hepsini geride bırakan bir hisse bölünmesi yaşandı.¹³ Bunun ardından 23 Mayıs 1769 Salı günü Doğu Hindistan gemisi *Valentine*'nin

¹² *Gentleman's Magazine*, December 1769, s.618.

¹³ *Gentleman's Magazine*, April 1769, s.211.

sağ salim yurda döndüğü bildirildi. Fakat geminin taşıdığı Güney Hindistan'daki çatışmanın yeniden alevlendiğine ilişkin haberler yıkıcıydı, şirketin hisse fiyatları yalnızca bir ay içinde 273 pounddan 230 pounda düştü. Temmuz 1769'da, dönemin önde gelen politikacısı Lord Shelburne'a yazan banker Israel Barre'ye göre böylesine bir dibe vuruş Güney Denizi Balonu'ndan beridir görülmemiştir.¹⁴

Nisan seçimlerini kazanmak için elindeki hisseleri arttırma yoluna gitmiş olan sadece Sullivan değildi, aynı zamanda Londra'da birçok seçkin de bu çöküş dolayısıyla neredeyse birer enkaz haline geldi. Bu olaydan sonra Sullivan, oğlu Stephen'ı, Bengal'e, yitirilen aile servetini yeniden elde etmek üzere hamisi olan Warren Hastings'in gözetiminde yolladı. Burke ailesi —Edmund ve Richard kardeşler ve aynı soyadı taşıyan William— borsanın ani düşüşünden gırtlaklarına kadar borca batmış şekilde çıktılar. William Burke, Burke kardeşlerin patronu Lord Verney'le birlikte bir konsorsiyumda Kumpanya hisselerini vurgun tezgahıyla 1766 yılında ilk yükseltenler arasındaydı. Çöküşten sonra William servetini Hindistan'da yeniden kazanmak isteyecek ve sonunda Tajore Raca'sının bir elemanı olacaktır. Richard'sa Batı Hint Adaları'na gidecektir. Ne var ki her ikisi de ahlak kurallarını hiçe sayarak hisse pazarlıkları yapan kişiler olarak anılmaktan yakalarını sıyıramayacaktır. Whiglerin yükselen yıldızı ve *Sublime and the Beautiful'un* [Yüce ve Güzel] yazarı Edmund Burke ise o sıralar tüm bu suiistimallerdeki masumiyetini dile getiriyordu. Ama kendisinin yeni satın aldığı Beaconsfield'daki kır evi Kumpanya talihinin tersine dönmesiyle riske girmişti. Nitekim Edmund, bundan sonraki birkaç yıl hem Robert Clive'in hem de Parlamento'nun gittikçe artan saldırılarına karşı Kumpanya'nın özel ayrıcalıklarının güçlü bir savunucusu olacaktı.

Bitirici

1769 yazında Londra, mali ölçsüzlüklerin neden olduğu masraflar üzerinde kafa yorarken, dünyanın öbür ucunda Bengal'de, o zamana kadar karşılaşmamış acımasızlıkta bir kuraklık henüz

¹⁴ Lucy Sutherland, *The East India Company in Eighteenth-Century Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1952, s.192.

yeni başlıyordu. Ağustos 1769'dan Ocak 1770'e kadar geçen altı koca ay boyunca Muson yağmurları yağmamış ve kalıcı bir su kıtlığına neden olarak özellikle Bengal'in batısı ve kuzeybatısındaki mahsulün yarıya yakınını tahrip etmişti. Yeni yılla birlikte kıtlık, açlığa dönüşmeye başladı. Bereketli yağmurlar 1770 Haziran'ında yağmaya başladı ama bu sefer de açlığa bir de sel eklenerek "doğu bölgelerindeki nehirlerin taşmasıyla rahata erme hayallerini hüsrana uğrattı."¹⁵

Kıtlık, Hindistan'ın binlerce yıldan bu yana var olan toplumsal gerçekliğinin bir parçasıdır ve gerçek anlamıyla tam olarak 1947'deki Bağımsızlık'tan sonra ortadan kalkmıştır. Erken dönem İngiliz gezginleri, doğru düzgün yürütülen ticarete ciddi biçimde zarar veren 1631 yılındaki kıtlığın ulaştığı feci boyutlardan dehşet içinde bahsederler. Ancak kıtlık vakaları, önce Kumpanya daha sonra da Britanya Tacı zamanında içler acısı ölçülerde artmıştır. Gerçekten de Britanya'nın Hindistan'ı denetimi altına almaya başlaması, 1770 yılında Bengal'de görülen kıtlıklardır ve yine bir kıtlık sonucu ve yine Bengal'de 1943 yılında bu denetim sona ermiştir. Yapılan tahminlere göre 10 milyon hayata mal olan 1877 yılındaki korkunç kıtlığın tam ortasında çalışmalarını yürüten Cornelius Walford'un hesaplamalarına göre, 120 yıllık Britanya hükümrانlığında Hindistan'da 34 açlık felaketi yaşanmıştı. Bundan önceki iki bin yılda kaydedilen sayı ise yalnızca 17'dir.¹⁶ Aradaki bu farkın açıklayabilecek olan etmenlerden biri Kumpanya'nın Babür kamusal düzeni ve yatırım sistemini terk etmesidir. Babürlüler, vergi gelirlerini su depolanması için tahsis ederek üretimi artırmakla kalmamış, aynı zamanda açlık baş gösterdiğinde "yiyecek ihracatına ambargo koymuş, vurgunculuk karşıtı fiyat düzenlemesi uygulamış, vergi tahsilatını gevşetmiş ve ücretsiz yiyecek dağıtımını yapmıştır."¹⁷ Daha vahşi önlemler de vardı. Örneğin, şayet bir tacirin açlık zamanında köylülere eksik ödeme yaptığı tespit edilirse buna karşılık olarak ödeme miktarına denk gelen insan eti miktarı tacirlerden tahsil edilirdi.

¹⁵ Cornelius Walford, "Famines in History," *Journal of the Statistical Society*, vol. 41, 1878, s.442-3.

¹⁶ Walford, Mike Davis, *Late Victorian Holocausts*, London: Verso, 2002, s.287.

¹⁷ Davis, *Late Victorian Holocausts*, s.286.

Doğal döngünün kırıldığı daha önceki örneklerde olduğu gibi, Bengal'de 1769 yılındaki yetersiz Muson yağışları büyük can kayıplarına neden olmadan atlatılabilirdi. Fakat Kumpanya Bengal'in doğal afetler karşısındaki kırılganlığını bariz bir biçimde arttırmıştı. Kumpanya'nın divan hakkını üzerine almasından önceki sene 606 bin pound olan gelir tahsilatı, iki yıl sonra 2 buçuk milyon pounda fırlayarak zirve yapmıştı. 1764'te 345 bin pound olan Bengal'e değerli maden külçesi akışı, 1765'te 54 bin pounda gerilemiş ve 1766 yılında tamamen kesilmişti. Buna mukabil Bengal'den, Kumpanya'nın çay ticaretini karşılaması için dışarıya gümüş çıkmaya başlamıştı. 1769'da Kumpanya'nın Mürşidabad'taki sakinlerinden Richard Becher biraz da utançla, ülkedeki insanların yaşam koşullarının daha öncesine göre daha da kötü olduğunu ifade ediyor ve şunları ekliyordu: "En despotik ve keyfi yönetimler altında müreffeh olan bu güzel ülke, İngilizlerin yönetimde büyük bir pay sahibi olduğu dönemde harabe haline gelmenin eşiğindedir."¹⁸

1769 yılı boyunca Kumpanya olan biteni takip etmiş ve Kalküta Konseyi Kasım ayına gelindiğinde Londra'ya bir dahaki seneki Kumpanya gelirlerinin azalabileceğini yazmıştır. *Gentlemen's Magazine*'de 1771 Eylül'ünde J.C. imzasıyla yayınlanan yürek parçalayıcı bir mektup; Kumpanya'nın ortaya çıkan krize karşı takındığı tutumun arkasında yatan nedenin merhametsizce işleyen kişisel çıkar peşinden koşma güdüsü olduğunu ortaya koymaktadır. Buğdaydaki fiyat oyunlarını ve vurgunculuğu dizginlemek için harekete geçmek yerine, J.C.'nin de yazdığı gibi "Mevsimin kurak geçmesiyle pirincin değerlendirileceği önceden belli olur olmaz, Kumpanya'nın hizmetinde olan saygıdeğer isimler olabildikince çabuk bir biçimde alabildikleri kadar satın almışlardır."¹⁹ Çok geçmeden köylüler Nevvab'a, "tüm pirince el koymalarından ötürü" İngilizleri şikâyet etmiştir. Ne var ki bu suçlamalar Kumpanya'nın Kalküta Konseyi'nin önüne geldiğinde, şikâyetle neden olan konu kahkaha ile karşılanmış ve bir kenara atılmıştır. Kumpanya çalışanlarının piyasayı ele geçirme

18 R. Palme Dutt, *India Today*, London: Victor Gollancz, 1940, s.115.
19 *Gentleman's Magazine*, 1771, s.402.

sürecinde muazzam servetler yapılmıştır. Kıtlığın başlangıcında rupi başına 120 *seer*'lik pirinç şeklinde olan fiyatlar, 1770 Haziran'ında bir rupi için üç *seers*'e fırladığında, genç bir idareci 60 bin pounddan fazla servet elde etmiştir. O zamanlarda, bir *seer* ağırlıkça bir kilograma eşittir. Nevvab ve diğer Bengalli ileri gelenler krize geleneksel yoldan cevap vererek ücretsiz pirinç dağıtmıştı. Ancak Kumpanya idarecilerinin istifçilikleri yüzünden, bunların da depoladıkları çok geçmeden tükenmiştir.

Kıtlık etkisini giderek arttırdıkça, binlerce insan Kalküta'ya akın etmiş ve bunlardan çoğu şehrin caddelerinde ölmüştür. J.C. her kimse, insani duygulara sahip biridir ve Kalküta'daki ikametgâhının çevresine toplanmış ve ölmek üzere olan aç insanlara ücretsiz yiyecek dağıtmıştır. Ancak aynı zamanda midesi kolayca bulan birisidir. Bir defasında, J.C. açları kendi kapısının önünden uzaklaştırmak için hizmetçilerini göndermiştir. Ama ölmek üzere olan birisi şu şekilde bağırmıştır “Baba! Baba! Bu musibet senin ülkenden insanların eliyle buraya geldi ve ben buraya ölmek için, şayet Tanrı izin verirse senin huzurunda ölmek için geldim.”²⁰ J.C. ölümlerle ilgilenecek –yani onların göz ve bağırsaklarını çıkardıktan sonra el ve ayaklarını kemiren– hem akbaba hem de köpeklerle dolu olan Kalküta'nın talihli bir şehir olduğunu belirterek dergiye yazdığı mektubuna son verir.

Olayın korkunçluğunu aktaracak resim ya da fotoğrafların olmaması nedeniyle; ölümleri yiyerek hayatta kalabilenleri, Hugli Limanı'nın şişmiş cesetlerle dolmasını ve *Muzaffername*'nin yazarı Kerim Ali'nin ifadesiyle tüm ailelerin “imansızların gazaplarının pençesine” teslim olmalarını ancak bunlara şahit olmuşların anlatılarına dayandırabiliyoruz.²¹ Kumpanya'nın öncelikli kaygısı kendi ordusunu doyurabilmek ve bundan sonra da vergi gelirlerinin güvence altında olduğuna emin olmaktır. Kıtlık boyunca Kumpanya, Babürlü geleneğinde olduğu gibi ortamı rahatlatacak önlemler almak yerine arazi gelirlerini toplama-ya devam etmekle kalmamış, aynı zamanda topladığı verginin oranını da arttırmıştır. Şubat 1771'de Kalküta'nın idarecilerinin

20 Age., s.403.

21 Sudipta Sen, *Empire of Free Trade: the East India Company and the Making of the Colonial Marketplace*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998, s.147.

gönderdiği rapor, “En son yaşanan kıtlığın şiddetine ve buna bağlı olarak büyük insan kaybına rağmen” tahsilatta az miktarda artışın gerçekleştiğini bildiriyordu.²² Kumpanya’nın önde gelen idarecilerinin pek çoğu konumlarını kullanarak zorla buğday satın alıyor –hatta bir sonraki yıl için tohumluk olarak ayrılanları bile alıyorlardı– ve daha sonra kıtlık zamanı fiyatları üzerinden Kalküta ve Mürşidabad gibi şehirlerde satıyordu. Kumpanya nihayetinde harekete geçti ve yaklaşık 30 milyon insanın yaşadığı ve yıllık geliri 17 milyon rupi olan bir yer için 90.000 rupi gibi çok cüzi bir yardımda bulundu. Çok sonraları imparatorluk tarihçilerinin de kabul ettiği gibi Kumpanya “felaketle baş etmek için kılını bile kıpırdatmamıştı.”²³ Bu, aslında, insan eliyle meydana gelen bir felaketti.

Kapsamlı kayıtların olmaması yüzünden bu kıtlıkta ne kadar insanın hayatını kaybettiğini kesin olarak hesaplamak mümkün değildir. 1772 yılında Warren Hastings, toplam nüfusun yaklaşık üçte birine denk olan 10 milyon Bengalli’nin açlıktan öldüğü tahmininde bulunmuştur. Yine Hastings’e göre felaket, aslında piyasanın el altından yönlendirilmesiyle yaratılan yapay bir gıda kıtlığından kaynaklanıyordu. Bu açıdan Hastings, Kumpanya idarecilerinin oynadığı rolü göz ardı ederek yerli tüccarı suçluyordu. Doğrudan istiflenen gıdalara ulaşma imkânı olmayan düşük gelir grupları, kırsal bölgedeki zanaatkarlar ve şehirli fakirler arasında ölüm oranı en yüksekti. Açlıktan en kötü şekilde etkilenen bölgelerden biri olan Purnea’da Kumpanya memurları “kumlu ve yüksek topraklarda yaşayan *ryots*’ların yarısından fazlasının” öldüğünü bildiriyorlardı.²⁴ Malda şehrinde de ölüm oranı yüzde 50’ye yaklaşmıştı, Rajshahi de ise bu oran nüfusun üçte biri ile yarısı arasındaydı. Birbhum’daysa nüfusun dörtte biri yok olmuştu. Var olan verileri yeniden inceleyen Rajat Datta, tahmini 10 milyon olarak kabul edilen ölü sayısının şişirilmiş olduğu bunun yerine ölümlerin 1,2 milyon civarında olduğunu

22 Dutt, *The Economic History of India*, s.52.

23 George Chesney, Walford, “*Famines in History*”, s.519.

24 Chandra Prakash N. Sinha, *From Decline to Destruction: Agriculture in Bihar during Early British Rule*, New Delhi: Manohar, 1997, s.25.

ileri sürmüştür.²⁵ Bu daha ılımlı rakamlar baz alınsa bile, kıtlığın yol açtığı korkunç sonuçlar hâlâ açıkça ortadadır. Kıtlığın yaşandığı zaman diliminde Londra'nın nüfusu hâlâ yarım milyon altındaydı. Kıtlik, uzaklarda bir yerde olan Bengal'i değil de Kumpanya'nın merkezi olan şehri vurmuş olsaydı bu şehir nüfusunun tamamı ve bundan fazlası yok olup gidecekti. Yani Londra bir hayalet şehir haline gelecekti. Bunun yerine nüfusu azalan yer; "sadece vahşi yaratıkların oturduğu bir ormanda" Kumpanya topraklarının üçte birinin uzandığı düşünülen Bengal oldu.²⁶

Kumpanya'nın 1770 kıtlığında takınmış olduğu katışıksız barbar tavrın altında yatan neden, Bengal halkına sorumluluk göstermesi gerektiği varsayımıyla hareket ederek, toplanan vergiler için ileri sürülen talepleri kızdırmamaktı. Warren Hastings'in Kasım 1772'de Kumpanya yöneticilerine yazdığı mektupta da bilgilendirdiği gibi "gelirlerdeki azalmanın böylesine büyük bir felaketin diğer sonuçlarıyla eşit tempoda gitmesi doğal olarak bekleniyordu." Gelirlerin belirli bir düzeyde korunmasının "nedeni bunların eski standartlarında şiddetle tutuluyor olmasıydı."²⁷ Şeyh Din Muhammed'in ilgi çekici otobiyografisinde gizlenmiş betimleme bu şiddetin uygulamada ne anlama geldiğini göstermektedir. İngiltere'deki Hint mutfağının öncülerinden ve de "Majesteleri Kral IV. George'u Şampuanlayan Cerrah" olarak bilinen Muhammed, kariyerine babasını takip ederek Kumpanya ordusunda başladı. Kitabının giriş bölümünde Muhammed, 1769 yılında kendi babasının bir isyanın bastırılmasında Raca Budhmah'a nasıl yardım ettiğini anlatır. "Büyük kıtlıktan" şikayetçi olan Raca, kendi hissesine düşen vergi payını ödemesinin imkansız olduğunu ileri sürer. Kumpanya bu mazereti kabul etmez ve Raca'yı hapsedmesi için bir birlik gönderir. Ancak şiddet hızla yükselerek denetimden çıkar ve en nihayetinde Muhammed'in babasının ölümüyle sonuçlanır.²⁸ Ertesi yıl Muhammed Kumpanya güçlerine katılır.

25 Rajat Datta, *Society, Economy and the Market: Commercialisation in Rural Bengal c. 1760-1800*, New Delhi: Manohar, 2000, s.264.

26 Cornwallis, *ibid.*, s.264.

27 Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, New York: Monthly Review Press, 1974, s.353.

28 Dean Mahomet, *The Travels of Dean Mahomet*, Berkeley: University of California Press, 1997, s.35-6.

Bu süreçte Kumpanya yönetimine karşı gelen ve seyyahları soyan Pahareashılar'ın bertaraf edilmesi için Bhagalpur ile Rajmahalin arasındaki imzalanan birtakım antlaşmalardan söz eder. Kumpanya etrafa korku salmak için elindeki bazı esirleri dağların görünen sırtları boyunca, bir tür darağacı üzerinde asarak onur kırıcı biçimde sergilemiştir. Muhammed'in İngiliz ordusunda görevli ve yerli askerlerden oluşan birliği ilerlemeye devam etmiş ve "bu hain alçakların cansız bedenlerini bir müddet yol boyunca asılı olarak" görmüşlerdir.²⁹ Pahareasların kaderleri Spartaküs'ün yenilerek çarmıha gerilip Roma'nın yolları boyunca kazıklara bağlanan kölelerine denktir. Fakat Pahareas açlık vergilendirmesine karşı isyan eden tek grup değildir. Köylülerin Şah Manju'nun Kumpanya'ya karşı giriştiği *sannyasi* isyanındaki sufi isyancılara katıldığını gösteren bir takım kanıtlar da vardır.³⁰

İdarenin Feci Başarısızlığı

Bengal'deki kıtlık, kurumsal yanlış yönetimin tarihteki belki de en kötü örneklerinden biridir. Fakat böylesine bir felaketin ön koşulları son birkaç on yıl boyunca mevcuttu. Darbelerden ve yolsuzluktan gelen kolay para akışı, bir zamanlar Kumpanya idaresine hakim olmuş olan ticarete ilişkin titiz özeni söndürmüştür. İngiltere'dekiler yağmayı nasıl bölüşeceklerine dair birbirleriyle dalaşırlarken, Hindistan'daki bütün idari kontrol sistemi çöktü ve suiistimallerin hem Bengal halkının hem de Kumpanya'nın zararına artmasına neden oldu. Bu ikili çöküşü William Bolts 1772'de çok yerinde tespit eder: "Millet gözünü meyvelere dikmiş bakarken, Kumpanya ve işbirlikçileri ağaçların kökünü kazıyordu."³¹ Kumpanya idarecileri tarafından İngiltere'ye yapılan para aktarımlarının tutarı 1756 yılında 79 bin pounddu. Palaşi zaferinin ardından 1784 yılına kadarsa yılda ortalama 500 bin pound İngiltere'ye aktarılıyordu.³² Bengal'deki kıtlığın

²⁹ Age., s.54.

³⁰ Bakınız, Sugata Bose, *Peasant Labour and Colonial Capital: Rural Bengal since 1770*, Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1993.

³¹ William Bolts, "Considerations on Indian Affairs [1772]," Patrick Tuck (ed.), *The East India Company: 1600-1858* içinde, London: Routledge, 1998, s.x.

³² Derived from S.J. Marshall, *East Indian Fortunes: The British in Bengal in the Eighteenth Century*, Oxford: Clarendon Press, 1976, Table VI, s.232, Table VII, s.241

tam ortasına denk gelen 1770-71 yıllarında, 1.086.255 pound gibi oldukça sarsıcı bir miktar Kumpanyalı yöneticiler tarafından transfer edildi, bu 21. yüzyıl rakamlarıyla yaklaşık 120 milyon pounda eşit bir tutardır.³³

Hindistan'daki idareciler ticari bakış açılarını kaybetmişlerdi ve Londra'daki gözlemciler, Bengal'den gelen ve "Ne eski pazarları dolduracak çeşit ne de yeni pazarları mümkün kılacak bir yenilik" arz etmeyen sıradan ve zevksiz tekstil ürünlerinden hayıflanıyorlardı.³⁴ Buna ilaveten zimmete para geçirme olayları da giderek yaygınlaşmaya başlamıştı. Bu konu hakkında çok sonraları kalem oynatan Warren Hasting, 1782 yılında "Kumpanya için yapılan her bir yatırım kaleminin aslında gerçek maliyetinden yüzde 30, 40 hatta 50 daha fazla," olduğunu yazacaktır.³⁵ Askeri güç Kumpanya faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası haline geldikçe ve başarılı geçen bir askeri maceranın ardından yağmadan askeri birlik üyeleri de pay almaya başladıkça masrafların denetlenmesi anlayışı ortadan kalktı. Kumpanya komutasındaki askerlerin sayısı 1760'lar boyunca dört kat artarken, savaş ganimeti avantajından yararlanmak isteyen memurların sayısı on kat artmıştı. 1770-1 yıllarında Kumpanya'nın Bengal'deki askeri ve ticari harcamaları, Kumpanya gelirlerinden yüzde 50 daha fazla olmuş ve 3.210.000 pounda ulaşmıştı.

İleri görüşlü gözlemciler çok geçmeden Kumpanya'nın yatırım ölçeğinin bunları idare edebilme kapasitesini aştığı sonucuna vardılar. Divan hakkının elde edilmesinden önce bile, Charles Jenkinson "Kumpanya'nın yürüttüğü işler, bir tacir birliğinin idaresi için çok büyük hale gelmiş görünüyor," diye yazmıştı.³⁶ Londra'daki yönetim kurulu kavgalarının Kumpanya'yı birbirine rakip hissedarlar arasında bir oyuncak haline getirmesi, Doğu'da kendisine bağlı bulunanlara artık Kumpanya'nın içeriden tasfiye edilme vaktinin geldiği mesajını gönderiyordu. Palaşi kahramanı Clive, Eylül 1766'da yazdığı raporda sorunu şu şekilde tarif

and Table VIII, s.250.

33 1770'teki 1.86.255 pound perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 117.000.000 pounda denktir. Bakınız, <www.eh.net> (son erişim, 20/02/2010).

34 *Gentleman's Magazine*, Nisan 1769, s.197.

35 Marshall, *East Indian Fortunes*, s.200.

36 Sutherland, *The East India Company*, s.137.

ediyordu: “Kişisel çıkarları peşinden koşmaya çok hevesli kurul üyeleri Kumpanya bütünlüğünün katı ilkeleriyle bağdaşmayan işlere dahil oluyorlar” –yani aslında Clive her zaman olduğu gibi kendi işlerinin eleştirilmemesi için bahane buluyordu.³⁷

Kumpanya idarecilerinin “hemen zengin olma” iştahlarının bu derece feci biçimde kabarmasını mümkün kılan şey, Nevvab’ın düzenleyici otoritesinin ortadan kalkmasıdır. Aynen büyük bir meşe ya da sedir ağacının bir ormanda kıymetli bir gölge sağlaması gibi güçlü düzenlemeler ekonomik ekosistemin içinde serpileceği bir ortam sağlar; bunu zayıflatın ya da ortadan kaldırırsanız hemen akabinde anarşi ve baskı gelecektir. Ticari kaygıları olan bir Kumpanya’nın uzun dönemli çıkarlarına, piyasada hâkimiyet kurmak yerine güçlü bir yerel yönetici ile işbirliği yapmak birçok açıdan daha fazla hizmet ediyordu. 1760’ların sonuna kadar, Kumpanya idarecileri Bengal’in aldatıcı ve içi boş bir kazanç olduğunun farkındaydı. Bekledikleri sayısız zenginliğin aksine Kumpanya, aslında sadece “ticaretten elde edilen belirli miktardaki bir kârla, gelirlerden elde edilen daha rizikolu bir kârı değiş tokuş etmişti.”³⁸

Kıtlık haberleri Londra’da gerçek bir korku ve insani kaygı duygusunu ortaya çıkarmıştır. Ne olup bittiğine dair ilk belirtiler Londra’ya Aralık 1770’de *Gentlemen’s Magazine*’nin “Kumpanya’nın elde ettiği yerlerdeki erzak o kadar kıstı ki ana babalar çocuklarını bir parça ekmek karşılığında satmak için getiriyorlar,” haberiyle ulaştı.³⁹ Hikâyenin tamamı bilinir hale gelince, bu korku Kumpanya’nın ihmalkârlığına duyulan öfkeye dönüştü. O zamanlar Horace Walpole’ün yazdığı gibi “Cinayet işledik, tahttan indirdik, yağmaladık, gasp ettik üstelik bununla da kalmadık: Üç milyon kişinin can verdiği Bengal’deki açlık hakkında ne düşünürseniz düşünün bu olaya yiyecek içecek üzerinde tek el sahibi olan Doğu Hindistan çalışanları neden olmuştur.”⁴⁰

37 Harry Verelst, *A View on the Rise, Progress and Present State of the English Government in Bengal*, London [1772], in Tuck, *The East India Company*, s.123.

38 Bolts, *Considerations*, s.53.

39 *Gentleman’s Magazine*, Aralık 1770, s.587.

40 Baron, *An Indian Affair*, s.79.

Kâr Payı İçin Kandırılanlar

Fakat iş her zaman iştir. Kıtık şiddetini arttırdıkça, Kumpanya hissedarları kayıplarını telafi etmeye odaklandılar ve Aralık 1769'da Sullivan'ın hükümetle vardığı anlaşmanın sonucunda kâr paylarını yüzde 11'e çıkarabildiler. Eylül 1770'de bu pay yüzde 12'ye çıktı. Daha sonraysa Mart 1771'de, yani *Gentlemen's Magazine*'nin "Belgal'dekilerin açlık ve salgın hastalıktan perişan halde" olduklarını bildirdiği aynı dönemde, Kumpanya hissedarları kâr paylarının yüzde 12,5'e yükseltilmesi yönünde oy verdiler.⁴¹ Hisse fiyatları yeniden toparlanmaya başlayarak Mayıs 1771'de bir kez daha 226 pounda ulaştı ama bu aldatıcı bir yükselişti. Kumpanya'nın gelirleri aslında kendi içinden tüketiliyordu. Bengal'den yapılan ithalat açıkça yolunda gözükmele birlikte bunun maliyeti, kısmen kişisel ticaretten ve de yağmadan kazandıklarıyla heyecanlanan Kumpanya'nın kendi yöneticilerinden sağlanan kredilerden karşılanıyordu. Mal değişimi poliçesi biçiminde hazırlanan bu krediler Londra'da geri ödeniyordu. Teorik olarak, Kumpanya bu mübadele poliçelerinin altından kolaylıkla kalkabilir durumda olmalıydı. Fakat Amerikan kolonileriyle olan kârlı çay ticaretinin boykot edilmesi yüzünden bu aksamaya başlamıştı. Buna ek olarak, Avrupa mali sisteminde 1769'da hisse fiyatlarının düşüşü hâlâ devam ediyordu. Bir çok vurguncu Kumpanya hisselerini kredi borcuyla almıştı ve borsa değer kaybettiğinde dibe vurmuşlardı.

Kurumsal kötü yönetim Londra basını tarafından açığa çıkarılmaya başladıkça Kumpanya'nın siyasal konumu da ateş altına girmişti. Ocak 1772'de William Bolt'un "Hindistan İşleriyle İlgili Düşünceler" başlıklı kışkırtıcı yazısı Londra'da yayınlandı. Bolt, Kumpanya'nın Bengal'deki faaliyetlerinin yükselen yıldızıyken yönetici seçkinlerle çatışınca buradan sürgün edilmişti. Bolt'un intikamı gayet hoştu ve adeta Kumpanya'nın yönetim sisteminin içine doğru bir saldırı biçimindeydi. "Kumpanya çok gösterişli bir bina gibi düşünülebilir, önceden iyi tetkik edilmemiş ve güvenli hale getirilmemiş bir temel üstüne alelacele inşa edilmiş ve içinde geçici hisse sahipleri ve yöneticilerin oturduğu, bir kısmı

⁴¹ *Gentleman's Magazine*, 30 March 1771, s.141.

altyapıya çok yüklenirken diğerinin temellerini oyduğu birbirine karşıt olan farklı çıkarlarca bölünmüş bir bina.”⁴² Bolt’un bahsettiği bu “geçici hisse sahipleri” Mart ayına gelindiğinde kendilerine yüzde 12,5’luk kâr payı için oylamaya gittiler ve bundan sonra binanın temelleri çökmeye başladı.

8 Haziran’da Alaxander Fordyce adında Londra’da çalışan İskoç bir Banker kayboldu. Fordyce, Londra piyasalarıyla yakın ilişki içindeydi ve Kumpanya hisselerinin daha fazla değer kaybedeceğini düşünerek kısa vadede kendi hisselerini satmıştı. Hisselerdeki aldatıcı yükseliş tüm planlarını mahvetmişti ve 550.000 poundluk bir borca düşmüştü. Bu borcun çok büyük bir kısmı halk arasında Ayr Bank olarak bilinen Douglas, Heron & Co. adındaki bir İskoç bankasıydı. Ayr Bank, Avrupa’daki mali krizin başlangıcında vakit kaybetmeden küçülmeye gitmişti. Bu süreç içerisinde otuz banka üç haftadan daha kısa bir süre içerisinde çökerek büyük bir nakit para açığı yaratmış ve piyasa güvenini sıkıntıya sokarak ticareti durma noktasına getirmişti. Kumpanya, satın alma gücünü o zamana kadar toparlayabileceğini umarak görülmemiş bir biçimde Eylül ayı satışlarını Kasım ayına ertelemişti. Fakat Kumpanya şimdi de üç ayaklı bir krizle karşı karşıyaydı: Hâlâ kapatılamayan 1,5 milyon poundu aşan bir borç yükü, ödeme tarihi çoktan geçmiş Bank of England’dan alınan 300.000 pound tutarında kısa vadeli kredi ve bunlara ilaveten hükümete ödenmemiş 1 milyon poundluk vergi borcu. 15 Temmuz’da yöneticiler Bank of England’a 400.000 poundluk bir kredi için başvurdu. İki hafta sonra bunu 300.000 poundluk yeni bir kredi talebi takip etti. Banka, bu kez yalnızca 200.000 pound verebilmiştir. Ağustos ayındaysa yöneticiler hükümete mali açıdan kurtulabilmeleri için en az bir milyon pounda ihtiyaç olduğunu gizlice bildirmişlerdir. Ama bu kadar büyük bir hikâye elbette daha fazla gizli kalamazdı: 18 Eylül’de Kumpanya’nın mali sıkıntısı piyasalara sızmış ve hisse değerini yüzde 10 düşürmüştü.

Suçlamalar havada uçuşurken, işlerin gidişatını hissedarlarından gizleyen Kumpanya’nın yöneticileri değerli kâr paylarının dağıtımının erteleneceğini duyurdu. Aynı zamanda Kumpanya’nın

42 Bolts, *Considerations*, s.216.

vergi borcundan muaf tutulmasını ve hesaplarındaki büyük açığın kapanması için kredi temin edilmesi için hükümete yalvardılar. Devlet ve Kumpanya arasındaki geleneksel ilişki tersine dönmüş, bu kez hükümet, duyulan nakit ihtiyacının kaynağı haline gelmişti. Parlamento, işlerin yaklaşık yarım yüzyıl önce Güney Denizi felaketinde olduğu gibi çığırından çıkmaması için nasıl bir yasal düzenleme yapılmasını görüşmek üzere erken toplantıya çağrıldı. Havada intikam kokusu vardı ve parlamenterler “idarecileri de onlara hizmet edenleri de asalım” tavrı içindeydiler.⁴³ Kumpanya yöneticilerinin, Hissedarlar Kurulu ile Aralık ayında Noel'den iki gün önce yüz yüze geldiklerinde, önerebildikleri tek şey yıllık yüzde 6'lık cüzi bir kâr payıydı. Öfkeden küplere binen hissedarlar “yöneticilerin idare tarzını suçluyorlardı.” Bundan altı gün sonra, tam takır hazine sandıklarıyla karşılaştıklarında hissedarlar kendilerine önerilen düşük meblağı kabul etmek zorunda kaldılar.

Yüksek fiyatlar ve zengin payların olduğu günler yaşanırken nasıl olup da işler tersine dönmüştü. Durumdan ağzı yanan gözlemcilerden birinin ifade ettiği gibi “Gerçek enayiler, kâr payını kendilerinin ekmek kapısı olarak gören, uzun zamandan beri istikrarla hisse sahibi olan kimselerdi.”⁴⁴ On yıldan daha az bir zaman zarfı içinde Kumpanya klasik yükseliş ve çöküş döngüsü grafiğini çizmişti. Bu grafiği on dokuzuncu yüzyıl ekonomisti Walter Bagehot veciz bir şekilde ifade eder: “Sükûnet, gelişim, kendine güven, refah, heyecan, fazla ticaret, SARSINTI, baskı, duraklama, ve nihayetinde yeniden sükûnet.”⁴⁵ O zamandan bu yana trajedi, bu döngünün bir dahaki dalgalanmaya kadar hafızalardan nasıl silindiği ve bunun gerçek insani sonuçlarının nasıl göz ardı edildiğidir. Doğu Hindistan Çöküşü'nden sonra, Bengal halkı için “sükûnet” huzuru mezarda bulmak anlamına geliyordu. 1990'ların sonunda borsanın çökmesiyle binlercesi işini ve birikimini kaybederken, 1770'lerde Büyük Doğu Hindistan Çöküşü'nde milyonlar hayatını kaybetmişti.

43 Francis Sykes'dan Warren Hastings'e, 14 Eylül 1773, Willem Kuiters, *The British in Bengal 1756-1773*, Paris: Les Indes Savantes, 2002, s.68.

44 *Gentleman's Magazine*, Aralık 1769, s.618.

45 Charles Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes – A History of Financial Crises*, New York: John Wiley & Sons, 2000, s.91.

Cutler Bahçeleri yeniden canlandırıldığında, bir dizi seramik levha, yerleşkenin etrafına, daha önce mekânın kullanım şeklini hatırlatmak üzere yerleştirildi. İsimsiz bir gemi ortada duruyor ve kenarlarda Masfield'in hayret ettiği malların isimleri yazılıydı: ipekler, deriler, çay, fildişi, halılar, baharatlar, kuştüyleri, pamuk. Seramik levhalar temiz ve düzenli bir biçimde tasarlanmıştı. Kumpanya'nın adı hiçbir yerde geçmiyordu ve ne bu egzotik mallar için feda edilen insanlara ne de dünyayı bir zamanlar sarsmış olan çöküşe bir atıf da yoktu. Bu levhaların da ömrü çok uzun olmadı ve mimari bir tadilat kapsamında yerlerinden söküldüler. Bir kez daha Kumpanya'nın geçmişi görünmez hale geldi.

İki yüz otuz yıl önce, Britanya'nın Amerika'daki kolonilerinde gerçekleşen başarılı boykotun sonucunda milyonlarca poundluk satılmamış çay Londra şehrine yayılmış ve Kumpanya'nın ambarlarında yığılmıştı. On sekizinci yüzyılın küresel ekonomisinde, Amerikan yurtseverlerini, İngiliz parlamenterlerini ve Hindistanlı köylüleri birleştiren tek şey, vahşetin tohumunu dizginlemektir.

VI. Bölüm

Kumpanyayı Düzene Oturtmak

Sismograf

Doğu Hindistan çöküşüne yakalananlardan biri de Adam Smith'di. Kirkcaldy'deki Fife Limanı'nda küresel ekonominin gizemleri üzerine çalışan Smith, birçok İskoç kuruluşunun yanı sıra Ayr Bank'ın hızlı çöküşünden şaşkına dönmüştü. Haziran 1772'deki çöküşten sonra yazdığı mektupta, arkadaşı filozof David Hume Londra'dan kendisine şunları soruyordu: "Bu olaylar teorini etkileyecek mi? Ne diyorsun? Burada yapacağın akıl yürütmeden sana ekmek çıkar."¹ O sıralarda Smith, baş eseri olan *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme*'yi tamamlamak üzereydi. Ne var ki mali kargaşanın yarattığı etki o kadar büyüktü ki Smith Eylül ayında William Pultenay'a bu "toplumsal felaket"ten bazı arkadaşlarını çekip çıkarmaya çabalaması nedeniyle kitabının çıkışını ertelediğini bildirmişti.

¹ Ian Simpson Ross, *The Life of Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1995, s.241.

En sonunda 1776 Mart'ında basılan Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabı, modern düşünceye hâlâ hakim olan on sekizinci yüzyıldan kalma az sayıdaki eserden biridir. Bu kitapta Smith, denetlenmeyen bir piyasanın yaşam standartlarını yükseltmenin etkili yolu olduğunu savunan "açık ve basit bir doğal özgürlük sistemi" ortaya koyar. Smith kişisel gelişim peşinde koşmayı ekonomik yaşamın sonsuz (ve tamamen olumlu) bir özelliği olarak ele alır ve şunu belirtir: "Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının lütfundan dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz."² Fakat Smith'in bakış açısı sadece ekonomik olmaktan çok daha geniş bir düzlemde yer alır ve ekonomik faaliyetlerin "adalet yasalarına" saygılı olması onun için önemlidir.³ İskoç Aydınlanması'nın bu ikonu Glasgow Üniversitesi'nde ahlak filozofudur ve servet yaratmanın doğa yasasını keşfetmeyi kendi içinde bir amaç olarak değil, iyi bir topluma gidecek yolun basamakları olarak görür. Smith'in ütopyasında, kişisel çıkar için durmak bilmeyen koşuşturmacaya, topluma bir bütün olarak fayda sağlayacak sonuçlar üretmek üzere "görünmez bir el" kılavuzluk eder.⁴ Kendi içinde tutarlı bir model kuran Smith, mevcut ekonomik yaşamı çevreleyerek hakim merkantilist düzeni ayakta tutan teorik sütunları tersine çevirmeyi ummaktadır. Fakat önünde iki kurum durmaktadır: devlet ve şirket. Kudretli devlet, Smith için doğal bir hedeftir; aynı şey kudretli anonim şirket için de geçerlidir.

Anonim şirketler lehine *Ulusların Zenginliği*'ni satın alanlar için çarpıcı bir tezatlık teşkil edecek şekilde Smith, ekonomik özgürlük anlayışında ticari birliklere çok az yer verir. "Çıkarları asla toplumunkıyla aynı olmayan, genellikle toplumu kandırmakla hatta onun üzerinde baskı kurmakla ilgili olan ve bu bakımdan birçok durumda toplumu hem kandıran hem de baskılayan bir grup insandan" oluşan bir bütün halindeki ticari sınıftan oldukça kuşkuludur.⁵ Kâr olgusunu ekonomik faaliyetin zorunlu bir sonucu olarak görmekle birlikte bunun, "zengin ülkelerde doğal ola-

2 Robert Heilbroner, *The Worldly Philosophers*, New York: Touchstone, 1999, s.55.

3 Adam Smith, *An Inquiry into the Wealth of Nations*, book IV, chas. IX, New York: The Modern Library, 1998 [1776], s.745.

4 Age., IV, chas. II, s.485.

5 Age., I, chas. XI, s.288.

rak düşük ve fakir ülkelerde yüksek" olduğunu ve "mahvolmaya en hızlı koşan ülkelerde her zaman en yüksek" olduğunu belirtir.⁶ Bu bakış açısı o günlerde yüksek kârı her şeyin ölçüsü olarak görenler için tokat gibidir. Fakat Smith, ticari birliklere özellikle karşıdır ve onun bu tutumu, o dönemde kötü uygulamalarla desteklenen ticari birliklere karşı beslediği kuramsal hoşnutsuzluğun bir sonucudur.

Bu noktada, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın düşüşü Smith'in teorisi için bütünlüklü bir malzeme sağlamıştır. *Ulusların Zenginliği*, Kumpanya'nın denizaşırı saldırganlığının ve yurt içindeki vurgunculuğunun Britanya toplım hayatına hakim olduğu bir dönemde kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, kitabın sayfaları arasında bunlara rastlamak hiç de şaşırtıcı değildir. Smith'in Londra'daki politik çevrelerle bağlantısı vardı ve hatta adı Kumpanya'nın 1772 yılındaki çöküşünü soruşturan komiteye üyelik için önerilmişti. Onun açısından Kumpanya'nın yükselişi ve çöküşü olgusu, kendi zamanının çözülmesi gereken en büyük bilmecesini oluşturuyordu: Hızla artan bir şekilde bütünleşen dünya ekonomisinden sağlanan faydanın dağıtımını açıklamak. Ona göre, "Amerika'nın keşfi ve Doğu Hint Adaları'na Ümit Burnu vasıtasıyla geçiş insanoğlunun tarihi boyunca kaydettiği en büyük ve en önemli olaydır."⁷ Smith, bu çarpıcı açılımın açığa çıkardığı gizil gücün sömürgeler ve ticaret birlikleri yüzünden tam olarak gerçekleşemediğine inanıyordu. Hem Doğu Hint Adaları'nın hem de Antiller'in yerlileri açısından "Ticari yararların tümü bir takım talihsizlikler sonucunda batıp kaybolmuştur." Bu acının Asya'daki sorumluları, Hollanda ve Britanya'nın Doğu Hint kumpanyalarıydı. Bunlar "ister az sayıda ister çok sayıda olsun ama hiçbir zaman için kuruldukları ülkeye uygun olmayan ve bunların yönetimi altına düşme talihsizliğine uğrayanlar için de yıkıcı olan" tekel birlikleridir.⁸

Smith, ticari başarının sadece tüketici talebinin sık sık karşılanması değil aynı zamanda kâr ortaya koyacak bir piyasa gücü inşa etmekten geldiğini birçoklarından daha önce fark et-

6 Age., I, chas. XI, s.287.

7 Age., IV, chas. VII, s.675.

8 Age., IV, chas. VII, s.693.

mişti. “Piyasayı genişletmek ve rekabeti kısıtlamak, ticareti yürüten kişilerin her zaman hayrınadır.” Bu rekabet karşıtı tutumun sonucuysa, “kendi vatandaşlarından geriye kalanların üzerine saçma bir vergi”⁹ yükleyerek kârın doğal sınırın üstüne çekmektir. Böylelikle karteller piyasa ekonomisi için aslında her zaman var olan bir tehlikedir ve Smith şu ölümsüz sözleriyle bu durumu ifade eder: “Aynı işi yapanlar nadiren bir araya gelirler. Fakat aralarındaki sohbet, halka karşı bir işbirliği ya da fiyatları arttırmaya yönelik bir işle noktalanır.”¹⁰ Burada Smith, Doğu Hindistan Kumpanyası’nın, Kumpanya’ya kendi gemilerini kiralayan kaptanları bir araya toplaması şeklindeki gemicilik yatırımını tarif eder. Oluşturulan bu “konfederasyonun” gücü; Kumpanya’nın ihtiyacı olandan daha fazla sayıdaki gemiyi, kabul edilenden daha fazla bir fiyattan kiralayabilmesinden ileri gelir. Bu durum kısmen birçok gemi kaptanının aynı zamanda Kumpanya yöneticisi olmasının bir sonucu olarak açıklanır. Aslında bu, Kumpanya tarafından yasayla kısıtlanan ama genellikle göz ardı edilen bir çıkar çatışmasıdır.¹¹

Bundan da tehlikeli olan şey, Doğu Hindistan Kumpanyası’nda olduğu gibi, kendine rakip olacak herhangi bir oluşumu yıkıp geçen ayrıcalıklı şirketlerin hâlâ kurulmasıydı. Smith’e göre tekelci ticaret birlikleri piyasa mantığına karşı meydan okuyor ve “fiyatların düşürülmesine ve bunun sonucunda da serbest rekabetin vesile olacağı ücret ve kârın düşmesine” direniyorlardı.¹² Smith bu sonuca vararak, örneğin 1595-1601 arasında Hollanda’nın ve 1694 ve 1702 yılları arasında da İngiltere’nin yürüttüğü ve genel refahı arttıran üreticiler için yüksek fiyatlar ve tüketiciler için düşük fiyatlar şeklinde cereyan eden, kısa dönemli açık ticaret zamanlarındaki Asya ticaretinde tekrar edip duran tecrübeyi tarif ediyordu. Smith, Kumpanya’nın piyasa hakimiyetinin açıkça görülen hatalarını, özellikle de diğer İngiliz tacirlerin Doğu’dan haksız yere dışlanması ve Avrupalı tüketicilere ek masraflar çıkartılmasını bir kez daha ortaya koyuyordu. Ne var ki İngilizler,

9 Age., I, chas. XI, s.288.

10 Age., I, chas. X, part 2, s.148.

11 Bakınız, Lucy Sutherland, *The East India Company in Eighteenth-Century Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1952, s.30.

12 David Korten, *When Corporations Rule the World*, London: Earthscan, 1996, s.56.

sadece “şirketin o mallar üzerinde tekel sahibi olmasından dolayı yaptığı tüm sıra dışı kârları” ödemekle kalmıyor, böylesine büyük bir şirketin işlerini idare etmesinde ayrılmaz bir parça olan sahtekârlık ve suiistimallere neden olan aşırı israfın da bütün ceremesini çekiyorlardı.¹³ Bu yüzden Kumpanya’nın suiistimal edilmesi tesadüfi değildi, tam tersine kabahatli bir kurumun zorunlu ve kaçınılmaz bir sonucuydu. Tekel sadece ekonomik adaletsizlik yaratmaz, bu aynı zamanda “iyi bir yönetimin de büyük bir düşmanıdır.”¹⁴ Smith’in hayal ettiği serbest ekonomide müşteriler, ikame edebilecekleri başka arz kaynaklarını kolayca seçebileceklerinden girişimcilerin bunları memnun etmeme gibi bir şansı olamazdı. Doğu Hindistan Kumpanyası gibi bir tekeli ticaret birliği, iyi yönetim için gerekli olan bu baskılarla hiç karşılaşmamıştı ve bu yüzden aksi bir durumda hiç de mazur görülemeyecek eylemleri hoş görmeye devam ediyordu.

Smith’e göre Kumpanya’nın çatırdamasının tek nedeni yürüttüğü ticari faaliyetler değildi. Palaşi Savaşı’ndan sonra, bir anonim şirketin “egemenlik gücünü” elinde tutması şeklinde gelişen “sıra dışı bir saçmalık” yoluyla politik tiranlık da işin içine girmişti. Smith açısından tacirlerin yönetimi, Kumpanya taleplerini zaten güçbela karşılayan Bengal’in doğal büyümesini engelleyen “telafisi mümkün olmayan bir hata idi.” Bu duruma, yaşanan olaylara duyarsız kalma hastalığı sebep olmuştu. Kumpanya yöneticileri servet elde etmenin yolunu bir şekilde bulduktan sonra “ülkenin tamamı bir depremle yerle bir olurken bu duruma tamamen kayıtsız kalarak” Bengal’i olabildiğince çabucak terk etmişlerdi.¹⁵ Bengal Kıtlığı şeklinde ortaya çıkan bir başka deprem bölgeyi zaten daha önce de vurmuştu.

Özgürlük ya da Kölelik

Kumpanya’yı eleştiren tek isim Smith değildi. Clive’in divan hakkını ele geçirmesinden neredeyse hemen sonra, Kumpanya’nın koşullarındaki bu keskin değişimin yol açabileceği toplumsal,

¹³ Smith, *Wealth of Nations*, IV, chas. VII, s. 681–2.

¹⁴ Age., I, chas. XI, part I, s.170.

¹⁵ Age., IV, chas. VII, s.692.

politik ve etik etkilere dair endişeler yükselmeye başlamıştı. Bu endişeler, kötü yönetim örnekleri çoğaldıkça daha da şiddetli hale gelecektir. İlk başlardaki memnuniyetten kaynaklanan heyecanın yerini, Kumpanya'nın zenginlik ve güç bakımından hızlı büyümesinin yaratacağı yeni siyasal etkilere duyulan gerçek bir korku aldı. Devir Georgian devletin çürümüşlüğünden duyulan memnuniyetsizliğin giderek arttığı bir zaman dilimiydi. Memnuniyetsizliğe ilişkin ilk örnek, Parlamento'daki Middlesex temsilcisi olan John Wilkes tarafından ortaya konmuştur; daha sonra bunu Junius tarafından kaleme alınan bir dizi mektup takip etmiştir. Var olan yönetsel yapıyla kurduğı sıkı mali ve siyasi bağlar Kumpanya'nın, şimdiye kadar rahatça devam eden "eski yolsuz yapının" bir tezahürü olarak görülmesine neden oluyordu. Roma Cumhuriyeti hakkında çok bilgili olan siyasetçiler ve hiciv yazarları, aynen Roma'nın Asya'yı (Batı Anadolu) fethetmesiyle elde ettiğı kazanımları sahip olunan eski özgürlükleri ortadan kaldırmak için kullanmasında olduğı gibi, Kumpanya'nın da Bengal'i ele geçirmesinin İngiltere'ye tiranlık getirmesinden korkuyorlardı. Yaşlı William Pitt, kendi büyük babasının zenginliğinin kaynağını unutarak, "Asya'nın zenginlikleri üzerimize akıtıldı ve korkarım ki bu zenginlik buraya gelirken sadece Asya'ya ait lüksü değil, beraberinde Asya tipi yönetim ilkelerini de" getireceğini ifade ediyordu.

Birçokları için Kumpanya bir tarafı Leadenhall Caddesi bir tarafı da Oryantal despottan oluşan melez bir canavara dönüşmüştü. *Gentleman's Magazine*'nin Nisan 1767'de belirttiğı gibi, mevzubahis olan konular yalnızca Kumpanya'nın elde ettiğı zenginlik değil bunun sonuçlarının "Ada açısından bir özgürlük mü yoksa kölelik mi?" olacağıydı.¹⁶ Kumpanya ve Nevvab'ların zenginliklerinin, Taç ve Parlamento arasında kurulan dengeyi altüst ederek bir korporatist devlete dönüleceğine yönelik kaygılar artmıştı. Buna Kumpanya yönetiminin yol açtığı insan zayıflığına içten gelen bir öfke duygusundan etkilenen etik etmenler de eklendi. Siyasal ilkelerin bu noktalarının yanı sıra bir sürü diğer etmen de mevcuttu, özellikle Robert Clive gibi vasıfsız ta-

¹⁶ *Gentleman's Magazine*, 1767, s.151.

cirlerin kendilerine statü, Parlamento'da koltuk ve kırsal alanda büyük evler alabilmelerini sağlayan bu yoldan nefret eden yönetici aristokrasinin züppeliği bunlardan biriydi. Kumpanya'nın şehirdeki ticari muhalifleriye "serbest ticaret için eski çığlığı" bir kez daha haykıran ünlü bir köle taciri ve Londra Mali Merkezi Başkanı olan William Beckford'un liderliği altında toplanarak, Kumpanya'nın imtiyazının kaldırılması ve böylelikle herkesin Hindistan'a erişiminin mümkün olmasını talep ediyordu.

Kumpanya'nın Hindistan'daki faaliyetleri siyasal alanın dışında Britanya'nın kültürel hayatının da merkezi bir parçası haline geliyordu. Yolsuzluk yapan "Nevvab" o dönemin edebi karakterlerinden biriydi. Bu eserlerin erken dönem örneklerinden biri, Kumpanya'nın yöneticileri ve hissedarlarının kendi hesaplarına çalışmasıyla alay eden ve Sir Janus Blubber, Shylock Buffaloe, Jaundice Braywell, Sir Judas Venom karakterleriyle karikatürize edilmiş *Asya Tipi Meclis'te Tartışmalar* başlığını taşıyan anonim bir taşlamadır. Eserde açgözlü Lord Vulture karakteriyle Clive, açık seçik olmayan bir tarzda, incelikle hicvedilir.¹⁷

Bu türden görüşler beş yıl içinde yaygın hale gelerek, Samuel Foote'un *The Nabob* [Nevvab] adlı oyununun Haziran 1772'de Haymarket Tiyatrosu'nda sahnelenmesinin yolunu açmıştır. Oyun, 1980'lerdeki yupilerle dalga geçen Caryl Churchill'in *Serious Money* eserine benzer biçimde, o zamanlarda Hindistan'ın yağmalanmasıyla dalga geçiyordu. Oyunda Sir Matthew Mite adında, "Harap olmuş memleketlerin ganimetini bolca dağıtan" ve kendi yağmasını köklü ama müflis bir aileyle evlilik ilişkisi kurmak ve Bribe'em kasabasından seçimlerde koltuk satın almak amacıyla kullanan Londra'ya geri dönmüş bir Doğu Hindistan Nevvabı canlandırılıyordu. Mite, Oldham ailesine arazileri karşılığında ya "beş yüz bin rupi" ya da yaşam boyu jaghirlik teklif eder. Fakat Mite'in bu teklifi şiddetle reddedilir: "Bu ülkenin ne kadar yozlaşmış olduğunu düşünseniz de, şeref ya da erdem pahasına kazanılan ihtişamla ittifak içinde olmayı aşağılık bir eylem olarak gören üstün ruhlu insanlar burada hâlâ mevcuttur."¹⁸ Oyun

17 Bakınız. Jack S. Greene, *Arenas of Asiatic Plunder*, 2003. <www.uga.edu/coloni-alseminar/AsiaticPlunders.pdf> [son erişim, 24/10/2005], s.5.

18 Samuel Foote, *The Nabob-A Comedy in Three Acts*, London: T. Cadell, 1773, s.48.

boyunca izleyicilere Master Touchit ve Mr. Mayor arasındaki konuşma üzerinden Doğu Hindistan Kumpanyası'nın zenginliğinin kaynağı açıklanmaya çalışılır:

Touchit: Ah, Mr. Mayor burada bir grup tacir; dostunuz olarak kabul edilmek, bir ülkede ufak bir yer kapıp savunmasız ve masum insanlarla kazançlı bir ticaret yürütmek için yalvarıp duruyor. Bunun neden olduğunu hemen açıklayayım.

Mayor: Sence de bunlar oldukça medeniler, değil mi?

Touchit: Şüphesiz Mr .Mayor. Böylelikle kurnazca zarar veriyoruz, yavaş yavaş burada kök salıyoruz ve nihayetinde yerliler için öylesine güçlü oluyoruz ki onları kendi topraklarından atıp para ve mücevherlerine el koyuyoruz.

Mayor: Mater Touchit, sizce de bu durum bizim için biraz kaba değil mi?

Touchit: Ah, tam olarak değil. Bu insanlar biraz öyleler ama Tatar ya da Türklerden daha iyiler.

Mayor: Hayır, hayır Master Touchit, tam tersi. Bu insanlar bizim içimizdeki Tatarlara yakalanmışlar.¹⁹

Hindistan halkıyla ırk, kültür ve mesafe üzerinden kurulan bu duygudaşlık Clive'i çileden çıkarmıştır. "Rupileri" ve "Jaghirleri" ile Sir Matthew Mite karakteri kendisine benzetildiğinde Clive, "Mr Foote'un *Haymarket*'inde olduğu kadar alçak, tek bir kişinin bile aralarında" bulunamayacağını ileri sürmüştür. İşlenmiş olan "şiddet ve baskı eylemlerini" inkâr etmemekle birlikte Clive, bunları Kumpanya'nın temsilcileri olarak faaliyet gösteren "ülkedeki yerlilerin" üzerine yıkmaya çalışmış ve durumdan çoğu kez haberdar olmadıklarını ileri sürmüştür.²⁰

İmtiyaz Beratı'nın Yeniden Verilmesi

Doğu Hindistan Kumpanyası için devlet müdahalesi hayatın bir gerçeği idi. Tüm varlığı, kendisine imtiyaz tanıyan beratın düzenli olarak yenilenmesine bağlıydı. Kendi açısından devlet, Kumpanya'yı önemli bir ucuz mali kaynak ve Asya'daki Britanya

¹⁹ Age., s.39-40.

²⁰ Nicholas B. Dirks, *The Scandal of Empire*, Cambridge: Harvard, 2006, s.56.

çıkarlarının taşıyıcısı olarak görüyordu. Palaşı Savaşı karşılıklı faydaya dayalı bu pazarlığı tersine çevirmiştir. Clive'in kazandığı yağmanın Kumpanya'nın hakkı olup olmadığına ek olarak, bir ticari şirketin denizaşırı toprakları yönetmesinin meşru olup olmadığına dair çok ciddi sorular ortaya atılmıştır. Divan hakkının elde edilmesi, sadece bu soruların bir kısmına dair karar verilmesinin aciliyetini vurguladı.

Bir sonraki yüzyıl boyunca, Kumpanya ve Devlet bu sıra dışı duruma kesin bir çözüm bulmak için mücadele edecektir. Uygulamada ve yasal mevzuatta karşı karşıya kalınan karışıklıklar yüzünden mevcut duruma yapılacak herhangi bir müdahalenin; yurt içinde ve dışında Kumpanya yönetimine ilişkin yapılan hatalarla, Hindistan gelirinden alınan payla ve sahip olunan tekelin idaresiyle uğraşmak gibi çok boyutlu bir alanda olması gerekiyordu. Para, iktidar ve ilkelerin hepsi de tehlikedeydi. Anayasal olarak devlet, Britanya tebaalılarının denizaşırı yaptıkları bütün fetihlerde hak iddia ediyordu. Ama teknik olarak bakıldığında divan hakkı bir fetih değildi, göstermelik de olsa Bengal'in hakimi olan Babür İmparatoru tarafından bahşedilen bir ihsandı. Yine Kumpanya'ya göre, sahip olunan imtiyaz Kumpanya'nın kendi iç işlerinde devlet müdahalesinden özerk olduğu anlamına gelmekteydi. Pek çoklarına göre, Kumpanya'yı kısıtlamaya yönelik herhangi bir girişim, yasal olarak kurulmuş bir şirketin mülkiyet haklarının tehlikeli bir ihlali sayılabilirdi. Belki de bundan daha önemlisi, Doğu'da açılan muazzam derecedeki kazançlı himayeciliği kimin idare edeceği şeklindeki uygulamaya ilişkin bir sorundu. Hindistan'a, Kumpanya'nın hizmetinde bir göreve tayin edilmek hızlı zenginleşmeyi garanti ediyordu ve Kumpanya'nın da isteği idarecilerin yükselme hakkının korunmasıydı. Kurum içinde yer alan birbirine rakip hiziplerin korkusu, Taç ya da Parlamento'dan birinin bu himayeciliğin denetimini ele geçirmesi durumunda Britanya siyasal yaşamında belirleyici olmasıydı. Tüm bu nedenlerden dolayı, ileriki yıllarda Hindistan'daki kötü yönetim sorunu için Kumpanya'da yapılan tüm reform çabaları Britanya'daki güçler dengesini koruyacak şekilde tasarlanmıştır. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuçların da çağdışı ve adil olmaması şaşırtıcı değildir.

Son tahlilde nakit para ihtiyacı, bu anayasal incelikleri gölgeleyecektir. Britanya Yedi Savaşları'ndan (1756-63) galip ayrılmakla birlikte neredeyse iflasın eşiğindeydi ve Başbakan Yaşlı William Pitt, elde edilmiş olan divan hakkının hazinedeki açığı kapatmak üzere Tanrı tarafından bahşedilmiş bir lütuf olduğunu düşünüyordu. Hükümetin bu yönde adım atmasını önceden engellemek için Kumpanya yöneticileri 1766 Kasım'ında, (harcamalar düşüldükten sonra) topraklardan elde edilen tüm gelirlerin tanınan imtiyazın 37 yıl uzatılması ve yıllık yüzde 15 oranında belirsiz bir pay üzerinde anlaşılması karşılığında Taç'a verilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Ancak Kumpanya hissedarları, devlete karşı çok cömert davranıldığı gerekçesiyle öneriyi protesto edip reddettiler. Sonraki Mayıs ayındaysa yüzde 12,5'luk bir kâr payını kabul ederek, Divan gelirlerinden önemli miktarda bir dilimin çıkışını engellediler. Buna öfkelenen hükümet, görüşmeler hâlâ devam ederken hemen Kâr Payı Yasası'nı çıkartarak ödemeleri yüzde 10 oranıyla sınırladı. En sonunda 1769 Ocak'ında, hükümetin yılda 400 bin pound alması –aslında “düşüş bir vergi”– ve Kumpanya'nın kâr payını yüzde 12,5 üst sınırına çıkarma hakkını saklı tutması şeklinde bir anlaşmaya varıldı. Egemenliğe dair sorunlar başka bir zamanda ele alınmak üzere rafa kaldırıldı, özellikle Taç'ın Hindistan'ı yönetmek konusunda sorumluluk üstlenmekten kaçınması buna neden olmuştu.

Bengal Balonu'nun patlamasıysa Kumpanya'yı, Hindistan'daki kendi kötü yönetiminin faturalarıyla karşı karşıya bırakarak bu durumu çarpıcı bir biçimde değiştirmiştir. Parlamento'nun birçok üyesi hisse sahibiydi ve dolayısıyla hisse fiyatları dibe vurdukça mağdur duruma düşen ve Bengal'den gelen raporlarla öfkeleri giderek artan politikacılardan oluşan bir grup ortaya çıktı. Daha fazla müdahalenin önüne geçebilmek amacıyla Kumpanya üç danışmanını duruma çare bulmakla görevlendirdi ancak bunların gemileri *Aurora* Hindistan'a giderken tüm mürettebatıyla birlikte ortadan kayboldu. Haberler Londra'ya ulaştığında, Kumpanya idarecileri Warren Hastings'i 1771 yılında Bengal Valisi olarak atadılar ve Kumpanya'ya yurtdışındaki idarecilerine çeki düzen vermesi için daha fazla yargısal güç tanıyan yeni bir mevzuat

üzerinde hazırlık yapmaya başladılar. Ne var ki bu son dakikada kendine çeki düzen verme çabaları, var olan durum için esas yapılması gerekenlerle uyumsuzdu. Sullivan'ın Yargıçlık Yasası Parlamento tarafından Nisan 1772'de reddedildi ve bunun yerine Kumpanya'nın faaliyetlerini soruşturmak üzere bir Soruşturma Komisyonu oluşturularak başkanlığına John Burgoyne getirildi. Sonuçta Parlamento, Eylül ayındaki çöküşünden önce Kumpanya'yı zaten dikkatle incelemeye başlamıştı.

Ticari Açgözlülüğün Sonu mu?

Burgoyne daha çok bir general olarak tanınıyordu, kendisi daha sonraları Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda Saratoga Savaşı'nı kaybedecektir. Soruşturma Komisyonu başkanı olarak Burgoyne, Palaşi'den bu yana Kumpanya'nın eylemlerini açıklamak üzere kamuoyunda çok iyi bilinen tanıkları birbiri ardına sıralamıştır. Clive, mağrur bir şekilde Komite tahkikatını her seferinde başından savmayı başarabilmiştir. Herhangi bir yolsuzluk pazarlığı konusunda masum olduğunu ileri süren Clive, şayet hediye almış olsa bile "Kendi hayatını Kumpanya hizmetinde bu kadar sık riske atmışken bir servet elde etmesi için önerilen fırsatı geri çevirmiş olsa ve tamamen birtakım Yöneticilerin lütfuna dayanmış olsa" kendisine karşı nasıl bir bahane bulunabileceğini anladığını ifade etmiştir.²¹ Daha sonra kendisinin önceki işverenlerine dönerek, yöneticileri Bengal'den elde edilenler meselesine karşı destek olmamakla ve bu kazanımları "somut ve sağlam bir şey olmaktan ziyade sanki Güney Denizi Balonu imiş gibi ele almakla suçlamıştır. Yine bunlara ilaveten Clive'e göre yöneticiler "Geleceği hesaba katmayıp sadece günü kurtarmaktan başka bir şey," düşünmemektedir.²²

Kışın Parlamento'nun yeniden toplanmasından sonra, Kumpanya'nın ani mali çöküşü herkesin malumuydu. Yöneticiler bir teftiş kurulu göndererek, Kumpanya'nın faaliyetleriyle bir kez daha ilgilenmeye çalıştılar. Bu seferki kurula Adam Smith

21 *Gentleman's Magazine*, 13 Nisan 1772, s.303

22 Robert Harvey, *Clive: Life and Death of a British Emperor*, London: Hodder & Stoughton, 1998, s.343.

de aday olarak önerilmişti. Ne var ki bunların hepsi için artık çok geçti, Kumpanya'ya duyulan "genel nefreti" fark etmekten uzak kalınmıştı. Başbakan Lord North, kendi Gizli Komitesi'ni kurarak hemen komisyondan seferin başlamasını iptal etmesini istedi. Avantaj artık mutlak olarak devlete geçmişti. Mart ayında Başbakan North, Parlamento'da yaptığı konuşmada niyetini açıkça ortaya koydu: "Beyler bana kalırsa, Parlamento'nun Hindistan Şirketi üzerinde bir hakkı olduğu kabul edilmelidir." Şirketin paçayı kurtarmasının şartlarına ilişkin müzakereler yeni yılın başlarında başladı. Kumpanya yöneticileri ilk adımı atarak kendilerinden emin bir biçimde hükümetten 1,5 milyon poundluk kredi talep ettiler. Bu miktarın yarısını geriye ödediklerinde kâr paylarının dağıtımına yeniden başlayabilmeyi de taahhüt ettiler. Parlamento bu öneriye yanaşmadı; bunun yerine tüm mali yardımı, daha küçük bir miktarda kredi verilmesi, kâr payları için daha sıkı tavan oranlarının belirlenmesi ve "aynı zamanda, Kumpanya işlerinin gelecekte iyi yönetilmesini sağlayacak esaslı bir Düzene Koyma-Düzenleme," yapılması şartlarına bağladı."²³

Burgoyne soruşturmasını Mayıs ayında tamamlayarak nihai raporunu sundu. Rapora göre Clive, Palaşi'den edindiği serveti yasadışı yollardan elde etmişti. Komite üyeleri de Burgoyne'nun arkasında durdular. Üyelerden birisi de, Kumpanya'nın Bengal'deki tiranlığına karşı saldıran William Meredith'dir: "Hükümet idaresinin tek ilkesinin ticari açgözlülük ve tek yolunun da güç olduğu böylesine bir sistem daha önce hiç var olmadı." Son sürat suçlamalarına devam eden Meredith, Kumpanya'nın, "kara delik" meselesine yoğunlaşarak sevecenlik yakalamaya çalışmasını şu sözlerle savuşturmuştur: "Benzer bir kazayı St. Martin'in güvertesinden de hatırlıyorum"²⁴ Mayıs 1773'te Avam Kamarası'na hitap eden Burgoyne, konuya ilişkin bir çözüm bulmanın ulusal onurun koruyucusu olan parlamentonun görevi olduğunu belirtirerek; bu işin intikamını alacak olan adaletin, kötülüğün tam kaynağına –diğer bir ifadeyle 1757devrimine– inmesi gerektiğini ileri sürmüştür.²⁵ Burgoyne, "suçluların en önde geleni olmasa

²³ Sutherland, *The East India Company*, s.251.

²⁴ *Annual Register*, Nisan 1773.

²⁵ Harvey, *Clive*, s.358.

da en eskisi olan" ve diğer Kumpanya idarecilerine "şeytani bir örnek oluşturan" Clive'i tecrit altına almıştır. Parlamento'nun dışındaysa Burgoyne'nun suçlamalarına, Clive'i yolsuzlukla suçlayan karikatürlerle dolu dergiler ve el ilânları eşlik ediyordu. Bunlardan birinde Clive, adalet isteyen Hindistanlı üç tacirin hayaletini görüp korku içinde irkiliyordu. 21 Mayıs'ta Burgoyne kararını oylamaya sundu: Tüm toprak kazanımları Taç'a aitti, böylesine kamu malları edinmek bireyler için yasal değildi ve Clive de bunu çığnemişti. Ne var ki Burgoyne'nun bu önergesi Clive'i destekleyenlerce geçirilen bir dizi değişiklikle etkisiz hale getirildi ve hemen akabinde de Clive'in "muazzam ve takdire şayan hizmetlerini" yücelten bir başka önerge teklif edildi. Öğleden sonra saat üçte başlayan ve ertesi sabah beşe kadar süren tartışmanın sonunda Clive ceza almaktan kurtulmuştu ama ismi artık bir kere lekelenmişti. Zaten bu olaydan 18 ay sonra da gizemli bir şekilde ölecekti. Çoğu kimseye göre Clive intihar etmişti. Cesedini inceleyen Dr. Johnson'a göreyse Clive "Servetini öylesine suçlarla elde etmişti ki onu bu suçların farkına vardırıran bilinci kendi boğazını kesmeye zorlamıştı."²⁶

Dikkatler artık Kumpanya'nın üzerine çevrilmişti. North ise Bengal'deki hakimiyetin kimde olduğu konusuna dair anayasal tartışmaları ileri sürmemeye karar verdi. Yine Kumpanya'nın Bengal'deki tekeline dokunmaktan çekiniyordu çünkü bu Hindistan hazinesinin Britanya'ya aktarılmasını sağlayan başlıca mekânizmaydı. North, kökten bir reform yapmak yerine Kumpanya'nın mali sıkıntıları ve şirketin faaliyetlerini ıslah etmek için üç madde de karar kıldı. İlk olarak, hükümetin açacağı 1,4 milyonluk kredi için hüküm ve koşulları belirledi. Bunların içinde, verilecek olan kredinin geri ödenmesine kadar hissedarlara yapılan kâr payı ödemesinin yüzde 6'yı geçmemesi yer alıyordu. Bunun karşılığında Kumpanya, North'un ikinci yasal önlemi olan 1773 Düzenleme Yasası'nı sineye çekmek zorundaydı. Bu yeni düzenleme girişimi Kumpanya'nın gerek yurtiçinde gerekse yurtdışındaki kurumsal bağımsızlığına ciddi bir müdahale anlamına geliyordu. Kumpanya'nın sahip olduğu demokratik yönetim siste-

²⁶ Age., s.372.

mi pek çok kimse tarafından şirketin kargaşa içine düşmesinin bir nedeni olarak görülüyordu. Buna mani olmak için, Düzenleyici Yasa keskin bir biçimde şirket hissedarlarının haklarını denetim altına alıyordu. Kumpanya toplantılarında oy verebilme eşiği 500 poundluk bir hissedan 1.000 pounda yükseltildi. Düzenleyici Yasa'nın çıktığı dönemde Kumpanya'nın 2153 hissedarı vardı ve bunlardan 1246'sı, 500 ila 1.000 pound arasındaki değerinde hisselerle sahipti. Bunların tümü birden bütün haklarını kaybetmiş oluyordu. Buna ek olarak, 3.000 pound değerinde hisseye sahip olanlar iki oya, 6.000 poundluk hisseye sahip olanlar üç oya ve 10.000 poundluk hisseye sahip olan plütokratlara dört oya sahipti. North oldukça iyimser bir biçimde etkin hissedar sayısını azaltmanın düzensizliği engelleyebileceğine ve "daha fazla mülkiyete sahip olanların işleri daha doğru yürüteceğine" inanıyordu.²⁷ Bunun tam aksine, alınmak istenen önlemler, Hindistan'a geri dönerek Kumpanya'da söz sahibi olan birkaç zengin Nevvab için işleri daha kolay hale getirerek "dalavere ve yolsuzluk" sorunlarını aslında daha da büyütüyordu. Hissedarların Yönetim Kurulu'ndaki etkileri de denetim altına alınmıştı. Tüm kurul için her yıl gerçekleştirilen seçimlerin yerine, 24 kişiden oluşan yönetim makamının dörtte biri için her sene yapılan aşamalı oylama sistemine geçildi. Bu değişikliğin amacı, Kumpanya liderlerine daha fazla kalıcı bir şevk vermektir fakat bununla aynı zamanda alınan başka önlemler vasıtasıyla hesap verilebilirlik yerleştirilmediği için yöneticilerin kendi işverenlerine karşı sorumluluklarını ortadan kaldırıyorlardı. Parlamento, yolsuzluğa bulaşmış olan gemi kiralama sistemine ilişkin olarak da sıkı önlemler aldı. Kumpanya gemilerinin önde gelen sahipleri aynı zamanda Kumpanya'da hisse sahibiydi ve bu konumlarını kullanarak nakliye ücretlerini olması gerekenin üç katına kadar çıkarabiliyorlardı. Kumpanya'nın Nakliye Uzmanı olan Gabriel Snodgrass Parlamento'daki ifadesinde "Gemi sahiplerinin çok sayıda olmasından ve bunların zenginlik ve farklı çıkar beklentilerinden dolayı aslında olması gereken makbul bir ekonomik faaliyetin gerçekleşemediğini," belirtiyordu.²⁸

27 Quoted from the Ninth Report of the Select Committee, içinde S.J. Marshall (ed.), *Writings and Speeches of Edmund Burke*, V, Oxford: Clarendon Press, s.200.

28 Jean Sutton, *The East India Company's Maritime Service (1746-1834)*, Woodb-

Kumpanya'nın tonaj hakkına ilişkin yeni kurallar kabul edildi, birçok kaptan erken emekli edildi ve 1773-74 döneminde sadece 16 gemi Doğu'ya gönderildi.

Kumpanya'nın Hindistan'da kendi işlerini yürütme özgürlüğü artık önemli oranda kısıtlanmıştı. Kalküta'da yeni bir Hindistan Genel Valiliği makamı kuruldu ve Kumpanya'nın Bombay ve Madras'taki başkanlıkları buraya bağlandı. Valiliğin yıllık 25 bin poundluk etkileyici bir maaş getirisi vardı. Bu meblağ, Clive'in seçkin Ticaret Şirketi vasıtasıyla bir yılda kazandığı miktara oldukça yakındır. Hastings'in, Kumpanya'nın halihazırda var olan Bengal Valiliği'nin üzerinde ihdas ettiği bu yeni makam beş kişilik bir Konsey'in parçası olacaktı. Konsey'in üç üyesi Parlamento tarafından tayin edilecekti. Böylelikle devlete, Kumpanya'nın en önemli alt kuruluşu üzerinde karar alma konularında kuramsal bir üstünlük veriliyordu. Yine bu sayede, Parlamento tarafından atanmışlarla Kumpanya'nın adamları arasında ileride devamlı yaşanacak iç çatışmanın da tohumları atılmış oluyordu. Buna ek olarak Bengal'de yaşayan Britanya uyruklulara adalet dağıtması amacıyla bir Temyiz Mahkemesi de kurulmuştu, ne var ki bunun yetkileri tam anlamıyla belirlenmemişti. Yine Kumpanya'nın ticari sırlara sahip olma ayrıcalığı, hükümete Hindistan'la ilgili olan her şeye erişim hakkı tanıyan bu Yasa ile hükümsüz kınılıyordu. Bunun kapsamına daha sonraları Hindistan'a gönderilen mektupları reddetme hakkı da dahil edilecektir.

Son olarak, Yasa "herhangi bir hediye kabul eden herhangi bir vali ya da memur (...) bu hediyeğin değerinin iki katını ceza olarak ödeyecektir ve bundan sonra Kumpanya hizmetinde bulunamayacaktır," hükmünü getiriyordu. Sahip olduğu imtiyazların altüst edilmesi anlamına gelen tüm bu değişiklikleri Leadenhall Caddesi'ndeki Kumpanya cephesi protesto etti ve bu hükümlerin şayet başka alanlarda uygulanabilir olsaydı "Londra Şehri'nin bağımsızlığını ortadan kaldıracak" nitelikte olduğunu bildirdi. Ancak Kumpanya'nın bu değişiklikleri engelleyebilecek bir konumu yoktu. *Gentleman's Magazine*'nin editörüne göre bu Düzenleyici Yasa'nın "Zaman içinde (belki de çok yakında) dün-

yanın en büyük ticaret şirketinin zenginlik ve gücünü hükümetin ellerine devretmenin bir aracı olacağı”²⁹ yeterince açıktı. *Sic transit gloria mundi*.³⁰

Salgınların En Kötüsü, Berbat Çay³¹

Fakat Kumpanya'nın dertleri henüz bitmemişti. Lord North'un üçüncü yasal düzenlemesi Çay Kanunu idi. Günümüzde tarihçiler “Böylesine mühim sonuçları olan bir kanun tasarısının Parlamento'dan geçerken ne kadar da az dikkat çektiği” konusunda mutabıktırlar.³² Bengal'in Kumpanya'nın gelirlerinde sahip olduğu üstünlük, Çin Çayı'nın giderek büyüyen önemini zaman zaman gölgelemiştir. On sekizinci yüzyılın başlarında, bu yeni içeceğin ithalatı 50.000 kiloyu bulmuştu. Bu, çayın Kumpanya ticaretinde sadece yüzde 1'lik bir paya sahip olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu rakamlar giderek yükselmiştir: 1740'ların sonlarında 1,25 milyon kiloyu ve 1760-1767 arası dönemde her sene 2 milyon kiloyu aşmıştır. O zamana kadar Kumpanya Kanton'da yarım kilo çay için ortalama olarak bir şilin ödüyordu. Getirilen çaylar Londra'daki mezatta satılarak bunun dört katı kadar bir kazanç bırakıyordu. Taşıma masrafları ve hükümetin uyguladığı yüksek gümrük tarifelerine rağmen çay, Kumpanya'nın kuşkusuz en çok kâr getiren malıydı. Batı Antiller'de köle emeğiyle üretilen şekerle karıştırılıp içilen öğleden sonra çayları, Britanya'nın yeni gelişen tüketim imparatorluğunu mükemmel bir şekilde yansıtır.

Tekstil ticaretinde olduğu gibi, Kumpanya'nın çay talebini yaratan büyük kaynaklar Britanya pazarının dışında yer alıyordu, özellikle de Amerika'da. Kumpanya'nın imtiyaz beratı sadece Asya'dan ithalatı kapsadığı için tacirler yılda dört kere düzenlenen mezatlardan aldıkları çayı Atlantik'in öteki tarafına yenden ihraç ediyordu. 1760 yılı itibarıyla Amerika yılda 500.000

29 Jean Sutton, *The East India Company's Maritime Service (1746-1834)*, Woodbridge: Boydell Press, 2010, s.120.

30 “İşte dünyanın ihtişamı böyle geçiyor.” -ç.n.

31 *Gentleman's Magazine*, 1773, s.637.

32 Benjamin Woods Labaree, *The Boston Tea Party*, New York: Oxford University Press, 1964, s.73.

kilonun üzerinde çay tüketiyordu. Bunun yalnızca dörtte biri doğrudan İngiltere'den geliyordu, geriye kalanı Britanya'nın uyguladığı yüksek vergi rejiminden dolayı kaçak yollardan sağlanıyordu. Yedi Yıl Savaşları'nın bir sonucu olarak, bu önemli ticaret yeni bir mücadelenin konusu olmuştur. Britanya Taç'ı vergilendirme yetkisini Amerika'daki kolonilerine doğru genişletmenin yollarını arıyordu. Nasıl ki devletin Kumpanya'nın sandıklarına ilk baskını savaş sonrası ortaya çıkan mali ihtiyaçlardan ortaya çıkmışsa, Britanya'nın mevcut damga vergisi sistemini 1765'te Amerika'ya doğru genişletmesi de askeri harcamaların masrafını kolonicilerle paylaşma zorunluluğu üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Britanya'nın bu girişimi hızlı ve öfkeli bir karşılık bulmuştur; Parlamantonun kolonileri vergilendirmeye ilişkin anayasal yetkiye sahip olmasına karşı çıkan muhalif Amerikalıların boykot ve gösterileri sonucunda da kanun hemen bir yıl sonra yürürlükten kaldırılmıştır.

Tüm bu zaman zarfında Kumpanya, Amerika ile olan ticaretini arttırmanın yollarını bulabilmek için sıkı bir lobi faaliyeti yürütüyordu. Hükümetle anlaşmasının ilk ayağı olarak Kumpanya 1767 yılında, Bengal gelirlerini paylaşmak karşılığında Amerika'ya yeniden ihraç edilen çay üzerindeki gümrük vergilerinden beş yıllık bir muafiyet kazanmıştır. Vergisiz çayın fiyatı artık Amsterdam'da kaçakçılar tarafından ödenen fiyata eşit olmuştu ve bundan 18 ay sonra Amerika'nın yasal yollarından yaptığı ithalat New York'ta yüzde 42, Philadelphia'da yüzde 100 oranında artmıştı. Ne var ki hükümet bir eliyle verdiğini diğer eliyle geri almıştı. Gümrük vergisi muafiyetinin yürürlüğe girmesiyle eşzamanlı olarak Hazine Müsteşarı Charles Townsend Amerika'ya cam, kurşun, kağıt ve çay ithalatına gümrük vergisi getiren bir gelir yasasını uygulamaya koydu. Çay üzerindeki vergiyi İngiltere'de toplamak yerine, vergiyi Atlantik'in öbür yakasına aktaran Townsend, Kumpanya'nın daha yeni elde etmiş olduğu faydayı etkisiz hale getirmişti.

Daha da kötüsü çay, kolonilerde yaşayanların Townsend'in uygulamaya koyduğu tüm yasal pakete karşı muhalefetlerinin odak noktası olmuştu. Doğu sahilleri boyunca, kızıl-kök çalı-

sından imal edilen Labrador çayının tüketimini alternatif olarak öneren eylemcilerin öncülüğünde çok güçlü bir çay karşıtı kampanya başladı. Birçok insan gümrük vergisi kaldırılana kadar çay içmemeye ant içti. Kumpanya'nın 1768'de 435 bin kilo olan çay ithalatı 1770'e gelindiğinde hızla 54 bin kiloya düştü. Bunun üzerine Britanyalı tacirler bunun ticaret üzerindeki feci etkilerinden hükümete yakınınca, hükümet kararlarını bir kez daha gözden geçirerek tüm Townsend gümrüklerini 1770 yılında kaldırdı. Fakat Kumpanya'nın elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmasına rağmen Lord North çaydan gümrük vergisi almaya devam etti. Nitekim 1771-1773 yılları arasında New York ve Philadelphia'ya ya sadece 500 kiloluk çay ihraç edilmiştir.

Kumpanya ağır bir hasar almıştı. 1769'daki hisse senedi çöküşü ve Bengal'de giderek artan kötü yönetimle birleşen kolonicilerin bu boykotundan geriye, Londra'daki ambarlarda satılmadan bekleyen 9 milyon kiloluk bir çay yığını kalmıştı. Bunun üzerine Kumpanya yöneticileri Parlamento'ya başvurarak elinde kalan artık çayı Atlantik'in öbür tarafına ihraç etme hakkı talep etmişlerdir. Son derece parlak bir taktikle atılan bu adımın sonucunda yürürlüğe giren Çay Yasası ile Kumpanya'nın çayını doğrudan Amerika'ya satabilmesi mümkün hale gelmiştir. Yine bu Yasa, İngiltere'ye ithal edilen çaya ödenen gümrük vergisini kaldırarak Kumpanya'ya önemli bir oranda vergi indirimi sağlıyordu. Aracıların kaldırılması ve vergi oranlarının düşürülmesi maliyetleri oldukça düşürecek ve böylelikle Kumpanya çayı kaçak olarak getirilen çaydan daha ucuza satabilecekti. Britanya hükümeti daha düşük fiyatların, Amerikalıları çaya uygulanmaya devam edilen makul Townsend vergileri konusunda ikna edeceğini düşünüyordu. Hükümet planının, Townsend vergisinden duyulan hoşnutsuzlukla zıtlaşmasını az sayıda milletvekili protesto etti. Hükümetse planından taviz vermedi. Sonuçta, 1773 yazında Kumpanya 2.000 sandık çayı Amerika'daki dört önemli limana –Boston, Charleston, New York ve Philadelphia– gönderme hazırlıklarına başladı.

Lord North stratejik bir hata yapmıştı. Townsend gümrüklerinin önemli bir kısmı kaldırıldığında, Amerika'da çay boykotu sönmeye yüz tutmuştu. Çay Yasası bu kampanyayı yeniden alev-

lendirerek yeni bir alana taşıdı, artık karşı çıkılan yalnızca adaletsiz vergiler değil aynı zamanda ticari tahakkümdü. Amerikalı yurtseverler büyük oranda, kendi işlerinin Kumpanya'nın kazandığı yeni imtiyazlarla baltalandığını düşünen İngiliz tacirler tarafından da destekleniyordu. Bir görgü tanığının anlattıklarına göre, "İngiltere'de alınan tedbirlere karşı çıkanlar Amerika'yla irtibata geçerek hararetli bir direnişi teşvik etmişti."³³ Ekim ayından başlayarak gazeteler ve el ilânları 13 koloninin yurttaşlarını konuyla ilgili çözümleme ve tartışma yağmuruna tuttu. Örneğin, *Boston Evening Post* 18 Ekim 1773'te Lord North'un bu ahmakça planını "Baş Yazı" olarak yayınlamıştır: "Her ne kadar ilk parti çaylar, piyasada tutunabilmesi için düşük fiyattan satılsa da bu şekilde çay ithal etme şekli iyice yerleştğinde, bütün tekelleşenler yaptığı gibi bunlar da malları üzerinden daha fazla kâr etmeye yönelecekler ve çayı istedikleri fiyata sabitleyeceklerdir."³⁴ Kumpanya'nın Hindistan'da gerçekleştirdiği kötü eylemlerin bilinmesi de Kumpanya'nın Amerika'da tutunamamasının bir diğer güçlü nedenini oluşturmuştur. *The Alarm Newspaper*'da yazan "Rusticus," Asya'da yürütülen faaliyetlerin birkaç yıl geçtikten sonra nasıl da ulusların hukukunu, haklarını, özgürlüklerini ve yaşamlarını hiçe saydığının" altını çiziyordu. Clive'in Bengal'i fethetmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan kıtlık herkesin işine gelmekteydi: "Savaş açtılar, isyanları teşvik ettiler, adil Prenslere tahtlarından indirdiler ve kazançları için milyonları kurban ettiler" diyen "Rusticus" şunları da ilave eder: "Bir yıl içinde bir buçuk milyon insanın açlıktan can verdiği söyleniyor; Toprak Ana'nın kendi nimetlerini onlardan esirgemesinden dolayı değil, Kumpanya ve çalışanlarının tüm hayatı ihtiyaçları tamamen kendilerine ayırıp çok yüksek fiyat çekerek fakirlerin onları alamamasından dolayı."³⁵

Çay satın alan tacirlerin katranlanıp üzerlerine tüy dikileceği tehdidi beklenen etkiyi yaptı: New York ve Philadelphia'da bu

33 Thonı Hartmann, *Unequal Protection: The Rise of Corporate Dominance and the Theft of Human Rights*, Enigmaus, PA: Rodale, 2004, s.56.

34 *Pennsylvania Chronicle*, 15 Kasım 1773, içinde Leo Huberman, *We, the People*, London: Victor Gollancz, 1940.

35 Hartmann, *Unequal Protection*, s.56-7.

tacirler komisyondan istifa ettiklerini bildirdiler. Fakat Boston'da limana demirlemiş olan üç gemi geriye dönmeyi reddetti. Böylelikle 16 Aralık 1773'de Mohawk kıyafetleri giymiş yurtseverler 9.659 pound değerinde 45.000 kilo çayı Boston Limanı'nda denize döktüler. Kumpanya'nın yitirdiği mallar sorumlular tarafından tazmin edilene kadar Boston Limanı Britanyalı yetkililerce kapatıldı. Elbette bu ödeme hiçbir zaman gerçekleşmedi ve Boston Çay Partisi 1775 Nisan'ında Lexington'da açık bir isyana dönüştü. Kendi devrimini Bengal'de tasarlamış olan Kumpanya farkında olmadan Amerika'da bir başka devrimin fitilinin ateşlenmesine katkıda bulunmuştu. Yirmi birinci yüzyılın ilk yıllarından geriye dönüp bakan Jane Anne Morris, şirket karşıtı bu simgesel eylemde güçlü bir haykırış görür: "Bu ülkeyi kuranlar, Britanya Doğu Hindistan Kumpanyası'nın toplantılarında birkaç 'yurttaş temsilcisi' yer alsın diye çarpışmadı, onlar her türlü baskıdan; ticari şirketlerin, hükümetin ya da diğerlerinin baskısından, kurtulmak için bir devrim yaptılar."³⁶

Rafael'in İntikamı

Kumpanya'ya karşı tepki dalgası neredeyse sona ermişti. Ama görülmesi gereken son bir hesap daha vardı. 1772'de yazdığı *Considerations on Indian Affairs* [Hindistan İşleri Hakkında Düşünceler] adlı çalışmasında William Bolts'un en büyük şikâyetlerinden birisi Kumpanya gaddarlıklarının adalet önüne taşınamamış olmasıydı: "Hindistan'da kabahatli olanlardan hiçbiri Avrupa'da adaletle teslim edilmemektedir; okyanusun bu tarafında iktidarın yetersizliğini dikkatle izliyoruz."³⁷ Bolts'un yazdıkları kendi kişisel tecrübelerine dayanıyordu. Çıkar çatışması nedeniyle kalbura dönmüş bir adalet sistemi nedeniyle kendisinin Bengal'den haksız yere dışarı çıkarıldığını düşünüyordu. Bolts'u başından atmakla yetinmeyen Kumpanya aynı zamanda varlıklı birkaç Ermeni tacirle beraber giriştiği ortak yatırımdan da çekilmiştir. Clive'in Vali olarak halefi olan Harry Verelst, Gre-

36 Jane Anne Morris. "Corporations for the Seventh Generation," *Defying Corporations. Defining Democracy* içinde, ed. Dean Ruiz, New York, The Apex Press, 2001, s.82.

37 William Bolts. "Considerations on Indian Affairs [1772]," *The East India Company: 1600-1858*, içinde Patrick Tuck (ed.), London: Routledge, 1998, s.213.

gore Cojamaul ve Melcomb Philip'i eş zamanlı baskınlarla 1768 Mart'ında Varanasi'de tutukladı, bundan birkaç gün sonra da Johannes Padre Rafael ve Wuscan Estephan'ı Faizabad'da hapse attı. Bunların dördü de en sonunda Mürşidabad'a sevk edildi ve beş ay hapiste yattıktan sonra herhangi bir açıklama yapılmadan ve ceza verilmeden salıverildiler. Özgürlüklerini geri kazandıklarında, tepetaklak olmuş bir ticaret ortamıyla karşılaştılar: Ermeni, İngiliz ve Portekizli tacirler Bengal'in iç pazarında ticari faaliyet yürütmekten men edilmişlerdi.

Oldukça sıra dışı bir hareketle bu dördüden ikisi –Cojamaul ve Rafael– İngiltere'ye gidip bir çare bulmaya karar verdiler. Bu iki varlıklı tacirin İngiltere'ye varışları Kumpanya'ya dair dile getirilen yaygın şikâyetler için –ki böylesini Bolts'un acı eleştirileri bile yapamamıştı– bir temel oluşturdu. Ama her şeyden önce çetin bir savaşla karşılaştılar: Britanya mahkemelerini davada yetkili olduklarına ikna etmek ve suç mahallinden binlerce mil uzakta Verelst'in suçlu olduğunu kanıtlamak. Bu, bir sonuca varması sekiz yıl süren destansı bir mücadeledir. Eylül 1769'da Cojamaul ve Rafael, kendilerine karşı takınılan “gaddarca ve insanlık dışı tavırdan” dolayı şikâyetçi olmuşlar ve kendilerini “geçmiş Nevvab'ların en kötüsü zamanında bile kendi milletlerinin faydalandıkları serbest ticaretten mahrum bırakan” Verelst'in keyfi kararından hayıflanmışlardır.³⁸ Bu girişimler dikkate alınmayınca, bu sefer Haziran 1770'de Verelst'in yol açtığı zararlara karşılık yasal süreç başlatılmıştır. Böylelikle Britanya hukukunun labirenti içinde uzun bir yolculuk başlamış oldu. Aralık 1774'e gelindiğinde dava Londra, Guildhall'daki bir jürinin önüne geldi ve sonuçta Verelst “haksız yere tutuklama yapmaktan” dolayı suçlu bularak Rafael'e tazminat olarak 5.000 pound ve mahkeme masraflarını ödemesine hükmedildi. Buna öfkelenen Verelst temiz talep etti ama yapabildiği tek şey kararı ertelemek ve meblağı 1.000 pounda düşürmek oldu. Yine mahkeme Cojamaul'u haklı bularak ona 3.200 pound tazminat verilmesine ve Temmuz 1777'de de Wuscan Estephan'a verilen hasardan ötürü 2.500 pound ödenmesine hükmetti. Verelst toplamda 9.700 pound öde-

³⁸ Gregore Cojamaul ve Johannes Padre Rafael'in dilekçesi, *Bolts, Considerations*, s.109.

mek zorunda kaldı, –bugünün parasıyla bu yaklaşık 1 milyon pounda eşittir– buna ek olarak Ermenilerin de kendi büyük çaptaki hukuk masraflarını da karşılaması gerekiyordu.³⁹ Bu, hakim ve jürilerin birbirinin peşi sıra milliyetçiliği bir kenara bırakma iradesi göstererek, “baskı, hatalı tutuklama, ve tek tek verdiği hasarlardan” dolayı Verelst’i suçlu bulduklarını göstermektedir.⁴⁰ Varlıklı bir Kumpanya yöneticisi olarak Verelst’in kariyeri kısa sürmüş, kendisi son günlerini alacaklılarından köşe bucak kaçarak geçirmiştir.⁴¹

Ticari kötü uygulamalar için ülke sınırları dışındaki sorumluluk ilkesi, suç mahallinden binlerce mil ötede 1770’lerin Londra’sında yer edinmişti. İş çevrelerinde yer alanlardan pek çoğu, günümüzde küresel hale gelen ticari şirketlere karşı açılan hukuki mücadeleleri bir şekilde yeni ve gayri meşru olarak görmektedir. Ne var ki Verelst’in davası, 200 yıl önce dünyanın ilk çokuluslu şirketinin önde gelen yöneticilerinden birisinin günümüzde insan hakları ihlali olarak bahsedebileceğimiz suçlardan dolayı dava edilmiş ve suçlu bulunmuş olduğunu göstererek güçlü bir örnek oluşturmaktadır. Bu önemli ilerlemenin uygulamadaki etkilerinin ise maalesef sesi kısılmıştır. Zira İngiltere’ye geri dönüp mücadele edecek araca ve azme çok az kişi sahiptir.

Anlık Bir İyi Hal Dönemi

Ticari birliklerden nefret eden Adam Smith, bu duyguyu aynı şekilde kolonilere karşı da besliyordu. Onun için koloniler, doğaları gereği sömürgeciler için boşuna savurganlık ve sömürülenler içinse genellikle baskı anlamına geliyordu. Bugüne kadar hiçbir ülke gönüllü bir biçimde herhangi bir sömürgesinden vazgeçmemiştir, zira böylesine bir “fedakârlık, bütün uluslar için her zaman onur kırıcı” nitelikteydi.⁴² Amerika’da savaşın çıkması ise serbest tica-

39 1777’deki 9.700 pound perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 fiyatlarıyla 978.000 pounda denktir. Bakınız, <www.eh.net> [son erişim, 20/02/10].

40 *Annual Register*, Aralık 1774, s.170–1; ayrıca bakınız *Annual Register*, Şubat 1776, s.120.

41 Bölüm XVI, “The Armenians in London,” Willem Kuiters. *The British in Bengal 1756–1773* içinde Paris: Les Indes Savantes, 2002, bu davalar hakkında ayrıntılı bir çözümleme sunmaktadır.

42 Smith, *Wealth of Nations*, IV, chas. VII, s.666.

ret ve temsili hükümet sistemine dayanan aydınlanmış bir Atlantik birliğinin inşa edilmesi gibi çok büyük bir fırsatın kaçırılması anlamına geliyordu. *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlanmasından dört ay sonra 13 koloni Bağımsızlık Bildirgesi'ni yayınladılar ve bunu yedi yıl süren acı bir savaş takip etti. 1783'te Adam Smith şaheserinin üçüncü baskısına odaklandığı sırada Amerikan savaşı bitmek üzereydi. Ne var ki "anlık bir iyi hal döneminden" hemen sonra çıkarılan Düzenleyici Yasa ile Doğu Hindistan Kumpanyası "o güne kadar olmadığı kadar sıkıntıya" düştü.

Madras Valisi olan George Pigot'un esaret altında ölümü oldukça bilinen bir olaydır. Pigot, Güney'de düzeni yeniden sağlamaya çalıştığı sırada, Mysore Sultanı'nın ellerinde değil de kendisine muhalif bir grup isyankâr idarecinin tutsağı olarak ölmüştür. Clive'de de olduğu gibi Pigot da "kaçak avcıyken orman bekçisi haline gelenlerin" bir başka örneğiydi, Yedi Yıl Savaşları'nda en az 300 bin poundluk (bugünün 32 milyon poundu) bir servet yaptıktan on sene sonra Madras'a geri dönmüştü. Pigot'un görevi başta mühendislikten dönme banker Paul Benfield olmak üzere Britanyalı kredi sağlayıcılarının, Arcot Nevvabı'na olan borçlarına karşılık olarak el konulan komşu bölge Tanjore'un istilasını tersine çevirmektir. Pigot, Tanjore gelirlerinin Benfield ve diğerlerinin ödemeleri için kullanılmasını yasaklamaya kalkıştığında Madras Konseyi'ndeki çoğunluk Pigot'u tutuklayıp Mayıs 1777'de "akli gerilimler ve kapalı kalmaktan kaynaklanan güçlüklerden" ölene kadar St. Thomas Dağı'nda tuttular. Başkaldıran idareciler, Pigot'u görevden almak ve hapsedmekten dolayı –kasten adam öldürme ya da cinayetten değil– İngiltere'ye geri getirilmeye çalışılmışsa da 1.000 poundluk bir ceza ile serbest bırakıldılar. Bu kurum içi yolsuzluğu, 1780'de Pollilur Savaşı'nda Haydar Ali'ye karşı yenilgi ve hemen ertesi sene Britanya karşıtı küresel ittifakın bir parçası olarak Fransız sefer gücünün bölgeye gelişi izledi. Güney'deki çatışmanın büyüklüğü, Clive'in divan hakkını elde ettiği 1765 yılında çok zengin olan Bengal hazinesini neredeyse iflasa sürüklemişti.

Kumpanya'nın kamusal ve siyasi çıkarlarının yeniden canlanması üzerine Smith, yayıncısı William Strahan'a Mayıs 1763'te

yazdığı mektupta, “Neredeyse tüm imtiyazlı kumpanyaların saçmalığı ve acımasızlığına ilişkin” yeni bir bölümü kendi kitabına eklemek istediğini haber verdi.⁴³ Smith’in bu sert karşılığı, kitabının yeni baskının son kısmına, “Ticaretin Belirli Dallarının Kolaylaştırılması için Gerekli Olan Kamusal İşler ve Kurumlar” başlığıyla eklendi. Fakat Smith’in görüşüne göre anonim şirket, kamu politikasının kusurlu alanlarından birisiydi. Ortaya çıkan önemli tehlikelerden biri, anonim şirketin kuruluşunda sahiplik ve idarenin birbirinden ayrılması sonucu ortaya çıkan zarar verici vurgunculuk gücüdür. Hisse sahiplerinin borçlarının/sorumluluklarının, yatırımların kağıt üzerindeki değeriyle sınırlanması yüzünden çok büyük riskler alınabilir. Kumpanya’nın olayında yatırımcılar “sadece yağmanın kendisinden değil Hindistan’a yağmacıların atanma sürecinden pay” elde edilmesi şeklinde işleyen himayeciliğin ve kayırmacılığın cazibesine de kapılmıştı.⁴⁴ Bununla birlikte şirket idarecileri, sahiplik ve denetimin aynı ellerde toplandığı bir ortaklık modelinde olduğu gibi hissedarların toplanan paralarına “endişeli bir ihtimam” göstermeyecekti. Sonuçta “böylesine bir şirketin işlerinin idaresinde ihmalkârlık ve savurganlık öyle ya da böyle her zaman hüküm sürmeliydi”⁴⁵ Bu da yetmezmiş gibi, Kumpanya’nın tekeli konumu hem müşterilerine hem de onun için üretim yapanlara haksız vergiler çıkaracaktır. Smith, Hindistan ticaretinin erken zamanlarında geçici bir tekelin zorunlu olabileceğini kabul etmiştir. Fakat bu tekel yararlı olmaktan çıkarak tamamen idarecilerinin “İhmalkârlık, savurganlık ve kötüye kullanımının” bir aracı haline gelmiştir.⁴⁶ Smith, hissedarların “Daha fazla onur ve kararlılıkla” hareket etmelerini beklemekten bir sonuç çıkmayacağını hissediyordu. Bunun yerine Smith’in bu uğursuz hastalığın tedavisi için basit bir reçetesi vardır: Kumpanya’nın hiçbir zaman Hindistan’daki mülklerini idare edecek kadar güçlü olamayacağını kabul edilmesi ve Britanya ile Hindistan arasındaki ticaretin “herkese açık” hale getirilmesi. Daha genel olarak, Smith anonim şirketlerin katı

43 Ross, *Life of Adam Smith*, s.353.

44 Smith, *Wealth of Nations*, V, chas. 1, s.812:

45 *Age.*, s.800.

46 *Age.*, art. 1, s.814.

bir biçimde mali hizmetler (bankacılık ve sigortacılık) ve hizmet sektörleriyle (su ve kanallar) sınırlandırılmasını ileri sürmüştür.

Boş Bir Ütopya

Smith'i yeniden okuyup Doğu Hindistan Kumpanyası'na dair çözümlmeleri ayrıntılı olarak incelendiğinde, kendisinin tekele ilişkin keskin eleştirilerinin nasıl olup da bu kadar görmezden geldiğine tanık olmak hayret vericidir. Smith'in şirketlere duyduğu şüphe, bunların tekel peşinde koşmaları ve kusurlu idari sistemleri günümüzün neoliberalizm savunucularının gündemi-ne girmemektedir. Neoliberaler Smith'in serbest ticaret görüşünü [vision] ön plana çıkarırlarken, bunun ancak tekellerin kararlılıkla gemlenmesiyle mümkün olabileceği yönündeki görüşlerini mütemadiyen atlıyorlar. Smith bir serbest piyasa taraftarıydı belki ama şirketler için dünyayı serbest hale getirmek gibi bir görüşü asla yoktu. 1721'de Balon Yasası ile yürürlüğe giren ve anonim şirketlerin kurulmasına sınırlamalar getiren düzenlemenin güçlü bir destekçisiydi. Bu sınırlamaların Britanya'da kaldırılmasıysa *Ulusların Zenginliği*'nden yaklaşık bir yüzyıl sonradır. Şirketler Atlantik'in öte yakasında, yeni bağımsızlığını kazanmış Amerika Birleşik Devletleri'nde oldukça sınırlı bir rol oynayacaktır. Doğu Hindistan Kumpanyası'na ilişkin hatıraların kamusal bellekte hâlâ canlı olduğu bu yeni cumhuriyette şirketler, kötüye kullanıldığı takdirde feshedilebilir nitelikte olan zaman tahditli imtiyazlarla sıkı bir şekilde sınırlandırılmıştı. Özellikle, ABD anayasasını yazanlar şirketlere ilişkin herhangi bir ifade kullanmayarak yeni Cumhuriyet'te şirketlerden beklenen sınırlı rolün altını çizmişlerdir.⁴⁷ Daha sonraları ABD başkanı olacak olan Thomas Jefferson özellikle ekonomik gücün tek bir yerde toplanmasının önüne geçmek için çok çaba sarf etmiştir. 1816'da Jefferson şunları yazıyordu: "Umarım ki zengin şirketlerimizin içindeki aristokrasinin başını daha ortaya çıkarken ezebiliriz ki bunlar daha şimdiden hükümetimize kafa tutmaya ve ülkemizin kanunlarına meydan okumaya cesaret edebiliyorlar." Kenneth

47 Bakınız, Richard L. Grossman and Frank T. Adams, *Taking Care of Business* [1993], POCLAD, 2002.

Galbraith, şayet Smith'in yeniden dünyaya gelecek olsa "ABD'de olduğu gibi binlerce şirketin sanayi, mali ve ticari alana hakim olduğunu ve bunların ücretli idareciler tarafından denetlendiğini görüp dehşete düşeceğini" yakın zamanlarda ifade etmiştir.⁴⁸

Smith kurumsal aşırı gerilimin neden ve sonuçlarının keskin bir çözümleyicisidir. Ne var ki "görünmez ele" duyduğu aydınlanmacı inanç, onun piyasa kurallarının adaletsizlik ve istikrarsızlık yaratma yollarını görmesini engellemiştir. Smith'in bakış açısı, modern ekonomistlerin günümüzde "dışsallıklar" olarak tarif ettikleri sorunu –piyasanın kamusal malları tüketme eğilimi– göz ardı etmekle kalmaz, aynı zamanda piyasanın şansa bağlı çıktıklarına ilişkin duyduğu inanç yüzünden piyasanın patlama ve çökme eğilimini görmesini engeller. Ticari ahlaka ilişkin keskin eleştirilerine rağmen Smith piyasa özgürlüklerinin ıslah edilmesini gereksiz bulur. Sanayi Devrimi yayıldıkça, Smith'in acımasız kişisel çıkarın "ahlaki duyarlılıklarca" gemleneceğine yönelik beklentisi, çalışma ortamındaki aşırı suiistimallerin ya da çevrenin insafsızca sömürülmesinin önüne geçilmesi konusunda tamamen boşa çıkmıştır. Karl Polanyi'nin 1930'larda liberal dünya düzeninin çöküşünden sonra gözlemlediği gibi, Smith'in kendi kendini düzenleyen piyasa fikri, "herhangi bir zaman zarfında toplumun insani ve doğal özünü ortadan kaldırmadan" gerçekleştirilmesi mümkün olmayan "boş bir ütopyadır."⁴⁹

Adam Smith, kendi fikirlerinden bazılarının Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ticaret tekelinin aşama aşama ortadan kaldırılmasının haklı gösterilmesi için nasıl kullanıldığını göremeden 1790 yılının Temmuz ayında öldü. Ortaya çıkan sonuç, bir özgürlük ve adalet döneminin öncüsü olmaktan çok sömürge hâkimiyetiydi. Britanyalı imalatçılar yüksek ticaret ve gümrük duvarlarıyla korunuyordu ve Hindistan ekonomisinin tamamı git gide emperyal hizmetin boyunduruğu altına girmişti. Yine, Smith'in serbest ticaret savunusu sıklıkla insanlık dışı emperyal politikaların –özellikle de kıtlıkla mücadele konusunda– meşru

48 John Kenneth Galbraith, *A History of Economics*, London: Hamish Hamilton, 1987, s.71.

49 Karl Polanyi, *Origins of Our Times-The Great Transformation*, London: Victor Gollancz, 1945, s.13.

gösterilmesinde kullanıldı. *Ulusların Zenginliği*'nde Smith açık bir şekilde şunu söylüyordu: "Açlık olgusu, kıtlığın ortaya çıkardığı olumsuzluklara, uygun olmayan araçlarla çare bulmaya çalışan hükümetin zorbalığı dışında asla başka bir nedenden dolayı ortaya çıkmaz."⁵⁰ Smith'in vardığı bu sonuç 1770 yılındaki Bengal Kıtlığı'nın korkunç sonuçlarınca da destekleniyordu, ona göre "Doğu Hindistan Kumpanyası çalışanlarının pirinç ticaretine ilişkin uygulamaya koydukları yerinde olmayan bazı düzenlemelerin ve bazı adil olmayan kısıtlamaların kıtlığın açlığa dönüşmesinde muhtemelen katkısı vardır."⁵¹ Şirketlerin piyasaları kendi çıkarları için el altından yönlendirmesiyle devletlerin insan haklarının özellikle de yaşam hakkının korunması için piyasaya müdahale etmesi arasında çok büyük farklılıklar vardır. Bununla birlikte Smith'in hükümetleri kıtlık zamanlarında piyasaya müdahale etmemeye çağırması Britanyalılar tarafından Hindistan'da merhametsizce uygulandı. Hatta 1783 gibi erken bir tarihte Kumpanya'nın kendi memurlarından bazıları Smith'in bu savlarını bir silah olarak kullanarak yapılan yiyecek yardımlarını protesto etti. Bu duruş, daha sonraları yine Doğu Hindistan Kumpanyası'nın bölgedeki sakinlerinden biri olan ve Kumpanya'nın Haileybury'deki Kolejinde öğrenim görmüş olan politik iktisatçı Thomas Malthus tarafından da savunulmuştur. Kıtlık, Smith'in iyiliksever piyasasını sınamış ve en temel insan ihtiyaçlarına karşılık veremediği için kusurlu bulmuştur.

Modern şirketler açısından –ve özellikle de Doğu Hindistan Kumpanyası için– Adam Smith kötü işleyen bir metabolizmanın hâlâ en önemli sorgulayıcısı konumundadır. Adam Smith'in dünya görüşünde eksik olan nokta "adalet yasalarının," anarşik küresel bir piyasa ortamında nasıl işletilebileceğine yeterince odaklanılmamış olmasıdır. Eksik kalan bu nokta Smith'in yakın arkadaşı Burke'un temel kaygısıdır.

Desteklenen ticari birliklere karşı beslediği kuramsal hoşnutsuzluğun bir sonucudur.

⁵⁰ Smith, *Wealth of Nations*, IV, chas. V, s.563.

⁵¹ Agc., s.564.

VII. Bölüm

Adalet Yerini Bulacak

Yıkımın Ağaçları

William Kalesi'nin tam güneyinde Kalküta'nın yemyeşil banliyösü Alipur yer alır. Burası hâlâ sömürge döneminden kalma seçkin kulüp ve gösterişli evlerle doludur. Bunlardan en çarpıcı olanı şimdilerde Hindistan Ulusal Kütüphanesi olarak kullanılan Belvedere Evi'dir. Bir zamanlar Bengal Nevvabı'nın yazlık evi olan alan, 1763 yılında Mir Cafer tarafından Warren Hastings'e hediye edilmiştir. Kumpanya'nın en önde gelen iki idarecisinin 17 Ağustos 1780'de bir araya gelerek ticari şirketler tarihinin en sıra dışı yönetim kurulu savaşı olan ölümüne bir düelloyu gerçekleştirdikleri yer de yine burasıdır.

Bir tarafta Bengal'in Genel Valisi ve Kumpanya'nın örnek insanı Warren Hastings vardır. 1749'da henüz 17 yaşındayken şir-

kete katılan Hastings'in Hindistan'da on yıllara dayanan tecrübesi vardı. Sirac-ud Devle'nin tutsağı olan Hastings, işe adanmışlığı ve yeteneği ile hızla yükselmişti. Bengal'deki yaygın yağmaya perde arkasından karşı çıkan isim olarak kişisel özellikleriyle haklı bir ün kazanmıştı. Kişisel olarak yürütülen ticaret anarşisini durdurmaya çalışan çok sayıda kişiden biriydi ve Britanya ticareti için daha etik bir temel arayışı içerisindeydi. Parlamento hitaben yaptığı konuşmada "Eğer insanlarımız kendilerini ülkenin lordları ve zalimleri mertebesine çıkarmak yerine, adil ve dürüst ticaretle sınırlasalardı, her yerde saygı görecekler ve İngiliz adı bir ayıp değil evrensel saygının ifadesi olacaktı," diyordu.¹ 1780'e gelindiğinde Hastings, Kumpanya işlerini sekiz seneden beri yürütüyordu. Ticarete, maliyeye, adalete ve savunmaya ilişkin birbiriyle çatışan talepleri dengelemeye çalışıyor ve genellikle de "şartlar ne gerektiriyorsa ona uymalı ilkesini" takip ediyordu. Zaman içinde kendini, yeni Bengal Konseyi'nin Parlamento tarafından atanmış çoğunluğunun sonu gelmeyen tartışmalarının karmaşası içinde buldu.

Kendisine karşı çıkan Konsey'in elebaşısıysa Philip Francis'di. Belki de o günlerin en iyi propagandacısı olan Francis. 1768-1771 yılları arasında III. George'un yolsuzluğa bulaşmış hükümetini güçlü eleştirileriyle sarsan ve yazarı anonim kalan "Junius" mektuplarının esas yazarı olarak bilinir. 1773'te Kurul üyesi olarak atanmadan önce, sıra dışı kariyerine Savaş Bakanlığı'nda genç bir memur olarak başlamıştı. Bengal Konseyi üyeliğine yıllık 10 bin pound gibi müthiş bir maaşla sürpriz bir biçimde yükseltilmesinin akla yatan tek açıklaması, bunun, o dönem zorda kalan iktidarın "Junius'u ülke dışına çıkarma girişimi olduğudur. Kendisinin Bengal'e gönderilmesinde, birçok Kumpanya çalışanı gibi onun da bir hastalığa tutularak geri gelemeyeceği gibi bir düşüncenin olması da olasıdır. Tiranlık olgusuna karşı direnmek, Francis'in kimliğinin merkezinde yer alır. Bu yüzden çok geçmeden dikkatini Britanya tahtındaki yolsuzluklardan Kumpanya'nın kötü yönetimine çevirmiştir. Bengal'e varışından sadece bir ay sonra, Kasım 1774'de Francis arkadaşı John Bourke'a şöyle ya-

¹ Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.29.

zıyordu: “Yolsuzluk artık ağacın gövdesiyle ya da birkaç ana dalıyla sınırlı değil; her sürgün, her dal kokuşmuş durumda.”²

Düelloocuların her ikisi de kendi açılarından haklıydı. Hastings, uyguladığı politikaların Francis tarafından devamlı eleştirilmesini, bir vali olarak kendi otoritesine karşı çıkış olarak görüyor ve bunların artık tahammül edilemez bir seviyeye ulaştığına inanıyordu. Bunun aksine, Francis ise Hastings'i Kumpanya'nın kurumsallaşmış yolsuzluğunun kişileşmiş hali olarak görüyordu. Hastings'in hatası otoriter zorbalığından kaynaklanıyorken, Francis'in zayıf yanı da kamusal erdemi kindarlık olarak anlayan üstünlük duygusuydu. Kendi arkadaşları bile Francis'i “şöhretli kibrinden” dolayı uyarışlardı —o kadar ki Kalküta'da hemen adı “Kral Francis'e” çıkmıştı. Yaklaşık altı yıllık hiç bitmeyen ağız dalaşından sonra Hastings, 14 Ağustos 1780'de konuyu rakibinin karakterine getirdi ve onu “doğruluk ve onur yoksunu” olarak niteledi. Francis'in Hastings'e bir düelloda karşı çıkmak dışında bir seçeneği kalmamıştı. İlkeler ve çıkarlar arasındaki uzun süren savaş doruk noktasına ulaşmıştı. Üç gün sonra, sabah saat 5.30-6.00 sularında ikisi Belvedere'nin batı köşesinde, “fela-ket ağaçları” olarak bilinen ağaç kümelerinin altında buluştular. İkisi de daha önce hiç düello yapmamıştı ve Francis muhtemelen hayatında daha önce hiç tabanca kullanmamıştı. Birbirlerine 14 adım mesafede durdular ve biraz oyalandıktan sonra Francis ateş etti ama ıskaladı. Saniyeler sonra Hastings ateş etti ve Francis'i omzundan vurdu. Yara, hayati tehlikeye yol açacak cinsten değildi ama Francis'in Hastings'le olan ihtilafına bir son verdi. Francis olaydan bir sene sonra intikam yemini etmiş acılı bir adam olarak İngiltere'ye geri döndü.

Belvedere düellosu, uzlaşamayan iki insan arasındaki tuhaf bir çatışmadan ibaret değildir. Düello aynı zamanda Kumpanya'nın idaresi için, bir anonim şirkete uzun zamandır yerleşmiş bulunan ticari zorunluluklarla Britanya İmparatorluğu devletinin giderek yükselen çıkarları arasında kökleri çok derinde olan çatışmanın açığa çıkmış halidir. Açıkçası düello, North'un etkin sorumluluk dağıtarak Kumpanya'nın faaliyetlerine bir düzen getirmeyi amaç-

2 Joseph Parkes ve Herman Merivale, *Memoirs of Sir Philip Francis*, London: Longman, Green & Co., 1867, II, s.18.

layan Düzenleyici Yasa'nın başarısızlığının ortaya çıkmasıdır. 15 yılı aşkın bir süredir, devlet ve şirket arasında Kumpanya'nın gücünün ve özerkliğinin o zamana kadar görülmemiş bir biçimde sınırlanması konusunda yeni bir pazarlık vardı. Bu mücadele içinde değişmeden kalan tek şey ise, Kumpanya'nın 1770'lerde ilk defa soruşturulmasını mümkün kılan etiğe bağlılık ilkesiydi. Nihayetinde Edmund Burke'ün tüm dünyanın gözü önünde Hastings'e görevi kötüye kullanma suçlaması yaparken sorduğu soru şuydu: Kumpanya ve idarecileri adaletle teslim edilebilir mi?

Daha Fazla Para Gönderin

Hastings, Bengal Valisi olarak 1772'de göreve geldiğinde esas amacı düzeni sağlamak ve Kumpanya'nın faaliyetlerini daha kârlı hale getirmektir. Yolsuzluk ve askeri harcama döngüsü, divan hakkı şeklindeki talihli bir olguyu mali bir yüke dönüştürmüştü. Toprak vergisi gelirleri, divan hakkından kaynaklanan gelirlerin içinde aslan payını oluşturuyordu. Hastings, Clive'in "ikili sistem" rüyasını sona erdirmek için hemen harekete geçerek hazineyi Mürşidabad'tan Kalküta'ya taşıdı. Daha sonraysa gelirleri arttırmak için ilk olarak gelir toplama görevini beş yıllığına mültezimlere bıraktı, bunun devamındaysa bu uygulamanın yerine bir dizi yıllık açık arttırma usulünü uygulamaya koydu.

Hastings'in vergi sistemini ticarileştirmesi, başlarda hisse sahiplerine kazanç sağlamış ve 1772-1776 arası dönemde gelirler yaklaşık yüzde 20 artmıştı.³ Ama bundan sonra toplanan vergi miktarı bir kez daha yavaş yavaş azaldı ve zorla vergi toplama vakaları artış gösterdi. Daha da genişlemiş olan ekonomik yapı içinde Hastings, kurum dışı, kişisel olarak yürütülen ticarete yönelik eskiden beri süregelen yasakları sert bir biçimde uyguladı. Clive'in başarısız Ticaret Topluluğu girişiminden ders çıkararak gelirleri daha fazla arttırabilmek için afyon, tuz ve güherçile üzerinde özel değil kurumsal tekel kurdu. Hastings'in afyona konan tekele ilişkin yaklaşımıysa, "zararlı lüks tüketim maddelerinin" dikkatlice düzenlenmesi ve bunların ticaretine sadece "dış ticaret amacıyla" izin verilmesi gerektiği yönündeydi.

³ Dutt, *The Economic History of India*, s.69.

Böylelikle 1773 yılında Hastings, Kumpanya Konseyi'ni Patna'da sahip olduğu afyon ayrıcalığından mahrum bıraktı. Bunun yerine Kumpanya'ya tüm afyonu satın alma hakkı tanındı, bunun işleyişi ise Hastings'ten bunu kiralayan her bir yüklenicinin işi kendi adına yürütmesi şeklindeydi. Chandra Prakash Sinha'ya göre "köylülerin kendi iradeleri dışında afyon üretmesi ve karşılığında da herhangi bir sebep olmaksızın düşük ücretler alması için her türlü baskı ve zorlama" kullanılmıştı."⁴ Kumpanya bu işi devralmadan önce, afyon *seer* başına 3 rupiden satılıyordu. Köylüler ürettikleri afyonu aracıya satmaya zorlanıyordu. Köylülere verilen fiyat çok geçmeden bir ya da iki ruپیye düşmüştü. Ama öte yandan, ortalama açık arttırma fiyatı *seer* başına 6 ruپیydi ki bu Kumpanya için azımsanmayacak bir kâr anlamına geliyordu. Francis, bu tekel uygulamasının Bihar'da geniş çapta yoksulluk ve nüfus azalmasına neden olduğundan şikâyet ettiğinde; Hastings afyon iltizamını Francis'in arkadaşı John Mackenzie'ye devrederek eleştirileri susturdu. Elbete Mackenzie'nin sözleşmesi diğerlerinden daha iyi değildi, 1777'de bir grup köylü geniş bir alanda ekili mısırın zorla söktürölüp yerine afyon diktirildiğinden şikâyet ediyordu.⁵

Hastings, ilk olarak Kumpanya tekeli kurup sonra da üretimin açık arttırmayla yüklenicilere kiralanmasına dayanan benzer bir uygulamayı tuz için de getirdi. Fakat kötü yönetim yüzünden Kumpanya'nın gelirleri gerçekte düştü ve 1780'de Hastings doğrudan Kumpanya yönetimi sistemini benimsedi. Artık tüm tuz, Kumpanya memurlarına sabit bir fiyat üzerinden satılmak zorundaydı, daha sonra bu memurlar bunu toptancılara satıyordu. Üreticilere yapılan ödemeyi mümkün olduğunca düşük tutup toptancılara yüksek fiyat verme uygulaması, Kumpanya gelirlerini uygulamanın ilk yılında yaklaşık 3 milyon ruپی arttırdı, 1784'e gelindiğindeyse toplam artış 6 milyon ruپیye bulmuştu.⁶ Bu sistem, Britanya yönetiminin sona erdiği 1947 yılına kadar neredeyse hiç değişmeden kalacaktır.

4 Chandra Prakash N. Sinha, *From Decline to Destruction: Agriculture in Bihar during Early British Rule*, New Delhi: Manohar, 1997, s.2.

5 Bakınız, Brian Inglis, *The Opium War*, London: Hodder & Stoughton, 1976, s.26.

6 Bakınız, Roy Moxham, *The Great Hedge of India*, London: Constable, 2001, s.45.

Hastings için Kumpanya yöneticilerinin nakit para isteklerini karşılayacak son bir kaynak da Kumpanya'nın özel ordusunu bir baskı gücü olarak kullanarak Bengal'in dışına yönlendirmektir. Buna yönelik ilk eylemi Babür İmparatoruna verilen yıllık 2,6 milyon rupilik vergiyi iptal etmek oldu. Bunu Bengal'in batı komşusu Awadh'la yapılan bir dizi anlaşma izledi. Hastings ilk önce Allahabad ve Kora eyaletlerini 5 milyon rupi karşılığında kendine bağladı ve daha sonra da Kumpanya askerlerini 50 milyon rupiye kiralayarak Awadh'ın Rohilkhand'ı ilhak etmesine yardım etti. Yani Hastings toplamda, çok ihtiyaç duyulan 5,5 milyon poundluk meblağı toprak takası ve paralı asker değişimi ile kazanmış oldu. 1775 yılındaysa Hastings, Varanasi'nin (Benares) denetimi ele geçirdi. Bunun Kumpanya için anlamı, –“Kumpanya için değerli bir kazanç” diye yöneticilere yazıyordu– yılda çeyrek milyon pound değerinde yeni bir gelir kalemiydi. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın bir parçası olarak Fransa ile 1778'de savaş durumu baş gösterince, Hastings bir dizi ek ödeme çıkarak Varanasi'ye daha fazla baskı uygulamaya başladı.

Hastings'in dur durak bilmeyen nakit para elde etme tutkusunu fazlasıyla içler acısı insani felaketlere yol açtı. Bu felaketin büyük bir kısmı kendisine yöneltilen görevi kötüye kullanma suçlamasında da dile getirildi. Hastings'in hiçbir surette zalim bir yönetici olduğu söylenemez ama kendisi, Macaulay'ın 1840 tarihli makalesinde çok iyi bir biçimde ortaya koyduğu gibi çok temel bir ikileme karşı karşıyaydı. Esasında Kumpanya yöneticileri Hastings'ten aynı anda hem Bengal'in mali başarımını hem de Kumpanya'nın etik standartlarını arttırmasını istiyorlardı. Macaulay'a göre yöneticilerin mantığı şuydu: “Kibarca yönet ve daha çok para gönder; hukuku sıkı bir şekilde uygula, komşu güçlere karşı ılımlı ol ve daha çok para gönder.”⁷ İş bitirici bir yönetici olan Hastings, “ya ahlaki söylemleri ya da çalışanlarının parayla ilgili taleplerinden birini kesinlikle umursamaması gerektiğinin” farkındaydı. Hastings en güvenli yolu takip ederek “vaazlara kulaklarını tıkayıp rupi bulmaya” karar vermişti.⁸

7 Thomas Babington Macaulay, *Hastings*, New York: Chautauqua Press, 1886, s.39.

8 Age., s.40.

Esas Adaletsizlik

Hastings'in mali yönetiminin umutsuz bir havası vardı. Buna bir de Düzenleyici Yasa ile uygulamaya konan köklü yönetim değişikliği eklendiğinde, olayların doruk noktası Belvedere'de yaşanmıştı. Geleneksel olarak, Kumpanya'nın her bir yönetim birimindeki valisi en yüksek iktidara sahipti ve kendisine genellikle kararlarını karşılıklı mutabakata dayalı olarak alan bir konsey yardım ediyordu. Yeni Yasa bu geleneği tersine çevirerek çoğunluk oyuyla karar alan beş kişilik bir konsey getirdi. Konsey üyelerinin beşi görünüşte kamusal çıkarı temsil etmeleri için Parlamento tarafından atanıyordu. Parlamento tarafından atanan konsey üyelerinin üçü –General John Clavering, Philip Francis ve George Monson– Ekim 1774'de Kalküta'ya, neredeyse, varır varmaz gerilim tırmanmıştır. Karaya ayak bastıklarında bekledikleri 21 pare top atışının yerine Hastings, ateşlenmek üzere sadece 17 top ayarlamıştır. Dahası Hastings gelenleri karşılama zahmetine kendisi girmemiş ve sonraki gün bir araya geldiklerinde kendisinden beklenen resmiyeti yerine getirmemişti. “Elbette,” diye yazıyordu yeni konsey üyesi Philip Francis'in sekreteri Alexander Macrabie “Mr. Hastings fırfırlı bir gömlek giymeliydi.” Görünüşte önemsiz gibi olan protokol meselesinin altında aslında Kumpanya'yı Bengal'de denetimi altına almak için büyük bir mücadele yatıyordu.

Clavering, Monson ve Francis'i daha başından itibaren; yeni atanan konsey üyelerine bile soruşturmalarını sona erdirmeleri karşılığında rüşvet vermeyi deneyecek kadar alçalıp yolsuzluğa batmış olduğuna inandıkları Hastings'i görevden almanın bir çaresini aramıştır. İlk büyük çatışma 1775 yılında ortaya çıktı. Francis, Clavering ve Monson, Raca Nandakumar'ın Hastings'e yönelttiği yolsuzluk suçlamalarına arka çıktılar. Nevvablara bağlı Hugli eski valisi olan Nandakumar 1770'ler Bengali'nin en güçlü yerel aristokrati ve Hastings'in azılı düşmanıydı. Ne var ki Francis hizbi, Hastings'in kendini koruma yeteneğini hafife aldı. Hastings, daha önceki yıllarda Nandakumar hakkında ortaya atılan bir dolandırıcılık vakasını yeniden gündeme taşıyarak onu, yeni kurulan Yüksek Mahkeme'ye dava etmiş ve Hastings'in

müttefik olan Elijah Impey de Nandakumar'ı İngiliz Yasaları uyarınca suçlu bularak ölüme mahkûm etmiştir. Hastings'in biyografisinin yazarı olan Jeremy Bernstein'in de ifade ettiği gibi "Nandakumar'ın idam edilmesinin hukuksal bir cinayet olduğu kesindir."⁹ Olayın vahşet boyutu bir yana, daha önce 1757'de Amir Chand'la anlaşma imzalanması sırasında Clive'in meşhur sahtekârlığı bir emsal oluşturmuştur: Clive, Nandakumar'ı ipe götürecek bir suçtan dolayı asil ilân edilip alkışlanmıştır.

İlk başlarda gözü korkan parlamento hizbi, Hastings'in Londra temsilcisinin istifasını sunduğu haberi Kalküta'ya ulaştığında tavır değiştirerek Haziran 1777'de Hastings'i yerinden etmeye çabalamıştır. Clavering vakit kaybetmeden kendini yeni Genel Vali ilân etmiştir. Hastings ise istifa ettiğini reddederek ödün vermemiş ve Yüksek Mahkeme'ye başvurmuş, Mahkeme ise yine Hastings'in tarafını tutmuştur. Böylelikle galip gelen Hastings oldu ve bundan hemen sonra Clavering'in ölümü, Francis'i yalnız bırakmıştı. Eylül 1777'de Kumpanya'nın Bengal'deki yönetimi aleyhine Başbakan Lord North'a yazdığı mektubunda Francis, Kumpanya'nın "Devletin ve tüccarın kişiliklerini birleştirmek ve ilkinin iktidarını ikincinin yararına kullanmak şeklindeki temel ilkesini" adalete aykırı bir biçimde gerçekleştirdiğini belirtiyordu. Francis açısından tek çözüm yolu "yönetimin tüccar bir grubun elinde devam etmemesini" sağlamaktı.¹⁰ Bengal Konseyi'nde Francis azınlıktaydı ve konumunu ciddi bir biçimde zayıflamış gördüğü için Marathas'la bir savaş ihtimali belirttiği anda Hastings ile uzlaşmaya vardı. Fakat bu iki uzlaşmaz karakter arasındaki barış uzun süremezdi ve sonuç zaten 1780 yazında Belvedere'deki düelloya kadar varacaktı.

Francis'in İngiltere'ye dönüşüyle birlikte, Hastings işleri dileği gibi idare etmesi için artık *beyaz bir sayfaya* sahipti. Mart 1781'de afyon sözleşmesini son derece düşük bir fiyattan kendisinin patronu ve aynı zamanda Kumpanya yönetim kurulu başkanı Laurence Sullivan'ın oğlu olan Stephen Sullivan'a bıraktı. Genç

9 Jeremy Bernstein, *Dawning of the Raj: The Life and Trials of Warren Hastings*, London: Aurum Press, 2000, s.83.

10 Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, London: Orient Longman, 1982, s.148.

Sullivan elde ettiği sözleşmeyi hemen John Benn'e 350.000 rupiye (40 bin pound) sattı, Benn ise bunun üzerine 150 bin rupi kâr koyarak William Young'a sattı.¹¹ En iyi kâr elde etme yolu olarak gördüğü bu işleyişi afyon üretiminde yoluna koyan Hanstings, daha sonra Çin'e daha fazla afyon satışının yollarını aramaya başladı. *Nonsuch* ve *Betsy* isimli iki gemiye 2.450 sandık dolusu afyon yükleyerek, bunları gizlice Çin'e yolladı. Londra'daki yöneticiler bu kaçamağı duyduklarında dehşete düştüler ve Hastings'e kesin bir dille "böyle el altından yapılan ticaretin Kumpanya'ya yakışmayacağı" ve "bu yüzden Şirket hesaplarından daha fazla afyon gönderiminin kesin olarak" yasaklandığını bildirdiler.¹² Daha sonra, Hastings Ocak 1782'de eski müttefiki Awadh'a yönelerek, yaklaşık 2 milyon poundluk hazineye sahip olduğu söylenen kraliyet ailesi kadınlarından (*begüm*) para sızdırmak için bu zayıf Nevvabı kullandı. İddiaya göre kraliyet ailesi kadınlarını bir yıllığına hapsedirip ve iddiaya göre harem ağalarına da işkence ettiren Hastings'in adamları 5.500 poundla sıvışmışlardır.

Kumpanya bir kez daha yolsuzluk, çatışma ve perişanlığın dibine batmış gözüküyordu. 1769'da Mysore Sultanı Haydar Ali'nin Madras'a saldırıp Bengal Balonu'nu patlatmasının üzerinden çok geçmemişti. 1780 Temmuz'undayla Ali, Kumpanya'ya bağlı güçleri Polilur'da ezerek Carnatic'i işgal etti. Kuraklık da 1781 ve 1782 yıllarında Bengal'i vurdu ve tüm bunların sonunda Kumpanya'nın arazi geliri sisteminin zorbalıklarına karşı bir isyan patlak verdi. 1782 Temmuz'unda köylüler Kumpanya'nın bölge temsilcisi olan Debi Singh'in baskılarına karşı yardım talebiyle Dinajpur'dan Kalküta'ya geldiler. *Ryot*'lar; ödeme güçlerini aşan vergilerden muafiyet, resmi olmayan tahsilatların kaldırılması, vergi borçlarına karşılık mallarının zorla satılmasına bir son verilmesi ve Kumpanya temsilcilerinin uyguladığı şiddetten kaynaklanan zararın tazmin edilmesini talep ediyorlardı. Fakat Kumpanya, bu istekleri "anlamsız" ve "düzmece" oldukları gerekçesiyle reddetti. Kasım ayıyla birlikte *ryot*lar, kiralarnı ödemeyi reddettiler ve Ocak ayına gelindiğinde Dinajpur ve Rangpur'da büyük çaplı

11 S.J. Marshall, *The Impeachment of Warren Hastings*, Oxford: Oxford University Press, 1965, s.169.

12 Brian Inglis, *The Opium War*, London: Hodder & Stoughton, 1976, s.30.

bir isyan başladı.¹³ Köylülerin öfkesine, Şah Munju ve Şah Musa önderliğinde *sannyasin*lerin kutsal savaşı da eklendi. Ne var ki bu isyan Kumpanya birlikleri tarafından hemen bastırıldı. Bu sefer de Hastings'in bitmek bilmeyen haraçlarını ödeyemeyen, komşu Awadh yöresindeki "açık kafeslerde hapis tutulanlar" ayaklandılar. Bu da kolayca bastırıldı ve isyanı 1770 felaketi kadar büyük çapta olmasa da 1784 yılında çok kötü bir kuraklık izledi.

Bankim Chandra Chattopadhyaya çığır açan romanı *Anadamath*'ı Hastings zamanında Kumpanya'ya karşı girilen *sannyasin* isyanları üzerinde kurgulanmıştır. Mahatma Satya, Mahendra Bhavan ve Kalyani'nin çevresinde dönen hikâyede, isyancıların şarkısı "Bande Matarm" (Ana'ya Övgü) milli marş olarak sunulur. Romanın en çarpıcı yanı, ana karakterlerin Hindistan'ın Britanya'dan kurtulmasının tek yolu olarak silahlı isyana yaptıkları vurgudur. Nitekim bu, Bengal devrimci hareketinin yirminci yüzyılın başlarında benimseyeceği stratejidir. Romanda Bhavan, Mahendra'yı ayaklanmanın zorunlu olduğuna ikna etmeye çalışır: "Britanyalılar zenginliğimizi Kalküta'dan kendi hazinelerine gönderiyorlar ve buradan da zenginliğimiz İngiltere'ye gidiyor. ... tamamıyla silahlı bir güçle Britanyalıları dışarı atana kadar Hindistan için kurtuluş umudu yok."¹⁴

Hastings'in 1785 Şubatı'nda Kalküta'yı terk edip İngiltere'ye kesin dönüş yaptığı sıralarda, Marathas ile barış imzalanmış, Haydar Ali ölmüş ve Madras, Kumpanya tarafından geri alınmıştı. Ama Hastings'in İngiltere'deki ünü çoktan yerle bir olmuştu. Bu durumu William Cowper, 1782'de yazdığı "Sitem" başlıklı şiirinde ifade eder. Hastings'le kısa bir süre okul arkadaşı olan Cowper şiirinde Hastings'e oldukça kişisel bir "ayar" çeker:

Namuslu bir özgürlüğün memelerinden emmene rağmen
Fethedilen Doğu'ya köleliği taşıdın
Alaşağı ettin de Hindistan'ın korkuyla hizmet edilen tiranlarını
Yerine daha büyük bir tiran olarak kendini mi koydun?
Oralara silahlı ve aç olarak gidip

13 Bakınız, Narahari Kaviraj, *A Peasant Uprising in Bengal-1783*, New Delhi: People's Publishing House, 1972.

14 Bankim Chandra Chatterji, *Anadamath*, New Delhi: Orient Paperbacks, 2000, s.40.

Moğolların zengin damarlarından beslenip
Tok olarak döndün
Zenginliğiyle muktedir büyük bir despot
Yoksa bunu yağma ve dalavereyle mi elde etti?
Asyalı kurnazlığıyla doludur kafaları
Fakat hem senin hem kendilerinin erdemleri geride bırakılmıştır;
Ve ruhlarını satarak memlekete para getirdiler,
Yoksa baştan çıkarıp da fakirleri kendilerini onlara satsınlar
diye mi?¹⁵

Berattaki Isırık

1772'deki çöküşten sonra, Londra'da hükümet tarafından 1,4 milyon poundluk bir kredi sağlanarak Kumpanya yöneticilerine mali özgürlüklerini yeniden kazanma ayrıcalığı tanındı. Ne var ki İngiltere'ye kadar ulaşan Bengal Konseyi'nde bir iç savaş yaşandığı iddiası mali özgürlüklerin yeniden kazanılması hedefine ulaşılmasını sekteye uğratmıştır. Nandakumar'ın hukuk cinayeti ve bunun Konsey'deki iç bölünmelere yansımaları yüzünden yöneticiler Hastings'i 1776 yazında geri çağırmaya karar verdilerse de Kumpanya'nın hissedarlar toplantısında bu karar kabul görmedi. Fakat Hastings'in Londra'daki temsilcisi bu durumu, Hastings'in istifasını iyi koşulların sağlanmasına yönelik bir girişim olarak sundu. Temsilcinin bu girişimi yöneticiler tarafından kabul edildi. Elbette Hastings makamından ayrılmış olduğunu ertesi yıl duyduğunda yerinden kıpırdamayı reddetti. Hastings'in bu tavrı, devlete Genel Vali'yi geri çağırma hakkı tanıyan Düzenleyici Yasa'nın aslında uygulamada başarısız olduğunu ortaya çıkarmıştı ve dolayısıyla da Hastings'in bu inadı Londra'daki havayı daha da kızıştırdı. Kral III. George Hastings'in kovulması gerektiğini talep ederken kimileri de onun görevi kötüye kullanma suçlamasıyla yargılanmasından bahsediyordu. Tam o sırada Amerika'daki savaşın başlaması Hindistan'daki olayların seyrini değiştirdi. Bu zaman zarfında Kumpanya 1776 yılında borçlarını temizlemeyi başarabildi ve kâr payını yüzde 6'dan yüzde 8'e çıkarabildi.

¹⁵ William Cowper, "Expostulation," *The Poetical Works of William Cowper*, içinde Oxford: Oxford University Press, 1913, s.51.

Haydar Ali'nin Camatic'i istila ettiği haberleri 1781 Nisan'ında Londra'ya ulaştığında bu olumlu hava hemen tersine döndü. O sıralarda Kumpanya, Lord North'un savaş hazırlığında olan yönetimiyle kendi imtiyaz beratının yenilenmesine dair görüşmelerin tam ortasıydı ve son gelişmeler, Kumpanya'nın aciz durumunu çarpıcı biçimde ortaya koyarak hükümetin elini güçlendiriyordu. North, Kumpanya'nın net kârının dörtte üçünün, yüzde 8'lik kâr payı ödemeleri için gerekli olan yıllık 600.000 poundu bulan tutarın ödenmesine tahsis edilmesini talep ediyordu. Whig muhalefetini temsilen konuşan Edmund Burke, bu talebin "en müsrif ve en edepsiz suiistimali gerçekleştirmek için Kumpanya'nın soyulmasına yönelik utanmaz ve zorbaca bir girişimden" başka bir şey olmadığını iddia ederek Kumpanya'yı savunmayı girişti.¹⁶ Ne var ki Kumpanya, imtiyaz beratından umutlu değildi ve on yıllık bir tekel hakkı karşılığında hem 400.000 pound peşin olarak ödemeyi hem de gelecek olan kârının dörtte üçünü ödemeyi kabul etti. Şubat ayında Burke, Bengal'deki adalet sistemini soruşturan Parlamento Soruşturma Komisyonu'na atandı. Bundan iki ay sonra da, İskoçyalı seçkinlerin yükselen yıldızı, 39 yaşındaki Henry Dundas, Carnatic olayına ilişkin kurulan koştur bir Gizli Komite'nin başına getirildi. Aynen 1773 yılında olduğu gibi, Kumpanya iki koldan bir parlamento saldırısıyla karşı karşıyaydı. Bundan sonraki iki yıl boyunca, bu çifte soruşturma sürecinde Parlamento'ya 17 rapor sunulacak ve Kumpanya'nın devlete olan bağımlılığının temelleri atılacaktır. Siyasal açıdan birbirlerinin muhalifi olsalar da Burke ve Dundas, sorunların kaynağı konusunda benzer çözümlemelere sahipti. Farklılaştıkları nokta hangi kurumun daha üstün olmasına ilişkindi. Dundas açısından Taç'ın esas yönlendirici olması gerekirken, Burke için Kumpanya Parlamento'ya karşı sorumlu olmalıydı. Britanya, Amerika'nın kaybına rıza göstermek zorunda kaldıkça Westminster'da giderek artan siyasal istikrarsızlık işleri daha da karmaşık hale getiriyordu. North en sonunda 1782 Mart'ında yönetimden düştü, bunu kısa ömürlü üç yönetim takip etti ve sonra da Dundas'ın reform görüşünü takip eden Genç Pitt Aralık 1784'te işbaşına geçti.

¹⁶ *Gentleman's Magazine*, 1782, s.469.

Dundas için sorunun temelinde, Kumpanya'nın kronikleşen ticari kaygılarla artık hareket edemeyişi ve askeri fetihlerin cazibesinden kaçınması yatıyordu. Parlamento'da yaptığı konuşmada Dundas, "Her bir Kumpanya çalışanının hayatının birinci amacının, Kumpanya'nın inançlı birer vekilharcı olduklarını kanıtlamak olduğunu ve bu kişilerin kendilerini birer İskender ya da Alemgir Şah gibi görecektir, ülke için ticaret yerine çılgın askeri sömürüleri tercih etmeye haklarının olmadığını," ifade ediyordu.¹⁷ Parlamento'nun Kumpanya üzerindeki otoritesini göstermek için Dundas Kumpanya'nın Hindistan'daki üç valisini de -Madras'ta Rumbold, Bombay'da Hornby ve Kalküta'da Hastings- disiplin altına almaya çalıştı. Rumbold yolsuzluklarıyla anılıyordu, hatta pek çokları Haydar Ali'nin Madras'a saldırılarının püskürtülemeyişini bu yolsuzluklara bağlıyordu. Rumbold 1774 seçimlerinde Shaftesbury temsilciliğini bir oy için 20 gine karşılığında satın alıp Hindistan'a Madras Valisi olarak geri döndü. 1778-1780 yılları arasında buradaki görevi sırasında kendisinin 600.000 poundu cebine indirdiği söylenir.

Esas hedef ise Hastings'ti. 1782'de Dundas, Hastings'in "ulusun haysiyetine ve ulusal politikalara aykırı hareket ederek Hindistan'da büyük felaketlere ve Doğu Hindistan Kumpanyası'na da büyük maliyetlere yol açtığını" iddia eden bir kararı Parlamento'ya sundu. Parlamento bu karar onayladı ve Hastings'in yurda geri çağırılmasına yönelik bir başka oylama daha yaptı. Kumpanya hissedarları, aynen 1776 yılında yöneticilerin yurda geri çağırılmasını geri çevirmelerinde olduğu gibi 428'e karşı 75 oyla bu karar reddetti. Önde gelen bir hissedarın da ifade ettiği gibi bu durum, "Kumpanya'nın berattan kaynaklanan imtiyazlarının kemirilmesi için tasarlanmış tezgâhın" bir başka örneği idi.¹⁸ Hissedarlara öfkelenen Dundas ertesi bahar döneminde, Kumpanya hissedarlarını "parlamentonun sağduyusuna" saygı göstermeye zorlayan tam teşekküllü bir yasa tasarısı sundu. Fakat bunun oylanmasına dokuz gün kala Dundas'ın da içinde olduğu kısa ömürlü Shelburne koalisyon hükümeti çöktü. Bu hükümeti, birbirine bağımlı

17 Michael Fry, *The Dundas Despotism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992, s.114.

18 Johnstone, *Gentleman's Magazine*, Kasım 1782, s.548.

düşmanlar olan Lord North ve Charles James Fox'un ittifakıyla kurulan dokuz aylık sıra dışı bir hükümet izledi. Doğu Hindistan Kumpanyası açısından parlamentoda hamle üstünlüğü artık Dundas'tan Burke'e geçmişti.

Dur Durak Bilmeyen Şu Sömürü

1729 yılında Dublin'de doğan Edmund Burke, Fransız Devrimi sırasında *ancien regime*'i yürekten desteklemesinden dolayı genellikle modern muhafazakârlığın kurucusu olarak kabul edilir. *Reflections on the Revolution in France* [Fransa'daki Devrim Hakkında Düşünceler] adlı kitabı “insanların haklarına” karşı “mülkiyet hakları” için savaşıyan Avrupa'daki karşı devrimcilerin el kitabı olmuştur. Fakat Burke hiçbir zaman sınırlandırılmamış, mutlak bir monarşinin doğal destekçisi olmamıştır. Bundan ziyade, siyasal yaşamının çoğunu Whigler safında geçiren Burke, tiranlık ihtimalinin ortaya çıkmasının önlenmesi ve Görkemli Devrim'den itibaren sağlanan Taç ve Parlamento arasındaki dengenin idame ettirilmesinden yanaydı. Örneğin, 1779-1780'de halkın parasının kraliyet tarafından gelişigüzel harcanmasının önüne geçmek amacıyla bir “ekonomik reform” kampanyasına öncülük etmişti. Yine Burke, Britanya'nın 13 kolonisiyle olan mücadelesinde Amerikalılardan yana bir tavır sergilemiş ve kendi vatani olan İrlanda'da Katolikler'e karşı dini hoşgörünün arkasında durmuştur. Doğu Hindistan Kumpanyası'na karşı duruşu da kendi saygı ve görev felsefesiyle uyumludur. Kumpanya kendi imtiyaz beratında öngörülen şartları yerine getirdiğini gösterebildiği takdirde Burke onun özerk yapısını destekleyecektir. Ama bir baskı aracı haline geldiğine hükmettiği anda da buna karşı köktenci çözümler üretilmesi yönünde bastıracaktı.

Burke, Lord North tarafından yürütülen Kumpanya'nın düzenlenmesi çabalarına, bunları Kumpanya'ya tanınan imtiyazlara haksız bir müdahale olarak değerlendirerek başlangıçta karşı çıkmıştır. North'un Kumpanya'ya ilişkin siyasetine karşı çıkmak muhalefetteki Whigs'lerin siyasal duruşlarıyla da tutarlılık gösteriyordu. Ama tüm bunlar North'un 1782 yılında görevden ayrılmasıyla son buldu. Hindistan üzerine kendi kişisel gözlem-

leri daha da belirginleştğinde Burke'ün da tutumu değişmiştir. Güney Hindistan Madras'ta önde gelen Kumpanya idarecileri makamlarını yerel yöneticilere, özellikle de Arcot Nevvabı'na özel krediler tahsis ederek kötüye kullanıyorlar ve bu kredilerin geri ödenmesini garanti altına almak için de Tanjore'un istila edilmesini tetikliyorlardı. Burke'un yakın arkadaşı ve akrabası olan William Burke 1778'de Tanjore Raca'sının temsilcisi olmuştur. Bu iki Burke 1779'da ortaklaşa bir kitapçık yayınlamak için 3 milyon pounda ulaşan bu tiksindirici borç ilişkisini gözler önüne sermiştir. Doğu'da, Burke'ün Hindistan hakkındaki görüşleri Kalküta'dan dönüşünde birlikte çalıştıkları Philip Francis vasıtasıyla şekillenmiştir. Bu ikili 1783 yazında bir araya gelmiş ve büyük oranda Burke tarafından kaleme alınan ve politik ekonomi alanında bir şaheser sayılan Soruşturma Komisyonu'nun Dokuzuncu Raporu'nu yayınlamıştır.

Burke'a göre Düzenleyici Yasa'nın bu kadar başarısız olmasının nedeni "Yolsuzluk İzlerinin Takibinin" yapılamamış olması ve "herhangi bir rahatsızlığa ilişkin uygun çözümün" hayata geçirilmesi idi.¹⁹ Bengal Devrimi Britanya ile Hindistan arasında karşılıklı fayda sağlayan "ticari döngüyü" kırmıştı. Kelimelerini titizlikle seçen Burke, halihazırdaki türden bir mübadele modelini "bir ticaret değil, bir cinsel ilişki" olarak görüyordu. Bu ilişkide Hindistan, "bir milyon iki yüz bin pounda denk gelen üretiminin yıllık olarak yağmalanmasının cefasını çekiyordu." Yani aslında Hindistan "düzülüyordu."

Burke'ün öfkesi sadece Kumpanya'nın yaptığı devrimle Hindistanlı tacirlerin geleneksel haklarına zarar vermesine değil, aynı zamanda bu devrimle şirketin uzun vadeli çıkarlarının da zarar görmesineydi. Nihayetinde böylesine eşitsiz bir mübadeleye dayanan model kaçınılmaz olarak Bengal'in üretim kapasitesini düşürerek mali kaynakların temin edilmesi için giderek "gelişigüzel ve sıra dışı" önlemlerin alınmasını gerektirmişti. Harcamalar açısından bakıldığında da Kumpanya'nın "sonu gelmeyen Savaş Zinciri"ne dahil olması, Hastings'in ortaya çıkan açığı kapatabilmek için vergiler ve ticaret yoluyla topladığı miktarı

¹⁹ Ninth Report, Marshall, *Writings and Speeches of Burke*, V, s.222.

arttırmasını gerektirmişti. Aralık 1780'de Hastings, yöneticilerine açığın muazzam derecede olduğunu ve bir sonraki yıl "Yatırımlarının Tümüyle Askıya alınması" gerektiğini kesin bir dille ifade etmişti. Kumpanya'nın ticaret sistemi enkaz üzerine kuruluydu. Kumpanya'nın dört ayda bir düzenlenen mezarına satış için mal temin etmenin tek yolu, kendi özel ticaretleri için Bengal'den mal satın alan Doğu Hindistan'daki adamlara kendi özel işlerini yürütebilmeleri için bir alan açılmasına izin verilmesiydi. Bu, masraflar düştüğünde Kumpanya'ya herhangi bir kâr bırakma ihtimali olmayan bir ticaret rüyasıydı.

Bu sıra dışı çerçeve içerisinde [Burke'ün yazdığı üzere] Kumpanya tamamen alabora olmuş ve tüm ilişkileri tersine dönmüştü. Kendi hesabına ticaret yapan ve çalışanlarını acente olarak kullanan bir kurumsal yapıyken çalışanlar bir darbeye ticareti kendi ellerine almışlar, kendi sermayelerine, risklerine sahip olmuşlar ve bu sefer Kumpanya onlar için *kendi* mallarını *kendi* kârları için sattıkları bir temsilci ve acente haline gelmiştir.²⁰

Bu krizden çıkışın tek yolu Kumpanya'nın, "tamamen ticaret üzerine bina edilerek," herhangi bir adalet dağıtıcısı olarak kamusal sorumlulukları üstlenebilecekmiş gibi olan görüntüsüne bir son verilip yeniden inşa edilmesiydi.²¹ Dahası, Kumpanya yönetim sisteminin, Düzenleyici Yasa'nın öngördüğü geçici tedbirlerden ziyade esaslı biçimde yeniden yapılandırılması gerekiyordu. "Yönetim Kurulu'nun kayıtsızlığı, Bengal'deki yönetimin kötü işleyişine kısıtlayıcı davranmaktan ziyade, şikayetçi oldukları uygulamaların aslında daha da büyümesine ayak uydurmuş ve bunları doğal olarak hızlandırmış olmalıdır."²² Fox-North koalisyonunun oluşmasıyla birlikte Burke, vardığı sonuçları uygulamaya geçirebilme şansına sahip oldu. Bu noktada Burke'ün elini özellikle Kumpanya'nın sıkıntılı mali durumu güçlendirmiştir. Mart 1783'de yöneticiler Parlamento'ya, devletin "yüklerini hafifletmesi ve etkili bir yardım" için yalvaran rezil bir dilekçeyle başvurmuştur. Zaten sonbahara gelindiğindeyse Kumpanya'nın artık borçlarının arkasında duramayacağı yeterince açıktı.

²⁰ Age., s.236.

²¹ Age., s.269.

²² Age., s.291.

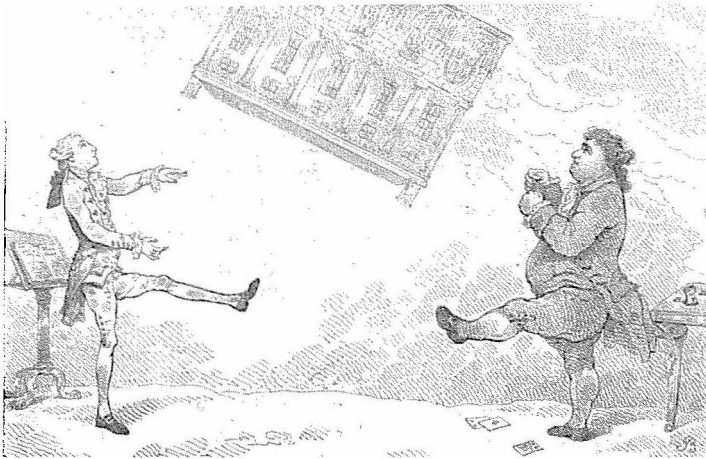
Kumpanya mali ve kurumsal olarak iflas etmişti. Bu, George tarafından bahşedilen “faaliyette bulunmaya” dair beratın açıkça delinmesi anlamına geliyordu. Tiran haline gelen hükümete meşru direnme hakkı şeklindeki zengin Whig geleneğinden beslenen Charles James Fox’a göre, ticari kurumların da aynen kralların olduğu gibi halka karşı sorumlulukları vardır. Kumpanya’nın imtiyazı sadece dokunulamaz hakların bahşedilmiş olduğu anlamına gelmiyordu imtiyaz ticari kurum ve halk arasında karşılıklı bir güven ilişkisinin ifadesiydi. “Şayet bu güven istismar edilirse,” diye vurgular Fox, “ve bunun nedenini de açıkça işlenen bir suç, cahillik ya da kötü yönetim oluştursa herhangi bir kişi de çıkıp artık güvenin kalmadığını ve başka kişilere güvenmemiz gerektiğini söylemez mi? Burke de benzer bir noktadan hareket ederek, “sağlanan her ticari ayrıcalığın, esasında en sıkı anlamıyla bir güven ilişkisi anlamına geldiğini ve bu güvenin diğer tüm güven ilişkilerinin esasını oluşturan türden bir ilişki,” olduğunu belirtir.²³ Burke şöyle bir söylem geliştirerek devam eder: “O halde Doğu Hindistan Kumpanyasını kime karşı hesap verebilir kılalım? Elbette Parlamento’ya karşı,” Fox tarafından hazırlanan Doğu Hindistan yasa tasarısı, Yöneticiler Kurulu’nun yerine parlamento tarafından atanan yedi müfettişten oluşan bir kurul getirerek bu hesap verilebilirliği hayata geçirmeyi amaçlamıştır. Esasında Kumpanya’nın başı vurulacaktı, hissedarlar şirketin kağıt üzerindeki sahipleri olarak kalacaktı ama sahip olduklarının yönetiminde söz söyleme ayrıcalıkları ortadan kalkacaktı.

Kumpanya’nın en eski yöneticilerinden olan Sir William James’in yasa tasarısını okuduğunda şoka girip öldüğü rivayet edilir. Kumpanya’nın hisseleri de durumdan zarar görmüş, yasa tasarısı haberiyle yüzde 13 değer kaybederek Kasım sonunda 120 pounda kadar gerilemişti.

Hindistan Yasa Tasarısı’nı Avam Kamarası önünde Aralık 1783’te sunan Burke, “İnsanlık tarafından, adalet tarafından ve dürüst siyasetin her türlü ilkesi tarafından bizden bir çözüm bulmamız isteniyor,” diyordu. Avam Kamarası’nda Kumpanya’ya karşı duyulan geniş çaptaki öfke, yasa tasarısının büyük bir

²³ Edmund Burke, *Speech to Parliament*, 1 December 1783.

çoğunlukla kabulüne yol açmıştır. Fakat Kumpanya'nın hemen pes etmeye niyeti yoktu: Kendisine bahşedilmiş ayrıcalıkların kutsallığından dem vurarak, yasa tasarısıyla Fox'un elinde nasıl bir güç toplayacağına karşı milleti uyararak ve Kral'ın Fox'a duyduğu kişisel nefrete oynayarak Kumpanya bir karşı propaganda saldırısına geçti. Fox'un Parlamento'daki önüne geçilemez ilerleyişine karşı James Sayer, Fox'u hicveden bir dizi karikatürler çizdi. Belki de bunlardan en başarılı olanı, 5 Aralık'ta yayınlanan "Carlo Han'ın Leadenhall Caddesi'ne Muzaffer Girişi" idi. Bu karikatürde "Büyük Babür" olarak betimlenen Fox, bir fil üzerinde oturmakta ve Başbakan Lord North'un yüzünü taşımaktadır. Fil, Edmund Burke tarafından çekilmektedir ve Burke de trompetinden Bengal haritası sarkan bir haberci kıyafeti giymiş biçimde çizilmiştir. Fox'un elinde Yunanca yazılmış "Kralların Kralı" pankartı vardır. Fox artık halkın adamı değildir, bir tiran olmuştur. Daha sonraları, bu içler acısı geriye dönüşü yansıtacak biçimde Lord North daha sonraları "Carlo Han hakkındaki bu başıboş saçmalıkların, ülkenin zayıf kesimini çok garip bir biçimde yanlış yönlendirdiğini," söyleyecektir.²⁴

Görsel 7.1: *Köse Billy ve Charley Karasakal Futbol Oynuyor*, Thomas Rowlandson, 1784.

²⁴ Bakınız, *History Today*, Haziran 2001, s.26.

Kamuoyu algısındaki bu değişiklik, Kral George'a koalisyonu vurması için bir bahane yaratmıştı. Kral, kendi hane işlerine karıştığı için Fox'tan nefret ediyordu ve Hindistan Yasa tasarısını kendisinden kurtulmak için mükemmel bir fırsat olarak görüyordu. Kralın parlamento işlerine karışamayacağına ilişkin yasal hükme rağmen George, bir şekilde Lordlar Kamarası'na tasarı için lehte oy kullanan kim olursa olsun kendisinin düşmanı olacağını haber verdi. Plan mükemmel işledi ve yasa tasarısı reddedildi. Görevlerinden ayrılmayan Fox ve North ise Avam Kamarası'ndaki açık zaferlerinden hemen birkaç gün sonra makam mühürlerini bırakmaya zorlandılar. Başbakanlığa Genç William Pitt getirildi ve Burke bir daha asla bir icra makamına gelemeydi. Doğu Hindistan Dairesi'nin denetimine ilişkin oynanan "Siyaset Futbolunda," Rowlandson tarafından "Köse Billy" lakabı takılan deneyimsiz Pitt, Fox'a –Charley Karasakal– karşı kozunu oynamıştı.

Yönet ve Denetle

Burke'ün başını koparma stratejisinin yerine, Pitt Kumpanya üzerinde devlet denetimini kurmak amacıyla çok daha üstü kapalı bir planı uygulamaya koydu. Mart 1784'de Parlamento dağıldı ve seçimlere gidildi. Ortaya çıkan yeni meclis tablosu Pitt'in işlerini daha kolay halledebilmesini sağladı. Whigler seçimlerde yenilmişti ve bu yenilgiyi Kumpanya Nevvablarının Pitt'in lehine geniş çapta rüşvet dağıtmasına bağlıyorlardı.

Pitt önceliği Kumpanya maliyesini istikrara kavuşturmaya verdi. Mart ayında, seçim tarihi açıklandıktan bir kaç gün sonra Doğu Hindistan Dairesi'nin kapısına icra memurları dayandı ve hükümete olan 100 bin poundluk borca karşılık Kumpanya'nın sahip olduğu eşyalara el koymak istediler. Ticaret gelirlerini artırmak ve mali piyasalardaki güveni yeniden sağlamak için yeni yollar bulunmak zorundaydı. Aynen 1773'te olduğu gibi hükümet çaya el attı. Adil olmayan bir vergi yükü getiren hâlâ yürürlükte olan Çay Yasası'nın yerine Pitt, çaydan alınan vergiyi yüzde 119'dan yüzde 12,5'e düşürdü ve ortaya çıkan devlet geliri kaybının yerine de garip bir Pencere Vergisi getirdi. Bu oldukça

parlak bir adımdı; yasal olarak satılan çayın fiyatı düşmüş, kaçakçılar piyasa dışına itilmiş ve böylelikle Kumpanya'nın 1784'de 2,5 milyon kilo olan çay ithalatı ertesi yıl 6,5 milyon kiloya çıkmıştı. Bundan sonra Pitt piyasalara odaklandı. Kumpanya bir kez daha gırtlığına kadar borca batmış, hissedarlarına kâr paylarını ödemekten aciz durumdaydı. Haziran 1784'de Kumpanya yönetim kurulu başkanı Nathaniel Smith Parlamento'dan geçici bir yardım istemiş ve şayet yakın bir zamanda kurtarma girişimleri başlamazsa Avrupa çapında bir başka mali krizle karşılaşabileceği konusunda uyarmıştı. Smith, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada kendisinin "şayet Hissedarlar Kurulu'na gidip kâr payı alamayacaklarını hissedarlara söylerse bunun sonuçlarına cevap verebilecek durumda" olmadığını belirtiyordu. Çok geçmeden haberler Hollanda'ya ulaşacak ve hükümete ne yapılması gerektiğini söylemeye ihtiyaç kalmayacaktır."²⁵ Hisselere yığılmayı önlemek için Pitt, Kumpanya'nın borçlanma kapasitesini yasal bir düzenlemeyle arttırarak hissedarlarına düzenli olarak yüzde 8 kâr payı ödemesini sağladı. Elbette bu önlem mali açıdan çok etkili oldu, sonuçta Kumpanya borç alarak kâr payı dağıtıyordu. Fakat durumu da istikrara kavuşturmaya yardımcı oldu.

Başarılarını taçlandırmak için Pitt, "Hindistan'da "Daha İyi bir Yönetim" başlıklı yasa tasarısını 6 Temmuz 1784'de Parlamento'ya sundu. Yakın arkadaşı Henry Dundas tarafından kaleme alınan tasarı, Kumpanya'nın sahip olduğu imtiyazın "kutsallığına" saygı duyuyordu. Fakat diğer yandan Whitehall'da, Kral tarafından atanan beş kişiden oluşan bir Denetim Kurulu oluşturuluyordu. Bu Kurul, Kumpanya'nın sahip olduğu topraklardaki sivil ve askeri işlere "gözetimde bulunmak, yönetmek ve denetlemek" için tam yetkiyle donatılmıştı. Buna ek olarak, hisse sahiplerinin yöneticiler tarafından alınan kararları veto etme hakkı kaldırıldı. Taç artık Kumpanya'nın herhangi bir idarecisini Hindistan'dan geri çağırma hakkına sahip oluyordu, böylelikle Hastings'in geçen on yılda Londra'ya yaşattığı problem çözülmüş oluyordu. Usta bir tarihçinin de belirttiği gibi bu "Bakanlığın, Yöneticiler Kurulu'nu kendine etkili bir biçimde bağlama niyetini başarılı bir biçimde

²⁵ *Gentleman's Magazine*, August 1784, s.702.

gizleyen, akıllıca ve çok da dürtüst olmayan" bir yasa tasarısıydı.²⁶ Pitt denetim kurmayı başarabildi çünkü Kumpanya'nın son tahlilde temel ilgisinin politik değil mali olduğunu anlamıştı. Son sözü söyleme yetkisini yöneticilere bırakarak ve kâr sahiplerini destekleyerek Kumpanya'yı başarılı bir şekilde devletin kucağına itti. Bir hükümet yetkilisinin gözlemlediği gibi, tasarının yasallaşmasından sonra Kumpanya yöneticileri "sadece birer kâtip" konumuna düşürülmüşlerdi.²⁷

Edmund Burke sadece bir seçimi kaybettiği için adalet arayışından vazgeçecek biri değildi. Burke'ün kafasını en çok kurcalayan olgu, "Kumpanya ve onun çalışanlarının Doğu'daki tüm tiranlık, hırsızlık ve insan türünün yıkımına varan uygulamalarının ülke içinde itibar görüp bundan memnun olunmasından" duyduğu endişeydi.²⁸ Gerçekten de Burke'ün yakın arkadaşları dahi onun Hindistan'ın "siyah primatları" için bu kadar kaygı duymasına bir anlam veremiyordu.²⁹ Yine Burke, Pitt siyasal olarak bu kadar üstün bir konumdayken Hindistan meselesini yakından izlemenin beyhude bir çaba olduğunun da farkındaydı. Konuya yönelik tutkusu Burke'ü ilk önce Arcot Nevvab'ının borç skandalına ve daha sonra da Hastings'in Bengal'i kötü yönetmesine odaklanmaya itecekti.

Sahtekârlığın En İnsafsız Bileşimi

Daha önce sözü edilen 1784 seçimlerinin şaşırtıcı olmayan sonuçlarından hareketle Burke, Doğu Hindistan parasının İngiltere siyasal hayatı üzerindeki yozlaştırıcı etkisinden rahatsızdı. Fox'un hazırladığı Hindistan Yasa Tasarısı, Hindistan'daki arazi ya da gelirlerin Britanya uyruklulara rehin olarak verilmesini açıkça yasaklıyor, hali hazırda var olan anlaşmaları da –Arcot Nevvabı'nın borçlarına karşılık olanlar gibi– hükümsüz ve geçersiz ilân ediyordu. Pitt'in Doğu Hindistan Yasası ise bunun tam tersine "vadesi dolmuş" Arcot borçları için bir birikim havuzu oluşturuyordu.

26 C.H. Philips, *The East India Company 1784-1834*, Manchester: Manchester University Press, 1940, s.34.

27 William Atkinson, age., s.34, n.1.

28 William Eden'e, 17 Mayıs 1784 tarihli mektup, Stanley Ayling, *Edmund Burke*, London: Cassell, 1988, s.162.

29 William Burke, Stanley Ayling, *Edmund Burke*, s.168.

Bunun miktarı yaklaşık 6.985.570 *star pagoda* idi ve günümüzün hesabıyla 267 milyon pounda denk geliyordu. Borç, 480 bin poundluk yıllık geri ödemeler şeklinde takvimlendirilmişti ve sürecin tümü yeni Denetim Kurulu tarafından takip ediliyordu. Şubat 1785'de Burke, "bakanların Hindistan'daki sahtekârların kirli işleriyle gizli anlaşma içinde olduklarını" ileri sürdü. Şöyle diyordu Burke: "Gelecek nesiller eylemlerimizin ardında yatan fikirlerimizi okuduklarında hayrete düşecekler zira yıllarca süren tahkikattan sonra varabildiğimiz sonuç Hindistan'dan işittiğimiz yeğâne şikayetin Kumpanya çalışanlarının önlerine çıkan fırsatlardan yeterince kazanç sağlayamadıkları ve oranın zenginliğini yeterince sömüremediği olduğudur."³⁰ Burke'ün duyduğu öfke, doğrudan doğruya kişisel olarak Benfield'e yöneldi, onu ve diğer tefeci çetesini "besinleri bir çırpıda yiyip Hindistan'ın bağırsaklarını tüketen zapt edilemez bağırsak kurtları" olarak tarif ediyordu. Fakat Burke'ün dört saat süren şaşalı konuşması Pitt ve Dundas'ı yerinden etmeyi başaramadı.

İmparatorluk makinesi devreye girdi ve 1804 yılına kadar, kayıt altına alınmış ilk borç tutarı ile birlikte oldukça büyük faiz ödemelerini de kapsayacak biçimde 3.658.432 pound ödendi. Ancak, hem Britanyalı hem de Hindistanlı Nevvab'a borç verenlerin 5,7 milyon poundluk sözde bir başka borcu hâlâ ödenmemiş olarak duruyordu. İddialar yumağını incelemek üzere müfettişlerden oluşan bir komisyon kuruldu. Hindistan'dan ayrıldıktan yıllar sonra bile kurumsal yolsuzluğun izini süren Philip Francis'in yorumu açtı:

Öne sürülen bu devasa boyuttaki iddia herhangi bir kimseyi Change Alley ve Lomard Caddesi'nin zengin sakinlerinin Hindistan'a o ülkenin prenslerine borç vermek gibi hayırlı bir iş için gitmiş oldukları sonucuna vardırabilir. Bundan kuşku duyuyorum. Carnatic Nevvabı'na tek bir İngiliz şilininin bile borç olarak verildiğine inanmıyorum. Eğer onlara verilen bir şey varsa bu, kendi sahip olduklarının dışından bir yerden temin edilmiştir.³¹

³⁰ Edmund Burke, *Speech in Parliament on the Nabob of Arcot's Debts*, 15 Şubat 1785.

³¹ Philip Francis, *Speech in Parliament on the Nabob of Arcot's Debts*, 7 Temmuz 1806.

Burke'ün ilk olarak ortaya attığı suçlamalar bundan sonraki 40 yıldan fazla bir süre boyunca komisyon üyelerinin yorucu ve gözlerden uzak çabalarının odak noktasını oluşturacaktır. 1830'da soruşturmalarını bitirdiklerinde, başlangıçta 5,7 milyon pound olan talepler 30,4 milyonun üzerine çıkmıştı, yani bugünkü değerlere göre 2 milyar pound gibi afallatıcı bir meblağa ulaşmıştı. O zamana kadar, hem Nevvab hem de ona sözde borç verenler uzun zaman önce öldükleri için, Kumpanya Carnatic'i kendi ticari imparatorluğuna katmıştı. Esasında çekişme hayalet bir eyalet ile para vampirlerinin soyundan gelenler arasında, Carnatic Ofisi'ndeki memurların hakemliğindeki bir savaştı. Hazırladıkları nihai raporda komisyon üyeleri, 1781 yılında Madras'taki İthalat Ambarı Bekçisi olan Gideon Firth'in kız kardeşi ve vasisi olan Hoxtonlu Maty Dendaretegui'ye 5.611 pound, 5 şilin ve 6 kuruş tazminat ödenmesine hükmetti. Ne var ki aynı komisyon üyeleri ilk borcu veren Vencunna Pundit'in torunu merhum Koondul Rom'un talep ettiği 1.167 star pagoda, 14 fanam ve 30 cash'i geri çevirmiştir. En sonunda borçların 2,4 milyon poundluk kısmının gerçek borç olduğu hükmüne varıldı; bu, talep edilen 30 milyon pound içinde oldukça cüzi bir kısımdı. Fakat aynı zamanda bu miktar, 5,7 milyon poundluk ilk hamlenin yaklaşık yarısıydı ve 1806 yılında toplam miktarın onda birinin ödeneceği beklentisinde olanların tahminlerinin çok yukarısındaydı. "Zaman ve mekânda donakalmış konulardaki karmakarışık ve kapsamlı soruşturmalarını" bitiren Carnatic Komisyonu üyeleri, "bir adli mercie sunulan en ahlaksız yolsuzluk ilişkilerini" başarıyla hallettikleri sonucuna vardılar.³² Aslında denetledikleri şey "üçüncü dünyanın" ortaya çıkan ilk borç krizinden başka bir şey değildi.

Coğrafi Ahlak

Arcot borçlarına yönelik başarısız saldırılarından sonra Burke, Madras'tan Bengal'e doğru yoğunlaşarak Hastings'in Plymouth'a varışından çok kısa bir süre sonra bir on yıl daha sürecek olan destansı bir görevi kötüye kullanma davası sürecini başlattı. Em-

³² *Twenty-sixth Report of the Commissioners for the Nabob of Arcot's Debts*, 1830, s.28.

rindeki hukuksal araçların zayıflığı, Kumpanya idarecilerini hesap vermeye çağırma konusunda Burke'ün işini güçleştiriyordu. Ya Burgoyne'nun 1773'te yapmış olduğu gibi sansür için çabalayabilirdi ya da devlet memurlarına yönelik uygulanan görevi kötüye kullanma suçlaması geleneğini yeniden canlandırmayı deneyebilirdi. Bunlardan hiçbirisi etkili hukuksal süreçler olarak düşünülemezdi. Görevi kötüye kullanma suçlamasında, örneğin, önce Avam Kamarası yöneltilecek suçlamaları oylayacak daha sonra Lordlar Kamarası yasama organı olmaktan çıkarak bir yargı makamı haline gelip bu suçlamaları yargılayacaktı. Böylesine bir süreçte ortaya çıkması muhtemel aksaklıklar yeterince açıktı. Kanıtlar ya da kanunlar değil, çoğunluk oylaması olaya karar verecekti ve davanın öneminden çok partilere duyulan sadakatin belirleyici olması muhtemeldi. Bundan başka, Macaulay'ın yıllar sonra tespit ettiği gibi "sıradan ceza davaları, kabul edilen iddialar hakkında ortaya bir şey koyamaz. Çok büyük bir çölde ufak bir sınır aşımı suçlaması pek bir şey ifade etmez."³³ Ne var ki ilk önceleri Burgoyne'nın Clive karşıtı tutumunda ve daha sonra da Burke'ün Hastings'e yönelik görevi kötüye kullanma suçlamasında temsil edilen siyasal adalet sisteminde geçerli olan şey konunun ötelenmesiydi. Hastings'in güçlü savunması, kendisinin masum olduğuna yönelik değil "Kumpanya'nın, kendi çıkarlarını batmaktan koruyacak sıra dışı araçlara ve bunları uygulayacak güçlü bir ele ihtiyaç olduğu" yönündeydi.³⁴ Böylesine bir durumda, adil bir yargılama –her iki taraf için de– neredeyse hemen hemen ortadan kalkmıştı.

Fakat görevi kötüye kullanma suçlaması Burke'ün kullanabileceği tek araçtı. Arkadaşı Philip Francis'e yazdığı bir mektupta Burke şunu belirtiyordu: "Benim işim Mr. Hastings'i neyin mahkûm edeceğini düşünmek değil (bunun uygulanabilir olmadığı hepimizce malum), bu işlerle uzun zamandır ilgilenen birkaç kişinin gözünde beni neyin aklayacağı ve haklı göstereceğidir."³⁵ Bu, Burke'ün ustaca hazırladığı bir dava özetidir. Böylelikle ileri sürdüğü savlara Avam Kamarası'nın katılmasını sağlamakla

33 Thomas Babington Macaulay, *Essay on Clive*, 1840.

34 Hastings Evidence, Marshall, *The Impeachment of Warren Hastings*, s.108.

35 Ayling, *Edmund Burke*, s.170.

kalmıyor, aynı zamanda birçoklarının artık çoktan kaybedilmiş bir konu olarak gördükleri davayı devam ettirebiliyordu. Esasında Pitt tüm süreci kolaylıkla tıkayabilirdi. Gerçekten de Burke Rohilla'ların bastırılması için Kumpanya birliklerinin kiraya verilmesinde suç ortağı olduğuna yönelik Hastings'e karşı ilk suçlamasını yaptığında, Pitt ezici çoğunlukla üstün gelmişti. Fakat -Dundas'ın ifadesiyle- hükümetin önde gelenleri aslında "kanıtların gücünden" dolayı Hastings'in adaletle yüzleşmesi gerektiğini kalben biliyordu.³⁶ Elbette Dundas, Hastings'in 1782'de geri çağırılmasına yönelik parlamento içi mücadelenin önderliğini yapmıştı. Burke'ün yönelttiği görevi kötüye kullanma suçlamasına arka çıkarak da Pitt ve Dundas, kendilerinin yalnızca birer Nevvab kuklası oldukları yönündeki karalamalardan kurtulabilirlerdi. Dolayısıyla Hastings'in Varanasi'ye yönelik eylemlerine ilişkin suçlamalar için Haziran 1786'da oylama vakti geldiğinde, Pitt olur işaretini verdi.

Avam Kamarası tarafından toplamda 20 suçlama oylandı ve esas dava 13 Şubat 1788'de Westminster Salonu'nda Britanya'nın kalburüstü kişilerinin nezaretinde başladı. Hem davanın heyecanı hem de Burke'ün ve onun arkadaşı olan oyun yazarı/politikacı Richard Brinsley Sheridan'ın kullandıkları Aydınlanmacı dil, Hastings davasının on sekizinci yüzyıl İngiliz tarihinde göze çarpan bir olay olarak yer edinmesinde etkili olmuştur. Hastings'in Awadh *begüm*'lerini dolandırmasına ilişkin suçlamaların ileri sürüldüğü esnada Sheridan, Hastings'i "bir yılanın kıvraklığı" ile mukayese edip onu "hilebaz, kaypak, karanlık, sinsî ve aşağılık" bir kişiliğe sahip olmakla suçladı. Yine ona göre Kumpanya da "bir sokak satıcısının kaypaklığı ve korsanların ahlaksızlığını birleştirip bir eliyle sopa tutarken diğeriyle yankesicilik" yapıyordu.³⁷

Tüm bunlar oldukça sarsıcı şeylerdi. Ama davayı ticari şirketlerin hesap verebilirliği açısından önemli kılan nokta Burke'ün davayı dayandırdığı temellerdir. Ona göre, doğa yasası, her nerede olursa olsunlar tüm insanların adalet önünde eşit olması an-

³⁶ Michael Fry, *The Dundas Despotism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992, s.122.

³⁷ Richard Brinsley Sheridan, "Speech on the Impeachment of Warren Hastings," 7 Şubat 1788.

lamına geliyordu. Davanın üçüncü gününde Burke şunları ifade etmişti: “Ahlak yasaları her yerde aynıdır ve İngiltere’de gasp, zimmete geçirme, rüşvet ve baskı olarak kabul edilen eylemler Avrupa, Asya, Afrika ve tüm dünyada gasp, zimmete geçirme, rüşvet ve baskı olarak kabul edilirler.”³⁸ Hindistan’ı giderek farklı adalet standardının uygulanması gereken memleket içi bir alan olarak gören yoz bir göreceliliğe karşı Burke, mutlak değerlerin standartlarını gözler önüne seriyordu: “Doğu’ya adil olmalıyım. Onların ahlak anlayışının da bizimki gibi olduğunu düşünüyorum.” Hastings’in “coğrafi ahlak” anlayışında gördüğü şey tam anlamıyla bir küçümseme idi. Burke’e göre Hastings’in bu görüşü “insanların sorumluluklarının, evrenin büyük yöneticisiyle olan ya da diğer insanlarla olan ilişkileri tarafından değil de iklimler, enlem ve boylam dereceleriyle ya da yaşamı kesen paralellikler tarafından değil de enlem çizgileri tarafından” belirlendiğini ileri sürüyordu: “Sanki ekvator çizgisini geçince bütün erdemler ölüyor.” Fransız Devrimi’nin en sıcak zamanlarında Tom Paine’nin *Rights of Man* [İnsan Hakları] kitabına o kadar karşı çıkacak olan birisi için, Hastings’le olan mücadelesinde evrensel insan haklarını ileri sürmesi aslında çok ilginçtir.

Hafif Bir Suçlama

Burke açısından bu “ahlak yasalarının” muhafaza edilmesini sağlayan en iyi şey, organik yönetim sistemine duyulan saygıdır. Fakat Kumpanya, Burke’ün de daima hürmetini kazanmış olan Hindistan’daki mevcut kurulu düzeni alaşağı eden bir devrimi körüklemiştir. Burke kaleme aldığı Dokuzuncu Raporda, Bengal’in *zamindar*larını, daha sonraları Bastille’in düşmesinden sonra hararetle destekleyeceği Fransa’daki toprak sahibi aristokrazi ile karşılaştırır.³⁹ On dokuzuncu yüzyılın liberal politikacılarından John Morley’in sözleriyle Burke, “İster Büyük Britanya’nın özgür Parlamentosu’na, ister Versailles’in köklü mutlakiyetçiliğine isterse de Oudh [Awadh]’ın dünyevi debdebesine olsun, tüm eski

38 Edmund Burke, “Speech on the Impeachment of Warren Hastings,” 15-19 Şubat 1788.

39 Bakınız, Ninth Report, *Marshall, Writings and Speeches of Edmund Burke*, V, s.425.

ve kurulu düzenlere mantıklı ve felsefi bir hürmet beslemiştir."⁴⁰ Hindistan'da Britanya İmparatorluğu'na karşı çıkan daha sonraki radikal nesillerin kafalarını karıştıran olgu, Burke gibi bir muhafazakârın Kumpanya tarafından kullanılıp bir kenara atılan insanlara bu kadar büyük bir sevecenlik beslemiş olmasıdır. Daha sonraki kuşaklarla, örneğin liberallerle (özellikle baba-oğul John ve Stuart Mill) ve hatta Karl Marx gibi sosyalistlerle karşılaştırıldığında Burke, Hindistan'ın kimliğinin tanınması konusunda gerçekten en önde gelen isimdir. Tarihi, ilkeller ve ilerici uluslar arasındaki uygarlaştırıcı bir mücadele olarak görmekten ziyade, Burke her toplum kendine özgü ve kâr ya da iktidar çıkarı için feda edilmemesi gereken değerleri olduğuna inanıyordu.⁴¹ "İmparatorluk için atılan ilk adım devrimdir," diyordu Burke 1788 Şubat'ında Hastings'e karşı mücadelesine başlarken. Ona göre, Kumpanya'nın sahip olduğu devrimci karakter ve piyasa hâkimiyeti için takip ettiği ve hem prensleri hem de köylüleri baş aşağı eden yöntemleri en büyük hata idi. Doğu'ya baktığında sadece "Oryantal Despotizmi" gören İngiliz kibrine karşı Burke, "belki de bugüne kadar dünyada var olan en bilge, en alim ve en aydınlanmış hukuk sitemiyle bir araya gelen bir yasa" tarafından belirlenen karmaşık bir haklar ve sorumluluklar toplumunu betimler.⁴² Görülmekte olan davanın ortaya koyduğu belki de yegâne şey "Asyalıların haklara sahip olduğunu ve Avrupalıların da yükümlülüklerinin" olduğunu göstermesidir.⁴³

Burke ve Shredan'ın kendilerine has bir belagat yetenekleri vardı. Burke'ün açılış konuşması dört gün sürmüştü ve Hastings'i sözlü saldırılarıyla yerden yere vurmuştu:

Avam Kamarası'ndan aldığım güvenle, Warren Hastings Esquire'ı ağır suçlar ve kabahatler işlemekle suçluyorum. Onu, kanunlarını, hak ve özgürlüklerini çiğnediği, mallarını tahrip ettiği, memleketlerini sömürüp harap ettiği Hindistan halkı adına suçluyorum. Onu, ihlal ettiği ebedi adalet yasaları adına ve bunlar vasıtasıyla suçluyorum. Onu, cinsiyet, yaş, rütbe, konum

40 John Morley, *Burke*, London: Macmillan, 1892, s.191.

41 Bakınız. "Edmund Burke on the Perils of Empire," Uday Singh Mehta, *Liberalism and Empire* içinde, Chicago: University of Chicago Press, 1999, s. 153-89.

42 Age., s.186.

43 John Morley, *Burke*, s.197.

ve yaşam koşulu gözetmeden insafsızca tecavüz ettiği, yaraladığı ve baskı altına aldığı insan doğası adına suçluyorum.

Kadınlar kendilerinden geçiyordu, hatta Meclis Başkanı'nın bile nutku tutulmuştu. Davanın sunum hazırlıklarını bir haftada tamamlayan Sheridan'ın *begümler* davasını sunuşundaki müthiş belagatini izlemek için izleyiciler 50 pound ödemişti. Dava maratonu 1795 Nisan'ında tamamlanma aşamasına geldiğinde Burke, kovuşturma davasını dokuz günlük bir kapanış konuşmasıyla bitirdi.

Fakat çözümlemelerinin tüm tutarlılığına ve hitabet yeteneklerine rağmen bu kovuşturma davası tam bir karmaşaydı.⁴⁴ Suçlama maddeleri özensiz kaleme alınmıştı ve hukuksal ayrıntılardan yoksundu. Dava süreci, özellikle Kral III. George'un çılgınlıkları ve devam eden Fransız Devrimi nedeniyle büyük kesintilere de uğramıştı. Dava tam yedi yıl sürse de, Lordlar karmarası üyeleri günde birkaç saatten daha az olmak üzere sadece 149 gün oturumlara katılmıştı. Hastings'in Nisan 1795'te tüm suçlamalardan beraat etmesi kimse için şaşırtıcı olmadı. Verilen bu hükmün neden bu derece adaletsiz olduğu hâlâ cevaplanması gereken bir sorudur.

Hastings'in Genel Vali olarak faaliyetlerine bakıldığında, Kumpanya'nın çıkarlarını arttırmak uğruna kullandığı pek çok aracın, özellikle de Rohilla Savaşı ve Nandakumar'ın idam edilmesi vakalarının en azından şüpheli olduğu konusunda çok az kuşku vardır ki bu, vakaların hiçbirisi suçlamaya dahil edilmemiştir. Varanasi Raca'sına ve Awadh begümlerine karşı tutumu da, on sekizinci yüzyıl dış ilişkilerinin standartları açısından düşünüldüğünde bile oldukça şüphelidir. Yine kendisinin takip ettiği mali politikalar da Bengal ve Awadh'ta gerçek bir zulüm ortaya çıkartmıştır. Hastings gerçekten bu ihlallerden ve bunların sonuçlarından dolayı cezalandırılmalıydı. Ama suçlama yönteminin, böylesine siyasal suiistimallerin dizginlenmesi için işe yaramaz bir araç olduğu ortaya çıkmıştır. Buna ek olarak, Burke tarafından yürütülen fazla ayrıntılara girmeyen bu soruş-

44 Richard Brinsley Sheridan, *The Rivals*, London: Samuel French, Act V, Scene III, s.68.

turma, Hastings'in kurum kurallarını açıkça çiğneyerek mahkûm olmaktan kurtulduğunu göstermiştir. Hastings'in bir dizi "hediyeyi" kabul ederek Kumpanya ile imzaladığı akti ihlal ettiği su götürmezdir. Yine afyon sözleşmesinin Kumpanya yönetim kurulu başkanının oğluna devredilmesi konusunda kendisine yöneltilen suçlama basitçe "çürütülemez" niteliktedir.⁴⁵ Acıklı olan şey, bu denli bariz olan suçların beceriksizce hazırlanan suçlama dosyasından ayrılmayıp ceza mahkemeleri tarafından mantıksal sonuçlarına kadar takip edilmemesidir.

Çıkılamayan Yol

Kumpanya ve Parlamento arasında 1770 ve 1780'lerde hiddetlenen destansı mücadele Londra Ulusal Portre Galerisi'nde sergilenmektedir. İkinci kattaki galerilerde Britanya'nın onsekizinci yüzyılda emperyal bir güç olarak yükselişi gösterilmektedir. Oda'nın bir yanında, Warren Hastings'i Genel Vali olarak atanmasından birkaç sene önce Kumpanya'nın genç bir idarecisi olarak betimleyen Joshua Reynolds'un 1766-68 tarihli tablosu asılıdır. Öbür tarafta, bir duvardan aşağıya doğru bakan Philip Francis'in yüzünde hayal kırıklığı vardır. Bu tablo 1806-1810 yılları arasında James Lonsdale tarafından yapılmıştır. O tarihlerde Francis, hem Hastings'i görevinden uzaklaştırmayı başaramamış hem de kendisi de genel vali olamamıştı. Kendisine bunun yerine teselli niyetiyle takdim edilen "Order of Bath" [yüksek şövalyelik] nişanıyla yetinmek zorunda kalmıştı. Bu ikisi arasında Belvedere'nin çimenleri üzerinde ateşlenen düellonun rekonstrüksiyonunda, bu portreler farkında olmadan tam da Ağustos 1780'de bu iki adamı ayıran 14 adım mesafesinde yerleştirilmiştir. Fakat portrelerin altındaki açıklamalar, dünyanın en büyük ticari kurumlarından birinin geleceği için yaptıkları düellodan hiç bahsetmez.

Belki de bu imparatorluğa giden sürecin çatışmasız bir şekilde betimlenmesinin nedeni, 1780'lerin ortasına kadar, iktidar ve ilkeler arasındaki çetin savaşta kaybedenin adalet olduğunun çok belirgin biçimde açığa çıkmış olmasaydı. Saray'ın Fox'tan hoşlanmaması ve Fox'un Kumpanya'nın himayeciliğini ve vesa-

⁴⁵ Bakınız, Marshall, *The Impeachment of Warren Hastings*, s.170.

yetini açıkça tekeline alma çabası, 1783 yılında Whiglerin ticari kurumlar için yaptıkları teklifi gölgelemiştir. Pitt ve Dundas, temel meselelerde iktidar gerçekliğini hesaba katarak ve herhangi bir sorumluluğa girmeden sistem içinde çok daha etkin bir rol oynamıştır. Burke'ün Hastings'e yönelik suçlamalarını, bu ikilinin desteklemeleri birçoklarını şaşırtmıştır. Ne var ki Pitt ve Dundas'ın kaybedecek çok az şeyi vardı ve soruşturmaya devam edilmesinin, Kumpanya'nın adı kötüye çıkmış geçmişine bir çizgi çekilmesinde kendilerinin işine yarayacağını farkındaydılar. Bundan da önemlisi Burke'ün bu işi asla başaramayacağını biliyorlardı. Nisan 1795'te suçlama hakkında hüküm verilene kadar Britanya'daki siyasal hava çoktan dönüşmüştü: Ulusun Hindistan'daki onurunu yeniden kazanmak yerine, ülkeyi Fransa'nın devrimci tutkularına karşı korumak gündemdeydi. Burke'ün "coğrafi ahlak" ilkesini ortadan kaldırma çabası olağanüstü bir başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Adam Smith'in Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın ortasında uyardığı gibi gurur ve yurtseverlik duyguları imparatorluğu oluşturan etik unsurların çözülmesine her zaman dahil olacaktır. Kumpanya'nın faaliyetlerine karşı çıkanlardan çok azı Britanya'nın Hindistan'daki varlığını sorgulamıştır. Örneğin Burke, Bengal'in denetimini Britanya'ya "Egemen Bir Satıcı" tarafından verildiğini vurguluyordu. Hem Burke hem de Francis için Kumpanya'nın yetersizliği sadece etik bir felaket değil aynı zamanda Hindistan'daki değerli kazanımların kaybedilmesi riskini de taşımaktaydı.

George Dempster (1732-1818)'a göre Britanya Hindistan'daki yönetimine bir son vermeliydi. Dempster kendi çağdaşları arasında bu görüşe sahip olan neredeyse tek isimdir. Şair Robert Burns'ün arkadaşı olan Dempster 1763'de Kumpanya'nın bir hissedarı olmuş ve 1769 ve 1772'nin karanlık günlerinde yönetici olarak seçilmişti. Kumpanya'nın gidişatından kaygı duyan ve bundan dolayı da diğer yöneticilere öfke duyan Dempster'a göre, çözüm Kumpanya'nın toprak kazanımlarından el çekip eskiden olduğu gibi ticaret işine geri dönmesiydi. Bu konuda Kumpanya içinde herhangi bir ilerleme sağlayamayan Dempster istifa etti

ve bu meselenin peşinden koşmak üzere Parlamento'ya girdi. Kasım 1783'de Fox'un Hindistan Yasa Tasarısı tartışmalarında söz alarak şiddetli eleştiriler yöneltti. Ona göre Kumpanya'nın ölçüsüzlüğünün vardığı noktada artık sahip olunan ayrıcalıkların "ülkenin, Hindistan'ın ve insanlığın hayrı için" kaldırılması gerekiyordu.⁴⁶ Ne var ki Kumpanya ile bir anlaşmaya varma çabası yeterli değildi: Britanya bütün olarak denetimi eline almalıydı. "Hindistan'a deniz üzerinden ulaşılabilme yolları keşfedildiği için kendi adıma çok üzgünüm," diyen Dempster'in önerisi çok açıktı: "Şimdi tüm bakanlardan, dünyanın o tarafındaki tüm egemenlik fikirlerinden vazgeçmelerini rica ediyorum. Zira yerel prenslerden birini ülkenin kralı yapmak ve Hindistan'ı da ona bırakmak daha akıllıca olacaktır."

Dempster'in önerileri dikkate dahi alınmadı. Kumpanya'nın ticari ve emperyal konumu Britanya devletinin devrimci Fransa ile olan küresel rekabeti için hayati önemdeydi. Britanya'nın Amerika'daki kolonilerini yitirmesi bu rekabet sürecini pekiştirerek Kumpanya'nın Hindistan'da sahip olduklarını elde tutmasını daha da önemli hale getirmişti. Kumpanya'nın faaliyetlerini eleştirenlerin tümü açısından ortaya çıkan çözüm hem sınırlı ve bayağıdır hem de Aydınlanmaya layık değildir. Tarihin en büyük "olması gerekirdi"lerinden biri, Amerikan Devrimi'nin ideallerini Britanya İmparatorluğu'nun sorunlu diğer bölgesi Hindistan'da uygulanması hayaliydi. Ne var ki Hindistan modern, Avrupalı ya da Hristiyan değildi ve bu yüzden son tahlilde bir insan topluluğu olarak değil bir mal olarak görülerek ikinci sınıf bir muameleye tabi tutulmuştur. Kumpanya, Dempster tarafından çizilen yolda ilerlemek yerine Hindistan'ın kâr payı ödeyen idarecisi olarak günlerini doldurmadan önce, ticari jübilesini Bihari afyonuna karşılık Çin çayı satın alarak yapan egemen bir tacir haline gelecektir.

46 John Evans, *The Gentleman Usher: The Life Et Times of George Dempster, 1732-1818*, Barnsley: Pen Et Sword, 2005, s.130.

VIII. Bölüm

Zehirli Mübadele

Zehirli Sis

Kale görünümlü bir giriş kapısından girildiğinde ulaşılan, sıra sıra ağaçlarla çevrili avluda iki görkemli heykel vardır. Öndekinde denizi işaret eden bir savaş topunun etrafına toplanmış gerçek hayattakinden daha büyük, topraktan bir grup asker yer alır. Kaidesi etrafında, altın sarısı yaldızlı panellerde, hepsinin üzerinde UEIC (*United East India Company*-Birleşik Doğu Hindistan Kumpanyası) logosu bulunan afyon sandıklarını parçalayıp denize atan Çinli işçiler gösterilir. Bunun hemen birkaç metre gerisinde ikinci bir heykel durmaktadır. Bu bronz heykel ise Qing İmparatoru Daoguang tarafından 1838'de Kanton'daki yasadışı afyon ticaretini sona erdirmek için görevlendirilen kendini beğenmiş

Lin Zexu'ye aittir. Oysa Londra'da yer alan Humen'in Afyon Savaşı Müzesi Çin'in on dokuzuncu yüzyılın başlarında çaptan düşmesinde Kumpanya'nın oynadığı rolü daha belirgin bir biçimde ortaya koyar. Müzenin içinde yer alan panolarda "Çinlileri yozlaştıran ve itibarlarını zedeleyen afyon ticaretini idare edenin Kumpanya'nın kendisi" olduğu yazılıdır. Kumpanya'nın Leadenhall Caddesi'ndeki genel merkezinde yer alan haritalar, eserler ve etkileyici tablolarla afyon kaçakçılığının Çin'i "zehirli sisten bir dünyaya" nasıl soktuğunu anlatır. Müzede Çinlilerin uyuşturucuyu baskılamaya yönelik yurtsever çabaları kadar, Britanyalı büyük liberal siyasetçi William Ewart Gladstone gibi afyon ticaretine karşı çıkan "erdemli Batılı insanlar" da takdir edilir.

Kumpanya'nın afyon ticaretine nasıl bulaştığı ana hatlarıyla bilinen bir gerçektir. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren, Doğu Hindistan Kumpanyası gibi Avrupalı tacirler, Qing İmparatorluğu ile sadece Güney İnci Irmağı üzerinde yer alan Kanton üzerinden iş yürütebiliyordu. Avrupa'da çok talep gören çay, ipek ve porselene karşılık gümüş satılıyordu. Kumpanya, yarım yüzyıl boyunca Çin ile yürüttüğü bu ticarete bilanço açığını dengeli bir biçimde sürdürdü. Ne var ki sürekli tekrar eden ticareti liberalleştirme ve Britanya'da imal edilmiş mal akışının genişletilmesi çabalarının sonucunda Kumpanya, Çinlilerin para ödeyeceği tek bir ürün için piyasadan geri çekildi: Afyon. Kumpanya'nın Bihar'daki tekeli altında yetiştirilen afyon, Kalküta'da özel tacirlere açık arttırmaya çıkartılıyor, bunlar da afyonu Çin'e kaçak yollarla sokarak Kumpanya'nın çay ve diğer mallara yönelik "yatırımları" için ihtiyaç duyduğu gümüşü sağlıyordu. Bunun kaçak bir ticaret olduğu konusunda kimsenin bir kuşkusu yoktu ama mali ihtiyaçlar ve Qing bürokrasisinin kolayca baştan çıkarılabilmesi Kumpanya yöneticilerinin sahip olduğu varsayılan ahlaki tereddütleri ortadan kaldırıyordu. Lüks mallar karşılığında Kumpanya külçelerinin devamlı Babür Hindistan'ına akması meselesi bu yerin fethedilmesiyle nasıl çözülmüşse Qing Çin'iyle olan sorun da –bu kez tam tersi bir yoldan– afyon kaçakçılığıyla halledilmiştir. Afyon Savaşları'nın ardından Britanya güçleri, serbest ticaret haklarını uygulamak için müdahalede bulunarak

Qing İmparatorluğu'nu dışa açılmaya zorlamış ve Hong Kong gibi stratejik yerleri ele geçirerek kendi yasalarını ülke çapında uygulamaya zorlamıştır.

Kumpanya açısından, başlangıçta baharat alanında gösterilen başarıdan ve Hindistan tekstilindeki zaferden sonra Çin, servet elde edilen üçüncü bölgeydi. Özellikle ithalat vergilerini oldukça düşüren 1784 reformlarından sonra Londra'daki ambarlar çayla dolmuştu. Palaşi devrimini izleyen savaşlar, Kumpanya'nın Hindistan'daki askeri serüvenlerinin o dönemde dikkatleri üzerine çektiği anlamına geliyordu. Fakat Kumpanya'nın özgün ticari eylemlerinin en uzun sürdüğü ve 1833'de ticari ayrıcalıklarını yitirmesine kadar en çok kâr elde ettiği yer Çin'di. Ancak buradaki sorun, ticari kurumların en tekelcisi olan Kumpanya'nın, Çin'de Qing İmparatorluğu gibi sert bir kayaya çarpmasıydı. Çin'in kendi dış ticareti üzerindeki hâkimiyetini kırmak için Britanya Devleti'nin ve yeni kuşak buharlı gemilerin –ki bunlardan ilki manidar bir şekilde *Nemesis* adını taşıır– tamamen sürece müdahil olması gerekmiştir. Britanya ikinci afyon savaşını da kazanmış olabilir ama artık ortada Kumpanya yoktu, onun hantal tekelci yöntemlerinin yerini artık kendi servetlerinin kökenindeki narkotik ilişkileri saklamayan Jardine Matheson gibi hırslı serbest ticaret yanlısı isimler almıştı.

Emperyal Bir İçecek

Kumpanya'nın kötüye gidişi birçok açıdan bir başarı meselesiydi. Aynen Hindistan'da olduğu gibi İngiliz Kumpanyası Çin ticaretine de çok geç girmişti; kendilerinden çok önce Portekizliler 1557'de İnci Irmağı Deltası üzerinde, Macao'da üslerini kurmuşlardı. Yine kendi çeyizine Bombay'ı ve bir sandık dolusu Çin çayını alan da İberyalı prenses Braganzalı Catherina'ydı. Efsaneler ilk *ch'a* içimini MÖ 2737'de İmparator Shen Lung'a dayandırırır. Tarihsel kayıtlarsa MS 3. yüzyılda Han Hanedanlığı'na kadar geriye gider. Fakat Britanya için çay çılgınlığının başlangıcı 1660 yılında kralın ülkeye geri dönüşüyledir. O yılın Eylül ayında Londralı vakanüvis Samuel Pepys, “bir bardak çay (bir Çin içeceği)” almıştı.

Fakat Britanya ve Çin arasındaki ilk serbest ticaret girişiminin, ne çayla ne de gerçekten Kumpanya ile bir ilgisi vardı. İşin içine burnunu sokan Courteen Association, Kanton'a 1637 yılında gitmesine rağmen, beraber taşıdığı İngiltere menşeli malların hiçbirini satamadığı gibi Çin'den lüks mallar almak için üstüne 80.000 İspanyol doları harcamıştı. Portekizlilerin, Çinli yetkilileri bu yeni gelenlerin "serseri, hırsız ve dilenciye" benzedikleri yönünde uyarılarıyla bu ziyaret giderek daha da kötüye gitmişti. Esas facia Çinlilerin Kaptan Weddells'in filosuna saldırımları ve her ne kadar kendilerine bombardımanla karşılık verilse de "ne buldularsa" parçalamalarıyla yaşanmıştı.¹ Restorasyonun ardından Kumpanya bir kez daha ticaret ilişkileri kurmayı denemiş ve 1644 yılında 50 kiloluk çay siparişi almıştı. Ancak bu münferit bir olay olarak kalmış ve düzenli ticaretin başlaması ancak 1699 yılında 6.542 kiloluk çayın satın alınmasıyla başlamıştır. O zaman dahi, en çok talep gören mallar Çin'in lüks ipeği ile porseleniydi ve bu on sekizinci yüzyıla kadar böyle devam etti. Bu öylesine büyük bir talepti ki, Britanya'da bu malların taklitlerini üreten şirketler baş göstermişti. Bunlar arasında özellikle Bow'da 1747 yılında taklit yumuşak hamur porselenler üretmek için kurulan ama ömrü çok da uzun sürmeyen Yeni Kanton Fabrikası, Kumpanya'nın Thames nehrindeki limanından sadece birkaç mil uzaklıktaydı.

Kumpanya'nın ucuz Hindistan tekstili ithalatına bel bağlaması yerli dokumacıların yaygın direnişiyle karşılaşmıştır. Fakat çay için herhangi bir iç rakip yoktu ve çay, halkın temiz su kaynaklarına ulaşamayan ve cin içmeye çok düşkün olan kesiminin sağlığı için elbette fayda sağlıyordu. Başlangıçta yüksek ithalat vergileri ile Kumpanya'nın fiyatlama üzerindeki tekeli, Britanya'daki çay tüketimini düşük düzeyde tutmuştur. Bunun muhtemel sonucu, Britanya'ya kaçak yollardan sokulan çay miktarının, Kumpanya'nın Doğu Hindistan Evi'nde düzenlenen mezatlarda satılandan çok daha fazla olmasıydı. 1747 yılında çaydan alınan vergi düşürüldüğündeyse, Kumpanya'nın tüm Asya'dan yaptığı ithalat içinde çay ithalatının payı yüzde 2,9'dan yüzde 20'ye fir-

¹ Joshua Rowntree, *The Imperial Drug Trade*, London: Methuen & Co, 1906, s.3

lamıştı. Kölelerce yetiştirilen şeker, çayın acı tadını tatlandırıyor ve böylelikle Atlantik ve Asya ticareti arasında mükemmel bir emperyal eşyaşamsal [symbiotic] ilişki yaratılıyordu. Toplam ithalatın 6 milyon poundun üzerinde olduğu 1760 yılından sonra, Bengal tekstiliyle rekabet halinde olan çayın değeri Kumpanya'nın yürüttüğü tüm işlerin yaklaşık yüzde 40'ına yükseldi. Çay ticaretinin daha da serbest hale gelmesiyle Kumpanya'nın hükümet tarafından batmaktan iki defa kurtarıldığı 1773 ve 1784 yıllarında oldu. Bunlardan ilki Boston Çay Partisi'nde geri teptiyse de ikincisi bir altın vuruştur. Değişiklik Yasası, çay vergilerini yüzde 119'dan yüzde 12,5'e indirerek kaçakçılığı daha az çekici hale getirdi ve Kumpanya'nın 1784'de 10 milyon poundun altında olan yasal çay satışını 1785 yılına gelindiğinde 15 milyon pounda yükseltti. Yapılan bir tahmine göre, 1773 ile 1784 yılları arasında Britanya'da tüketilen toplam 189 milyon poundluk çayın sadece 55 milyon poundu Doğu Hindistan Kumpanyası aracılığıyla ülkeye getiriliyordu; 1800 yılına kadar geçen on yıldaysa toplam tüketim 267 milyona yükselirken Kumpanya'nın bunun içindeki payı yüzde 85'i bulmuştu.² Bundan sonraki yarım yüzyıl boyunca Kumpanya'nın çay satışları yeniden ikiye katlandı. Kumpanya'nın dört ayda bir düzenlenen mezatlarına artık dört büyük siyah çay çeşidi (Bohea, Congou, Souchon ve Pekoe) ile üç yeşil çay çeşidi (Singlo, Heyson ve Bing) hakimdi. Eylül 1798'deki satış için hazırlanan bir çay kataloğu 635 sayfaydı ve mezat altı gün sürmüştü. Her bir sandık, niteliğine göre "Sıradan İyi'den Orta Halli'ye," "Orta Halli İyi'den Orta Halli'ye" ve "İyi Orta Halli'den Orta Halli İyi'ye" şeklinde sınıflandırılmıştı. Çay simsarlarının kaçınılmaz ağız dalaşına rağmen, Kumpanya'nın nitelikli çay konusunda bir şöhreti vardı. Kumpanya'nın dokuma merkezlerinin iyice içene girerek ve ilk elden tecrübe ettiği Hindistan tekstil ticaretinin aksine hiçbir Britanyalı tacir, Zhejiang ve Anhui yörelerinin yeşil çay bölgelerini ya da *bo he* (kırmızı çay) yetiştirilen Wu Yi dağlarını hiç ziyaret etmemişti.

² Roy Moxham, *The Brief History of Tea: The Extraordinary Story of the World's Favourite Drink*, London: Robinson, 2009, s.25.

Guangzhou Etkisi

Da Qing'in (Büyük Aydınlik) Mançu İmparatorluğu kendini, dünya uygarlığının merkezi olarak görüyordu ve onlar için Avrupalılar, "dışardaki barbarlardı." Bu barbarlara, çok ihtiyaç duydukları malları -çay, ipek, porselen, bağa, kâfur, ıskın, ejderha kanı- ihraç etmelerine lütfedilmişti ama bunların İmparatorluğun içine erişimlerine müsaade edilmemişti. Gerçekten de ticaret, eşitler arasında bir mübadele biçiminde değil İmparator'a yabancıardan en fazla haracı sağlayacak bir mekânizma olarak işliyordu. Qing yayılcı kozmopolit bir fetihçi imparatorluktu. Deniz ticaretinden para kazanma konusunda oldukça hevesli olmakla birlikte, özellikle kendi yönetimlerinin asayişini bozacak bir güvenlik tehdidinin önüne geçmek amacıyla ticaret üzerinde sıkı bir denetim kurulmuştu.³

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında çay ticareti büyüdüğü, Kumpanya çay üretilen bölgelere daha da yaklaşabilmek için kuzeydeki Xiamen, Zhoushan ve Ningbo ile ticari ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki Şubat 1757'de yani meşhur Palaşi Savaşı'ndan birkaç ay önce Qianlong İmparatoru, kuzeyde yer alan başkent Pekin'den oldukça uzakta olan Kanton'daki İnci Irmağı dışındaki yerlerde yürütülen bütün dış ticareti yasakladı. Kumpanya'nın Kanton'daki ticaretine büyük kısıtlamalar getirildi. Bu kısıtlamalar daha sonra "Sekiz Düzenleme" adıyla resmîyet kazanmıştır. Qing'in Kumpanya üzerinde uygulamak istediği denetim seviyesini göstermesi bakımından bu düzenlemenin ayrıntıları önemlidir:

1. İnci Irmağı'na hiçbir savaş gemisi giremez.
2. Avrupalılar sadece şehir surları dışındaki "fabrikalarında," kış mevsimi boyunca gemi yükleme zamanında (Eylül'den Mart'a) yaşayabilirler.
3. Yabancılar için çalışan tüm kılavuz, gemi adamı ve temsilcilerin ruhsatlı olması zorunludur.
4. Yabancılar sadece belirli sayıda hizmetkâr çalıştırabilirler.
5. Tahtirevan kullanımı ve iş dışında nehirde gezinmek ile Kanton'a gezi düzenlemek yasaktır. Karanlık basmadan dönmek

³ Julia Lovell'a bu bölüme ilişkin eleştirileriyle yaptığı katkı için çok şey borçluyum.

ve sarhoş olmamak şartıyla ve on kişiden az gruplar halinde Honan Adası'ndaki halk bahçeleri kılavuz eşliğinde ziyaret edilebilir.

6. Tüm faaliyetlerin yerel tacirin tekel sahibi olduğu loncalar (Co-Hong) üzerinden yürütülmesi zorunludur.

7. Hiçbir kaçakçılığa ve borçlanmaya izin verilemez. Co-Hong güvertelerdeki yükler içinde afyon olmadığına dair bildirimde bulunmak zorundadır.

8. Ticaret için gelen tüm gemiler Huangpu'da demirlemek zorundadır. Yükleme ve boşaltmalar, Kanton'un 20 kilometre aşağısında kraliyet makamlarının denetiminde yürütülecektir.⁴

Bu düzenlemeler, iki tarafça titizlikle yürütülmüş görüşmeler sonucunda hazırlanmış değildi, Qing İmparatoru'nun tek tarafı bir iradesiydi. Kumpanya, Çin'de bağımsız yasal bir statüye sahip değildi. Co-Hong'dan kiraladığı ambarlarını; kendisine rakip hem Danimarkalı, Hollandalı, Fransız ve İsveç şirketleri hem de bağımsız Acem ve Amerikalı tacirlerle beraber nehir boyunca, şehir surlarının dışında dar bir kara parçasına yerleştirmişti.⁵ Kanton sistemi olarak bilinen bu sistem, Hindistan'daki Babürlülerin görece daha müsamahakâr olan fermanlarından oldukça farklıdır. Elbette Kumpanya Hindistan'da da iç ticaretten resmen dışlanmıştı ve bu kuralı idareciler *dastak* skandalıyla ihlal etmişlerdi. Ne var ki Hindistan'da Kumpanya'nın tacirleri kendi limanlarını kurup destekleyebiliyor, para basabiliyor, mahkeme kurabiliyor, üreticilere doğrudan ulaşp pazarlık edebiliyor, yerel dili öğrenebiliyordu (hatta arzu ederlerse yerel kadınlarla evlenebiliyorlardı). Teknolojik ihtiyaçlar ve düzenleyici etkinlik, pazarlık gücündeki bu farklılığı açıklayabilir. On beşinci yüzyılın başlarında, Zheng He'nin gerçekleştirdiği seyahatlerden sonra Ming hanedanı içe kapanmış ve 1500 yılına kadar deniz gemisi imalatını yasaklamıştı. Hatta Savaş Bakanlığı, Zheng He'nin seyahati boyunca tuttuğu kayıtları dahi ortadan kaldırmıştı.⁶ Bundan birkaç yıl sonra 1513'te, Portekizliler Çin kıyılarına ulaştılar. On sekizinci yüzyılda Kumpanya, Çin ticaretine hâkim olmak için geldiğin-

4 Bakınız, Maurice Collis, *Foreign Mud*, London: Faber & Faber, 1997, s.6-7.

5 Robert Bickers, *The Scramble for China: Foreign Devils in the Qing Empire 1832-1914*, London: Allen Lane, 2011, s.31.

6 Harry G. Gelber, *The Dragon and the Foreign Devils*, London: Bloomsbury, 2008, s.90.

deyse, Çin'in "Doğu Hintadamların" ateş gücüne karşı koyabileceği bir şeyi yoktu. Babürlüler'e karşı denizde üstün konumda olan Kumpanya'nın; tamamen kendi içine kapanmış olan Qing Hanedanlığı söz konusu olduğunda bu üstünlüğünün çok da işe yarar bir tarafı yoktu. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında buharlı gemilerin gelişine kadar Avrupalılar, gemi filolarını Çin'in kara ordusuna karşı etkin biçimde kullanma şansına sahip değildi.

Qing bürokrasisinin merkeziyetçiliği, Kumpanya'nın devamlı olarak daha büyük serbestliğe ulaşma denemelerini on yıllar boyunca geri püskürtebilmiştir. Kanton ticareti, deniz yolları gümrüklerinden sorumlu ve Pekin'den atanan bir Mançu olan "*Hai Kwan Pu*" adı verilen bir müfettişçe idare edilen bir kraliyet tekeli olarak düzenlenmişti. "Hoppo'nun ikili bir görevi vardı: Bunlardan ilki, barbar tacirleri itaat eden bir konumda tutmak ve ikincisi de onları ezerek, olabildiğince daha fazla geliri doğrudan imparatorun lehine toplamak. Hoppo tarafından toplanan gümrük vergileri, düzenli bir vergiden daha çok kraliyete giren bir ek gelir şeklindeydi. Kumpanya hiçbir zaman İmparatorun vergi koyan fermanlarını görmemiştir, bu durum vergilendirme için parlamento onayına alışkın olan tacirler için oldukça rahatsız edicidir.⁷ Hoppo, yabancı tacirlerle Co-Hong vasıtasıyla irtibat kuruyordu ve bunun sonucunda da yıllık bağışları topluyordu. On dokuzuncu yüzyıla kadar bu bağış listesinde, İmparatorun doğum günü için hediyeler (56.000 pound), zorunlu ginseng satışı (46.000 pound), Hwai Kwan Pu'nun şahsına hediyeler (14.000 pound) ve Sarı Nehir'in selden korunması için bağış (10.000 pound) yer alıyordu. Tüm bu bağışlar Kumpanya ve diğer tacirlerden alınıyordu.⁸ İmparatorun gelirlerini sabit hale getirmek amacıyla, 1780 yılında Consoo Fonu adı verilen ve özel gümrük vergilerinden beslenen ek bir kaynak daha oluşturuldu.

Co-Hong ve Kumpanya arasındaki ilişkilerde, bir tekel diğeriyle buluşuyor ve işler hallediliyordu. Kanton'da yerel bir tekel kurmaya yönelik ilk girişim 1715'te gerçekleşti ve 1760'a gelindiğinde Co-Hong olarak son şeklini aldı. Qing otoriteleri

⁷ Collis, *Foreign Mud*, s.45.

⁸ Dr. Morrison'un *Commercial Guide* (1834) esirinde listelenmiştir, age., s.53.

için Co-Hong, ticari ve siyasi bir tampon olarak faaliyet gösterecekti. 13 Hong'dan her biri kendi hesaplarına çalışacaklar ama Kumpanya'nın iş yürütmek zorunda olduğu tek vasıta olarak hep birlikte hareket edeceklerdi. İyi ilişkiler kurmak ve gümrük vergilerinin ödenmesini sağlamak üzere, Kumpanya'nın her bir gemisi için bir Hong taciri tayin edildi. Daha sonra Kumpanya, çay sözleşmelerini 21 farklı Hong taciri ile imzalayacak ve bunun karşılığında da, Britanya ve özellikle Hindistan mallarını satmaya çalışacaktı. Bu pazarlık gümüşle yapılan nakit satın alımıyla desteklenmek zorundaydı. Bu nakit alımı, başlangıçta Kumpanya'nın kendi külçe ihracından karşılanırken, daha sonraları kişisel yürütülen ticaret üzerinden ilerlemiştir. Honglar, Britanya ürünlerini almak zorunda oldukları için alıyorlardı çünkü genellikle bunları Çin'de satmaya çalıştıklarında zarar ediyorlardı. Bu durum, Kantonlu tüccar sınıfının Hong üyesi olmayı bir ayrıcalıktan ziyade bir yük olarak görmesinin birçok sebebinden yalnızca birisidir. Düzenleyici hükümler ve ticari riskler bu sınıfı olumsuz etkilemişti ve bundan dolayı Hong tacirlerinin sayısı 1782 yılında 13'ten 4'e düşmüştür. Fakat ayakta kalabilenler, Kumpanya ile yürütülen işlerin gölgesinde inanılmaz derecede zenginleşmiştir. Bunlardan en ünlüsü olan Ewo Hong'u Howqua (1765-1843), 1834'de 26 milyon İspanyol doları servete sahipti.⁹

İngilizler için Kanton sistemi çok sinir bozucu olmakla beraber, bir o kadar da tanıdıktır. Zira aslında Kumpanya'nın kendisi bir tür "İngiliz Co-Hong'u" olarak tanımlanabilir: Tek bir şehirden tacirlerin, dış dünyanın bir kısmı ile ticaret yapma ayrıcalığına sahip olduğu bir tekel. Buna ek olarak, Kumpanya tacirlerinden, Co-Honglar vasıtasıyla Hoppo'ya, oradan da uzaklardaki Pekin'deki Saray'a uzanan kişisel kazanç fırsatlarıyla örülü sistemin yapısal bozukluğu ile Stuartların, verdikleri ticari ayrıcalıklar karşılığında hediyeler ve borçlanma şeklinde Kumpanya ile kurdukları ilişki arasında çok az fark vardır. İkisi arasında tamamen farklı olan şey, gerçekleşen faaliyetin çok büyük ölçekte olmasıydı; çaya olan talep on sekizinci yüzyılın sonlarında giderek artmış ve şişme noktasına gelmişti. 1720-1806 yılları arasında

⁹ Hsin-pao Chang, *Commissioner Lin and the Opium War*, New York: Norton, 1964, s.5.

Kanton ve Avrupa arasındaki ticaret hacmi her 18 yılda bir ikiye katlanmıştır.¹⁰ Kumpanya'nın bu kadar küçük düşürücü muameleye katlanmasının nedeni oldukça basitti: Çin dünyanın tek çay kaynağıydı. Şartlar ne kadar kötüye giderse gitsin, Kumpanya kendisine bağlı bir ticaret seçkinleri olan yük memurlarıyla işleri kotarmayı başarmıştı. Bu deneyimli tacirler, Britanya dışındaki seyahatlere, Çin'deki ticarete ve geriye dönüşe nezaret ediyorlardı. Bu idareciler bir araya gelip Seçilmişler Heyeti'ni oluşturuyordu. Tedbir ve karşılıklı güven ticaret sürecinin temel unsurlarıydı. İşler yazıya dökülmeden yürütülüyor ve eksiksiz yerine getiriliyordu. Yazılı sözleşmelere ancak ilk Afyon Savaşı'ndan sonra ihtiyaç duyulmuştur. Co-Hong, Kumpanya tarafından bildirilen Londra'da nitelik denetiminden geçemeyen çay sandığı sayısını tereddütsüz kabul ediyordu. Standartların altındaki çay ya Thames nehrine dökülerek Co-Hong'un hesabından düşülüyor ya da nadiren de olsa Kanton'a geriye gönderiliyordu. Benzer şekilde Kumpanya idarecileri de Kumpanya'nın temsilcisi konumundaki yük memurları tarafından malına ederinin altında fiyat biçilen Çinli bir tacirin zararını da karşılamaya istekliydi. O zamanlar çay ticaretini yakından gözlemleyen iki uzmanın aktardığına göre, "Onların gözünde anlık kârlardan ziyade uzun vadeli hesaplar daha önemliydi."¹¹

Kumpanya açısından çay ticaretinin ortaya çıkardığı en büyük fırsat, çay sandıkları Londra'ya indiğinde Kanton'da alınan fiyatın iki katına satılabilmesiydi. Fakat Kumpanya'nın kâr elde edebilmesi için ilk önce satın aldığı tüm çayın tutarını ödemek için gümüş külçelere sahip olması gerekiyordu ki bu tutar Kanton'a bir sene içinde gönderilen toplam mal değerinin yüzde 90'ından fazlasını oluşturuyordu. Hindistan'daki fethettiği yerler olmasaydı, Kumpanya'nın giderek artan çay ithalatını karşılayacak parayı bulması mümkün değildi. Divan hakkının kazanılmasının Kumpanya ve hissedarları tarafından bu kadar coşkulu biçimde karşılanmasının nedeni budur. Ne var ki Çin'e yapılan yatırım-

10 Gelber, *The Dragon and the Foreign Devils*, s.155.

11 Hoh-cheung Mui ve Lorna H. Mui, *The Management of Monopoly: A Study of the English East India Company's Conduct of its Tea Trade, 1784-1833*, Vancouver: University of British Columbia Press, 1984, s.127.

ların, Hindistan'daki topraklardan toplanacak vergilerle karşılanabileceği beklentisinin yanıltıcı olduğu ortaya çıkmıştır. "Ülke ticareti" yoluyla Hindistan'ın ürettiklerinin dolaşıma girmesi için daha etkin bir yönteme ihtiyaç vardı. Kumpanya'nın Kalküta, Bombay ve Madras'taki limanlarından Britanyalı ve Asyalı bağımsız tacirler tarafından gemilere yüklenen Hindistan pamuğu, sandal ağacı, karabiber ve fildişi Kanton'da satılacaktı. Bunun karşılığında elde edilen gümüş, kambiyo senedi karşılığında Kumpanya'nın hazinesine yatırılacak ve bu senetler de Kalküta ya da Londra'da nakde çevrilebilecekti. Ne var ki Hindistan ve Çin arasındaki bu sağlıklı ticaret dahi hesapları dengelemeye yetmemiştir. Son tahlilde başka bir şeye ihtiyaç vardır: Afyon.

Betsy Operasyonu

Tıbbi amaçlar için afyonun kullanımı Çin'deki Sung Hanedanı'na kadar uzanır fakat eğlenme amaçlı uyuşturucu kullanımı on yedinci yüzyılda ülkenin sahil kesimlerinde başlamıştır. Afyon tüm dünyada yaygın olarak kullanılıyordu: Hindistanlılar onu bazen yiyordu, Avrupalılar brandi ile karıştırıp afyon tentürü olarak içiyordu. Fakat Çinliler afyon dumanını içlerine çekiyordu üstelik bu tarzın hem bağımlılık yaratma gizil gücü daha fazlaydı hem de afyon içiminin kendine has bir alt kültürü vardı. Portekizliler, Hindistan'ın orta bölgesindeki Malwa yöresinde yetişen afyonu Macao'daki üslerinden ihraç ediyordu, daha sonra Britanyalılar bu yarıya Güneydoğu Asya'dan afyon tedarik ederek katıldılar. Afyon içmenin giderek yaygınlaşması üzerine Qing, tıbbi amaçlar dışında afyon satışı ve tüketimini 1729 yılında yasaklamıştır. Buna karşı getirilen cezalar oldukça ağırdı. Afyon satanlar bir ay boyunca ahşaptan bir tasma takılıp sınır boyuna sürgün edileceklerdi. Dükkân sahipleriye "ahlaksız, yoldan çıkarıcı ilkeleri yayanlarla aynı biçimde, birkaç ay içinde boğazlanarak öldürülecekti."¹² Kumpanya o zamanlar "sessiz" kalıyordu ve Kanton'daki tacirler bu kraliyet fermanını saygıyla karşıladılar. Çin pazarına erişim son derece riskli hale gelmişti ve Kumpanya adına çalışanlar esas işlerinin dışında başka bir işle uğraşmak istemiyorlardı.

¹² Rowntree, *The Imperial Drug Trade*, s.12.

Kumpanya'nın Çin'deki afyon kaçakçılığı için ilk örgütlenme girişimine kalkışması Warren Hastings'in gözünün dönmesi neden olmuştur. Tüm Doğu'da, Patna civarındaki Bihar bölgesinin afyonu kalitesiyle biliniyordu. Palaşı'den sonra Britanyalılar afyon üretimi üzerinde Nevvab'a ait olan tekeli kendi üzerlerine aldılar. Robert Clive'in, Hindistan'dan son kez ayrıldığı yıl olan 1767'de, tahminen 50.000 kiloluk Patna afyonu Macao üzerinden Çin'e kaçak yollardan sokulmuştu. Göreve gelen ilk Genel Vali olan Warren Hastings, "dış ticaret haricinde izin verilmemesi gereken habis bir lüks tüketim maddesi" olarak gördüğü afyon ticaretine yönelik olarak, "Patna Çetesi" adıyla bilinen ve bu ticareti yürüterek kötü nam salmış Kumpanya idarecilerini tasfiye etmişti.¹³ Bihari köylülerinden afyonu satın alma tekeli, Kumpanya Yönetim Kurulu Başkanı Laurance Sullivan'ın oğlu ve Hastings'in patronu olan Stephan Sullivan'a bırakılmıştı. Hem Mysore'a karşı karada, hem de Amerikan Bağımsızlık Savaşı sırasında yurtseverlerin yanında yer alan Fransız ve Hollandalılara karşı denizde savaş çıkmamış olsaydı Hastings bu mücadeleyi bırakmazdı. 1781'den sonra Çin ve Doğu Hint Adaları ile yolunda giden ticaret bozulmaya başladı; satılamayan afyon Kumpanya'nın Kalküta'daki, gemilere yüklenemeyen çay da Kanton'daki ambarlarını doldurmuştu.

Çıkmazdan kurtulmak için Hastings, *Betsy* ve *Nonsuch* adlı iki gemi kiraladı. Kumpanya'ya ait 3.460 sandık dolusu afyon doğrudan Kanton'a gönderilecekti. Yıllar sonra kendisine Londra'da yöneltilen suçlamalara karşı yaptığı savunmada Hastings, bu kararı verme nedeninin, Kumpanya faaliyetlerinin o zamanki bıçak sırtındaki durumu olduğunu belirtmiştir. Hastings iki seçenek arasında kaldığını ifade ediyordu: "Afyonu ya Çin'e ve Doğu Adaları'na, Çin'deki yük amirlerine baharat tedarik etmek için Kumpanya hesabından gönderecektim ya da Kalküta'da afyonu bir dönem boşuna bekletip Kumpanya gemilerinin Kanton'da bir yıl boyunca alıkonulması riskine girecektim."¹⁴ Kendisini suçlayan Edmund Burke açısından Hastings, "afyonu kaçak yollar-

¹³ Brian Inglis, *The Opium War*, London: Hodder & Stoughton, 1976, s.24.

¹⁴ Anon, *The Defence of Warren Hastings at the Bar of the House of Commons*, London: J. Stockdale, 1786, s.146.

dan Çin'e sokmaya çalışarak" açıkça suç işlemiştir. Burke'a göre "hiçbir kâr, Çin ile olan ticaretin karşı karşıya kaldığı muhtemel riske ya da Doğu Hindistan Kumpanyası'nın, bu ülke kanunlarıncaya yasaklanmış olan afyonun el altından ve yasadışı sevkياتına bulaşarak Çin hükümetinin gözünde bir aşağı bir konuma düşmesine ve dolayısıyla güvensizliğe yol açmasına değmezdi."¹⁵ İki geminin yolculuğu tam bir hengame içinde geçmiştir. İlk olarak *Betsy*, Malacca'nın güneyinde Hollandalılar tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra *Nonsuch*, Java ve Filipinler'e kadar olan kısmı Fransız bayrağı ve Çin'e girerken de İspanyol bayrağı takarak Macao üzerinden yolculuğu tamamlamayı başarabilmiştir. Kanton'a varır varmaz Hong tacirleri ya afyonu almayı reddetmiş ya da çok gülünç fiyatlar teklif etmişlerdir. Son tahlilde tüm sandıklar yok pahasına satılmış ve "başa dert açma ihtimali yüksek ve karmaşık olan bu talihsiz projeden" yakının "yük memurları," bir daha çok mecbur kalmadıkça kendilerine bu yolla para kaynağı sağlamaması konusunda Hastings'e rica etmişlerdir.¹⁶ Londra'daki yöneticilerse böylesine yasadışı işlerin Kumpanya'ya yakışmadığını belirtmiş ve Kumpanya hesabından daha fazla afyon gönderimini yasakladıklarını Hastings'e bildirmişlerdir.¹⁷ Ne var ki kişisel ticaret yapanlar üzerinden üretimi arttırarak ihracat yapma faaliyeti yolunda gitmekteydi ve Hastings'in görevi süresince Kumpanya'nın afyon satışlarından elde ettiği gelir iki katına çıkmıştı.

Hastings'in afyon satışı çılgınlığından iki yıl sonra, Kumpanya'nın Çin'deki hizmetkâr konumu katı bir şekilde yeniden vurgulanmıştır. Kasım 1784'de, *Lady Hughes* gemisi Kanton'da demirliken bir selamlama atışı gerçekleştirilmiş ve kaza eseri Çinli bir gemici ölmüştür. Kumpanya ticari ilişkilerin kesilmesi riskini omuzlamak yerine, topu ateşleyen yetkililere teslim etmiş, onlar da bu kişiyi boğarak öldürmüştür. Kendi koydukları kurallarla yönetmeye muktedir olamama durumu, Britanya hafızasında uzun yıllar boyunca çakılı kalacaktır. Kumpanya'nın te-

¹⁵ Edmund Burke, *Articles of Charges of High Crimes and Misdemeanors against Warren Hastings*, J. Debrett, 1786, s.227-8.

¹⁶ Appendix to the India Courier Extraordinary: Proceedings of Parliament Relating to Warren Hastings, Vol. VI, 1787.

¹⁷ Inglis, *The Opium War*, s.30.

kelinin kaldırılıp serbest ticarete geçilmezden az bir zaman önce, Aralık 1833'te *China Repository* gazetesinde "Britanyalı Tacir" –muhtemelen William Jardine– başlıklı bir makale yayınlanmıştır: "Büyük Britanya'nın Çin ticareti *Lady Hughes*'in topçusunun akıttığı kanla satın alınmamış mıdır? O günden bugüne kadar onun kurban ettiklerinin intikamı alınabildi mi? Hâlâ ortada kan kokusu var."¹⁸ Kalküta'daki "Kara Delik" hadisesinde olduğu gibi bu kurban zihniyeti Britanyalı tüccar ve politikacıların daha sonraki intikamlarına hem ilham verecek, hem de bunların meşru görülmesine neden olacaktır.

Çin ile ticari eşitlik temelinde ilişkilerin yeniden kurulmasına yönelik bir antlaşma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Kumpanya'nın çözümü, 78.000 pounda kadar olan tüm masrafları ödeyen –bugünün hesabıyla 7,4 milyon poundluk bir bütçe– Britanya Tacir bayrağı altında bir ticaret misyonunun kurulmasıydı. 1792-4 yılları arasında elçilik görevi, Madras'ın eski Valisi Lord George Macartney tarafından yürütülmüştü. Kendisi, konuya ilişkin ussal Avrupalı Aydınlanmacı hedeflere ulaşmayı amaçlayan biriydi: Bir ticaret ve dostluk anlaşmasının imzalanması, Pekin'de daimi bir Britanya elçiliğinin açılması, Zhoushan, Ningbo ve Tientsin'in yabancı ticarete açılması, çay yetiştirilen ve ipek üretilen bölgelere yakın olması nedeniyle Zhoushan yakınlarında bir adanın ticaret üssü olarak tahsis edilmesi, Pekin'de (daha önceden Rusların sahip olduğu gibi) bir ambar kurulması ve İmparatorun fermanında öngörülmeyen keyfi gümrük vergilerinin kaldırılması. Ne var ki Kumpanya Yönetim Kurulu Başkanı Francis Baring'in gönderdiği mesaj ihtiyatlıydı: "Bu yüzden bizler, ilk ve en öncelikli hedefimizin mevcut durumumuzu zayıflatmamak ve ona zarar vermemek olduğunu düşünüyoruz."¹⁹ Baring, Macartney'i özellikle uyararak; İmparatorluk kanunlarıyla yasaklanmış olan afyon ticaretinin hariç tutulması gibi kendisine önerilmesi muhtemel bir şart karşısında kendini korumasını tembihlemiştir.²⁰ O zamanlar, kendi hesabına çalışan tacirler tarafından 2.500 sandık

¹⁸ Collis, *Foreign Mud*, s.92-3.

¹⁹ Aubrey Singer, *The Lion and the Dragon: The Story of the First British Embassy to the Court of the Emperor Qianlong 1792-94*, London: Barrie Et Jenkins, 1992, s. 102. 20 Age., s.116.

ithal ediliyordu ki bu miktar Kumpanya'nın ticari açığının yaklaşık yarısını oluştuyordu.

Heyetin akıbeti feci oldu. Macartney'e, yanında getirdiği hediyeler ve maiyetiyle beraber Pekin ve Mançu'nun başkenti Jehol'ü ziyaret etmesine izin verildi, hatta İmparatorun huzura kabul merasimine katılabilirdi. Ancak gerçek bir görüşme zemini mümkün olmadı. Çinliler açısından Macartney, sadece "haraç teslim eden bir elçiydi." Macartney, Çin topraklarına ayak basmadan önce bile imparatorluk yetkilileri zaten çoktan ret cevabını yazmışlardı. İmparator Qianlong'un Kral III. George'a hitaben yayınladığı ferman oldukça kötü başlayıp daha da kötü devam ediyordu. Qianlong'a göre Macartney'in ziyaret amacı oldukça açıktı: "Siz, ey Kral, birçok denizin ardında yaşayıp da bizim medeniyetimizin imkânlarından naçizane pay almak arzusuyla harekete geçerek, bildirinizi taşıyan bir heyet gönderdiniz." Macartney'in şartlarını, "kendi hanedanlığının tüm çıkarlarına aykırı" olduğu için reddeden İmparator, kısaca şunu ifade etmiştir: "Ne kadar alışılmadık ve ustaca yapılmış olursa olsunlar ülkenizde üretilen mamulleri kıymetli ve kullanışlı bulmuyorum."²¹ Son bir aşağılama Macartney'in Kanton'da ağırlandığı sarayda ortaya çıktı. Zira bu saray, Kumpanya'nın kendi yürüttüğü ticaretle oluşturulan Consoo birikim havuzundan sağlanan gelirle inşa edilmişti.

Macartney heyeti Britanya'daki Çin algısında bir dönüm noktasıdır. Daha önceleri hâkim olan Çin'in üstünlüğü duygusu –ki Voltaire ve Goethe gibi Avrupalı entelektüellerin hayranlığını kazanmıştır– tersine döndü. Heyet, Qing İmparatorluğu'nun Avrupa'dan yönetim, ekonomi ve teknoloji bakımından geride kalmaya başladığını ortaya çıkarmıştı. Macartney dış ticarete açılması durumunda Çin'in "birkaç hafta içinde Hainan'dan Beizhili'ye kadar tüm sahille olan irtibatını birkaç fırkateynin tahrip edebileceği" konusunda çok emindir.²² Fakat Macartney; Britanya'dan mamul mallar, Hindistan'dan pamuk ve afyon, Çin'den de çay akışını kesintiye uğratabilecek ani bir müdahaleye karşı çıkmıştır: "Çin İmparatorluğu komşularını cüssesi ve görünümlüyle korkutan yaşlı ve çılgın birinci sınıf savaş gemisidir."

²¹ Age., s.180-1.

²² Age., s.192.

Geleceğe doğru bakıldığında “belki de hemen batmayacaktır, bir süre enkaz olarak sürüklenecek ve daha sonra kıyıda parçalara ayrılacaktır ama bir daha asla toparlanamayacaktır.”²³ Devrimci Fransa ile 1793'te uzun sürecek bir savaşın başlaması, herhangi bir askeri çözüm yolunun on dokuzuncu yüzyıla kadar ertelenmesi gerektiği anlamına geliyordu. Barış döneminin ilk yılı olan 1816'da, Lord Amherst başkanlığında bir başka heyet Çin ile bir kez daha görüşmeyi denemiş ama sonuç değişmemiştir. Böylelikle tıkanıklık aşılamamış, Kumpanya özel tüccara afyon satışı devamlı arttırırken yolsuzluk Çin devletinin düzenleyici yetkisini aşındırmaya devam etmiştir. 1799 yılında Qing, “bu tahripkâr kötülük kapanının” yaygın hale gelmesinden şikâyet ederek afyona kesin bir yasak getirmişti. Fakat bu sırada hemen aşağılarda yer alan Kanton'da yerel memurlar, sandık başına sabit bir ücret olarak durumu görmezlikten gelmekteydi.²⁴

Haşhaş ve Kamelya²⁵

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, afyon ve çayın ticari olarak birbirine bağlı olması Britanya imparatorluk düzeninin yapısal bir parçası haline geldi. Çay'dan alınan ithalat vergileri Britanya'nın vergi gelirlerinin onda birini oluştururken, afyon satışı Kumpanya'nın Hindistan'daki gelirlerinin yedide birini oluşturdu. Ama bu dinamik gitgide daha da derinleşiyordu: Çin'e afyon ihracatı olmadan Britanya, ihtiyaç duyduğu çayı getiremezdi. Michael Greenberg'in ifadesiyle, “afyon, gizli kapaklı önemsiz bir kaçakçılık malı değildi, muhtemelen o zamanın tek başına ticareti en geniş ölçüde yapılan malıydı.”²⁶ Bu ticaret bağının tam merkezinde Kumpanya yer alıyordu ve yerine getirdiği birden fazla rol vardı. Kumpanya afyonun tarımsal düzenleyicisi ve satıcısıydı. Yine Kumpanya, Çin'e ihracat ve satış için örgütleyici ve bankacı, Britanya'ya çay ihraç eden bir tekelle ve arz kaynaklarını korumak için bir askeri kuvvetti.

23 Age., s.172.

24 Michael Greenberg, *British Trade and the Opening of China 1800–1842*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, s.110.

25 Bakınız, Sarah Rose, *For All the Tea in China*, London: Arrow Books, 2010, s.1.

26 Greenberg, *British Trade and the Opening of China*, s.104.

Kumpanya'nın 1773 yılından beri sahip olduğu Bengal topraklarındaki afyon satışı tekeli, 1797 yılında bu afyonun işleme ayrıcalığını elde etmesiyle daha da bütünlenmiş oldu. Bu pazar hâkimiyeti, Kumpanya'nın afyonu üretim maliyetinin altında bir fiyattan almasını mümkün kılıyordu. 50 İspanyol doları masrafıyla aldığı afyonun fiyatı, 1787-88 yıllarında mezatta 470 dolara kadar çıkmıştı; 1813-14'deyse 2.554 dolarla zirveyi görmüştü.

Tablo 8.1 Çin'den Hindistan'a Afyon İhracatı 1800-1900, sandık adedi

1800-1	4.788
1804-5	3.358
1809-10	4.246
1814-15	3.872
1819-20	3.091
1821-22	6.446
1824-5	12.639
1829-30	22.534
1833-4	23.608
1834-5	23.983
1838-9	35.736
1839-40	23.802
1844-5	36.942
1849-50	51.606
1854-55	77.379
1859-60	75.822
1864-5	84.491
1869-70	88.685
1874-5	94.745
1879-80	105.508
1884-5	86.579
1889-90	85.166
1894-5	68.838
1899-1900	67.350

Kaynak: Tyler, 1857; Rowntree, 1906.

Kumpanya bu sistemi, çiftçilere afyon üretimi için ön ödeme yapıp onları bir tür borç kölesi olarak avucunun içine alarak ayakta

tutuyordu. Bunun da üzerinde, Kumpanya'nın toprak vergilerinin çok büyük kısmı pamuk ve afyon şeklinde alınıyor, daha sonra bunlar da üzerine kâr konularak Kanton'da satılıyordu. Afyon, özellikle Çinlilerin damak tadına uyacak şekilde harmanlanıyor ve bunların konulduğu sandıklara Kumpanya'nın ismi (*chop*) bir kalite nişanesi olarak vuruluyordu. Mezattaki satıştaysa afyon, Kumpanya tarafından Çin pazarına ihraç edilmek üzere ruhsat verilen özel tacirler tarafından satın alınıyordu. Hindistan'ın idarecisi olarak Kumpanya, gerek sağlık gerekse ticari nedenlerle afyonun iç tüketimini engellemeye dikkat ediyordu.

Hastings'in ani çöküşünden sonra Kumpanya, Çin'le ticaret yapan kendi gemilerinden hiçbirinin afyon taşımaması gerektiği konusunda oldukça sert bir tavır almış ve bu ticareti özel tacirlere bırakmıştır. Fakat Kumpanya'nın kişisel ticaret üzerindeki etkisi de çok yoğundu, tüm özel tacirler Çin'le iş yapabilmek için Kumpanya'dan ruhsat almak zorundaydı. Afyon kaçak yollarından başarılı bir şekilde Çin'e sokulmaya başladıktan sonra, elde edilen gelir Kumpanya'nın Kanton'daki hazinesine kambiyo senedi olarak bırakılıyor ve bu senetler de Kalküta ya da Londra'da nakde çevrilebiliyordu. Özel tacirlerin Çin'den topluca ihraç edebilecekleri mallar olmadığı için –zira çay hâlâ Kumpanya tekelindeydi– Kumpanya üzerinden bu bankacılık yolu elde edilen kârın ödenmesinin en iyi ve güvenilir yoluydu. Dönem dönem, Pekin'deki imparatorluk yetkilileri afyonu yasaklamaya çalışmıştır. Afyonun, Britanya Hindistan'ı menşei olduğu bilindiği için, 1811 yılında Kumpanya'ya yetkililerin arzusuyla özel bir işbirliği göstermesi gerektiği söylendi. Buna rağmen Kumpanya idarecileri oldukça neşeliydi, hatta Yöneticilerine şunları belirtiyorlardı: “Şundan oldukça eminiz ki tüm bu olanlar bir biçimsellikten, gösteriden ibaret ve hükümet memurlarının bu kadar uzun zamandır ve bu kadar açıkça çıkarlarının lehine olduğu için görmezden geldikleri bir ticaretin bastırılması için en ufak bir etkili adım atma niyeti yok.”²⁷ Daha sonra 1821 yılında, Çinli otoriteler sadece Kanton içinde afyon kaçakçılığını bastırmayı başarabildiler. Kaçakçılık daha dışta yer alan Lintin ve Hong Kong'a doğru

²⁷ Inglis, *The Opium War*, s.49.

kaydı. Londra'daki Yöneticilere yazan yük memurları, bu yeni durumun en önemli ticaret kolu üzerinde ciddi bir kesintiye neden olabileceğine dikkat çekerek, Saygıdeğer Kumpanya'nın adının en ufak bir şekilde kötü işlere bulaşmasının önüne geçilmesi ve aynı zamanda ticaret üzerinde gereksiz bir engel teşkil etmemesi arzusunda olduklarını belirtiyorlardı.²⁸ Kaçakçılığın Lintin açıklarına kayması aslında ticareti daha da körüklemiştir. 1823 yılında afyon, Çin'in tüm ithalatı içinde pamuğun yerini alarak 1830'a kadar payını üç kat arttırdı.

Bihari köylülerinden Kantonlu afyon kaçakçılarına uzanan tüm bu ilişkiler, Kumpanya'nın ticari jübilesi olan çayın altını oydu. Serbest ticaret lobisinin tüm zorlamalarına rağmen Kumpanya imtiyazlı tekeli 1833 yılına kadar muhafaza etmeyi başardı. Kumpanya'ya özel bir gemi sınıfı ihsan edildi: 1.200 tonluk bu gemiler, Hindistan ticaretini yürüten geleneksel deniz araçlarından yüzde 50 daha genişti. Bunlar "denizlerin aristokratlarıydı" ve 1826 yılındaki 34 gemilik Çin filosu seferinden o güne kadarki ticaretin tepe noktası olan 40 milyon poundluk çayla geri döndü. Ama yine de bu son seferin kaymak kısmını afyon sağlamıştı. Yüzyıl sona ererken Kumpanya, Londra'da her 46 kilo çay için Çin'e 1 kilo afyon kaçırıyordu; 1833 itibarıyla bu oran çay satışları üçte bir artarken afyon on kat arttığı için, 10 kilo çay için 1 kilo afyon olacak şekilde oldukça geriledi.

Kumpanya, afyon üreticisi olarak Hindistan'daki hâkim konumunu korumak için askeri güçle de müdahalede bulunmuştur. On dokuzuncu yüzyıl başlarında, Maratha arazilerinde giderek artan biçimde yetiştirilen Malwa afyonu, Portekizlilerden kalan Goa ve Damaun karakolları üzerinden Macao'ya ihraç ediliyordu. Bu durum, Kumpanya'nın Bengal şubesi için fiyatları sıkıntılı hale getirdiği için Genel Vali Wellesey 1803 yılında, işin daha fazla büyüerek "tamamen her şeyi bitirmesini" önlemek için harekete geçme çağrısı yaptı.²⁹ Afyon ticaretini denetim altında tutmak, Kumpanya'nın Marathas'la olan ardı arkası kesilmeyen savaşlarının birçok nedeninden biriydi. Brian Inglis afyon savaşları ta-

²⁸ Rowntree, *The Imperial Drug Trade*, s.22.

²⁹ Inglis, *The Opium War*, s.62.

rihini anlattığı eserinde, “Bengal afyonundan elde edilen gelirin, Malwa afyonundan gelen geliri korumak için yürütülen bir savaşın maliyetini karşılamak için kullanıldığını” belirtir.³⁰ Ancak Malwa'daki üretimin anarşik doğası Kumpanya'nın buradaki ticareti bastıramamasına neden olmuştur. Hatta tam tersine Kumpanya, 1821 yılında 4.000 sandık afyonu kendi hesabına almış ve daha sonra Bombay'daki mezatta özel tüccara satmıştır. Ancak bu da piyasada aşırı bollaşmayı getirmiş ve Malwa afyonunun düşük kalitesinden dolayı Kumpanya markasına zarar vererek Çin'de bir tepki oluşmasına neden olmuştur. Kumpanya buna Bengal'de üretimi arttırarak karşılık verdi. Sonuçta Çin'e afyon ihracatı yüzyıl sonunda 4.000 sandıktan yaklaşık 23.000 sandığa yükseldi. Afyonun Çin'e fazla miktarda girmesi, aynı şekilde gümüşün dışarıya çıkması demektir. 1804'den itibaren Kumpanya, çay ticaretinin parasını ödemek için Britanya'dan Çin'e hemen hemen hiç gümüş gönderme ihtiyacı içine girmemişti. 1818 ve 1833 yılları arasında Çin'den yapılan toplam ihracatın beşte biri değerli külçe şeklindeydi ve 1826'ya gelindiğindeyse gümüş ithalatı tamamen kesilmiştir.

TABLO 8.2 Çin'e giren ve Çin'den çıkan gümüş 1761–1833

<i>Tarih</i>	<i>Ton</i>
1761–1770	132
1771–1780	293
1781–1790	637
1791–1800	200
1801–1810	1.034
1811–1820	385
1821–1830	–88
1831–1833	–384

Kaynak: Chang, 1964.

³⁰ Age., s.65.

En Centilmence Vurgun

Görünüşte Kumpanya Doğu denizlerini sakın sakın yönetiyor gibiydi. Fakat Kumpanya'nın, Çin ticaretini bilinen ticari usuller temelinde idare etmesi çökme noktasına gelmişti. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Kumpanya Hindistan ticareti üzerindeki tekeli 1813 yılında kaybetti ve sadece Çin ile olan ticarete karşılaşılan özel koşullar kaçınılmaz olanı geciktirmiştir: Yılın yalnızca yarısında sadece tek bir şehirde iş yapmaya izin veren bir imparatorla nasıl serbest ticaret yapabilirsiniz? Nereye doğru gidildiği oldukça açıktı. Parlamento'nun, 1833 yılında Kumpanya'nın imtiyaz beratını yenilemesine kadar geçen 15 yıllık sürede Kumpanya'nın kârı, ilk beş yılda 1,3 milyon pounda, sonraki beş yılda 830.000 pounda ve daha sonraki beş yılda da 565.000 pounda geriledi.³¹ 1821'de Kanton'dan Lintin Adası'na yapılan afyon kaçakçılığından Kumpanya'nın dışlanması, ticari girişimciliği elinde bulundurmasını sona erdirdi. Ortaya çıkan boşluğu, William Jardine ve James Matheson'un başı çektiği yeni tacirler dalgası doldurdu. Dumfries'de doğan William Jardine, Kumpanya gemilerinde doktor olarak çalışmış ve daha sonra 1817'de 33 yaşındayken bu işi bırakıp ticaret hayatına atılmıştır. Kendisinden sekiz yaş küçük olan James Matheson da bir İskoçyalıdır ve ticarete 1815 yılında atılmıştır. Bu ikisini bir araya getiren şey, Kumpanya aynen bir dinazor gibi ticari olarak tükenme noktasına doğru ilerlerken sahip oldukları ticari sezgileri ve politik yeteneklerini birleştirmeleridir. Kumpanya –çok istemese de– Asya pazarında ticaret yürüten özel girişimcilerle her zaman bir aradaydı. Malwa afyonuna üşüşülmesiyle arzın patlayarak fiyatları kırmaması, Haziran 1823'de Matheson'u İspanya bayrağı altında Xiamen gibi kuzeydeki limanlara afyon satmak için harekete geçirmiştir. Zaten Kanton'daki Danimarka temsilciliği görevini de yürüten Matheson, ticari çıkarlarına hangi milliyetten olmayı gerektiriyorsa onu benimsemekte bir beis görmüyordu.

Jardine ve Matheson 1828 yılında, Magniac & Co ismi altında iş ortağı oldular, Temmuz 1832'deyse bu isim Jardine Matheson olarak resmîyet kazandı. Ortaklık, Kumpanya'nın tekeli sona er-

31 Charles Grant, *Speech to House of Commons*, 13 Haziran 1833.

dirmek ve Çin'i yeni gelen herkese açmak şeklinde "hakkaniyete uygun ticaret" düzeni kurmak gibi bir amacı olan "ŞirkeT"³² olarak ün kazandı. Kumpanya'yı Çin'e giderek artan ihracatta bir engel olarak gören Britanyalı imalatçıların yükselen çıkarlarıyla ittifak kuran bu ikili, en büyük hayalleri olan müdahale edilmeyen bir ticari işleyiş sanki varmışçasına Kanton sisteminin kurallarını gayet büyük bir pişkinlikle ihlal ettiler. ŞirkeT'in koçbaşı afyondur, Jardine bir arkadaşını bu alana yatırım yapmaya ikna ederken afyonun, "en güvenli ve en centilmence vurgun olduğundan eminim," diye yazmıştı.³³ ŞirkeT, Çin'e afyon sokmanın yasadışı olduğunun elbette farkındaydı fakat sahip olduğu gazetelerle (örneğin *Canton Register* gibi) ve Londra'da Parlamento'ya yaptığı bilgilendirmelerle kendine özgü bir ticari ahlak profili çizmişti. İkili, Çin'in ithalata getirdiği ve artık eskimiş kısıtlamaları da Britanya'nın modası geçmiş Kumpanya hâkimiyeti sistemini de eşit derecede önemsemez görünüyordu. Daha Kumpanya'nın tekeli yasal olarak kalkmadan önce bile ŞirkeT, "Jardine Çay Harmanı" adı altında İngiltere'de çok popüler bir marka yaratmıştı. ŞirkeT çay sandıklarını önce Avrupa'ya taşıyor, oradan da Londra'ya yeniden ihraç ediyordu. Yani aslında bir tür kaçakçılık yapıyordu.

Doğu Hindistan Kumpanyası dahi hızla yaklaşan tekellilik sonrası dönemdeki ticaret fırsatlarını izleyebilmek için *Lord Amherst* –bahtsız elçinin adına hürmeten– gemisini kiralama yolunu takip ediyodu. Bu bir Kumpanya gemisi olduğu için, afyon taşımazdı. Bu durum, gemi mürettebatıyla Şangay, Xiamen, Fuzhou ve Ningbo'da karşılaşılacak Çinliler için oldukça kafa karıştırıcıydı. Gemi, afyon yerine Kumpanya'nın Kanton Konseyi Başkanı Charles Marjoribanks tarafından yazılan ve Çinceye de çevrilen *A Brief Account of the English Character* adlı eseri beraberinde getiriyordu. Bu eserle amaçlanan şey, İngilizlerin Çin'le olan ticaretlerinde yalnızca "barışçıl ve dostane ilişkiler" peşinde olduğunu göstermektir. Bu, bir zamanlar Qing bürokrasisini hayal kırıklığına uğratmış olan bir hedefti. Hindistan'da olduğu gibi yeni yerlerin fethedilmesi meselesi için eserde "doğruluktan

32 Özgün metinde "the Firm" olarak geçiyor, herhangi bir "şirket" yazılışı ile karışmamaması için "ŞirkeT" olarak yazılmıştır -y.n.

33 Inglis, *The Opium War*, s.89.

asla sapılmayacağı ve böylesine büyük bir imparatorluğun fetih için susamadığı" belirtiliyordu. Fakat olacak olayların işaretiyle bu risale, aşağılanma konusunda çok hassas ve hatta baskı ve adaletsizliğin intikamını almaya hazır bir İngiliz zihninde yanıp duran mağduriyetin altını çiziyordu.³⁴

Görünüşte yasal olan ama son tahlilde yapısal olarak uyuşturucu kaçakçılığı içinde suç ortaklığı üzerinden giden bir alışveriş mantığına dayanan bu ikiyüzlülük, Kumpanya'nın Çin'le olan ticaretinin son yıllarında da devam etti. Kumpanya, Hindistan'da afyon yetiştirilmesinin tamamen kabul edilebilir düzeyde olduğunu iddia ediyordu, ne var ki aslında Kumpanya'nın bölgedeki en önde gelen idarecilerinden John Crawford daha sonraları haşhaşın Güney Avrupa'da şarap ve zeytinin yerini alabileceği ihtimalinden bahsedecekti.³⁵ 1830'ların başlarında Çin ticaretini derinlemesine soruşturan Parlamento Kumpanya'nın yürüttüğü işlerde çok az kusura rastladı; birçokları için afyon ticaretinin imparatorluğa faydası, onun apaçık yasadışı yollarla yürütülmesini meşru hale getiriyordu. Parlamento 1832'de eski bir Kumpanya idarecisi olan W. B. Bayley'i Kumpanya'nın afyon ticareti hakkında sorguladığında aldığı cevap, hukuka oldukça uygun ve açık sözlüdür: "Hindistan'dan ayrıldığında afyonun mülkiyeti artık ona ait olmadığı için Kumpanya'nın bu ticarete dâhil olduğunu söylemek pek mümkün değildir."³⁶ Ahlaki kaygılar elbette vardı ama kaba ekonomik mantık afyon üretiminin ve ihracının dizginlenmesinin akıl almaz bir çaba olduğunu söylüyordu. Kumpanya'nın ticaret tekeline karşı serbest ticaret akımı durdurulamaz gibi olsa da, arz üzerinde var olan tekeli dokunulamaz nitelikteydi. Parlamento'nun soruşturma komitesinin hükmettiği sonuç bir biçimsellikten ibaretti: "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Bengal'deki afyon tekeli gibi önemli bir gelir kaynağını terk etmesi

34 Charles Marjoribanks, *The English Character*, içinde Ting Man Tsao, "Representing 'Great England' to Qing China in the Age of Free Trade Imperialism: The Circulation of a Tract by Charles Marjoribanks on the China Coast," *Victorians Institute Journal* at www.nines.org.

35 John Crawford, "A Sketch of the Commercial Resources and Monetary & Mercantile System of British India [1837]," içinde Kirti N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the East India Company 1660-1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, s.251.

36 Inglis, *The Opium War*, s.92.

uygun görülmemiştir.”³⁷ Aslında Kumpanya'nın ticaret tekeli özel ticaret yürütenlerce o kadar delinmişti ki, 1830'da Britanya ve Çin arasındaki ticaretin sadece üçte biri Kumpanya gemilerince yapıliyordu. Bu yüzden Parlamento'da, 13 Haziran 1833'de hükümet adına Kumpanya tekelinin son kalıntılarının kaldırılması tartışmalarında konuşan Charles Grant'ın, Kumpanya'nın konumunu “belirsiz ve utanç verici ve zaman zaman çok kırıncı” olarak tanımlaması çok da şaşırtıcı değildir. Konu afyona geldiğindeyse Grant yalnızca şunu belirtmekle yetinmiştir: “İmparatorun afyona karşı fermanları, I. James'in Virginia esrarına karşı yayınladıklarından daha az güçlü değildir.” Kurumsal suçu kabul eden böylesine tembel bir kuruma karşı az sayıda kişi sesini yükseltmiştir. Sadece tek bir milletvekili, James Silk Buckingham buna cesaret edebilmiştir: “Tüm suç Kumpanya'nındır. Zira afyonu Hindistan'dan tedarik eden ve Kanton'da kendisine bağlı yük memurlarıyla Çin'deki kaçakçılara ruhsat veren Kumpanya'dır. Dolayısıyla bu yasadışı ve kaçak ticaretin sorumluluğu onlarındır.” Fakat diğerleri işlerine bakmaya devam ediyordu. Kumpanya'dan emekli olan ve daha sonra Parlamento'da serbest ticaret savunucusu olarak boy gösteren Marjoribanks'a göre artık ihtiyaç duyulan şey, “Avrupalıların Çin'de saygı görmesi için sertlik üzerine kurulu bir sistem”di.³⁸ Parlamento Ağustos 1833'de Çin ticaretini herkese açmaya karar verdiğinde, Jardine Matheson ilk parti serbest ticaret çayını göndermeye çoktan hazırды.

Bir ticari dönemin kapanışı, mal varlıklarının kıymeti yeniden değerlendirildiği için kaçınılmaz olarak mali krizleri beraberinde getirir. Kumpanya açısından kendi ticaret tekelinin sona ermesi, Kalküta'da o zamana kadar görülmemiş bir kredi daralmasına yol açtı. Kumpanya'nın kanatları altında, Çin ticaretinin hizmetinde bulunmaları için kurulmuş özel “acenta evleri” sistemi artık rekabette göze batmaya başlamışlardı. Britanya'daki ekonomik durgunluk durumu daha da ağırlaştırmış ve Kumpanya döneminin sonunu hazırlamıştır. Evlerin en eski ve büyüklerinden olan Palmer & Co, 1830 yılında ilk düşen olmuştur ve sistemin tümünün çöküşüne zemin hazırlamıştır. John Crawford'un yazdığı

³⁷ Chang, *Commissioner Lin and the Opium War*, s.48.

³⁸ Grant, Buckingham ve Marjoribanks, Parlamento tutanakları, 13 Haziran 1833.

gibi, "yarım yüzyıl boyunca Hindistan ithalat-ihracatının yürütülmesinin temel kanalları olan bu büyük evler üç yıl gibi kısa bir sürede birbirinin peşi sıra kapanıyordu."³⁹ Zamanında piyasa tarafından zenginleşen tacirler, hükümetin kendilerini kurtarması için çareler arıyor ve "İngiltere'nin ticari saygınlığı, temelde birkaç yerden birden sarsıldığı için ve nihai yıkımdan ancak hükümet müdahalesiyle kurtulabileceği için" Londra'ya başvuruyorlardı.⁴⁰ Bu sefer, hükümet serbest ticaret kartını oynadı. Agency Houses'un çöküşünde 15 milyon poundluk bir kayıp yaşandı ki bu günümüzün 1 milyar pounduna denktir. Kanton Sistemi'ni çok da önemsemeyen Britanyalı acente tacirleriye kendi Consoo Birikim Havuzu'nu oluşturarak borçlarını ödeyeceklerdi.

Zehir Ticaretini Yürütmek

Çin Denizi'ndeki yeni serbest ticaret sürecine herkes hevesli değildi. Örneğin *Quarterly Review*'in editörleri, "yaşlı Çin kazının paniğe kapılıp yumurtlamayı kesmesinden" ya da "serbest tacirlerin, bu kazı bir kerede kesip içinde saklı olduğunu düşündükleri hazineyi bir seferde elde etmeye çalışmalarından" endişe ediyordu.⁴¹ Nisan 1834'de Kumpanya Çin ticaretine doğrudan dahil olmamakla birlikte Hindistan'da hâlâ afyon tekeline sahipti ve düzenlediği mezatlardan yüzde 1000 kâr elde ediyordu. Ülkenin Kanton'daki çıkarlarını temsil etmek üzere Britanya Hükümeti tarafından bir Ticaret Şefi atandı. Ama bu Şef, ne serbest tacirler üzerinde bir yetkiye ne de Qing yetkilileri nezdinde bir diplomatik statüye sahipti. Görevlendirilen ilk ticaret şefi olan Charles Napier, tüm protokol kurallarını çiğneyerek 1834 Temmuz'unda izin almadan, hem de bir savaş gemisiyle Kanton'a girdi. Çinli yetkililer hemen ticareti durdurdular ve Kraliyet Donanması da misilleme olarak Kanton girişini koruyan mevzileri bombaladı. Bundan sonra Britanya başka manevra yapamayarak geriye çekildi ve Napier de çok geçmeden ateşlenerek hayatını kaybetti.

39 Crawford, "A Sketch of the Commercial Resources," s.281.

40 Alındığı yer, Bengal Financial Consultation, 26 Nisan 1833, Chaudhuri, *The Trading World of Asia*, s.24.

41 "Free Trade in China," içinde *The Quarterly Review*, Vol. L, London: John Murray, 1834, s.430 -1.

Bundan tam beş yıl sonra Britanya ve Çin arasında tam anlamıyla bir savaş patlak verdi. O zamana kadar Atlantik'te köle ticaretini bastırmak görevini yerine getiren Kraliyet donanması, artık Çin Denizi'nde Britanyalı tacirlerin afyon ticaretindeki haklarını güçlendirmek için mevzilenecekti. Tacirlerin arkasındaysa, onların afyon tedarikçisi Kumpanya yer alıyordu. Açık düşmanlıkların ortaya çıkışından birkaç ay önce yasadışı uyuşturucu piyasasında en büyük pay sahibi tacir olan William Jardine, kendisinin bu işe bulaşmasını durmadan eleştiren meslekdaşlarına umursamazca şunları ifade ediyordu: "Baylar biz kaçakçı değiliz! Kaçakçılık yapan, ona göz yuman ve teşvik eden Çin hükümetidir, Çinli memurlardır; biz değil. Ayrıca Doğu Hindistan Kumpanyası'na dönüp bir bakın: Neden tüm kaçakçılığın ve kaçakçıların babaları Doğu Hindistan Kumpanyası'nda?"⁴²

Kırılma anı, 1839 Mart'ında İmparatorun afyon ticaretini bastırmak için görevlendirdiği özel yetkili Lin Zexu'nun Kanton'a gelmesiyle yaşandı. O zamanlar, Çin'de ulusun sağlığını ve zenginliğini boşa harcayan tahminen 12,5 milyon dolayında afyon içicisi vardı. Özel yetkili Lin'i göreve atayan İmparatorluk fermânında, Lin'den yerine getirmesi beklenen görevin hayati önemi gayet açık bir şekilde vurgulanmıştır: "Savunmamız için adımlar atılmazsa (...) Çin'in faydalı zenginliği denizaşırı bölgelerin dipsiz uçurumlarına dökülecek"⁴³ Ticaretin daha önceki dizginlenme çabalarına bakarak Lin, Britanyalılardan bir kez daha, yaptıklarının yasadışı ve zehirli bir ticaret olduğunu anlayarak geri adım atmalarını umuyordu. Kraliçe Viktorya'ya yazılmış ve gönderilmiş olan bir mektup taslağında Lin, kendisi için açık bir gerçeklik olan afyon hakkında şunları ortaya koyuyordu: "Böylelikle bunu devam ettirerek Çin halkını bunu almaya sevk ederseniz, kendi hayatınıza özen gösterirken başka insanların hayatlarını umursamaz duruma düşer, kazanma uğruna kendi açgözlülüğünüze kayıtsız kalıp başkalarına zarar verirsiniz. Böylesine bir davranış insani duygulara ve Cennete ulaşan yola aykırıdır."⁴⁴

42 William Jardine, 26.01.1839, Chang, *Commissioner Lin and the Opium War*, s. 49.

43 Çevirinin yapıldığı kaynak: *Chinese Repository*, Ekim 1839, ayrıca Greenberg, *British Trade and the Opening of China*, s.143.

44 Arthur Waley, *The Opium War Through Chinese Eyes*, Stanford: Stanford Univer-

Kanton'da yabancılara ait ticaret bölgelerini kuşatan Lin, 20.283 sandık afyona el koymuştur, bunlardan 7.000'ni ŞirkeT'e aitti. Olacak olaylar için Denizlerin Ruhu'na kurban kestirdikten sonra Lin, el konulan afyonun kireçle karıştırılarak okyanusa dökülmesi talimatını verdi, bu eylem günümüzde hâlâ Humen Müzesi'nde ulusal bir direniş eylemi olarak kutlanmaktadır. Lin'in talepleri bu eylemden sonra da devam etmiştir. Britanyalılar ölüm tehdidi altında daha fazla afyon getirmemeye kefil olmalı ve buna yönelik bir sözleşme imzalamalıydı. Ticaret Şefi Charles Elliott, kişisel olarak afyon ticaretinden çok memnun olmamakla birlikte Çinlilerin egemenliğini kabul etmeyi hazmedemedi. Kendisini aşağılanmış hisseden Elliott, Mayıs ayında sözleşme henüz imzalanmadan Britanyalı tüccar topluluğunu Kanton'dan geri çekti. Bir yüzyıl içinde ikinci defa, ticaret kurallarının bilinçli kötüye kullanımı Asyalı imparatorları Britanyalı tüccarı ezmeye zorlamıştı. Aynen 1776'da Kalküta'nın Sirac-ud Devle tarafından düşürülmesinden sonra Kumpanya'nın Bengal başkanı Roger Drake'in Fulta'ya demir atması gibi, Elliott da açık denize Hong Kong yakınlarına gitmeye zorlandı.

Serbest ticaretçiler olan bitene öfkeyle tepki verdiler, herkes afyonun kaçak ticaret nesnesi olduğunu zaten bilirken yapılanlar mülkiyete tecavüzdü. Bununla beraber, bu yönde Londra'nın herhangi bir onay gelmemesine rağmen Elliott tüccara, Britanya Devleti'nin zararları tazmin edeceği sözünü verdi, bu toplamda 2 milyon poundu –günümüzdeki değeriyle 137 milyon poundu– buluyordu. Jardine'ne göreyse Parlamento hiçbir şey yapmayacak, “bu aşağılanmayı sineye çekecek ve el koyulan afyonları tazmin etmeyi reddedecekti.”⁴⁵ Bunu uzun süren bir lobi kampanyası takip etti. Jardin, Başbakan Lord Palmerstone'u Britanya onurunu korumak için müdahale edilmesi ve 2 milyon poundluk tazminatın da Çinlilerden alınması gerektiğine ikna etti. Fakat birinci Afyon Savaşı'nın başlangıcı ŞirkeT için basit bir iş değildi. Palamento'da, daha sonraları başbakan olacak olan, William Ewart Gladstone afyon ticaretinin Britanya üzerine daima kara leke çalacak olan

sity Press, s.30.

45 Lovell, *The Opium War: Drugs, Dreams and the Making of China*, London: Picador, 2011, s.100.

haksız bir eylem olduğunu açıkladı. Önde gelen bir Quaker ve kakao fabrikatörü olan Williams Storr Fry, mevcut durumu Britanyalıların anlayabileceği şekilde hayali bir örnek üzerinden anlatmayı denedi. Ona göre mevcut durum, Britanya'nın sağlık nedenleriyle şarap ithalatını yasaklamaya karar vermesi ve Fransızların da bunun üzerine Britanyalı gümrük yetkililerine rüşvet vererek şarap kaçakçılığı yapmasına, duruma müdahale edilince de savaş gemileriyle ilerlemesine benzetilebilirdi.⁴⁶

Sefer kuvvetlerinde yer alan, *Nemesis* gibi kendine çok da uygun bir adı taşıyan demir zırhlı gemi, taşıdığı Congreve roketleriyle Çin savaş filosunu yerle bir etti. İki yıl süren bir kıyı savaşının ardından Çinliler, teslim oluncaya dek bombardıman altında kaldılar. Ağustos 1842'de imzalanan Nankin Anlaşması ile Çin, Hong Kong'u "daimi olarak" Britanya'ya devretti ve Kanton, Xiamen, Fuzhou, Ningbo ve Şangay olmak üzere beş limanı Britanya ticaretine açtı. Yeni ticaret ilişkisine göre, tacirler Britanya kanunlarına tabi olacaktı ve eski *co-hong* tekeli kaldırılacaktı. Yine anlaşma uyarınca 21 milyon dolarlık bir tazminat ödenmişti, bunun 6 milyonu afyon, 3 milyonu *co-hong*'lara olan borç ve 12 milyonu da savaş tazminatı içindi.⁴⁷

Tüm bu olan biten sırasında Kumpanya, sahne gerisinde bir rol üstlenmiştir. Hindistan'da afyon üretim tekeli devamlı devam ettirmiş ve Britanya güçlerine dört adet silahlı gemi, 49. Bengal Gönüllüleri Birliği, Bengal Mühendisleri Müfrezesi ve Madras İstihkâm Müfrezesi göndererek askeri destek sağlamıştır. Kumpanya'nın temel kaygılarından biri, savaş masraflarının kendi üzerine kalmasının önüne geçmektir. Fakat Jardines, hayati önemdeki istihbarat bilgileri sağlayarak hem de iyi silahlanmış ama boşta duran afyon gemilerini Kraliyet Donanması'na kiralayarak işgal güçlerine destek olmaya ön ayak olmuştu. Savaş kazanıldığında bu desteğe minnettar kalan Palmerston, Jardine'nin temsilcisi John Abel Smith'e yazdığı mektupta, hem kendisinin hem de Jardine'nin sağladıkları cömert yardımlar sayesinde bu memnun edici sonucun kazanıldığını ve böylelikle İngiltere'nin ticari

46 Inglis, *The Opium War*, s.156.

47 Bakınız, Bickers, *The Scramble for China*, s.84.

çıkarları için en önemli avantajların kazanıldığını belirtmiştir.⁴⁸ Jardine'e yönelik diğer yorumlar, bundan daha az dalkavukçadır. Mesela, o zamanların gelecek vadeden bir yazarı olan ve daha sonraları Muhafazakâr Parti'den başbakanlık yapacak olan Benjamin Disraeli, 1845 yılında yazdığı romanı *Sybil*'de Jardine'i şu şekilde hicveder: "Rezil bir adam! Karun'dan daha zengin bir İskoç, her bir cebinde milyonlarca ton afyon taşıyan, bir yandan yolsuzluktan şikâyet edip diğer yandan serbest ticaret diye bağırarak, Kanton'u yiyip bitiren keş oğlu keş!"⁴⁹

Ticaret haklarının elinden alınması, Kumpanyayı afyona yönelik hırsından alıkoymamıştır. Çinliler, Nankin Anlaşması'nın bir parçası olarak afyonun yasal hale gelmesini reddetmişlerdi ve Britanyalı yetkililer de Hong Kong'da afyon sevkiyatını geçici olarak yasakladı. Bununla birlikte, bu yasağın "hiçbir anlama gelmediğini" düşünen Matheson hiç istifini bozmazken; Kumpanya'nın Hindistan Genel Valisi Lord Ellenborough, bu yasağa karşı çıkarak "Majesteleri Hükümeti afyon gelirimizi tehlikeye atacak herhangi bir eylemden kaçınmalıdır," diyordu.⁵⁰ Hindistan'da, Kumpanya'nın Maratha toprakları üzerindeki denetimine rağmen, Kumpanya dışı aktörlerce sevk edilen afyon Sind limanı üzerinden Çin'e hâlâ ulaşmaya devam ediyordu. Afganistan'dan 1841 yılında küçük düşürücü biçimde geri çekilmek zorunda kalan Ellenborough, "Cesur Kumpanya'nın" (*Company Bahadur*) namını yeniden yükseltmek için daha uygun bir istilânın yollarını aradı. 1843 yılında Sind, hiçbir geçerli gerekçe olmadan fethedildi. Sosyal reformcu Lord Ashley bu istilâyı, ulusun onuru üzerinde "kara bir leke" olarak tanımlamıştır.⁵¹ *Punch* dergisi; bu suçu, fetihin kumandanı olan Tümgeneral Sir Charles Napier'i, "Peccavi" –Latince "Günahkârım"– şeklinde bağırarak bir kişi olarak tasvir ederek hicvetmiştir. O günden bugüne, Napier'in muzaffer heykeli Londra'daki Trafalgar Meydanı'nda durmaktadır. Kumpanya

48 Greenberg, *British Trade and the Opening of China*, s. 214.

49 Robert Blake, Jardine Matheson: *Traders of the Far East*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1999, s.96.

50 W. Travis Hanes and Frank Sanello, *The Opium Wars*, London: Robson Books, London, 2003, s.157.

51 Lawrence James, *Raj – The Making and Unmaking of British India*, London: Little, Brown & Company, 1999, s.105.

Sind'in ele geçirilmesiyle Hindistan'dan afyon çıkışının tamamını denetimi altına alınca artık üretimi düşürmeye ya da tamamen kesmeye kendi başına karar verebilirdi. Fakat bunun yerine Kumpanya, elde ettiği bu yeni hâkimiyetini, Bombay'dan yapılan afyon ihracatı üzerinde uygulanan gümrük vergisini 1847'de 12 pounddan 40 pounda çıkarmak için kullandı.

Çay içirse Kumpanya, Hindistan'da sahip olduğu topraklarda çay üretimini uzunca bir zamandır teşvik ederek Çin'in bu alandaki tekeli kırmaı amaçlıyordu. Macartney'in sonu kötü biten seferinin tek tesellisi, Kumpanya'nın Kalküta'daki botanik bahçesinde başarıyla çimlendirilen birkaç çay tohumuydu. 1834'de Kumpanya sahip olduğu tekeli kaybedince çaya ağırlık vermeye başladı. Çin'den tohum ithal etmek ve üretim için Hindistan'da uygun araziler bulmak üzere bir Çay Komitesi oluşturuldu. Yakın zamanda ele geçirilmiş olan Kuzey Doğu'daki Assam'da, o yöreye özgü çay bitkileri eken komiteye göre "Bu buluş daha öncekilerle kıyaslanamayacak bir biçimde, imparatorluğun tarımsal ve ticari kaynaklarıyla ilgili meselelere ilişkin atılan en önemli ve en değerli adım"dı.⁵² Komiser Lin'in Kanton'u uyuşturucu ticaretine kapamak için Pekin'den yola çıkmasından iki gün sonra, 10 Ocak 1839 tarihinde Kumpanya'nın ilk parti Hint çayı Londra'da açık arttırmaya çıkarılıyordu. Çok geçmeden yeni bir anonim şirket, Assam Şirketi, 500 bin poundluk bir sermaye ile kuruldu. Ne var ki Kumpanya'nın üretimi arttırmak için hâlâ Çin'den tohuma ve uzmanlık bilgisine ihtiyacı vardı. Nankin Anlaşması ile ticarete açılan beş yeni liman bu yeni kurulan şirkete Çin'den ihtiyaç duyduklarını temin etmek için bir üs sağlamıştır. Bugün olsa biyolojik hırsızlık olarak kabul edilecek olan bir hamleyle Kumpanya, Robert Fortune'ı Hindistan'daki devasa tarlalarda yetiştirilmek üzere binlerce bitki ve tohum getirmekle görevlendirdi. İmparatorun, "Yabancıların çay yetiştirilen herhangi bir bölgeyi ziyaretinin engellendiğini," bilen Fortune, yerel kıyafetlere bürünmüş ve oradaki erkeklere özgü atkuyruğunu saçına diktirmişti.⁵³ Fortune'dan önce hiçbir Kumpanya çalışanı çay bahçelerini

52 Moxham, *Brief History of Tea*, s.90.

53 Sarah Rose, *For all the Tea in China*, London: Arrow Books, 2010, s.99.

ya da fabrikalarını görmemişti, hatta yeşil ve siyah çayın farklı farklı bitkilerden elde edildiği düşünülüyordu. Bir çay fabrikasına ilk kez giren Fortune, yeşil ve siyah çay arasındaki farkın, siyah çayın mayalandırılmış olmasından kaynaklandığını ortaya çıkarmıştı. Yine Fortune, her 200 kilogramlık çaya 1 kilogram alçı ve siyanür katıldığı gerçeğini –yabancı barbarları zehirlemek için değil çayı daha canlı bir yeşile boyamak için– artık öğrenmiş bulunuyordu. Fortune'un esas zaferiyse, Bohea'dan Kalküta'ya çimlenmek üzere olan binlerce siyah çay tohumunu başarılı bir şekilde ulaştırması olmuştur. Kumpanya'nın Himalayalar'daki topraklarına yeniden dikilen bu fideler, Fortune'nın seyahatinin izini süren Sarah Rose'a göre çok geçmeden “nitelikte, üretim miktarında ve fiyatta Çin'i geride bırakan” yeni bir sanayinin temellerini oluşturacaktır. Ona göre Kumpanya'nın yaptığı şey “insanlık tarihinin en büyük ticari sır hırsızlığıydı.”⁵⁴

Birinci Afyon Savaşı, Robert Fortune gibi maceraperestlere Çin'in derinliklerine doğru kapıyı aralamıştı aralamasına ama hiçbir şeyi de çözüme kavuşturmamıştı. Çin'e yönelik Britanya ihracatının artması beklentileri gerçekleşmemişti ve Qing 1842 anlaşmasının maddelerinin tekrar ele alınmasını reddetmişti. Qing'in dikkati, 1850'de çıkan Mançu Taiping karşıtı isyana odaklanmıştı, bunu takip eden 15 yıl boyunca milyonlarca insan bu isyanda hayatını kaybedecekti. Çin iç savaşıyla uğraşırken, Britanya bunu var olan pürüzleri yeniden gündeme getirmek ve Nankin Anlaşması'nda ucu açık bırakılan konuları çözmek için bir fırsat olarak gördü. Silahlı küçük tekneler bir kez daha gönderildi ve Britanya hükümeti başka bir cezalandırıcı güç sevk etti. Ne var ki bu güçler, Singapur'a Haziran 1857'de ulaştıklarında korkunç bir haberle karşılaştılar: İngiliz ordusunda görevli Hindistanlı yerli askerler Kuzey Hindistan'da başkaldırmışlardı. Çin'e doğru giden askeri gücün çok büyük bir kısmının yolu isyancıları bastırmak üzere hemen Kalküta'ya çevrildi. Kumpanya Hindistan'daki varlığını devam ettirmek için mücadele ederken ticari dönemin sona erişinin güçlü bir simgesi olarak Kanton'da yabancı tacirlere yüzyılı aşkın bir süredir mesken olmuş fabrikalar Aralık 1857'de

54 Age., s.36.

yerle bir edildi. İkinci Afyon Savaşı Ekim 1860'da sona erdiğinde afyon yasal hale gelmiş, Pekin'deki Yazlık Saray'ın hazinesi yağmalanmış, Kumpanya'nın da Asya'daki varlığı artık ortadan kalkmıştı. *New York Daily Tribune*'a yazan Marx'a göre İkinci Afyon Savaşı'na, kendi halkının göz göre göre ölmesini engellemek için yabancılar tarafından zehir ithal edilmesini tamamen yasaklayan İlahi bir İmparator ile Hindistan'daki afyon yetiştiriciliğini ve bunun kaçak olarak Çin'e satışını hızlıca kendi mali sisteminin bir parçası haline getiren Doğu Hindistan Kumpanyası arasındaki sıra dışı bir mücadele yön vermiştir.⁵⁵ İşin özünü yakalamak konusunda oldukça yetenekli olan Marx, Britanya'nın kurduğu stratejideki iki yüzlülüğü ortaya çıkarmıştır. Ona göre Kumpanya, "açık açık afyon ticaretinde serbest ticaret vazederken üstü örtülü biçimde sahip olduğu kendi üretim tekeli savunuyordu. Britanya serbest ticaretinin doğasına yakından baktığımızda, "özgürlüklerin" temelinde genel olarak tekel olgusunun yer aldığı görülür."⁵⁶ Zafer kazanmış birliklerin Britanya'ya Aralık 1860'ta dönüşleri sırasında onları karşılayanlar arasında, Kraliçe Viktorya da vardı. Yazlık Saray'dan kendisine düşen ganimet olan Pekinez köpekten oldukça memnundu. Köpeğe, daha sonraları Nehru'nun hapishanedeyken Hint dilinin İngilizce tarafından benimsenmesine yönelik gözlemlerini doğrular biçimde, "Looty" [yağmacık, ganimet... bkz. s.32] adı verilmişti.

Farklılaşma ve İnkâr

Şirket istediğini elde etmişti. Kendilerinden önceki birçok Nevvabta olduğu gibi bu ikili de, zenginliklerinin karanlık kökenlerinden sıyrılıp Britanya yapısının temel sütunlarından biri haline gelmişti. Jardine, Temmuz 1841'de Birinci Afyon Savaşı'nın ortalarında Whig'lerden milletvekili olmuş ve Pertshire'daki Lanrick'de bir kır malikanesi satın almıştı. Ancak kendisinin en büyük şaheseri olan Nankin Anlaşması'nın imzalanmasından bir yıl sonra ölmüştü. Matheson, Jardine'nin Ashburton bölgesinden sandalyesini hemen devralmış ve daha sonra İskoçya'daki Ross

55 Karl Marx, "Trade or Opium?," *New York Daily Tribune*, 20 Eylül 1858.

56 Karl Marx, "Free Trade and Monopoly," *New York Daily Tribune*, 25 Eylül 1858.

ve Cromarty'nin Parlamento'daki temsilciliğini yürütmüştür. Bu bölgeler Matheson'un 1844 yılında Lewis'e ait olan Hebridean adasını yarım milyon pounda satın almasından sonra daha uygun bir seçim bölgesi olsa gerektir. Öz çocuğu olmayan James Matheson'un ŞirkeT'teki payı yeğeni Donald'a geçmiştir. Ne var ki bu ikinci kuşak Matheson, afyon ticaretinin ahlakiliği üzerindeki kuşkulardan çok çekmiştir. 1849'da ŞirkeT ortaklığından istifa eden Donald, bundan sonraki yarım yüzyıl boyunca afyon ticaretine karşı önceleri Afyon Ticaretinin Engellenmesi Cemiyeti'nin etkili bir üyesi olarak, daha sonraysa 1892'de bu Cemiyet'in başkanı olarak bir savaş yürütmüştür. ŞirkeT'in kendisi de afyon dışında başka alanlara yönelmiştir. Ama Jardine Matheson'un biyografisini yazan Robert Blake'e göre: "ŞirkeT'in bu ticaretten çekilmesinin etik kaygılarla bir alakası yoktur," bunun nedeni daha çok Bombay merkezli yeni bir rakibin, David Sassoon'un ortaya çıkışıdır.⁵⁷ On dokuzuncu yüzyıl boyunca Çin'deki afyon bağımlılığı, hem iç üretim hem de buna ek olarak Britanya Hindistan'ından giderek artan afyon girdisiyle daha da derinleşmiştir. Afyon ticaretinin tepe noktası 105.000 sandıkla 1879-80 yıllarındaydı ki bu miktar Kumpanya'nın Çin ile ticaretinin sona erdiği 1833 yılındaki rakamın dört katıdır. Elde edilen gelir de 1871-72'de zirve yapmış ama yüzyılın sonuna gelindiğinde dörtte üç oranında düşmüştü. Afyon, Britanya ticaretinde öncü rol oynama amacına hizmet etmişti ve 1895'e gelindiğinde Çin'in dış ticaretinin yüzde 8'i Britanya İmparatorluğu'ylaıydı.⁵⁸ Britanya ancak 1907 yılında Hindistan afyonu ihracatını sona erdirmeye yanaştı ve 1911'de "Çin pazarının kaybedilmesi" sonucunda Bihar'da afyon yetiştiriciliği yasaklandı. Fakat hükümetin tıbbi amaçlar için afyon üretim tekeli, bir devlet işletmesi olan ve yaklaşık iki yüzyıl önce, 1820 yılında Gazipur'da Doğu Hindistan Kumpanyası'nın kurulduğu aynı yerde Afyon ve Alkaloids İşleri adı altında kesintisiz devam etmektedir.

Modern Çin'in yetkilileri açısından afyon efsanesinin, hem yabancı emperyalistlerin elinde "ulus olarak yüzyıllık bir aşağılanmanın" başlangıcı hem de Çin halkının 1949'daki Komünist

57 Blake, *Jardine Matheson*, s.140

58 Francois Crouzet, *The Victorian Economy*, London: Methuen, 1982, s.353.

Devrim ile sonuçlanan yurtsever direnişinin ilk örneği olmak bağlamında ikili bir anlamı vardır. Günümüz İnci Irmağı Delta-sı'ndaki kapitalist başarısının ortasında, Afyon Savaşları, devlet destekli bir dizi anıt ve müzeyle güçlü bir şekilde hafızalara kazınmaktadır. Humen'de ortasından ikiye kırılmış devasa bir afyon lülesi heykeli şehrin merkezinde yer almaktadır. Bunun hemen ilerisinde, çocukların eski bir top üzerinde geniş banyan ağaçlarının gölgesinde oynadıkları Deniz Savaşı Müzesi ve eski Shajio Paotai hisarı yer alır. Komiser Lin'i Kumpanya afyonunu 1839 yılında ortadan kaldırırken tasvir eden Humen Afyon Müzesi'ndeki büyük panolarda, bu savunma eyleminin "Çinlilerin aşağılanmasına bir son verdiği" ve "modern Çin tarihini başlattığı" belirtilir. Bu devlet eliyle verilen bir mesajdır ve müze Komünist Parti Merkez Komitesi'nin halkla ilişkiler bölümünün bir parçası olan "Ulusal Yurtsever Eğitimi İleri Birimi" tarafından idare edilmektedir.⁵⁹ Tarihçi Julia Lovell'a göre "Rejimin yüzyıllık aşağılanmışlığı bu kadar vurgulamasının nedeni, Mao döneminde insan eliyle gerçekleşen felaketlerin hatırlanmasından endişe duyulmasıdır."⁶⁰

Afyon savaşları, modern politik mücadelede etkin bir biçimde kullanılırken başka yerde neredeyse görünmezdir. 2007 yılında 175. yılını kutlayan Jardinerler, kendi iki kurucusunu "iş hayatında kendilerinden sonra gelenler için standartlar oluşturan, güçlü ilişkiler kuran" kişiler olarak yücelttiler. Ne var ki bu işin kurulduğu uyuşturucu ticaretine sadece dolaylı bir atıf vardı: "1800'lerin ortasında çay, ipek, pamuk ve afyon ticareti; Çin, Hindistan ve Britanya arasındaki geniş ticaret yollarında farklı şirketlerce yürütülüyordu (...) Zor zamanlardı ve oldukça çetin bir rekabet vardı."⁶¹ Jardine Matheson'un kamusal imgesinden afyon kaybolmuş olabilir ama Şirket, Doğu Hindistan Kumpanyası'nın ölüm döşegindeki günlerindeki en açık kurumsal bağlarından biri olarak kaldı.

59 Bakınız, <www.dongguanontoday.com/museum4.htm> [son erişim, 21/10/2011].

60 Lovell, *The Opium War*, s.356.

61 Jardine Matheson, *175 Years of Looking to the Future*, Hong Kong: Jardine Matheson, 2007, s.7 & 10.

IX. Bölüm

Korkak Bir Güç

Kaplanı Ehlileştirmek

St. George Kalesi'nin beyaz badanalı surları şimdilerde tamamen simgesel bir amaca hizmet etmektedir: Yirmi birinci yüzyılı, duvarları içerisinde beyhude yere bulunan askeri ve idari birimlerden uzakta tutuyor. Ana girişin üzerinde yer alan ve okyanus aşan büyük gemilerin pruva kısmını temsil eden burcun 150 adımlık bayrak direği; 1680'de Elihu Yale tarafından üzerinde St. George Haçı dalgalandırılan özgün direğin bir kopyasıdır. Kumpanya'nın Hindistan'daki ilk büyük ticari aktarma merkezi olan Madras, yüzyıl boyunca yerel tüccarla büyük oranda sözlü anlaşma üzerinden yürütülen ticaretin merkezi olmuştu. Elihu Yale'nin, New Haven, Connecticut'daki kolejine vakfettiği servetini yaptığı yer de Thomas Pitt'in kendi siyasal hanedanlığının maliyetini karşılayan elması elde ettiği yer de burasıdır.

Tüm bunlar, 1740 yılında tüm dünyanın Hint toprağına üşüşmesiyle değişmiştir. Britanya ve Fransız çıkarları arasındaki ilk savaşlar, Madras'ı Pondicherry'den ayıran kısa Coromandel sahili boyunca gerçekleşmiştir. Kalenin ilk el değıştirmesi Avusturya Hanedanlık Savaşı sırasında, Fransız güçlerinin 1746 yılında surları aşarak St. George'u 3 yıl boyunca işgal etmeleriyledir. Bu süre zarfında aralarında Robert Clive'in de bulunduğu Kumpanya taccirleri Cuddalore'daki St. David Kalesi'ne gitmek zorunda kalmıştır. Avrupa'da savaş sona erdiğinde Madras yeniden Kumpanya'ya geri verilmiştir. Bundan on sene sonra 1761'de Pondicherry'i fetih sırası bu kez Kumpanya'nındır ama Yedi Yıl Savaşları'nı bitiren Paris Anlaşması ile kaleyi iki yıl sonra geri vermek zorunda kalmıştır. Yine de bundan geriye Kumpanya'nın komşu yöredeki Arcot Nevvab'ı üzerinde kurduğu hâkimiyet kalmıştır. Ticaret ve fetihle birlikte Kumpanya idarecileri, kişisel zenginlik kaynağı yaratmak için üçüncü bir yol daha bulmuşlardı: Borç vermek. Kumpanya denetimi altında, giderek artan miktarda yüksek faizli ve meblağı borçlar; o dönem borç sağlayan en önde gelen isimlerden biri olan Paul Benfield'in sözleriyle "Nevvab'a sadece boş yere geçiş töreni yapma tutkusu için tuttuğı büyük disiplinsiz ordusunu" beslesin diye veriliyordu.¹ Daha önce gördüğümüz gibi, "Arcot Nevvabı'nın" borçları, sonraki yarım yüzyıl boyunca Kumpanya yolsuzluklarının kalıcı bir simgesi haline gelmiştir. Kişisel olarak verilen ama kamusal olarak üstlenilen bu borçlar, Arcot halkı üzerindeki insafsız vergiler ve yerel devletlere karşı saldırıların bir araya gelmesiyle toplanıyordu. Mart 1769'da Londra'daki yöneticiler, Madras Konseyi'ne yazdıkları mektupta "Arcot Nevvabı'nı borçlarını ödeyebilmesi için Mysore'un gelirlerine sahip olmak amacıyla Kumpanya'nın bir savaşa dahil olması" konusunda "büyük şaşkınlıklarını" ifade ediyorlardı.² Bu strateji geriye tepmiş ve Sultan Haydar Ali'nin kuvvetlerinin Madras surlarına kadar geldiğı haberi Londra piyasalarında "Bengal Balonu"nun patlamasını hızlandırmıştır. Bu, Kumpanya ve Mysore arasında yapılan dört savaştan ilkiydi ve daha çok Kumpanya'nın 1765'te Bengal'in di-

¹ Paul Benfield, *Letter to the Court of Directors*, 14 December 1780, s.4.

² *The Case of Paul Benfield*, 1780, s.13.

van hakkını elde etmesiyle sonuçlanan emperyal stratejisini tayin etmişti.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı görünümündeki yeni bir takım küresel etkenler 1780'de, Haydar Ali'nin Britanya karşıtı koalisyonun bir parçası olarak Fransızları desteklediği ikinci çatışmaya yol açmıştır. Haydar Ali, bir kez daha Madras Başkanlığı'nı işgal etmiş ve 1780 Eylül'ünde Pollilur'da Kumpanya kuvvetlerini ezip geçmiştir. Britanya açısından Pollilur o yılki askeri yenilgilerin ilkidir, bunu Ekim 1781'de Lord Cornwallis'in Yorktown'u teslim edişi izleyecektir. Fakat Kumpanya açısından düşünüldüğünde, her ne kadar 1784'de kaybedilen Pollilur'da esir düşen 10.000 kişilik kuvvetten sadece 1.300'ü hayatta kalmış olsa da Amerika'daki yenilgi Hindistan'a son tahlilde bir rahatlama getirmiştir. Kendisine ait yetersiz deniz gücü ve Fransızların güvenilmez desteği ile Kumpanya'yı Madras'tan çıkarmayı başaramayan Haydar Ali, Kumpanya'yı karada yenebileceğini ama denizi de içip kurutmaya gücünün olamamasından yakınıyordu.³

"Leandenhall Caddesi için esas baş belası," Haydar'ın Kaplan namıyla da bilinen oğlu Tipu'dur. Daha sonra gelen milliyetçiler tarafından modernleşmeci Hindistanlı bir yönetici olarak hakkında aşırı sevgiyle bahsedilen Tipu, Kumpanya'nın kurumsal ve teknolojik üstünlüğünü, büyük oranda tarımsal gelişim ve denizcilikte ilerlemeye yatırım yaparak dengelemenin yollarını aramıştır. Yine babasının diplomatik bağlantılarına güvenerek, devrimci Fransa ile bir ittifak kurmaya çalışmış ve süreç içerisinde kendisine "Yurttaş Tipu" denmeye başlanmıştır. Fakat 1792'ye gelindiğinde Tipu, krallığının yarısını bir zamanlar Yorktown'da başarısız olan ama 1785 yılında Hindistan Genel Valisi olan Charles Cornwallis'e teslim etmek zorunda kalmıştır. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesinin Britanyalıların Hindistan'dan çıkarılmasının yolunu açabileceğini düşünen Tipu, Fransa ile bir kez daha ittifak kurmuştur. Ne var ki Nelson'un Nil Muharebesi'ndeki zaferi bu umutları suya düşürmüş ve Mayıs 1799'da Richard Wellesley ve Lord Mornington idaresindeki Kumpanya birlikleri şehri istila ederken başkent Seringapatam'da ölmüştür. Madras sonunda bu dış tehditten kurtulmuştu.

3 Linda Colley, *Captives*, London: Random House, 2003, s.274.

Kumpanya'nın 1799'da Mysore'da kazandığı zafer, sadece bir başka yerel rakibin bertaraf edilmesinden fazlasını ifade ediyordu. Bu, aynı zamanda tacirler çağının artık sona erdiğinin de habercisiydi. Kumpanya'nın sahip olduğu eşi görülmemiş ticaret, gelir ve askeri güçle dışarıdan görünüşü her zamankinden daha kudretliydi. Fakat kendi başına ayakta duran ticari bir kurum olan Kumpanya'nın gidişatı feci derece aşağıya doğruydı. Böylelikle Kumpanya emperyal genişlemeyi uygulayan basit bir aktörden biraz daha fazlası haline gelmiş, sahip olduğu ticari niteliği giderek kağıt üzerinde kalmaya başlamıştı.

Ahlaksızlık Lekesini Temizleme

Askeri zaferler Britanya'nın Hindistan'daki servetini eski haline getirmeye tek başına yeterli değildi. On milyon üzerinde insanı yöneten, hissedarlara sahip bir ticari kurum tarafından yaratılan sıra dışı acayipliklere göğüs germek için yeni bir rejimin uygulanması gerekmiştir. 1770 ve 80'lerde yapılan reformlar, Kumpanya'nın iş yürütme özerkliğini delmiştir ve 1784'deki Hindistan Yasası iki kademeli bir sistem –ikili hükümet– getirmiştir. Buna göre, Kumpanya bir otoriteye sahip görünürken aslında perde arkasındaki ipleri Denetim Kurulu vasıtasıyla devletin elindeydi. Burke'ün tutkulu ve ilkeli olmasına karşılık, Tory'li ikili Pitt ve Dundas, iş bitirci faydacılıkla biçimde iktidara ulaşma çabalarında kararlıydılar. Balık oltaya artık takılmıştı ve bundan sonra gelen Whitehall Bakanları, ellerindeki oltanın makarasını Kumpanya'nın geriye kalan imtiyazlarını birer birer elinden almak için, Kumpanya ticari bir kabuktan ibaret kalana kadar yukarı çekeceklerdi.

Dundas yeni Denetim Kurulu'na hakim oldu. Bu rejim değişikliğini idare etmek için kullandığı araçsa, 1786'da Bengal Genel Valiliği'ni devralan Charles, yani Lord Cornwallis'di. Atlantik'in öbür yakasında, Amerikan kolonilerinin kaybedilmesinde sorumluluğu olan Cornwallis'in yeni görevi, İmparatorluğu Doğu'da bir arada tutmaktı. Selefî olduğu Hastings'ten çok da farklı biri olamazdı. Eton ve Cambridge'de eğitim alan Cornwallis, Amerika Yorktown'daki yenilgisinden önce kariyerini bir imparatorluk

askeri olarak Avrupa'da savaşarak elde etti. Suffolk'ta sahip olduğu geniş mülklerle sınıfsal açıdan toprak sahibi bir aristokratti. Hiçbir ticari deneyimi yoktu ve ticarete ilişkin sağlam bir nefret besliyordu, o kadar ki Kumpanya'nın Hindistan'daki düzenini "en kirli iş yürütme sistemi" olarak nitelendiriyordu.⁴ Bengal'e ulaştığında karşılaştığı şey boş bir hazine ile açlık ve isyandan dolayı zedelenmiş bir ekonomiydi. Cornwallis'in bundan sonraki on yıl boyunca bu manzaraya yönelik tepkisi, Kumpanya idaresini ticaretin yozlaştırıcı etkisinden ve hatta Hindistan'ın kendisinden yalıtarak hem Britanya devletinin hem de Kumpanya hissedarlarının mali durumunu iyileştirmek gibi nafile bir umudu gerçekleştirmeye çalışmak olacaktır.

Cornwallis'in önemli kararlarından birisi, Kumpanya'nın sivil ve ticari dallarını ayırarak kurumsal gelirlerin zimmete geçirilme sistemine bir son vermek olmuştur. Paul Benfield, Madras'taki Kumpanya görevinden en sonunda kovulmuş ve Hindistan dışına sürülmüştü. Fakat Cornwallis esas olarak Kumpanya'nın idari mekânizmasından Hindistanlıları defetmeye karar vermişti. Nesiller boyu yerel toplumla iç içe geçmiş olan Kumpanya tacirlerin aksine Cornwallis, "Hindistan'daki her yerlinin aslında rüşvetçi olduğuna" inanıyordu.⁵ 1791'de Cornwallis, "Hindistan yerlisinden olma hiçbir çocuğun bundan böyle Kumpanya'nın Sivil, Askeri ya da Donanma Hizmetlerine, Kurul tarafından atanmaması" talimatını verdi. Bu talimatın bir parçası olarak da arazi gelirlerinin idaresini denetleyen tarihi Babür dairesi olan *qanungu*'yu (düzenleme başkanı) kaldırarak, yerine Britanyalı bölge vergi toplayıcıları ağı getirdi.

Cornwallis Bengal'deki vergi toplanması işine "daimi bir çözüm" bulup Kumpanya'nın devam etmekte olan mali krizine tek bir seferde çözüm getirmeye çabalamıştı. Kumpanya idaresi altında Bengal'de vergiler belirgin bir biçimde artmıştır. Yapılan bir tahmine göre, 1760'ların başında Mir Kasım'ın hükümdarlığı döneminde Bengal'de yıllık toplanan vergi miktarı yaklaşık 646 bin pounddan, Kumpanya'nın divan hakkının ilk yılına gelindiğinde 1.470.000 pound'a yükselmişti. 1770'ler boyuncaysa

4 Percival Spear, *A History of India 2*, Harmondsworth: Penguin, 1970, s.95.

5 Age.

toplanan vergi miktarı 2.577.000 pounda yükselmiş ve 1790-1'e geldiğindeyse 2.680.000 pounda ulaşmıştır. Bu 30 yıllık bir süreçte vergi gelirlerinin 4'e katlandığı anlamına geliyordu.⁶ Fakat Kumpanya temeldeki şartları anlamakta zorlandığı için devamlı olarak vergi sistemini yeniden ayarlıyordu. Philip Francis'in öncülüğünde Kumpanya'da giderek artan sayıda insan, sorunu çözenin tek yolunun vergi toplama sisteminin bir daha değişmeyecek biçimde sabitlenmesi olduğuna inanmaya başlamıştı. Kumpanya için çözümleme yapanlar aslında son derece yanlış bir kavrayışla, Babürlü mültezimler olan *zamindari* İngiltere'deki toprak mülkiyetine sahip *gentry* sınıfıyla, *ryotları* da bunların toprak kiracılarıyla bir tutuyorlardı. Kumpanya, kendi varlığını siyasal olarak destekleyecek bir toprak sahibi sınıf inşa etmek istemişti. Birbiriyle kesişen haklar ve sorumluluklarla dolu son derece karmaşık mülkiyet sahipliği sisteminin yerine Cornwallis, kendisinin de zamanında oldukça yararlandığı temel İngiliz toprak sahipliği modelini getirmiştir.

Kendisinin uygulamaya koyduğu, "toprağı elinde tutanları ekonomik açıdan toprak sahibi sınıfa dönüştürerek kamusal çıkarın sağduyulu güvenlikçileri haline getirmek" Cornwallis açısından "nihai çözümün" tek etkili yoluydu.⁷ Böylelikle 22 Mart 1793 tarihinde, *jumma*'yı 3 milyon pounda "sonsuz dek" sabitleyen kanun ilân edildi. Bengal köylüleri, zamanında çitleme hareketiyle ezilip geçilen İngiliz köylülerine benzer bir yolla kurban ediliyordu.⁸ Zemindarlara toprakları üzerinde çok büyük ayrıcalıklar tanınarak, Ranajit Guha'nın belirttiği gibi "mülk yönetimi" uygulanmaya başlamıştır.⁹ 1850'lerde yazan John Capper'a göre mülk yönetiminin ortaya çıkardığı sonuç, "20 milyon küçük toprak sahibinin haklarını yitirip mülksüzleşerek elleri kolları bağlı biçimde, hoşgörüsüz ve fahiş fiyatla toprak kiralayan birtakım adamın insafına bırakılmalarıdır."¹⁰ İmparatorluğun bakış

6 Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.92.

7 Age., s.91.

8 Bakınız, E.P. Thompson, *Customs in Common*, Harmondsworth: Penguin, 1993.

9 Bakınız, Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, London: Orient Longman, 1982.

10 John Capper, *The Three Presidencies of India [1853]*, New Delhi: Asian Educational Services, 1997, s.281.

açısından, Kumpanya'nın Bengal'deki topraklarının, Britanya İmparatorluğu'nun daha geniş ihtiyaçlarına tam olarak bağlayan hukuki ve idari bir sistemin içine yerleştirilmesi Cornwallis'in en büyük başarısıdır. Bir zamanlar Kumpanya idareciliği de yapmış olan John Sturat Mill bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra, bu yabancı ekonomik idare sistemin basiretsizce uygulanmasının, "mülk sahibi köylüleri basit bir kiracıya dönüştürerek, bir ülkeyi etkileyen en büyük toplumsal devrimlerden birine" yol açtığını yazacaktır.¹¹ Cornwallis'in dinamik bir ekonomik sistemi sabit hale getirmeye yönelik son tahlilde talihsiz olan çabası kendi içinde bir çelişkiyi barındırır. Çünkü Bengal'in 12 zemindarından dokuzu; toprakları Kumpanya'nın sabit vergi talebini karşılamak için insafsızca açık arttırmada satıldığı için topraksız kalmıştır.¹² 1812 yılında ödenmemiş borçlarla ilgili 163.000 dava dosyasının olması fazlasıyla dikkat çekicidir.

Cornwallis 1793'te İngiltere'ye geri döndüğünde, Londra'nın kendisine minnettar tacirleri onu şehrin özgür adamı ilân ettiler ve gösterişli bir kutuda sunulan altın madalya ile onurlandırıldılar. Clive'in yol açtığı kaostan ve Hastings'in yarım yamalak tedbirlerinden sonra Cornwallis'in Genel Valiliği, yönetimde tarafsızlık ilkesi ve yolsuzluğa uzak hizmet sunma ideali yeni emperyal mitolojinin temel taşları oldu. Cornwallis'in imparatorluk tapınağında merkezde bir yere sahip olabilmesinin nedeni, kendisinin Madras'ta yaşanan "eski yolsuzluklardaki" son çırpınışları bastırmada üstlendiği roldür. Bu durum genelde Avadha-num Paupiah olayı olarak bilinir. Paupiah bir Telugu Brahman idi ve 1780'lerde Madras Başkanlığı'nın iki yükselen yıldızı olan John ve Edward J. Holland'ın *dubash*'lığı (tercüman/kelime "iki dil" anlamına gelmektedir) görevini üstlenmişti. Cornwallis yönetiminde, John Holland 1789 yılında bir yılılığına Vali olmuş, bunu erkek kardeşinin Şubat 1790'daki, sadece bir hafta süren Valiliği izlemiş ve her ikisinin de yolsuzluğu ayyuka çıkmıştı. Bu ikilinin önünde sadece bir isim durmuştu: 20 yıllık usta bir

¹¹ Richard Reeves, *John Stuart Mill: Victorian Firebrand*, London: Atlantic Books, 2007, s. 460.

¹² Jon Wilson, *The Domination of Strangers*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010, s. 116.

tacir, Kumpanya'nın Farsça tercümanı ve daha da önemlisi Holland'ların vergi sistemini kendi kişisel çıkarları için el altından yönlendirme planlarını engelleyen Kumpanya'nın gelir kurulu üyesi olan David Haliburton. Haliburton'u yollarından kaldırmak için John ve Edward Holland ile Paupiah, ona karşı rüşvet ve isyan hazırlığı suçlamalarından oluşan oldukça ayrıntılı bir tezgah kurmuşlardı. Fakat Haliburton suçlu bulunmamış ve komplo açığa çıktığında Holland'lar İngiltere'ye kaçmışlardı. Cornwallis açısından bu olay, kendisinin temizlemekle görevlendirildiği çürük yönetim modelinin bir başka örneğiydi. 1790'da Dundas'a yazan Cornwallis, "bu Başkanlık sisteminin bütünü, Leadenhall Caddesi'nin eski iyi ilkeleri üzerinde temellenmiştir –düşük maaşlar ve büyük ek gelirler ve şayet Yöneticiler mahvolabiliyorlarsa herkes onların bunu hak ettiğini söyleyecektir, ne var ki mahvolan Yöneticiler Kurulu değil Britanya ulusunun kendisi" olduğunu ifade etmiştir.¹³ Paupiah, yordakçılarıyla birlikte yakalanmış ve tezgah kurmak ile suçlanmıştır. Tamamı Britanyalılardan oluşan mahkeme jürisi Paupiah'ı Temmuz 1792'de suçlu bularak üç yıl hapse ve 2.000 pound para cezasına çarptırmış ve para cezası ödenene kadar da bir saat boyunca boyunduruk takılarak teşhir edilmesine hükmetmiştir.

Haliburton bu olayın peşini daha sonra da bırakmamıştır. "Bundan sonra saygıdeğer şirketin yüksek ve sorumluluk gerektiren makamlarına gelecekleri *dubash*ların şeytani kötülerine ve daha çok da kanun tanımayan Hindistan yerlilerinin ahlaksızlıklarına karşı korumak için," akrabası olan genç bir yazar adayı olan Walter Scott'un yardımıyla *Avadaunum Paupiah Davası* adlı eseri yayınlamıştır.¹⁴ Bundan yirmi yıl sonra, mahkemeyi yeniden ele alan Scott ise Paupiah'ı *Cerrahin Kızı* adlı eserinde ölümsüzleştirmiştir. Kitapta Paupiah; "siyasal ve kişisel menfaat kazanmak için karanlık hesapların en önde gelen bir rehberi, Doğu'nun Makyaveli ve gerçekleştirdiği çok sayıda vicdansız ayak oyunlarının sonucunda yüzü erkenden kırışmış" bir

13 Charles Cornwallis'ten Henry Dundas'a mektup, 31 Aralık 1790, içinde Charles Ross (ed.) *Correspondence of Charles, First Marquis Cornwallis*, Vol. 2, London: John Murray, 1859, s.66-7.

14 David Haliburton, *The Trial of Avadaunum Paupiah*, London: John Murray, 1793, s.1.

kişi olarak tasvir edilir.¹⁵ On dokuzuncu yüzyıl Britanya'sında Scott'un Paupiah betimlemesi, şayet esaslı bir idare kurulmak isteniyorsa uzak durulması gereken –Cornwallis'in yapmış olduğu gibi– ve doğası gereği güvenilmez olan Asyalı tipinin bir örneğidir. Cornwallis, ikinci kez Genel Valilik görevini yürüttüğü sırada Gazipur'da 1805 yılında hayatını kaybetti. Hatırası için St. Paul Katedrali'nin tam ortasına şık bir anıt dikildi. Bu anıtta Cornwallis bir imparatorluk savaşçısı olarak betimlenir; savaşçının yanında zırhlar içinde *Britannia* durur, ayakları dibinde yas tutan Hindistanlı bir dul ve mahzun bir Hindu *sadhu* yer alır. Anıtın kutsanması sırasında St. Paul Katedrali'ni dolduranlara hitap eden Dean Milman, Cornwallis'in "fethedilmiş bir ülke olarak değil, tebaanın çıkarına Hindistan'ı yönetmek için" nasıl ve tüm vaktini "bir bilgelikle yerli tebaaya hakim olan doymak bilmeyen açgözlülük ve küstahlığı dizginlemek için" nasıl harcadığını anlatmıştır.¹⁶ Büyük imparatorluk tarihçisi John Seeley'in konuyu 1883'de yeniden ele almasıyla Cornwallis efsanesinin inşası tamamlanmıştır. Seeley'e göre Burke, Hastings idaresi altında Kumpanya sisteminin tehlikelerini ortaya çıkararak "ölümsüz bir zaferi" kazanmıştı. Fakat "Kumpanya yönetiminden ahlaksızlık lekesini sihirli bir biçimde silen" Cornwallis'in idaresiydi.¹⁷

Cornwallis Bengal'in kurulu düzenini altüst etmekle meşgulken, emperyal metropoliste Henry Dundas Kumpanya'nın ticari faaliyetleriyle uğraşıyordu. Kumpanya'nın mali tablosu, korkunç icra takipleri ve hisse fiyatlarının dibe çakıldığı günlerini geride bırakarak 1780 ve 90'lar boyunca güçlü bir şekilde toparlanma gösterdi. Kumpanya'nın sermaye stoku 1709'dan beri ilk defa artarak 1786 yılında 800.000 pounda, 1789'daysa 1.000.000 pounda ulaştı. Bu, ödenmiş sermayenin 5 milyon poundu bulması anlamına geliyordu. Şubat 1792'deyse Kumpanya hisseleri 1770'den bu yana ilk kez 200 poundu gördü. İmtiyaz beratının 1793'e yenilenmesi gündeme geldiğindeyse Kumpan-

15 Walter Scott, *The Surgeon's Daughter*, Edinburgh: Adam and Charles Black, 1863, s.104.

16 Philip Ziegler ve Desmond Seward, *Brooks's – A Social History*, London: Constable & Company, s.30.

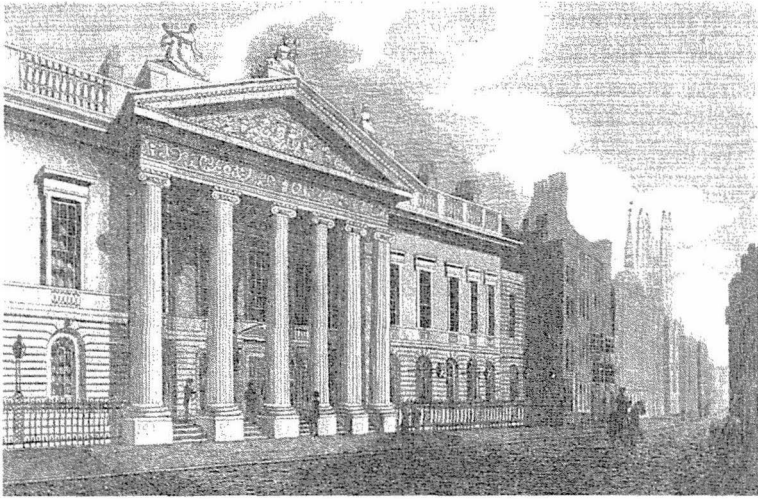
17 John Bakırmız,ley, *The Expansion of England* (Lectures, 1883), London: Macmillan & Co, 1914, s.290.

ya, Britanya'nın yükselen sanayi sınıfının saldırısına uğramıştır. Sanayi, Kumpanya'nın tekeli Asya'ya başarılı bir ihracat yapılmasının önünde engel olarak görüyordu. İş bitirici Dundas dahi Kumpanya'nın ithalat tekelinin hâlâ önemli bir dış girdi vasıtası olduğunu kabul ederken, ihracatta ayrıcalığa sahip olmasının artık ulusal çıkarlara uygun olmadığını düşünüyordu. Dundas, her yıl yapılan toplam ihracatın üçte birine tekabül eden en az 3.000 tonluk ticaret hacminin kişisel ticaret yapanlara ayrılması zorunluluğunu getirerek Kumpanya tekeli kırı ve bu durumu da teminat altına alınmış kâr payları oranını yüzde 8'den yüzde 10'a çıkararak Kumpanya ve hissedarları için allayıp pulladı. Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada "planının, "serbest ticareti Kumpanya'nın münhasıran imtiyazı üzerine yerleştirmek olduğunu" ifade etti.¹⁸ 1790'ların sonunda Kumpanya dışında yürütülen ticaret, Kumpanya tekeli delerek Bengal'den gerçekleştirilen toplam ithalat ve ihracatın yüzde 40'ının üzerine çıkmıştı. 1793'de çıkarılan İmtiyaz Yasası aynı zamanda, 1770'den bu yana Devlet ve Kumpanya arasındaki mali iktidar değişimini de vurguluyordu. Tac bir zamanlar Kumpanya sermayesine bel bağlarken, Kumpanya Hindistan'daki çok masraflı askeri-ticari yapısını artık hükümet desteği olmadan sürdüremez haldeydi. Hükümetin geçen yüzyıldan bu yana teknik olarak Kumpanya'ya hâlâ 4,2 milyon poundluk kredi borcu vardı. Bu borçlar 1793'te silindi ve Kumpanya'ya, sermaye stokunu bir milyon pound daha artırarak 6 milyon pounda çıkarmasına izin verildi. Dundas'ın sahne arkasındaki rolü, kendisi için yaratılan Denetim Kurulu Başkanlığı makamı sayesinde yasal hale getirildi ve Kumpanya filosu da rekabete açık hale getirilerek Asya menşeli mal ticaretinin serbestleştirilmesine girişildi.

Fransa ile savaş patlak verdiğinde, 1793 Yasası Parlamento'dan neredeyse habersizce geçirildi. Bakan olmayan milletvekillerinden Philip Francis, hem yasa süreciyle hem de bunun öneminin duyurulmasıyla meşgul olan az sayıda milletvekilinden biriydi. Ona göre, eski düşmanı Dundas "Kumpanya'nın adını bir mas-

¹⁸ Michael Fry, *The Dundas Despotism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992, s.197.

ke olarak kullanarak iktidarın gerçek faaliyetlerini" gizliyordu.¹⁹ Kâr payı ödemeleri teminat altına alınmış Kumpanya ise dikkatini, Hindistan'ın tartışılmaz ticari yöneticisi olmasıyla çok da uyumlu olan Leadenhall Caddesi'ndeki yeni merkezini inşa ettirmeye yoğunlaştırmıştı.

GÖRSEL 9.1 Ressamı bilinmiyor, *Doğu Hindistan Evi*, İnşa tarihi 1796-99

Malabar Uyuzu

Cornwallis Kumpanya'nın Hindistan'daki faaliyetlerini yürüten asker aristokratlar dizisinin ilkiydi. Clive ve Hastings, Kumpanya'ya ait özel bir ordunun ticari ve özel kazançları – Kumpanya hazinesi için ek vergiler ve yönetici sınıf için savaş ganimetleri gibi– nasıl mümkün hale getirebileceğini göstermişti. 1763 ile 1805 yılları arasında Kumpanya ordusu 18.000 kişilik kuvvetten 154.500 kişilik bir kuvvete yükselerek Kumpanya'nın kendini savunma ihtiyacının da ötesine geçerek neredeyse on kat büyümüştü. Böylesine bir büyüme daha da saldırgan bir tutum için güçlü bir dinamik oluşturdu. Kumpanya dışında yürütülen

¹⁹ C.H. Philips, *The East India Company 1784-1834*, Manchester: Manchester University Press, 1940, s.78.

ticaret döneminin sona erişiyile birlikte askeri maceraperestlik, hırslı kimseler için Hindistan'da servet temin edebilmenin tek yolu haline gelmişti. Aslında bu, "Hindistan'da fetih ve hakimiyet planları yapmak ulusun isteği, şerefi, ve ulusal politikasına aykırıdır," ifadesine yer veren 1784 Doğu Hindistan Yasası'nın yasal çerçevesiyle çatışan bir durumdur. Fakat Cornwallis'in nispeten ılımlı yönetiminden sonra Fransa ile ihtilafın yeniden başlaması, 1798-1805 arası Genel Valilik yapan Richard Wellesley idaresi altında saldırganlığın yeni aşaması için iyi bir bahane sağlamıştır.

Wellesley, Güneybatı Hindistan'da son darbeyi indirebilmek için Mysore ile 30 yıllık ihtilafı yeniden gündeme getirdi. Mayıs 1799'da Seringapatam yağmalandı ve Tipu öldürüldü. Denetim Kurulu'nun başındaki Dundas'a yazan muzaffer Wellesley, gerçekleştirdiği fethin "toprağa ve kaleye doymak bilmez iştahını memnun etmesini" umduğunu belirtmiştir.²⁰ Savaşı kazanan Kumpanya güçleri için ganimet inanılmaz boyuttaydı. Seringapatam hazineleri İngiltere'nin dört bir yanındaki müzelere ve malikânelerine dağıldı. Ganimet içinde Tipu'nun çok ünlü "İnsan-Kaplan Oyunağı" vardı. Tipu'nun kaplanı olarak da bilinen bu mekânizmada, gerçek boyutlarında imal edilmiş bir kaplan yaralandığı zaman gürleyerek bir Kumpanya askerinin boynunu ısırır. Bu oyuncak, fetihten sonra ilk olarak Kumpanya'ya ait Leadenhall Caddesi'nde Doğu'ya ait nadir eşyaların sergilendiği müzeye gönderilmiş ve daha sonra halen de sergilendiği Victoria ve Albert Müzesi'ne taşınmıştır.

Bu fetihle birlikte Kumpanya, yeni kazandığı topraklarda daha önceden denenmiş tekel kurma tekniklerini uygulama fırsatını da yakalamıştı. Malabar deneyimi, Kumpanya yönetimiyle beraber sıklıkla karşılaşılan ekonomik travmayı gösterir. Toprak vergileri sıkılaştırıldı ve tuz, tütün ve kereste üretimi ile satışı üzerine tekel getirildi, bunlardan özellikle kereste için olanı Napolyon'a karşı savaşlarda Kraliyet Donanması'nın ihtiyacını karşılamak içindi.²¹ Yine Kumpanya Anjarakandi'de kimyon, kahve, karabiber

20 İrfan Habib, *Resistance and Modernisation under Haidar Ali Et Tipu Sultan*, New Delhi: Tulika, 1999, s.xl.

21 K.N. Panikkar, *Against Lord and State: Religion and Peasant Uprisings in Malabar*,

ve muskat üretmek için 1.000 dönümlük muazzam bir baharat ekim çiftliği kurdu. Ne var ki bu çiftliğin kurulduğu arazi gasp edilmişti ve burada çalışanlar neredeyse köle muamelesi görüyorlardı. Gecenin bir yarısı çocuklar ailelerinden alınıyor, sessiz olmaları için ağızlarına bez parçaları tıkılıyordu.²² Bu nedenle yerel halkın yeni ekim çiftliğinin müdürü Murdoch Brown'a, sahip olduğu baharat bahçesinde depolaması için karabiber asması satmayı reddetmeleri hiç de şaşırtıcı değildir. Fakat tüm bunlar biriken tepkinin ilk adımlarıdır.

Kumpanya yönetiminin ilk on yılında Malabar, yerel eşraftan bir isim olan Pazhassi Rajah önderliğinde iki kere başkaldırmıştır. İsyancıların nefreti özellikle Anjarakandi ekim çiftliğine yöneldi ve isyanlar sırasında burası tahrip edilmişti. Kumpanya güçleriyle açık bir çatışmaya girmekten kaçınan Pazhassi Rajah, Wynad ormanlarında konuşlanarak bir gerilla savaşı yürütmüştür. Genel Vali Arthur Wellesley'in küçük erkek kardeşi bu bölgedeki Kumpanya birliklerinin komutanlığına getirilmiş ve gerilla savaşı taktiklerine terörle karşılık verilmiştir. "Yakıp yıkarak ne kadar daha fazla köy boşaltırsanız ve ne kadar fazla hayvan ve diğer eşyaya el koyarsanız o kadar iyi," şeklinde yazıyordu Wellesley bir arkadaşına ve şunu ekliyordu: "Malabar halkı dil dökülerek teslim olmuyor ama terör bunları silah bırakmaya mecbur edecektir."²³ Kumpanya'nın acımasız taktikleri meyvelerini verdi ve 1805 yılında Pazhassi Rajah tepelerde kısırıldı. Yerel efsane, Rajah'ın çok büyük bir elması yutarak intihar ettiğini söyler.

Kumpanya yönetimi kök saldıkça, yerel halkın durumu bariz bir biçimde daha da kötüleşti. 1819 yılında Kadatanad halkı Kumpanya'ya başvurarak vergi ve diğer baskıcı uygulamaların hafifletilmesini talep ettiler. Başvurularında toplumun önde gelen saygıdeğer insanlarından bazılarının, öldürülen çocuklarının ardından amansızca yaşama tutunma zorunluluğunu göze alamayıp intihar ettiği örnekleri yer alıyordu. Halk atalarının ve kendi-

1836-1921, New Delhi: Oxford University Press, 1992.

22 K. Ravi Raman, *Bondage in Freedom: Colonial Plantations in Southern India 1797-1947*, Centre for Development Studies, Trivandrum, *Working Paper* no. 327, Mart 2002, s.8, 32.

23 Wellington's Supplementary Dispatches, Lawrence James, *The Iron Duke*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1992, s.77.

lerinin ne Racalar ne de Tipu zamanında böylesine zulüm görmediklerinden, bu kadar çaresiz duruma düşürülmediklerinden dem vurarak artık tahammüllerinin kalmadığını belirtiyordu.²⁴

Kurichiar kabilesi üyelerinin Kumpanya'nın üretim şeklini değiştirme girişimlerine direnmeye devam etmesiyle dağlarda çatışmalar daha düşük düzeyde de olsa on yıllar boyunca devam etti. Wellesley bir virüsün neden olduğu ve o zamanlarda domuz yağı ve sülfürle tedavi edilmeye dirençli olduğu için yalnızca seyreltilmiş nitrik asitte sık alınan banyolarla tedavi edilebilen "Malabar Uyuzuna" yakalandı.²⁵ Wellesley daha sonraları, Hindistan'daki kahramanlıkları için "yerli askerlerin komutanı" olarak bilinmeye başlamış ve Napolyon'a karşı yürüttüğü savaşlardan dolayı da Wellington Dükü unvanlarını kazanmıştır. Anjarakandi Arazisi 200 yıldan bu yana hâlâ işletilmektedir ve burası, on dokuz ve yirminci yüzyıllar boyunca Kerala Dağları'na hakim olacak olan ekim çiftlikleri, devasa tarlalar ekonomisinin ilk örneğidir.

Genel Vali Wellesley, 1803 yılında Agra, Delhi ve Gujarat'ı da ele geçirerek yönünü Marathas'a çevirecektir. Marathas Konferansyonu ile çatışmalar ancak 1818 yılında bir çözüme kavuşturulacaktır. Fakat süreç içinde Wellesley, Kumpanya tarafından Hindistan'a ticari faaliyetlerin yürütülmesi için gönderilen 2,5 milyon poundluk altın külçeyi tüketecek ve Kumpanya'yı bir kez daha kronik borç batağına sokacaktır. Yine savaşların maliyetlerini karşılamak için Wellesley yüzde 5 ila 12 arasında değişen oranlarda yerel tahvillere başvurma yoluna gitmiştir. Böylelikle yaptığı fetihler sadece Hindistanlı askerlere değil aynı zamanda Hindistan sermayesine de dayanmıştır. Kumpanya'nın borçları 1792'de 9 milyon pounddan 1809'a gelindiğinde 30 milyon pounda fırlamıştı ve Hindistanlı vergi verenlerin zaten var olan yüklerine ek olarak bir de faizlerin ödenmesi külfetini getirmişti. Fakat Wellesley, Dundas ve Pitt'den daha uzun yaşadı ve daha önce Clive'in kurtulamadığı Parlamento soruşturmasını da atlatarak İngiltere'ye 1805'te bir kahraman olarak geri döndü. Her şey apaçık ortadaydı. Cornwallis'in ilk yönetiminin sonunda, aslında Kumpanya hâlâ 4,17 milyon kilometrekarelik bir alanın sadece

24 Panikkar, *Against Lord and State*, s.1.

25 Jac Weller, *Wellington in India*, London: Greenhill Books, 1993, s.110.

388.500 km²'sini denetim altında tutan bir kıyı gücüydü. Bu alanın üzerine Wellesley görevde kaldığı yedi yıl boyunca 50.000 km² daha toprak ilave etmişti.²⁶ Bu yeni toprakları hâkimiyet alanına katma hevesi, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında da başat rol oynamaya devam edecektir. Askeri eylemler, "iş fırsatlarının hizmetkârı değil efendisi" haline gelmişti.²⁷ Bu durum, sadece 1784 Yasası'nın ihlali değil aynı zamanda neredeyse Hindistanlı yöneticiler ile yapılan bütün anlaşmaların da süreç içinde muazzam bir insani felakete yol açarak ihlal edilmesi demektir. Kötüye gidişi durduraktan aciz ve isteksiz olan yöneticiler, Randle Jackson ve Joseph Hume'un Şubat 1819'da yazdıklarına göre "yeni topraklar elde etmek için dilenmek ve sızlanmaktan" dolayı suçluydu. Bunlara göre "son otuz kırk yıldır işlemekte olan sistem, bir yandan yasaların uygulanmamasından dolayı sızlanırken diğer yandan paranın cebe indirilmesi üzerine" kuruludur.²⁸ Afganistan'dan batıda Pencap ve Sind'e, kuzeyde de Nepal ve Burma'ya kadar irili ufaklı savaşlar bundan sonraki kırk yıl boyunca devam etmiştir.

Dakka Depremi

1793 Berati'nın ardından Fransa ile on yıl boyunca süren savaş, Kumpanya faaliyetlerini ciddi olarak aksatmış, mali durumunu altüst etmiş ve ticaret işlemlerini sıkıntıya sokmuştu. Savaşın sonucunu tayin eden Waterloo'dan sonra Londra'da Kumpanya hisse fiyatları uzunca bir süre durağan seyretmiş ve ancak 1817'den sonra 200 poundu geçebilmişti. Bu tarihten sonra Kumpanya'nın Hindistan ticareti üzerindeki 200 yıllık tekeli kırılmıştı. Tekelin delinmesine yönelik ilk girişim 1793'de sanayi kesiminin çıkarları doğrultusunda ve bu kesim Kumpanya'nın 20 yıllık beratının 1813'de yenilenme vakti geldiğinde Hindistan ticaretinin herkese açılmasına yönelik yeterli gücü toplamıştı.

On sekizinci yüzyıl boyunca, Hindistan tekstilinin yarattığı rekabet, İngiltere'de yerli üreticiyi korumak için geniş ticari kı-

26 Rajat Datta, "Commercialisation, Tribute and the Transition from late Mughal to Early Colonial in India," *The Medieval History Journal*, 6, 2 (2003), s.271.

27 Simon Schama, *A History of Britain*, vol. 2: *The British Wars 1603-1776*, London: BBC Books, 2001, s.496.

28 Philips, *The East India Company*, s.219.

sıtlamaların uygulanmasına yol açmıştı. Bu sayede Britanya'da henüz cılız durumda olan tekstil sektörü, Hindistan'ın güçlü maliyet avantajına karşı makineleşmeyle karşı koyarak büyüyebilmiştir. Bu erken dönem ithal ikameci stratejinin oldukça başarılı olduğu görülmüştü. Taklit pamuklu basmalar (*calico*) 1770'lerin başından bu yana Britanya'da imal ediliyordu ve 1781'e gelindiğinde Britanya "muslinleri"nin seri üretimine başlandı. Bundan sadece beş yıl sonra, ilk Lancashire pamukluları artık Hindistan'a ihraç ediliyordu. Sanayi gücü işi başarmıştı: 1793'ten itibaren faaliyette olan bir Lancashire atölyesi Hindistanlı ortalama bir dokuyucudan 400 kat daha fazla üretkendi.

1793'deki imtiyaz yenilenmesine doğru giderken Manchester pamuklu imalat sektörü mallarının, Hindistan'da gümrük vergisine tabi olmamasını ve Britanya'da Hindistan pamuklularının giyilmesinin yasaklanmasını hükümetten talep etti. Hükümet, o zamanlarda sadece üreticilerin kendi lehine olarak gördüğü bu boş talebi reddetti. Fakat işin görünen yüzünün altında, aslında Kumpanya'nın çok sağlam tesis edilmiş ihracat-ithalat işlerinin aşınması yatıyordu. Atölyelerde işlenen pamuklar, Kumpanya'nın hem Britanya ve hem de yeniden ihracat gerçekleştirdiği Afrika tekstil pazarındaki payını giderek daraltıyordu. Bununla eş zamanlı olarak, Napolyon'un uyguladığı "kıta sistemi," Avrupa'daki çok önemli bölgelere yeniden ihraç şansını ortadan kaldırmıştı. 1798'de İngiltere'ye Hindistan'dan 3 milyon poundluk tekstil ürünü gelmişken, Kumpanya 1807'de sadece 433.000 poundluk ithalat gerçekleştirebilmişti. Daha da kötüsü, Kumpanya'nın gerçekleştirdiği ithalat artık kâr edilerek satılamıyordu. 7 milyon poundun üzerinde alıcı bulamayan Bengal pamuğu, Kumpanya'nın Londra'daki ambarlarını doldurmuştu. Hükümet, Kumpanya'nın ayrıcalıklı konumuna son verilmesine dair Westminster'a yağmur gibi yağın toplu taleplere bu sefer kayıtsız kalamadı. Yine, Kumpanya artan Hindistan borçları nedeniyle hükümetten Nisan 1812'de 2.500.000 poundluk yeni bir kredi talep etti. Sanayi lobbisinin baskıları ile Kumpanya'nın içinde bulunduğu mali sıkıntıların kesişmesi Kumpanya'yı, ticaretin daha fazla liberalleşmesine yönelik baskılara karşı koyamaz duruma getirdi. Sonunda Çin

ticareti hariç olmak üzere Kumpanya'nın ticari tekeli her yerden kaldırıldı, Çin ticaretinin yürütülmesi ayrıcalığıysa bir yirmi yıl daha uzatıldı. Pek çok kimse için, özellikle de Evanjelist William Wilberforce gibileri için Kumpanya denildiğinde artık ilk akla gelen ticaret değil, Hıristiyanlığın yayılmasıydı. Wilberforce uzun yıllar uğraştıktan sonra, Hindistan'da İngiltere'ye bağlı bir piskoposluk kurulmasını ve aynı zamanda Kumpanya'nın geçmişten beri gelen misyonerlik faaliyetlerinde bulunma yasağının kaldırılmasını 1813 İmtiyaz Beratı'na dahil edebildi.

Daha önce Smith'in de tahmin ettiği gibi Kumpanya, yeni ortaya çıkan girişimci dalgasıyla çok geçmeden rekabet edemez hale geldi ve 1824 yılında Hindistan'a mal ihracını durdurdu. Bunun en önemli nedeni, Hindistan'a satılan malla, oradan İngiltere'de tekrar satılmak üzere ithal edilecek çok az malın alınabilir hale gelmesiydi. Hindistan ticaretinin kaybı Kumpanya'nın ticari faaliyetlerinin tepe noktasını belirtir, mezat satışları 1814'de 8 milyon poundu aşıyordu ki bu 1757'deki rakamın dört katıydı. Bunu takiben de satışlar sürekli düşerek 1833'te 4 milyon pound seviyesinin altına indi.²⁹ Bu sözde ticaretin serbestleşmesi Hindistanlı üreticilere biraz rahatlama getirmişti. Bengal Devrimi'nden sonra Doğu Hindistan Kumpanyası siyasal konumunu Bengalli dokumacılar üzerinde tekel denetimini kurmak için kullanmıştı. Dokumacıların ürettiklerine duyduğu iştah, daha önceleri Bengal'in zenginliğini Britanya'ya giysi ihracını arttırma yoluyla olması da hâlâ güçlüydü. Sömürünün en kaba hali söz konusuydu ve dokumacılar için bunun anlamı yerlerinden olma ve fakirleşmeydi. Fakat bu berbat durumlarının daha da feci hale gelmesi bir aykırı kanı olarak görünse de Kumpanya'nın 1813'de ticaret tekeli ni yitirmesiyledir. 1813'de aynı zamanda Britanyalı üreticilerin açık rekabetten fazla etkilenmemesi için Hindistan menşeli mallara uygulanan gümrük vergisi yüzde 20 arttırılmıştı. Böylelikle pamuklu basmalarda vergi oranı yüzde 78 ve muslinlerde de yüzde 31'e ulaşmıştı. Henry Wilson 1858'de konu hakkında şöyle demişti: “Şayet bu engelliyici vergiler ve kararlar olmasaydı Paisley ve Manchester'daki atölyeler muhtemelen daha başlangıçta

²⁹ Huw Bowen, *The Business of Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s.235.

duracak ve buhar gücüne sahip olsalar bile üretime geçmeleri çok zor olacaktı.”³⁰ Kumpanya'nın Hindistan kumaşının tekel müşterisi olma şeklinde üstlendiği daha önceki konumun yerine artık yeni görevi sadece “oyun alanını düzleştiren” yeni eşitleyici önlemlerin alınmasını engellemekti.

1812'de Dakka'yı vuran ve Kumpanya'nın Tejgaon'daki temsilcilik binasının da yıkılmasına neden olan deprem, daha korkunç bir ekonomik felaketin ilk uğursuz habercisiydi. 1753 yılında Palaşi'den hemen önce Dakka'dan İngiltere'ye 2.850.000 rupilik tekstil ürünü ihraç ediliyordu, yüzyılın sonuna gelindiğindeyse bu rakam 1.362.000'ne düşmüştü. Kumpanya'nın ihracat üzerindeki tekelinin kaldırılmasından dört sene sonraysa tamamen sona ermiş ve 1818'de Kumpanya'nın Dakka'daki kumaş “fabrikası” tasfiye edilmişti. Kendi kendine büyüyen şehrin nüfusu 1840'lara gelindiğinde “şehre hızlıca sızan” karışıklık ve sıtma yüzünden 150 bin kişiden 20 bin kişiye düşmüştü. Bir kez daha, bu ani altüst oluşa dehşetengiz sakatlanma eylemlerinin eşlik ettiği söylenir. Daha önceki gaddarlıkların ürkütücü bir tekrarı olacak şekilde, makine yapımı iplikler Dakka'ya 1821 yılında ilk kez geldiğinde, Seyyid Muhammed Tayfur'a göre “ünlü zanaatkârlardan bazıların baş ve işaret parmakları daha iyi nitelikte iplikler bükme-sinler diye koparılmıştı.”³¹ Yine Tayfur, kimi ünlü zanaatkârların da “aracı adamın gazabına uğramamak için kendi parmaklarını kopardıklarını” belirtir.

Yüzyıllardan bu yana “dünya pamuklu mamul imalatının büyük atölyesi” olarak faaliyet gösteren Hindistan'ın 1813 yılına kadar ticaret dengesi kendi lehine durumdadır.³² Ancak bundan sonraki yirmi yıl içinde Britanya pamuğunun Hindistan'a ihraççı elli kattan daha fazla bir oranda artarken Hindistan'ın tekstil ihracatı dörtte üç oranında azalmıştır. Ticaret ve sanayi politikalarının bilinçli olarak el altından yönlendirilmesiyle Hindistan'ın el tezgâhında çalışan dokumacıları ortadan kalkmıştır. Aynı

30 Henry Wilson'un, Mill'in *History of British India*, vol. VII, 1858, kitabına eki; Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, New York: Monthly Review Press, 1974, s.404.

31 Syed Muhammed Taifoor, *Glimpses of Old Dhaka*, Dacca: S.M. Perwej, 1956, s.53.

32 Karl Marx, “The East India Company – Its History and Results,” *New York Daily Tribune*, 11 Temmuz 1853.

acımasız güçlerin etkisiyle İngiliz el dokumacıları da tükenmeye yüz tutmuştur. Hindistan'da Kumpanya'nın rolü oldukça basitti: Gözlemlerle ama bir şey yapma. 1834'den sonra Genel Vali William Bentinck "dünya ticaret tarihinde böylesine bir sefalet zor görülür, pamuk dokumacılarının kemikleri Hindistan düzlüklerini beyazlatıyor."³³

Her ne kadar ismi Hindistan pazarına hakim olmak isteyen atölye sahiplerince çok sık dile getirilse de Adam Smith'in arzu ettiği serbest ticaret bu değildi. Aslında Kumpanya'nın kendisi de 1840 yılında neler olup bittiğinin bütünüyle farkındaydı: "İmalat dehamız ve maharetimizle çeşitli biçimlerde teşvik edilen ve desteklenerek Hindistan'ı bir imalat ülkesinden hammadde ihraç eden bir ülkeye dönüştürmeyi başardık."³⁴ Britanya'nın filozoflarının ne yazdığına bakmaktansa ülkenin ne yaptığına bakan Alman iktisatçı Friedrich List pamuk ticaretini ulusal sanayi gücü kurmak için korumacılığın başarılı bir biçimde kullanıldığı örnek olay olarak bahsetmiştir.³⁵

Kurumsal Bir Uyumsuzluk

1830'ların başlarından itibaren Kumpanya'nın elinde kalan biricik koz olan Çin'deki tekel ayrıcalıklarını da kaçınılmaz olarak yitireceği ortaya çıkmıştı. 1829-30'da Parlamento'ya sunulan serbest ticaret yapmaya ilişkin dilekçe sayısı 257'ye çıkmıştı ki bu rakam 1813'de imtiyaz beratı tartışmaları sırasında verilen dilekçelerin yaklaşık iki katıdır. Sonun yakın olduğunu hisseden Kumpanya 1825 yılında sadece kısa dönemli sipariş sözleşmelerini ihale etmeye karar vermiştir. Aslında gerçekte olan biten Kumpanya'nın Hindistan'ın imtiyazlı yöneticisi olma konumunun devam edip etmeyeceğiydi. Gitgide, Kumpanya'nın konumu çağın ruhuna ayak uyduramaz hale gelmişti. Kumpanya geçmişi bir kalıntısı olduğu şeklindeki kötü şöhretini, oy verme hakkına sahip olanların oranını arttırmayı hedefleyen 1832 tarihli

33 Karl Marx. *Capital*, vol. 1, chap. 15, sect. V. 'The Strife Between Workman and Machine.'

34 Doğu Hint Kumpanyası'nın Yarım için dilekçesi, 1840, Kirti N. Chaudhuri, *The Economic Development of India Under the East India Company 1814-1858*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, s.27.

35 Bakınız, Dutt, *The Economic History of India*, s.300-1.

Reform Yasası'na karşı çıkan tüccar ve bankerlerin dilekçelerine katılarak, aslında hiç de mantıklı olmayan bir davranışta bulunarak, teyit etti. Kumpanya taraftarları Parlamento'ya genellikle ülkenin "çürümüş seçim bölgelerinden" sandalye satın alarak girmişti. Bunlardan pek çoğu yapılan reformlarda artık devre dışı kalmıştı. Aralık 1832'de kabul edilen yeni kurallardan sonra gerçekleştirilen ilk genel seçimlerde Avam Kamarası'nda Kumpanya çıkarlarını temsil edenlerin sayısı yarı yarıya azalmıştı. Kumpanya'nın "çürümüş bir şirket" olarak görülüp bu yüzden de aynen Parlamento'nun "çürümüş seçim bölgeleri" gibi kapatılma ihtimali büyük bir riskti. Hissedarlar açısından Kumpanya'nın gelecekte ne kadar kazandıracağına dair var olan belirsizlik, Kumpanya hisse değerlerinin Nisan 1824'te 300 pounddan 1832 yılının başlarında 194 pounda kadar gerilemesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla hiç değilse en azından piyasanın yatıştırılması için krize ilişkin bir çözüm bulunması gerekiyordu.

Kumpanya'nın sahip olduğu imtiyazlara ilişkin tartışmalar 1833 yılında başladığında, Denetim Kurulu Başkanı Charles Grant'ın içinin rahat olduğu anlaşıyor. Ona göre "Hindistan'ın yerli halkı hali hazırda daha önce hiç olmadıkları kadar iyi bir konumdadır. Bunun tek bir istisnası vardır o da egemenliğine minnettarlıkla şükredilen Moğol İmparatoru'nun yönetimi zamanıdır."³⁶ Kumpanya'yı eleştirenleri onaylayan Grant Kumpanya'nın yönetiminin "ağır işlediğini ve herhangi hızlı ve büyük bir adım atma hesabı yapmaktan uzak" olduğunu belirttikten hemen sonra aslında bunun "halkın tam da ihtiyacı olan bir hükümet biçimi olduğunu" da ilave eder. Grant, serbest ticaretin gelişebilmesi için Kumpanya'nın Çin tekelinin kaldırılmasını önerir ve Kumpanya'yı Britanya ve Hindistan arasında zorunlu bir "aracı" olarak methe-dip bir 20 yıl boyunca daha Taç'tan şirkete doğru kaynaklanan yetkenin süresinin uzatılmasını tavsiye eder.

Tartışmaya çok az milletvekili katılmıştır. Hükümetin çevirdiği dolabı ortaya çıkaran James Silk Buckingham'dır. Ünlü bir seyahatname yazarı olan Buckingham Hindistan'a yerleştikten sonra 1818 yılında *Kalküta Gazetesi*'ni çıkarmaya başlamıştır.

36 Charles Grant, *Speech in Parliament*, London: Hansard, 13 June 1833.

Kumpanya'nın keyfi yönetimine ilişkin eleştirilerini burada yayınlaması üzerine Genel Vali gazeteyi kapatıp Kumpanya'nın eski tekeli ayrıcalığını kullanarak Buckingham'ı 1823 yılında "başkalarının işine burnunu sokan bir kimse" olarak sınır dışı etmiştir. Yeni düzenlenmiş parlamentoya 1832 yılında Sheffield'dan radikal bir milletvekili olarak giren Buckingham, Hindistan'da bizatihi edindiği deneyimlerini Kumpanya faaliyetlerine karşı çıkmak için burada kullanmıştır. Buckingham'ın Kumpanya eleştirisi William Bolts'un 1770'lerdeki aynı yöndeki eleştirilerine benzer. Ona göre yarar sağlayacak bir gelişme ya da yenilik ortaya çıktığı zaman Kumpanya adeta edilgin bir direniş göstermektedir. Fakat savaş, fetih, yağma ya da talan söz konusu olduğunda Kumpanya'nın sönük enerjisi birden canlanmaktadır ve sonra ne rehavet aşkından ne de değişime karşı düşmanlığından eser kalmayarak bunlar Kumpanya'nın en önde gelen etkinlikleri haline gelmektedir. Buckingham meselenin odak noktasını kavramıştır. Kumpanya topraklarında yaşayan 100 milyon insanın "Tek derdi tasası sermayedeki kâr paylarının vaktinde ödenmesi olan bu anonim şirket yöneticilerinin insafına elleri ayakları bağlı halde bırakılması" şeklindeki "mantık dışı" fikre saldırır. Ona göre sorunun apaçık bir çözümü vardır: "Bırakın Kumpanya canı istiyorsa ticaret yapsın ve hoşuna giderse de özel tacirlerle rekabet içinde olsun. Kumpanya'nın siyasi gücünü elinden alın ve onu sahip olduğu tekel gücünden mahrum bırakarak sadece ticari işlerle uğraşmasını sağlayın." Yine daha önceleri George Dempster'in Kumpanya'nın siyasetle ilişkisinin kesilmesi talebini hatırlatırcasına Buckingham da hükümetin Hindistan'ı yönetme konusunda yetersiz kalması ya da sorunun bir parçası olmak istememesi durumunda, sahip olduğu irade gücünü hak edenlere geri verilmesini savunur.

Denetim Kurulu Sekreteri Thomas Babington Macaulay da bir ticari kurumun Britanya Devleti'nin sahip olduğundan daha fazla bir gelir ve daha büyük bir ordu vasıtasıyla daha fazla insan üzerinde egemenlik sahibi olmasının tuhaflığı üzerinde durur. Ona göre Kumpanya'nın kendisinin bir kurnalsızlık durumu içinde olduğu ve her şeyin kurnalsız olduğu bir sistemin de parçası olduğu

kuşku götürmez bir gerçektir. Buckingham'ın etik kaygılarını taşımayan Grant ve Macaulay ise, Dundas'ın Kumpanya yönetimi görüntüsü altında devletin herhangi bir sorumluluk üstlenmeden yönetimi şeklindeki uzun vadeli stratejisinde ısrarla dururlar. Hükümetin teminat altına alınmış kâr payı oranını yüzde 10'dan yüzde 10,5'e çıkarmasıyla birlikte Kumpanya hissedarları 3 Mayıs 1833'de 477'e karşı 52 oy gibi ezici bir çoğunlukla Kumpanya faaliyetlerinin ticaretle sınırlanması lehinde oy kullandılar. Bundan da önemlisi, hem yıllık kâr payı hem de Kumpanya'nın o ana kadarki geniş çaplı borçlarının faizi artık Hindistan'ın vergi gelirlerinden ödenecektir. Çok geniş mal varlığını devlete teslim etme karşılığında, Parlamento Kumpanya'nın imtiyaz beratını 20 yıl ve kâr paylarına yönelik teminatını da ek bir yirmi yıl daha uzatmayı taahhüt etti. Bundan sonra Kumpanya'nın her 100 poundluk hissesi 200 poundluk borç ödeyecektir. Kazançlarında riske girmeksizin, tüm ticari amaçlarından sıyrılmış bir Kumpanya'nın hissedarları bundan sonraki kırk yıl için güvenli bir tahsisat alacaklardır.

"Adı geçen Kumpanya'nın mümkün olan en kısa sürede ticari işlerini kapatması, yurt içinde ve dışında bulunan tüm ticari mallarını, levazimatını ve kişisel eşyalarını satışa çıkarmasının gerekli," olduğunu katı bir şekilde vurgulayan İmtiyaz Beratı Yasası Ağustos ayında geçti. Artık can çekişen Babür İmparatorluğu değil Parlamento'nun kendisinin seçtiği aktör olan Kumpanya ile bundan böyle Hindistan'daki Britanya yönetiminin temeli olacaktır. Tartışmalar sırasında, Kumpanya ticari varlığının 19 milyon pound olduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık Kumpanya'nın gerek yurt içinde gerekse yurtdışında siyasi, bölgesel ve ticari borçları en azından 40 milyon pound olduğu ileri sürülüyordu. Kumpanya'nın gerçek değerini tespit etmek kabus gibi bir faaliyetti ve Denetim Kurulu'na göre Kumpanya'nın çok karmaşık ve anlaşılması zor olan muhasebe kayıtlarına göre kurum büyük oranda mali darlık içindeydi. Şehir muhasibi tarafından yapılan adli tahkikat sonucunda toplamda yaklaşık 25 milyon poundluk bir açık ortaya çıktı. Londra Şehir saymanı tarafından yapılan tahmini bir çözümlemeye göre toplam hesap

açığı 25 milyon pounddu ve geride Kumpanya sözcüsü James Mill'in ifadesiyle "kanuni haklar dışında bu açığı karşılayacak ne türden olursa olsun mal-mülk namına hiçbir şey yoktu."

Blackwell rıhtımları satıldı ve Kumpanya'nın ambarları me-zata çıkarıldı. Ticari faaliyetlere başlamasından 233 yıl sonra Kumpanya ilk biçimi olan kamu-özel ortaklığından Britanya Devleti'nin Hindistan'dan kâr sağlayan ve ışığı sönmüş temsilciliğine dönüştü. Hissedarlar açısından Kumpanya'nın ticari genle-rini devlet destekli emekli aylığıyla mübadele etme kararı doğru bir tercihti: Hisseler 1833'ün başlarından 1834'ün sonuna kadar yaklaşık yüzde 30 yükselmişti. Buckingham emperyal genişleme sürecinin önüne geçmeyi başaramamıştı. Ne var ki daha sonraları 1834'te Buckingham Kumpanya'dan 1823 yılında sert bir şekilde kovulmasının tazminatını en sonunda kazanarak mağduriyetine karşılık yılda beş yüz poundluk emeklilik ödemesi elde etmiştir.

Tepeden Bakan Bir İmparatorluk

Kumpanya, Parlamento'daki davası o zamanların en önde gelen entelektüellerinden biri tarafından üstlenildiği için şanslıydı. Faydacılık akımının İskoç eylemcisi olan James Mill Kumpanya'ya 1819 yılında yardımcı murakıp olarak katılmış ve Hindistan için yönergeler hazırlamakla görevlendirilmişti. Bundan bir yıl önce Mill, *Britanya Hindistan'ı* başlıklı kapsamlı eserini yayınlamıştı. Mill'in bu eserdeki fikirleri daha sonraları özellikle kurum içi eğitimin verildiği Haileybury'deki East India College'da örnek bir metin olarak okutularak Kumpanya'nın genel düşüncesine hâkim olacaktır. Mill Hindistan'da hiç bulunmamıştı ve bu bakımdan dava konusuyla arasında belirli bir mesafenin olmasından memnundu. Yine yaptığı çözümlemelerinde az sayıda insan suçlu duruma düşüyordu. Clive'den Wellesley'e kadarki dönemde Kumpanya'nın faaliyetlerinin pek çoğuna zemin hazırlayan yolsuzluk ve suçlara şiddetle saldırıyordu. Serbest ticaretten ortaya çıkacak kazançtan dolayı sabırsızlanan Kumpanya'nın tekeli konumuna karşı acımasızdı. Yine Kumpanya'nın Hindistan'ı yönetirken ortaya çıkan "daimi açıkları" ve buna neden olarak da Kumpanya'nın bölgeye "daimi yerleşmesinin" Kumpanya'nın

Hindistan'ı yönetirken ortaya çıkan "daimi hesap açığını" ortaya koyarak, "daimi çözümün" eşitsizliğine de saldırıyordu.

Bunlardan daha da önemlisi Mill, daha önce fikir yürüten William Jones gibi gözlemcileri eleştirerek medeniyet kavramının antik Yunan ve Roma'ya has bir değer olduğunu ileri sürer, Hint medeniyetini topyekûn aşağılar. Mill esas olarak modern bir bakış açısını savunuyordu. Ona göre toplumları toplumsal ilerleme yelpazesi üzerinde derecelendirmek mümkündü ve bu açıdan Hindistan tamamen barbarlık durumunda çakılıp kalmıştı. Hindistan'ın tarihi denen şey tamamen bir *fabl*'den ibaretti, hükümeti despotik, dini batıl ve sahip olduğu kast sistemi de temelden aşağılık bir sitemdi. Mill açısından "dalavere ve hainliğe genel bir eğilimi olan Hintliler insan ırkının en köleleşmiş kısmıdır."³⁷ Mill'in ilerlemeci tarih anlayışında Hindu hâkimiyeti yerini daha ileri bir yönetim olan Müslüman hâkimiyetine bırakmış ve bundan sonra da bunun yerini Britanya hakimiyeti almıştır. Mill'in ortaya koyduğu Hindu toplumunun kendi başına toplumsal ilerlemeyi sağlamakta acze düştüğünü ve herkes için mümkün olan en büyük mutluluğa ulaşmak için emperyal yönetimin yardımına muhtaç olduğu tespiti çok önemlidir. 1810'da *Edinburg Review*'da yayınlanan bir erken dönem makalesinde konuya ilişkin görüşleri daha berraktır: "Böylesine ihtiyatsız bir egemenlik iddiamızın zorluklarına ilişkin düşüncemiz ne olursa olsun, yerlilerin iyiliği adına onların başıboş bırakılmamalarının elzem görülmesi gerektiğini ısrarla umuyoruz."³⁸

Belki de farkında olmadan iş kapmak çabasında olan Mill'in Kumpanya'nın 19. yüzyılın başlarındaki durumuna ilişkin görüşleri en çok taraftar toplayan görüştü. "Geçmişte ya da günümüzde hiçbir hükümet yoktur ki" der Mill, "Doğu Hint Kumpanya'nın eriştiği yüksek mertebeye erişmiş olsun" ve yine bu yüzden de ona göre Kumpanya "en yüksek takdiri" hak etmektedir.³⁹ 1830'ların başlarındaki krizde Kumpanya idarecilerinin kendisine duydukları güvenin karşılığını, Kumpanya'ya ilişkin Parlamento'da görüşü-

37 James Mill, *History of British India* [1858 edn, 10 vols], vol. II, London: Routledge/Thoemes Press, 1997, s.132.

38 James Mill, "Affairs of India", *Edinburgh Review*, 16, 1810, Man To Leung, *James Mill's Utilitarianism and British Imperialism in India*.

39 James Mill, *History of British India*, VI. s.14.

len çok sayıda oturumda boy göstererek misliyle vermiştir. Serbest ticarete ilişkin görüşlerini bir kenara bırakan Mill sorumluluğun müşteriye ait olması ("alıcı dikkat etsin") ilkesinin sadece afyon ticaretine uygulanması gerektiğini ileri sürerek mali yük temelde yabancı –Çinli– tüketicilere yüklenirken Kumpanya'nın Bengal'deki tekelinin devam etmesinde ısrarcı olmuştur. Yeni düzenlenen Parlamento'da kendisine bir tür demokrasinin Hindistan'a da uygulanmasının mümkün olup olmadığına yönelik görüşleri sorulduğunda, Mill'in buna verdiği yanıt, ülkede özellikle "ahlaki hissiyatın hiç mevcut olmamasından dolayı" bu sorunun hiçbir şekilde ihtimal dahilinde bile olmadığıdır.⁴⁰

Tarih adlı eseri ve Doğu Hindistan Evi'ndeki kariyeriyle Mill Britanya'nın Hindistan'a yönelik görüşlerinin şekillenmesini temelden etkilemiştir. Mill'in Batı modernitesinin üstünlüğüne yönelik entelektüel iddiası Kumpanya'nın Hindistan'da giderek gözler önüne serdiği iktidar kibriyle muhteşem biçimde uyuşuyordu. Kumpanya'nın önde gelen idarecilerinden biri olan Madras Valisi Thomas Munro, yetkin bir önseziyle 1817'de yaptığı uyarıda Kumpanya'nın sıradan olanlar dışındaki tüm işlerde Hindistanlılara iş vermeyi reddetmesini protesto etmiştir. Munro, Britanya Hindistan'ındakinde olduğu gibi belki de başka hiç bir ülkede yerel halkın kendi ülkesi yönetiminden paylarına düşenden böylesine tamamen dışlanmadığını ileri sürüyordu. Munro açısından Hindistan'ın Britanya ordusu tarafından fethedilmesinin sonucunda tüm halkın itibarı artmak yerine ismi lekenmiştir.⁴¹ Fakat kendisinden önce Burke'un de ortaya koyduğu görüşlere benzer biçimde Munro'nun kaygıları da Anglo-Sakson değer ve kurumlarının hüküm sürmesi gerektiğini savunanlar tarafından bir kenara atılmıştır. Ram Mohun Roy gibi Hindistan'dan yetişen reformcuların da ifade ettiği gibi, özellikle kast sistemi ve *sati* (kocasını ölen kadınların yakılması) uygulamaları gibi Hindistan toplumunun değişmesi gereken birçok tarafı elbette vardı.

1823 yılında James Mill'in oğlu John Stuart on yedi yaşını doldurduğu gün Doğu Hindistan Kumpanyası'na katıldı. Genç

40 William Foster, *The East India House*, London, 1924, s.205, 202.

41 Michael Edwardes, *History of India*, London: Thames Ft Hudson, London, 1961, s.258.

Mill Kumpanya hizmetinde 35 sene alışılmadık biçimde sadık bir çalışan olarak kalacaktı. Kendisi hakkında yazılan bir eserde genç Mill'in nasıl "özellikle de ilham dolu olduğunda bir masanın önünde oturup sadece ceketini ve yeleğini değil aynı zamanda pantolonunu da çıkarıp çalışmaya kurulduğunu ve kâh odada yukarı aşağı dolanıp kâh büyük bir hızla yazı yazdığını," anlatır.⁴² Kumpanya'da bir kariyer yapmak Mill'e mali güvence ve felsefeye duyduğu tutkuyu devam ettirebilmesi için gerekli olan zamanı sağlıyordu. Çalışma saat sabah 10'dan öğlen 1'e kadardı ve otobiyografisinde de belirttiği gibi büro işleri kendisinin "aslında hep kafasında yer eden diğer zihinsel meşgalelerden sıyrılma" fırsatıydı. Popüler bir entelektüel olan Mill çoğunlukla siyasal ve ekonomik konular hakkında yazmakla beraber Hindistan hakkında fazla kalem oynatmıyordu. Yazdıklarından Hindistan'daki Kumpanya yönetimini "barbarlarla uğraşan meşru bir hükümet biçimi" olarak gördüğü anlaşıyor.⁴³ Mill günümüzde liberalizmin iki şaheseri olan *Özgürlük Üstüne* ve *Kadınların Köleleştirilmesi* ile anılır. Bu iki eseri de Kumpanya'dan emekli olduktan sonra yayınlamıştır. Britanya'da büyük bir özgürlük havarisi olan Mill, Parlamento'nun halk şakşakçılığına karşı bir set oluşturduğunu düşündüğü için Kumpanya'nın Hindistan'daki konumunu büyük oranda onaylıyordu. Hindistan'a babacan ama sert olan Britanyalı ebeveyninin yürütecisi vasıtasıyla aynen bir çocuk gibi yol gösterilmeliydi.⁴⁴ Mill'in savunduğu tiranlığın ılımlı sürümü fikri emperyal seçkinlerin giderek artan küçümseyici tutumlarıyla çatışıyordu. Bu tutumun belki de en güçlü bir şekilde ifade edildiği yer Macaulay'ın 1835 tarihli Eğitim Raporu'dur. Burada Macaulay, iyi bir Avrupa kütüphanesinin tek bir rafının bile Hindistan ve Arabistan'ın tüm yerli edebiyatından daha kıymetli olduğunu savunuyordu.⁴⁵ Britanyalı değerler aşılannmış Hindistanlılardan oluşan yeni bir "kahverengi sahib"ler sınıfı üretmek isteyen Macaulay, Farsça ve Sanskritçe yürütü-

42 Sir George Birdwood, *Report on the Old Records of the India Office*, London, 1891.

43 M. Moir, D. Peers and Lynn Zastoupil, *John Stuart Mill's Encounter with India*, Toronto: University of Toronto Press, 1999, s.4.

44 John Stuart Mill, *Representative Government*, Oxford: Oxford University Press, 1940 [1861], s.175.

45 Edwardes, *History of India*, s.261.

len eğitime Kumpanya'nın ödenek ayırmasının kaldırılarak yerine eğitim dili olarak İngilizcenin kabul edilmesini önermiştir. Bunun tam aksine Mill, yerel seçkinlerin sadakatini sağlamakta yardımcı olacağını düşündüğü için yerel dillerin kullanılmasını savunmuştur. Bu talebi Macaulay tarafından reddedilen Mill, Doğu Hindistan Evi'nin üçüncü katındaki bürosunda sigarasını tütürürken "uyanlarının ve incelikli önlemlerinin, kendi hayatı için uygulanabilir hiçbir hedefi olmayan züppe ve acemi bir edebiyatçı" tarafından altüst edilmesinden dolayı küplere biniyordu.⁴⁶

Ticaret mübadele ve iletişim gerektirir. Genel Vali William Bentinck'e (1833-35) göre, Kumpanya'nın ticari faaliyetlerinin sone ermesi giderek artan bir biçimde ve Britanyalılar "bölgedeki yabancılar" haline gelinceye değin süren bir yabancılaşmayı da beraberinde getirmiştir.⁴⁷ Tekelin sona ermesinden sonra ortaya çıkan karmaşaya eşlik eden askeri harcamalarda gidilen kesinti Kuzey Hindistan ekonomisinde hatırı sayılır bir para bolluğunun daraltılmasına [deflasyona] neden olmuştur. *Laissez-faire* ilkesiyle yönetme Kumpanya'nın aydınlanmış yöneticisi için mantıklı olabilirdi ama bu ilkenin kendisi yerel nüfusun yöneticilerinden beklentilerini suya düşürmüştü: "*Company kea mal men kuchh rozgar nahin*" (Kumpanya idaresinde, çalışmak için iş yoktur).⁴⁸ Tahakküm giderek halkın sözel olarak da aşağılanmasına yansıyor, "zenci" (*nigger*) 1840'lar ve 1850'lerde Hintliler için gittikçe yaygın olarak kullanılan bir tabir haline gelmişti. Kumpanya'nın Hindistan'da devam eden varlığı meşruiyetini toplumsal kalkınma mantığından alıyordu. Ne var ki Kumpanya yönetiminin temelini oluşturan ikiz sütunlar değişmeden kalmıştı: ticari ve askeri fetih. Teknoloji ve ticarete yönelik sınırlamalar, 1850 yılında pamuk ihracatının yüzde 23'ünü alarak açık ara büyük paya sahip olan Hindistan'ı, Britanya'nın sanayi çıktıları için vazgeçilmez bir pazar haline dönüştürmüştü. Buna karşılık, sanayisizleşme süreci Hindistan'ı emperyal ekonominin

46 Richard Reeves, *John Stuart Mill - Victorian Firebrand*, London: Atlantic Books, 2007, s. 101.

47 James Mill, *History of British India*, I, s. xxx.

48 C. Bayly, *Rulers, Townsmen & Bazaars* [1977] in The C.A. Bayly Omnibus, Delhi: Oxford University Press, 2010, s. 266.

tarımsal girdilerinin üreticisine dönüştürmüştü. 1811'de ticaretin açılmasından önce, tekstil ürünleri yüzde 33'lük payla Hindistan ihracatının en büyük kalemini oluştuyordu. Bunu sırasıyla afyon (yüzde 24), çivit (yüzde 19), ham ipek (yüzde 8) ve ham pamuk (yüzde 5) takip ediyordu. 1850'den sonraysa Hindistan'ın tekstil ihracatı sona ermiş, afyonun payı yüzde 30'a fırlarken bunu pamuk (yüzde 19), çivit (yüzde 11) ve şeker (yüzde 10) izlemiştir.⁴⁹ Bunun yanı sıra Kumpanya'nın "daimi mali açığı," emperyal Britanya için bir başka değerli gelir kaynağı sağlıyordu. Çünkü vergi gelirleri, 1836'da 27 milyon pounddan 1856'da 51 milyon pounda çıkan giderek şişmiş Hindistan borcunun faizinin ödenmesine yönlendiriliyordu. Kumpanya ordusu da kendi üzerine düşeni yapmış, Britanya'nın, 1784 Doğu Hindistan Yasası zamanında yüzde 7 olan kıta altı denetim alanını, Kumpanya'nın ismen yasaklandığı 1856 yılında yüzde 62'ye çıkartmıştı.

Son İmtiyaz Beratı

Kumpanya için imtiyaz beratının Haziran 1853'te bir kez daha yenilenmesi gündeme geldiğinde, William Gladstone ve John Russel koalisyon hükümeti birkaç idari değişiklik yapmak ve 20 yıllığına büyük oranda tatminkâr bir anlaşma yapmak niyetindeydi. Taleplerini Parlamento'ya sunan Denetim Kurulu Başkanı Charles Wood kendisini dinleyenlerden Britanya'nın karşılaştığı zorlukları anlamaları konusunda ısrarcı oldu. "Hindistan'da," diyordu Wood, "yavaş değişen, dini önyargılar ve çok eski geleneklerle bağlı bir ırktan insanlar var. Gerçekten her şey hızlı ilerlemenin önünde bir engel."⁵⁰ Bu engellere değinen Wood, idarecilerin sayısının 24'ten 18'e düşürülmesini ve idarecilerin maaşlarının 300 pounddan 400 pounda çıkarılmasını talep etti. Liberal milletvekilleri Richard Cobden ve John Bright'ın önderliğindeki Genç Hindistan kampanyası ise Kumpanya'nın çağdışı durumunun acilen çözülmesi gerekiyordu. Kumpanya'nın orta-

49 Tirthankar Roy, *The Economic History of India, 1857-1947*, New Delhi: Oxford University Press, 2000, s.33

50 Karl Marx, "The Charter of the East India Company," *New York Daily Tribune*, 9 Haziran 1853.

dan kaldırılıp Britanya idaresinin odağını yağmacılıktan kamu hizmetine doğru yeniden şekillendirmenin zamanı gelmişti.

Parlamento'nun dışında berata ilişkin tartışmalar o zamanlar dünyanın en çok satan gazetesi olan *New York Daily Tribune*'nün Avrupa muhabirinin gözüne takılmıştı. 1851 sonbaharında, dünyanın emperyal süper gücünün başkentinden iki haftada bir haberler bildirmesi için göçmen Alman köşe yazarı Karl Marx'ı seçmişti. Tüm kıtaya yayılan 1848 devrimlerinin ardından 1849'da Londra'ya kaçan Marx'a çok ihtiyaç duyduğu maddi kaynağı gazetecilik sağlamıştı. Kurucu editörü Horace Greeley'in idaresi altında güçlü bir reformcu çizgi benimseyen *The Tribune* Marx'a yeni oluşturmaya başladığı kapitalizm eleştirisini yansıtabileceği bir zemin sağlamıştı. 1853 yazı sonunda Marx Kumpanya faaliyetlerini inceleyen bir makale dizisini Amerikalı okuyucularına sundu. Marx'ın gözünde Kumpanya beratı beş basit noktada özetlenebilirdi: "Daimi bir mali açık, savaş kaynaklı düzenli bir üretim fazlası, sıfır kamusal hizmet arzı, berbat bir vergilendirme sistemi ve bundan aşağı kalmayan derecede kötü bir hukuk ve adalet sistemi."⁵¹ Kumpanya idaresinin görünen yüzünün arkasına geçen Marx'a göre aslında Kumpanya'nın artık sadece ismi vardı ve varlığına tahammül edilmektedir. Marx, üyelerinden yalnızca bir tanesinin, o da şans eseri Hindistan'da bulunduğu Kumpanya Yönetim Kurulu ile dalga geçer. Yine Kumpanya'nın o çok ünlü idari sistemini "kendisi vasıtasıyla bu kadar çok yazılan ama bu kadar da az iş yapılan başka bir hükümet yoktur" diyerek hicveder. Marx açısından muazzam bir imparatorluğu yöneten Kumpanya, Venedik'te olduğu gibi mümtaz *patrici*'lerden değil yaşlı dik kafalı memurlar ve bunlara benzeyen garip ortaklarından oluşuyordu.⁵²

Marx'ın Kumpanya'ya dair, onu hicvetmekten daha derin bir ilgisi vardı. Sınıflı toplum çözümlemelerinden hareketle Marx Kumpanya'yı Britanya'nın Hindistan'daki seçkin çıkarının bir aracı olarak konumlandırıyordu: "Aristokrasi orayı fethetmek istedi, parakrosi yağmalamak ve millokrasi de çok düşük fiya-

51 Karl Marx, "The Government of India", *New York Daily Tribune*, 20 Temmuz 1853

52 Age.

ta satmak istedi.”⁵³ Kendisinden önce Burke’ün de belirttiği gibi Kumpanya Hindistan’da bir devrime neden olmuştu. Ne var ki Burke Hint kültürünün tahrip edilmesine itiraz ederken, Marx’ın neredeyse mistik denilebilecek tarihin mantığı görüşü onu bu tahribatın son tahlilde olumlu sonuçlar ortaya çıkaracağına inanmaya sevk etmiştir. James Mill’in ilerleme sürecine ilişkin inançlarının çoğunu paylaşan Marx Asya’yı doğulu despotizmin değişmeyen hükümlerliliği olarak görür. Bu nedenden dolayı Hindistan, temel özellikleri kast sistemi ve batıl inanç olan tembellik ve bitkisel hayatta bir barbarlık durumuna gömüldür. Marx, Kumpanya’nın Hindistan’ı önce yağmalayıp sonra da süreç içerisinde tekstil sanayisini tahrip ederek ekonomisini çökertmesinden elbette rahatsızlık duyuyordu. Britanya’nın Hindistan’da yol açtığı sefaletin o güne kadar Hindistan’nın çekmiş olduğu tüm sefaletlerden temelde daha farklı ve çok daha yoğun olduğu konusunda hiçbir şüphesi yoktu. ⁵⁴Fakat yine Marx’a göre Hindistan’ın herhangi bir şekilde yeniden bir canlanmayı başarabilmesi için Batı’nın müdahalesi zorunludur. Bu müdahalenin art alanında “aşağılık çıkarlar” bulunabilir ama Marx’a göre Britanya hâkimiyetini modernleşme için gerekli olan tüm koşulları üretiyordu: siyasal birlik, iyi donanmış bir ordu, özgür bir basın, hızlı haberleşme ve bunlarla beraber “Avrupa bilimi aşılınmış” yeni bir sınıfın ortaya çıkışı.⁵⁵

Marx’ın Kumpanya’ya ilişkin çözümlemelerinde iki nokta ön plandadır. Bunlardan ilki Marx’ın Kumpanya ile bir kurum olarak çok az ilgilenmiş olmasıdır. Smith’in tersine Marx’ın ortaklıkları ve anonim şirketlerin erdemlerini karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapmaya zamanı yoktu. Marx’ın ilgisi daha çok büyük ölçekli, fabrika merkezli sanayi üretimine dönüktü. Bunun sonucunda büyük ticaret şirketleri *Kapital*’in ilk cildinde “İlkel Birikim” bölümünde ele alınmıştı. Dolayısıyla okuyucuları, hisse sahipli Kumpanya’nın vurgun esaslı devingenliklerini ya da şirketlerin tekelleşmeye yönelik eğiliminin sermayenin daha

53 Karl Marx, “The Future Results of British Rule in India,” *New York Daily Tribune*, 8 August 1853.

54 Karl Marx, “The British Rule in India”, *New York Daily Tribune*, 25 June 1853.

55 Marx, “Future Results of British Rule.”

geniş yoğunlaşmasıyla nasıl örtüştüğüne yönelik tespitlerini boşuna arıyorlardı. Marx'ın Hindistan'a ilişkin tutumunun göze çarpan diğer bir boyutuysa yaptığı tespitlerin arkadaşı John Stuart Mill'inkilerle aynı yönde olmasıdır.

Mill, Marx'ın 1850'lerin başında Londra'daki birkaç arkadaşından biriydi ve her ikisi de ekonomi teorisine ilişkin ortak bir tutkuyu paylaşıyordu.⁵⁶ Mill *Politik Ekonominin İlkeleri* başlıklı kitabını Marx'ın *Komünist Manifesto*'suyla aynı yıl ve *Kapital*'inden de bir on yıl önce yayınlamıştı. Bu, çok sıra dışı bir eşleşmedir. Bir tarafta, Kumpanya'nın içinde hayatını denizaşırı bir imparatorluğun kurumsal yöneticisi olarak kazanan ve bürosunun dışında ütopyacı bir gelecek bakışını muhafaza eden entelektüel John Stuart Mill vardır. Diğer taraftaysa, emperyal yönetimin kalıntılarında devrim tohumlarını hissedenden ve aykırı bir kanıymış gibi görülebilecekse de kapitalizmin eski düzeni alaşağı edebilme kapasitesine hayran olan sürgünde yaşayan, dışlanmış bir adam olan Karl Marx vardır. Mill'in en büyük yanılgısı, Kumpanya'nın Hindistan'da eğitsel bir güç olarak üstlendiği aldatici rolü ussal kılmasını kabul etmiş olmasıdır. Edward Said'in *Kültür ve Emperyalizm*'de belirttiği gibi "Bugün hâlâ bizlerin tarihdışı biçimde takdirimizi kazanma gücüne sahip olan Britanya'nın büyük hümanist fikirlerinin, kurumlarının ve abidelerinin emperyal sürecin yükselişine ne kadar da az karşı çıkmış olduklarını görmek gerçekten çok tedirgin edicidir."⁵⁷ Bu bakımdan James ve Stuart Mill'in çalışmalarına Irak'ın 21. yüzyılda işgalinden hemen sonra "demokratik emperyalizm" modeli olarak olumlu bir şekilde atıfta bulunulması hiç de şaşırtıcı değildir.⁵⁸

Ağustos 1853'te Kumpanya'nın beratının uzatılması yarım yamalak yapılan bir tartışmadan sonra Parlamento'dan geçti. Tekel ayrıcalığının son alanlarından biri olan Hindistan'daki tayinler üzerinde himaye ve kayırmacılığa sahip olma hakkının yerine sınavla seçilenlerin atanması kabul edildi, yöneticilerin maaşlarının artırılmasına ilişkin öneriyse dolaylı yoldan geri çevrildi.

56 Bkz. Francis Wheen, *Marx*, London: Fourth Estate, 2000, s.188.

57 Edward Said, *Culture and Imperialism*, London: Chatto & Windus, 1993, s.97.

58 Örneğin bakınız, Stanley Kurtz, "Democratic Imperialism: A Blueprint," *Policy Review*, no. 118, April/May 2003.

Yine de bu tarihsel çağdışılığa, teminat altına alınmış kâr payları karşılığında, Hindistan'ı yönetmesi için bir yirmi yıl daha verildi.

Gelişi Belli Olan Ayaklanma

1857'teki Büyük Alaklanma genellikle bir defaya mahsus ve olmaması halinde Kumpanya idaresinin barışçı bir biçimde kabul edilmesine karşı birden bire ortaya çıkan bir devrim olarak görülür. Ancak devrimin ortaya çıkışından önceki belirtiler genellikle ihmal edilir. Kumpanya'ya karşı girişilen bu ayaklanmanın nede-nine ilişkin birçok açıklama yapılsa da bunun temelinde giderek artan ırkçı ve idari kibir yer alır. Irkçılık tohumları her zaman orada var olmuştu. Kumpanya'nın 1756'da Kalküta'yı terk etmesi sırasında, bir İngiliz askerinin İngiliz-Hint karışımı karısı olan Maria Carey'in, şehirden ayrılan gemilerden birine binmesi melezliğinden ötürü reddedilmişti. Ayrımcılığın önlenemez bir hal almasıysa on dokuzuncu yüzyılın başlarındadır. Ordu ve yerel topluluklar arasındaki bağlar birer birer koptu. Hindu ve Müslüman din adamlarının Hintli askerlerden oluşan alayların sancaklarını kutsaması yasaklandı ve yine bu alayların geçit törenlerine katılmasına bir son verildi. Bölgede misyonerlik faaliyetleri arttıkça da Kumpanya'nın toptan bir zorla Hıristiyanlaştırma çabası içinde olduğuna yönelik korkular ortaya çıktı.

Bundan sonra olacakların habercisi olan gelişmeyle 1806 Temmuz'unda, Madras Başkanlığı'nın ordusunda görevli Hindistanlı askerlerin uygulanmaya başlayan tek tip kıyafet yönetmeliğine karşı ayaklanması olmuştur. Yeni getirilen kural Hindistanlı askerlerin kimliğini tanımlayan ait oldukları kast ve dinin ayırt edici simgelerini kaldırıyordu. Sultan Tipu'nun sürgündeki ailesinin kışkırtmasıyla Hindistanlı askerler Vellore'de ayaklanmış ve Britanya garnizonunda bulunan 370 Britanyalı askerden 200'ünü öldürmüş ya da yaralamıştı. Ayaklanma kısa sürede bastırılrsa da olaya ilişkin soruşturma Kumpanya memurlarıyla halk arasında gitgide artan mesafeye işaret ediyordu. Soruşturma sonunda, halkın şikâyetlerinin yönlendirilmesi amacıyla Hintlilerden oluşan bir komisyon oluşturulması ve bunun yanı sıra ihtiyati bir tedbir olarak Britanyanlı ilave birliklerin bölge-

ye gönderilmesi önerildi. Ancak bu adımlardan hiçbirisi atılmadı. Uyarılar 1813 yılında misyoner etkinlikler bağlamında giderek yoğunlaştı. Konuya ilişkin olarak Warren Hastings, Kumpanya imtiyaz beratını inceleyen parlamento komitesi önünde üç saat boyunca tanık olarak dinlendi. Bu aynı zamanda kendisinin emeklilikten sıyrılarak boy gösterdiği son kamusal olaydı. Hastings oldukça açık bir tavsiyede bulundu: “Yurtdışında, Yerlilere kendi Dinimizi zorla kabul ettirme niyetimiz olduğuna ilişkin bir Kanaat oluştu. Yerli Piyadeler arasında böylesine bir Görüşün yaygınlaşması tehlikeli sonuçlar doğurabilir ve bir din savaşına yol açabilir.”⁵⁹

Tüm bu hokkabazlıklar ve kaygılar, 1857 yılında Kumpanya'nın Bengal Ordusu'nda bulunan Hindistanlı askerlerin, inek veya domuz yağıyla yağlandığı söylenen yeni bir tür tüfek fişegini kullanmayı reddetmeleri üzerine doruğa çıktı. Muhafazakâr politikacı Benjamin Disraeli'nin de o zamanlar gözlemlediği gibi “İmparatorlukların yükselişi ve düşüşü yağlanmış fişekler meselesi değildir, böylesine sonuçlara sebep veren uygun nedenler ve bu uygun nedenlerin birikimi vardır.” Disraeli açısından Kumpanya idaresi “ülkedeki neredeyse tüm etkili sınıflara yabancılaştırmış ya da bunları telaşlandırmıştı.”⁶⁰ Temelden “yabancılaştıran” gruplardan biri de, topraklarını Kumpanya'nın zamanaşımı politikası nedeniyle yitiren Awadh, Kanpur ve Jhansi'deki yerel yöneticilerdi. Askerler ayaklandığında bu yöneticilerin hepsi topraklarına tecavüz ettiklerini düşündükleri Kumpanya'ya sırtını dönmüş ve Britanyalıların defedilmesi için askeri bir başkaldırı için çok ihtiyaç duyulan konumu sağlamışlardır. Simgesel olarak, Meerut'taki isyancıların ilk eylemi kukla Babür İmparatoru Bahadır Şah Zafer'in kendi liderleri olduğunu ileri sürerek Delhi'ye 60 kilometrelik bir yürüyüş gerçekleştirmeleridir. Şah Zafer'se Kurban Bayramı'nı kutluyor ve umut dolu mısralar sıralıyordu:

İmanın tüm düşmanları bugün öldürülsün,
Feringhis'lerin (yabancılar) bugün kökü kazınsın!⁶¹

59 *Gentleman's Magazine*, 30 March 1813, s.569.

60 Biswamoy Pati (ed.), *The 1857 Rebellion*, Introduction, Delhi: Oxford University Press, 2010, s.xiv .

61 Pati, *The 1857 Rebellion*, s.281.

İsyan hiçbir zaman bütünlüklü bir hareket olmamıştır. Hindu propagandacı Veer Savarkar'ın bu isyanı "Hindistan Bağımsızlığının İlk Savaşı" olarak milliyetçi yazına katması 1909 yılındadır. 1856 yılında Kumpanya birliklerince işgal edilmiş olan Awadh ve çatışmanın merkezi olan başkent Lucknow için bu isyan gerçekten bir bağımsızlık savaşı anlamına geliyordu. Çatışmalar coğrafi açıdan Hindustan olarak bilinen günümüz Hindistan'ının kuzeyi ile sınırlıydı ve bu bölge içinde Biswamoy Pati'ye göre "hiçbir topluluk, kast ya da sınıf bir bütün olarak isyanın yanında ya da karşısında değildi."⁶² Toplu bir isyandan daha bariz olan bir şey varsa o da yaşananların, Britanyalılarca devrik hale getirilen feodal lordların restorasyon için kendiliğinden ayaklanmaları ve buna ek olarak da Kumpanya yönetimine karşı köylülerin ve kabilelerin kitlesel ayaklanmasıdır. Biraradalığı sağlayan yurtsever tutkalsa yabancıların baskıcı yeniliklerine karşı Hindistan dinlerinin -Hinduizm ve İslam- savunulmasıdır. Rajat Kanta Roy'a göre bu durumu en iyi şekilde ifade eden isyancıların da kullandığı tabir "Hintlilerin *darma* ve *dinlerini* korumak ve ülkelerini savunmak için giriştikleri savaştır."⁶³

İki yıl boyunca süren savaşa her iki tarafın da giriştiği vahşet damgasını vurdu. İsyancıların Avrupalı kadın ve çocukları katlettikleri Kanpur'u (Cawnpore) Kumpanya yeniden ele geçirdiğinde, tutsak alınan Hintli askerlere önce yerdeki kanlar yalattırılmış daha sonra bunlar asılarak idam edilmiştir. Yargısız infazlar da bir kural haline gelmişti. O zamanlardan bir subayın da ifade ettiği gibi: "At sırtında askeri mahkememizi kurduk ve karşılaştığımız her zenciye ya astık ya da vurduk."⁶⁴ Kumpanya'nın Delhi'yi ele geçirmesini de sistematik yağma takip etmiştir ve şehrin hayatta kalan sakinleri de aklıktan ölmeye terk edilmiştir. Bu üçüncü ve son Kumpanya-Babür savaşının sonunda Bahadır Şah Zafer'in iki oğlu ve torunu acımasızca öldürülmüş ve yaşlı imparator Rangun'a sürgüne gönderilmiştir.

250 yıl boyunca Babür İmparatorluğu ile kurduğu eşyaşamsal ilişki ile gelişen Kumpanya'nın, imparatorluğun ortadan kalk-

62 Age., s.xxiv.

63 R.Kanta Roy, "The Mentality of the Mutiny," içinde Pati, *The 1857 Rebellion*, s.286.

64 Karl Marx, "The Indian Revolt," *New York Daily Tribune*, 16 Eylül 1857.

masından sonra devam edebilmesi mümkün değildi. Ayaklanma Britanya toplumunda kana susamış bir gaddarlık yaratmıştı ve kural tanımayan Kumpanya milletin gazabını kolaylıkla üzerine çekebilecek bir günah keçisiydi. 15 Ağustos 1857'de "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın İdam Edilmesi" karikatürünü yayınlayan *Punch* dergisi birçok kişinin hislerine tercüman olmuştu (Görsel 9.2). Kumpanya'nın isyanda yakaladığı tutsakları savaş topunun ağzına koyarak patlatmasını taklit eden karikatür "(muhtemelen) Leadenhall Caddesi'ndeki patlamayı" gösterir. Topun patlamasıyla görkemli klasik Doğu Hindistan Evi kendisine yöneltilen tüm suçlamalarla –açgözlülük, beceriksizlik, adam kayırma, yanlış yönetim ve rehabet– beraber havaya uçarken resmedilmiştir. İlimli tavrıyla bilinen Charles Dickens bile –Joseph Conrad'ın kısa romanı *Heart of Darkness*'taki [Karanlığın Yüreği] Kurtz'un gözü dönmüş "vahşileri yok edin" çağrısını ürpertici biçimde önceden haber verircesine– "yaptığı en son gaddarlıklarla lekelenen Irkın kökünü kazımak için elinden gelen çabayı gösterebilmek" üzere Hindistan'da başkomutan olmayı dilemiştir.⁶⁵

Daha önceden de olduğu gibi başarısız olan bir şirket için tek çözüm yolu millileştirilmeydi. Fakat Kumpanya kaçınılmaz sonu geciktirmek adına son bir çabaya girişti. 1858 Mart'ında baş denetçiliğe atanan John Stuart Mill Parlamento'ya uzun bir dilekçe sundu. Belki de tarihin en uzun şirket sızlanması olan bu dilekçede Mill ilk olarak Kumpanya'nın "kendi hesabından ve kendi sivil ve askeri çalışanları vasıtasıyla bu ülkeye Doğu'da muazzam bir imparatorluk kazandırdığını" sanki Kumpanya millete bir lütufta bulunmuşçasına aktarıyordu. Mill'in kullandığı dil ilerledikçe daha da süsleniyordu: "İnsanoğlunun bugüne kadar bilinen en hayırsever [yönetimi]." Bunu takip eden tartışmalar da, Mill'in söylediklerinin anlamsızlığına işaret eden milletvekili George Cornewall Lewis ise bugüne kadar yeryüzünde var olmuş olan medeni hiçbir hükümetin Doğu Hindistan Kumpanyası'nın 1757-1784 arasındaki döneminden daha yolsuz, daha açgözlü ve daha kallesiz olmadığını ifade ediyordu. Lewis'e göre Kumpanya, "tesadüfen biraraya gelen" hissedarlardan oluşan ve Hindistan'ın

⁶⁵ Charles Dickens, Lawrence James, Raj: *The Making and Unmaking of British India*, s.283.

ki her bir askeri karargâhta şu bildirge okundu: “Doğu Hindistan Kumpanyası feshedilmiş ve Kraliçe ve Parlamento’nun doğrudan yönetimi yürürlüğe girmiştir.” Bildirgenin ilânından sonra havai fişekler patlatılmıştır.

Kumpanya’ya genellikle Britanya Racağına giden yolda kaçınılmaz bir adım olarak değerlendirilir. Aslına bakılırsa Hindistan’daki Britanya İmparatorluğu’nu, Kumpanya’nın başarısızlığının bir sonucu olarak görmek daha iyi bir bakış açısidir. Kumpanya’nın düşüşünü biraz sevinçle karşılayan Marx, Amerikalı okuyucularına Kumpanya idarecilerinin kahramanlar gibi ölmediklerinin itiraf edilmesi gerektiğini duyurmuştur: “İktidarı elde ettikten sonra azar azar sistematik bir biçimde iktidatlarını feda ettiler.” Marx açısından Kumpanya işe egemenlik satın alarak başlamıştı ve daha sonra da satarak bu egemenliğe bir son vermişti.⁶⁶

Son Kahkaha

Ne var ki Kumpanya henüz tam olarak can vermemişti. Kumpanya tarihine dair pek çok çalışma, ya Kumpanya’nın ticari ayrıcalıklarının kaldırıldığı 1833’de ya da Hindistan’la ilgili işlerden el çektiği 1858 tarihine son noktayı koyar. Fakat Kumpanya bir zombi şirket olarak en temel kurumsal görevi olan yıllık kâr payı dağıtmaya indirgenmiş bir halde bir 16 yıl daha yaşamına devam etmiştir. Tüm idari faaliyetleri Whitehall’daki Hindistan Ofisi’ne taşınan Kumpanya, Leadenhall Caddesi’ndeki muhteşem merkez binasını satmış ve pek çok çalışanını emekliye ayırmıştı. John Mill’in payına da yıllık 1.500 pound ve altın işlemeli bir hokka düşmüştü. Kumpanya bir kâtip tutmuş ve yöneticileri de ilk olarak 62 Moorgate’deki Red Sea Telegraph Şirketi’nde daha sonralarıya şehrin kuzeyinde bulunan 11 Pancras Lane’de toplanmaya devam etmişti.

Kumpanya’nın arşivi Britanya Kütüphanesi’nde kilometrelerce uzanmakla birlikte 1858 sonrası faaliyetlerine ilişkin belgeler Hazine Mahkemesi Tutanakları başlığıyla sadece tek bir ciltte toplanmıştır. Arkasında Kumpanya’nın armasının yer aldığı bu

66 Karl Marx, “The Indian Bill,” *New York Daily Tribune*, 24 Temmuz 1858.

deri ciltli kitabın yalnızca yarısı doludur ve boş geçen toplantılar ve rutin ödemelerin gelişigüzel kayıtlarını içerir. Döngünün 1873 yazında sona ermeye başladığı anlaşıyor. Mayıs ayında Kumpanya'da kalan 6 milyon poundluk hisse senedinin ödenmesine ilişkin önerisi Parlamento tarafından kabul edilmiştir. 1833 Yasası yatırımcılara 1874 yılına kadar yüzde 10,5'lik bir kâr payını garanti etmekle kalmıyor aynı zamanda hisselerin olası bir toptan satın alınması durumuna ilişkin oldukça cömert hükümler içeriyordu. Doğu Hindistan Hisselerinin Ödenmesi Yasası'nda hükümet hissedarlara ya her 200 poundluk hisse üzerinden yüzde 3'lük sabit devlet ödemesi veya her 200 poundluk hisse üzerinden yüzde 4'lük Hindistan faiz ödemesi ya da her 100 poundluk Kumpanya hissesi için 200 poundluk nakit ödeme teklif etmiştir. Yani aslında, başka bir 12 milyon poundluk ek borç Hindistan hesabına eklenmiş ve bugünün parasıyla 869 milyon pounda denk gelen bu borcun faizi ise Hindistanlı vergi mükelleflerine yüklenmiştir.⁶⁷ Hisselerin devredilmesinden sonra hissedârlar Aralık ayında son kez bir araya geldiler ve son kâr paylarını 30 Nisan 1874'te aldılar. Bu payı alanlar arasında, 145 pound ile Oxford Üniversitesi Corpus Christi College, yaklaşık 4.000 poundla Richard Benyon de Beauvoir, 100.000 poundla Deeble Boger ve 11.7000 poundluk hisseyle Joseph Dobree yer alıyordu. Artık iş Kumpanya'nın işlerinin son kez toparlanmasına kalmıştı.¹³ Mayıs 1874'te Kumpanya katibi Hindistan Bakanlığı'na oldukça acıklı bir mektup göndererek "Belgelerin, Damgaların, Beratların vb.'nin sorumluluğunu" alıp alamayacağını sordu. 20 Mayıs öğlen saat 1.30'da Kumpanya Yönetim Kurulu son kez biraraya geldi. Hesaplarda yaklaşık 32.000 pound vardı ve bu meblağ, hoş bir tarihsel tesadüf eseri olsa gerek, tâ 1599'da yatırımcılardan toplanan 30.000 poundluk sermaye ile neredeyse aynıydı. İdarecilerle kâhya, kâtip ve muhasebecinin ücretleri ödendikten sonra, yönetim kurulu başkanı "Toplantının sona erdiğini" ilân etti. Yönetim Kurulu bir daha hiç toplanmadı ve Kumpanya 1 Haziran 1874'te tamamen dağıldı.

67 1874'teki 12.000.000 pound, perakende fiyat endeksi kullanılarak 2010 yılında 869.000.000 pounda denktir. Bakınız, <www.ch.net> [son erişim, 20/02/10].

Kumpanya'nın mali izleri 20. yüzyıla kadar uzanır. 1908'de yazan Romesh Chander Dutt, Hindistan halkının kendilerini fet-heden birliklere tedarik sağlamakla ve ödedikleri ağır vergilerle Kumpanya'nın Hint Yarımadası'nı ele geçirmesine mali destek vermekle kalmayıp bir de bunların üstüne Kumpanya'nın mil-lileştirilmesinin yükünü çekmesinden öfke duyuyordu. "Hindis-tan halkı bugüne kadar aslında hâlâ kâr paylarını ödüyor, hem de artık var olmayan bir Kumpanya'nın hisselerine borç faizi olarak!"⁶⁸ Bu görünmez para aktarımı Britanya'nın II. Dünya Savaşı'nda Hindistan'a yaptığı muazzam harcamaları Kumpanya ve Raj'ın tarihsel borçlarını silmesiyle en sonunda bitti. Çökü-şünden sonra bile Kumpanya, ardında bıraktığı ekonomileri ve toplumları şekillendirmeye devam etti.

68 Dutt, *The Economic History of India*, s.399.

X. Bölüm

Hesabı Kapatmak

Her Şeyin Temelinde

Bankanın önündeki kavşak Londra mali dünyasının merkezidir. Buradan Kuzey'e doğru, bir zamanlar on sekizinci yüzyılın en etkili şirketi olmak için Doğu Hindistan Kumpanyası ile aşık atan ve 1945'te İşçi Partisi hükümeti tarafından millileştirilen "Threadneedle Caddesi'nin Yaşlı Hanımefendisi," *Bank of England* yer alır. Kavşağın doğu köşesindeyse kilerlerine Kumpanya'nın sık sık biber depoladığı *Royal Exchange* yer alır. Bu binanın dış kısmında, Banka, Kumpanya ve yerel sigorta şirketlerince 1799 yılında ortaklaşa dikilen ve oldukça harap durumda olan gök mavisi su pompası vardır. Su pompası Britannia, Exchange, Güneş ve Zümrüdü Anka figürleriyle süslenmiştir. Caddenin güneye doğru gidildiğinde karşınıza, Banka ve Kumpanya'nın hisse senetlerinin kahvehanelerde hararetle alınıp satıldığı *Change Alley*

çıkacaktır. Buraya komşu Birch Lane'deki Jerusalem Kahvehanesi ise "Hindistan'la bir şekilde işi olanların genel uğrak yeri" ve Kumpanya gemilerinin kaptanlarının da gözde mekânıdır.¹ Daha doğuda Cornhill boyunca Doğu Hindistan Evi'nin de bulunduğu Leadenhall Caddesi uzanır. Yine güneye doğru mütevazı bir kemerli yolda Lombard Caddesi 3 numarada Kumpanya'yı en sonunda mağlup eden Matheson & Co'nun Şirket'inin Londra mevzileri olarak adlandırabileceğimiz ofisleri vardır.

Doğu Hindistan Kumpanyası Londra'nın emperyal bir metropolis olarak ortaya çıkışının ve Britanya'nın küresel egemenliğe yükselişinin her daim bir parçası olmuştur. Kumpanya'nın yürüttüğü işler Asya'nın zenginliğinin aktarıldığı şehrin doğusundaki rıhtımları fiziksel olarak biçimlendirmekle kalmamış aynı zamanda Kumpanya'ya ait menkul kıymetler Şehir'in gelişen mali piyasalarının temelini oluşturmuştur. Kumpanya'nın sahip olduğu servet ve krize girme eğilimi, Doğu Hindistan milletvekillerinin kendilerinin ve Kumpanya'nın çıkarları için ateşli mücadeleleri üzerinden hükümetlerin kaderini ve seçimlerin sonucunu belirlemiştir. Yirminci yüzyılda Amerika'daki General Motors'a benzer biçimde Kumpanya da Georgian dönemi Britanya'sının tam merkezinde yer almıştır. Edmund Burke'ün de belirttiği gibi "yani Kumpanya'nın sıkıntı içinde olması demek ülkenin de tam anlamıyla sıkıntı içinde olması demektir."² Bir işletme olarak sahip olduğu muazzam ithalat-ihracat ağı Britanya'daki iki yaşam tarzında devrim yaratmıştı, ilk olarak tekstil de daha sonra da çayda. Kumpanya sıradan bir sivil kurum değildi; daha ziyade yöneticilerinin, hissedarlarının ve de imparatorluğun tamamının çıkarlarını arttırmak için denizde ve karada askeri güç kullanan melez bir kurumdur. Kumpanya faaliyetlerinin boyutu ve kapsamı bir arada düşünüldüğünde Kumpanya'nın parmak izinin, Amerika Birleşik Devletleri'nin bağımsızlığı, Babür İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Çin'de Qing hanedanının içten çökmesi gibi modern çağın bazı çok önemli dönüm noktalarında bulunabileceği gör-

1 Alfred Spencer (ed.), *Memoirs of William Hickey (1823)*, Jean Sutton, *The East India Company's Maritime Service (1746-1834)*, Woodbridge: Boydell Press, 2010, s.20.

2 Michael Greenberg, *British Trade and the Opening of China*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s.2.

rülür. Hem Bengal'deki kıtlıkta hem de afyon işinin o çağın en büyük ticareti olacak şekilde büyümesinde görüldüğü gibi, Kumpanya'nın sınırsız hâkimiyet arzusu felaketlere sürükleyen bir ihmalkârlığı da ortaya çıkarmıştır.

Kumpanya'nın 1858'de batmasıyla imtiyaz bahşedilmiş kurumsal şirket dönemi sona ermiştir. Merkantilizmin bu canavarları Britanya'nın dünya çapında kurmaya başladığı yeni serbest ticaret imparatorluğuna artık uygun değillerdi. Bir zamanlar Kumpanya ve diğer imtiyazlı şirketler siyasi egemen ve tüccarın işlevlerini kendilerinde birleştirirken, Kraliyet Donanması'nın, Afyon Savaşları'nda olduğu gibi, ticaretin yürümesini sağlayan zorlayıcılık rolünü üstlenmesiyle artık bu ikisi birbirinden ayrılmıştır. Köle ticaretinin düşüşü 1821'de Royal Africa Company'nin sonunu getirmiş ve bundan iki yıl sonra da köklü Levant Kumpanyası da tasfiye edilmiştir. Çok garip bir biçimde, 1721'de öylesine büyük bir panik yaratan Güney Denizi Kumpanyası bir yüzyıl daha ayakta kalabilmiş ve 1853 yılında kapanmıştır. Hudson Bay Kumpanyası günümüze kadar devam etmekle birlikte, perakende alanında bir gelecek uğruna 1869'da toprak üzerindeki tüm haklarından feragat etmiştir. Buna paralel olarak kurumsal şirketlerin büyümesine yönelik uzun zamandır devam eden kısıtlamalar, 1825 yılında, 1721 Balon Yasası'nın yürürlükten kaldırılması ve 1844'de de şirketlerin kurulması için sadece basit bir kaydolma şartı getiren Anonim Şirketler Yasası'nın kabul edilmesiyle birlikte kademeli olarak kaldırılmıştır. En sonunda, Doğu Hindistan Evi'nin yıkılmasından bir yıl sonra, 1862 yılında oldukça ayrıntılı düzenlenen Şirket Yasası hukuk kitabında yerini almış, bunu hızla izleyen bir borsa balonunun ardından büyük bir banka olan Overend & Gurney 1866 yılında çökmüştür.³

Kumpanya'nın gözden düşmesinden bu yana geçen bir buçuk asırda çok şey değişti. Kumpanya'nın sıra dışı kariyerine geriye dönüp bakıldığında tek bir değil çok sayıda Kumpanya olduğu görülür. Teknik terimlerle ifade edecek olursak, tek bir seyahatle sınırlı anonim ortaklık şeklindeki özgün kurumun doğası, 1850'lerin imparatorluğun idari temsilcisi olan şirket man-

³ Bakınız, Russell Sparkes, *From Mortmain to Adam Smith: Historical Insights on the Problem of Corporate Social Responsibility*, London, 2005.

tığı şöyle dursun, 1750'lerin çok uluslu küresel "risk taşımayan" hisseli şirketinden dahi tamamıyla farklıdır. Kumpanya'nın ilerleyişi pürüzsüz değildir. Kumpanya 1657'de tasfiyenin eşğine gelmişti ve bundan 30 yıl sonra da küstahlık ve maceraperestliği Kumpanya'nın ticari ayrıcalıklarına mal olmuştu ki bu, ayrıcalıkları ancak yasal boşlukları istismar ederek ve düşmanlarıyla birleşip Birleşik Kumpanya'yı oluşturarak 1709'da tekrar elde edebilmişti. Bengal Devrimi dünyayı altüst edince de Kumpanya'nın özel iş girişi statüsü kademeli olarak aşınmıştır; ilk olarak yönetim sisteminin bağımsız yapısı, ardından ticari ayrıcalıkları ve son olarak da geriye kalan tüm işlevleri tek tek elden çıkmış ve geriye sadece hissedarlarına kâr payı dağıtma işlevi kalmıştır.

Aslında Kumpanya'nın kurumsal kariyeri boyunca belirgin bir ikilik göze çarpar. Bu durum, Kumpanya'nın Bengal'in servetini bir dizi kukla yönetici eliyle sömürdüğü Clive'in Nevvabokrasi'nde apaçıktır. Sonrasında bu sistem yerini, Britanya Devleti'nin aşamalı olarak Kumpanya denetimi görüntüsü altında faaliyetlerini yürüttüğü, Pitt'in kendi "ikili sistemine" bırakmıştır. Bunun da ötesinde, Kumpanya sınırları sıkıca belirlenmiş bir kurumsal şirket olarak değil genellikle birbiriyle yarışan çıkarlar peşinde koşan ticari bir ağ şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu çıkarlar sadece Kumpanya yöneticilerinininkileriyle sınırlı değildi; hissedarların, güçlü ticaret filolarının ve Westminster'daki politikacıların çıkarlarını da kapsıyordu. Özel ve kamusal sektörü birbirinden ayırdığı varsayılan ayrımların bu şekilde bulanıklaşması, Kumpanya yöneticilerinin yaptıklarının hesabını vermekten kaçabildikleri bir tür danışıklı dövüşe yol açıyordu.

Kumpanya tarihinden yirmi birinci yüzyıl için çıkarılabilecek tek bir somut ders varsa, bu da Kumpanya'nın kurumsal biçiminin sabit değil, daima değişken olduğudur. Devamlı suretteki bu metamorfozdan günümüz için dört farklı boyut açığa çıkmaktadır: Bir girişimci olarak Kumpanya, bunun dünya olaylarında devrimci güç olarak üstlendiği rol, sahip olduğu emperyal hakimiyet eğilimi ve yaptığı eylemlere yönelik hesap verebilir olması için yürütülen mücadele. Yine 400 yıllık kurumsallaşmış modern şirketler tarihi boyunca rastlanan üçlü bir tasarım hatası

Kumpanya'yı günümüzün şirketleriyle birleştirmektedir: Yöneticilerin ve yatırımcıların vurgunculuk için baştan çıkmaları, tekelci denetime yönelik eğilim ve şirket suiistimallerine yönelik otomatik olarak devreye giren çözümlerin yokluğu.

Girişimin Bir Acentası

Doğu Hindistan Kumpanyası'nda somutlaşan yasal biçim artık mevcut olmasa da, bunun idari ve yönetim sistemi modern çokuluslu şirketlerde yaşamaya devam etmektedir. Gerçekten de bünyesindeki sayısız katip ve yazıcı eliyle yürüttüğü bilişim yönetimi Kumpanya'yı bilgi temelli şirketlerin öncülerinden biri yapmıştır.⁴ Gerek çay gerekse tekstil için, upuzun tedarik zinciri boyunca arz ve talebi eşleştirmedeki başarısı Kumpanya'nın kalıcı ticari başarı sırlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İlki 1670'lerde ve 1680'lerin başlarında ve ikincisi de 1720'ler ve 1730'larda yaşanan ikiz "altın çağlarda" Kumpanya kaynak bulma, pazarlama ve maliyetini karşılamaya yönelik çok yönlü ve hedef odaklı bir yaklaşım göstererek tüketiciyi nitelikli mallarla buluşturmuş, yatırımcıya düzenli kâr payı kazandırmış ve sağlıklı vergi geliri sağlamıştır. Ne var ki bu durumlardan her birindeki yükselişi bir dibe çöküş takip etmese de haksız kazanç ve güç elde etmeye yönelik bilinçli girişimler izlemiştir. Halkın gözdesi olarak Bengal'e 1770'te ayak basan Philip Francis'e göre Kumpanya "mütevazı ama daimi kâr" elde etmek yerine "derhal ve aşırı getiriler" sağlamakta kararlı görünüyordu.⁵

Sorunun bir kısmı, zincirin her iki ucu üzerinde hakimiyet tesis etmek şeklinde kurulan tekelciliğin Kumpanya'nın ticari kimliğinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmasında yatmaktaydı. Adam Smith'e göre sorunun daha da temelinde, daha en baştan itibaren anonim şirketin tasarlanışında yer alan hem yöneticiler hem de yatırımcıların sahip olduğu "ihmal ve savurganlığa" yönelik bir eğilim yer almaktadır. Smith'e göre sahip olan ve idare eden ara-

4 Bakınız, S.B. Buchan, "Origins of the Knowledge Based Corporation." *EBHA Conference*, Temmuz 2001

5 Philip Francis'ten William Ellis'e mektup, Ocak 1777, Ranajit Guha, *A Rule of Property for Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, London: Orient Longman, 1982, s.93.

sındaki bu ayrım, Kumpanya yöneticilerinin şirketi kendi çıkarları için kullanırken hisse sahiplerinin de sorumluluk duymaksızın yatırım yapması şeklinde ikili bir tehlikeyi ortaya çıkarmıştır. 1720'deki Güney Denizi Balonu kadar dikkat çekici olmasa da Kumpanya'nın kendi Bengal Balonu, bu anonim şirketin idari el koyma, içerden bilgilendirme, ileriye yönelik kazançlara ilişkin aşırı iyimserlik ve mali piyasalarının akıl almaz coşkusuna yönelik içsel bir eğilimin varlığını kanıtlamaktadır. Bunun ardından gelen iflas ve hisse senedi değerlerinin çökmesi, afallamış İngiliz sisteminde başıboş bırakılan şirketlerin hem mali hem de insani olarak hangi sonuçlara yol açabileceğini göstermiştir.

John Kumpanyası örneği bizlere serbest piyasa ve anonim şirketlerin her zaman içiçe geçmek zorunda olmadığını gösterir ki zaten ekonomik çeşitlilik ve girişim genellikle anonim şirketlerin denetim altında tutuldukları yerlerde en iyi şekilde gelişir. Smith'in on sekizinci yüzyıl Britanya'sındaki yükselen ticaret ekonomisine yönelik yaptığı çözümlemeye göre gerçek anlamda girişimci bir şirketin, yerel alandan kaynaklanmış olması, sınırlı bir büyüklüğe sahip olması ve başkalarına yarattığı maliyetten sorumlu olması muhtemeldir. Her ne kadar küreselleşmenin kuramsal ilhamını kendisinin verdiği sıklıkla belirtilse de Smith, sınırlandırılmamış bir şirketin günümüzdeki ekonomik ve siyasal yaşama hakim olma tarzından dehşete düşerdi. Bu durumu sadece dünyada maddi refahın sağlanmasına yönelik bir tehlike olarak değil aynı zamanda daha geniş ölçekte toplumdaki ahlaki uygulamalar açısından da bir tehlike olarak görürdü.

Şirketleşmiş Devrim

İmtiyazlı hisselerin elde edilmesi ve sahip olduğu ticari mülkler Kumpanya için alışılmış şeylerdi. Onu farklı kılan nokta, Kumpanya'nın elindeki tüm bölgeleri elde etme ve daha sonra da buraları kâr getiren mülklere dönüştürme yoluydu. Bu konuda Britanyalı Kumpanya tek örnek değildir. Hollandalı VOC Endonezya'daki fetihlerinde kurumsal şirket yönetiminin nasıl kurulduğunu çok daha önce ortaya koymuştur. Yine Fransızlar, Güney Hindistan'da "nevvab yapma" geleneğinin öncüleridir, bu uygu-

lamayı daha sonra Clive başarılı bir şekilde Bengal'e taşımıştır. John Kumpanyası devriminin farklılaştığı nokta dünyadaki mevcut ticari düzeni alaşağı etme şeklindedir. Bengal, iki büyük Asya ekonomisinden –Hindistan ve Çin– birinin en zengin bölgesidir ve on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren Kumpanya'nın ticaret stratejisinin merkezi haline gelmiştir. Ancak Kumpanya'nın kişisel ve kurumsal kâr arayışı için 1717 tarihli ünlü fermanla kendisine verilen gümrük muafiyeti yeterli gelmemiştir. Fermanın yayınlanmasından neredeyse hemen sonra Kumpanya görevlileri bunu kendi kişisel ticaretleri için bir kılıf olarak kullanmaya başlamıştır. Bu durum sadece yasal olarak bağlayıcı olan bir anlaşmanın ihlali demek değildi, aynı zamanda Bengal gelirlerinden büyük oranda vergi kaçırıldığı anlamına geliyordu. Yerel Nevvab'ın, Kumpanya'yı imzaladığı ticaret anlaşmasının hükümlerine uygun davranmaya devamlı zorlama çabaları Palaşi Savaşı'na giden sürece damgasını vuracaktı. Kumpanya'nın hem Bengal'deki idarecileri hem de Londra'daki yöneticileri bu durumun “büyük bir suiistimal” olduğunun yıllardır farkındaydı ama sorunu kökten çözmek için hiçbir şey yapmadılar.⁶ Yerel hukuka uygun olmayan işler yapmak hem çok kazançlıydı hem de çok içselleştirilmişti.

Clive'in denetimi ele geçirmesiyle Kumpanya'nın Bengal'de üretilen artı değeri Babür İmparatoru'nun ve bölgesel Nevvab'ın mahkemelerinden Britanya'daki köşk ve kırsal alandaki malikânelere aktarmasını mümkün hale getirmişti. Yine Clive'in bu kazanımı, Çin'de başlayacağı bir sonraki macerası için Kumpanya'ya zemin hazırlamıştır. İlk başlarda mütereddit ama daha sonra gittikçe ısrarlı bir biçimde Kumpanya, Bihar'ın afyon üretimini kendi tekeli altına alarak afyonun Çin'e kaçak yollardan sokulmasını teşvik etmişti. Böylelikle yeni gelişmekte olan çay ticareti için gerekli mali kaynak sağlanmış oluyordu. Hem Londra'da hem de yurtdışında Kumpanya yaptığı eylemlerin yasadışı olduğunun bir kez daha tamamen farkındaydı. Ama bunun sonucunda elde edilen ödül tek kelimeyle muazzamdı. Çinli yetkililer bu ticareti niha-yet bastırmak için müdahale ettiklerinde Kumpanya'nın ve Taç'ın

6 Court of Directors, 8 Aralık 1732. Chaudhury, *From Prosperity to Decline*, s.37.

buna ortak cevabı güç kullanma tehdidiyle yürütülen bir diplomasi oldu.

Bu dünya imparatorluklarının parçalanmasının altında Kumpanya'nın kendi mali amaçlarını elde etmek için devamlı olarak hem politik hem de ekonomik araçları kullanması yatar. 1750'lerde Babür İmparatorluğu zaten çöküş içindeydi. Avrupalı şirketler hâlâ kenarda köşede bir yer tutuyordu, sahip oldukları topraklar kıyılardaki küçük yerlerle sınırlıydı ve yürüttükleri ticaret imparatorluğun dış ticaretin çok cüzi bir kısmını oluşturuyordu. Palaşi Savaşı ve akabinde 1765'te divan haklarının devredilmesinden sonra tökezleyen Babür rejiminin tam kalbinde, imparatorluğun kaynaklarını ve nüfuzunu giderek kurutarak kâr elde eden bir kurum oluşturuldu. Çin pazarını denetlemek ise başarıya ulaşması daha uzun süren bir süreçti ve burada Kumpanya'nın rolü, Britanya Devleti'nin daha geniş emperyal saiklerine nazaran kesinlikle daha ikincil plandaydı. Fakat afyonun acımasızca teşvik edilmesi, kendi ayakları üzerinde durabilen Qing ekonomisini zorla dışa açacak manivelayı sağlamıştır. Önce Babürlüler'in daha sonra da Qing'in düzenleyici otoritesini ilk parçalayan Britanya Doğu Hindistan Kumpanyası idi, ekonomik yönden öldürücü son darbeyi vurmaksa Manchester'ın sanayi üretimine kalmıştı.

Robert Clive, Edmund Burke ve sonraları da Karl Marx'ın zihinlerinde Kumpanya'nın başardıklarının devrimci nitelikte olduğuna dair çok az şüphe vardı. Doğu'dan Batı'ya sonu gelmeyen bir servet akışına şahit olan Clive durumdan tamamen memnundu. Burke de başlarda Clive'in erken başarılarından keyif almıştı. Ne var ki olan bitenden daha çok haberdar oldukça ve Kumpanya'nın eylemlerini daha derinden araştırdıkça bu ticari yapının Hindistan'daki kurulu düzeni gayri meşru bir şekilde alaşağı etme yönteminden giderek ürkmeye başlamıştır. Aralarındaki en diyalektikçi isim olan Marx içinse Kumpanya tarafından tasarlanmış bu devrim hem bir insani felaket hem de modernleşmenin tetikleyicisidir. Burke'ün Hindistan halkına gösterdiği büyük empati bile kendisinin emperyal yönetimin gerçekliğine temas etmesini sağlayamamıştır.

Emperyal Şirket

Kumpanya, işletme yaşamının son 20 yılında tamamen Britanya İmparatorluğu'nun bir aracıları olarak hüküm sürdü. Biraz daha geriye gidildiğinde, o çok önemli 1784 Hindistan Yasası'nda Kumpanya'nın, bütünüyle bir ticari yapıdan emperyal bir idareciye doğru istikrarlı dönüşümünü görmek mümkündür. Huw Bowen'ın ifade ettiği gibi, bundan böyle Kumpanya'nın en azından son otuz yılındaki kimliğinin merkezini imparatorluğun ticari işleri oluşturmuştur. Fakat Kumpanya'nın eylemlerini etkileyen bu "emperyal geni" daha erken bir dönemde, en belirgin olarak da 1680'lerde Josiah Child idaresi altında güç elde etmeye çalışırken tespit etmek mümkündür. Düzenleyici ve mali rejimlerden kimin yarar sağlaması gerektiğine ilişkin olarak devletle devamlı itişip kakışmak şirketin yapısına içkindir. Bu gerilimi emperyal yapan olgu ise, Kumpanya'nın imtiyazlı varlığına özgü doğası vasıtasıyla yabancı güçlerle ilişki kurarken egemen bir devlete has kimi nitelikleri üstlenmesidir. Ama yine de şirketin, yönetici ve yatırımcılarının kazançlarını en çoklamaya yönelik daimi eğilimi bundan daha belirleyiciydi. Bunu en etkin bir biçimde gerçekleştirebilmenin yoluysa hem devleti hem de toplumu kendisine tabi konumda tutup hesap vermeden servet sahibi olmaktan -imparatorlukların yüzyıllar boyunca işleme şekli gibi- geçiyordu.

Elbette bunun sonucu "Hindistan'ın içinin feci şekilde boşaltılması" idi ve bu sonuç Burke'un bu tabiri ilk kez kullandığı 1780'lerden itibaren üzerinde hararetli tartışmaların döndüğü bir meseleydi. Kumpanya'nın Hindistan üzerindeki ekonomik etkilerine ilişkin çözümlemeleri içinden çıkılmaz hale getiren iki sorun vardır: İstatistikler ve uygulamalar. Şirketlere ait ve ulusal düzeydeki muhasebe kayıtlarının bölük pörçük yapısı Kumpanya'nın mali etkisine yönelik tartışmaları eleştiriye açık hale getirmektedir. Yine bu "boşaltmanın" içine nelerin dahil edileceği konusunda dikkatli çözümlemelere ihtiyaç vardır. Boşaltmayı en geniş anlamıyla ele alırsak bu Kumpanya'nın Hindistan'la olan karşılıksız ticaretinden ve aynı zamanda ada yöneticilerinin kendi kişisel ticaretinden açığa çıkan miktarı içerir. Çağımız akademis-

yenlerinin konuya ilişkin ardı arkası kesilmeyen tartışmalarına rağmen yapılan tahminler Burke'ün 1783'de yıllık 1,2 milyon pound olarak hesapladığı miktardan çok da farklı değildir. 1960'larda Profesör N. K. Sinha, 1757-1780 yılları arasında ortalama 1,6 milyon pound gibi bir nebze daha yüksek bir rakama ulaşırken Rajat Datta'nın, Palaşi Savaşı ile 1794 yılı arası için verdiği sonuç 1 milyon poundtur.⁷ Kumpanya'nın tekelci konumu sayesinde tekstil ve afyon gibi malları piyasa fiyatının altında alıp buradan elde ettiğini Çin'le olan ticarete tahsis etmesini hesaba katmadıkları için bunlar muhtemelen olması gerekenin altında tahminlerdir. Kumpanya'nın ticari faaliyetini durdurduğu on dokuzuncu yüzyılda elbette bu boşaltmanın niteliği radikal bir biçimde değişmiştir. 1838'de yazan Montgomery Martin'e göre bundan önceki 30 yıl boyunca ortalama kazanç aktarımı yaklaşık 3 milyon pounda yükselmiştir ki hesaplamasına göre bunun yüzde 12 bileşik faiz haddiyle ederi 723.997.917 pounda tekabül etmektedir.⁸ Yirmi birinci yüzyılın satın alma gücüyle ifade edersek bu rakam 50 milyar poundu aşan bir meblağ anlamına gelmektedir.⁹

Konuyla ilgili bir başka mesele bu servet akışının Britanya'nın yükselişine ve önce Hindistan ve akabinde Çin'in gerilemesine ne kadar etki ettiğidir. O dönemde yaşayanlar bu konuda oldukça açıktır. Alexander Dow 1772'de "Gerilemeyi Bengal'in yabancı hâkimiyetine geçtiği günle başlatabiliriz," şeklinde yazıyordu.¹⁰ Britanya'ya baktığımızdaysa, Kumpanya'nın Hindistan'ı fethetmesiyle Sanayi Devrimi'nin maliyeti arasında kurulan bağlantıya ilişkin ihtilaf vardır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında yazan Brook Adams'a göre Bengal'in yağmalanmasıyla ortaya çıkan servet akışı ile yeni sanayi teknolojilerinin kullanılmaya başlan-

7 Sinha, Holden Furber, "Rival Empires of Trade 1600-1800", içinde *Maritime India*, New Delhi: Oxford University Press, 2004 [1976], s.177; ayrıca Rajat Datta, *Society, Economy and the Market: Commercialisation in Rural Bengal c.1760-1800*, New Delhi: Manohar, 2000, s.357.

8 Romesh Chunder Dutt, *The Economic History of India under Early British Rule (1757-1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1908, s.400.

9 1838'daki 723,997,917 pound perakende satış endeksi kullanılarak 2010'da 50.800.000.000 pounda denktir" Bakınız, <www.eh.net> [son erişim, 20/02/10].

10 Alexander Dow, *History of Hindostan*, vol. III, Guha, *A Rule of Property for Bengal*, s.31-2.

ması arasında doğrudan bir ilişki vardır. Adams, Hindistan'dan gelen akışın sağladığı kaynaklar olmasaydı ip büküm makinesi, Crompton'un ip eğirme makinesi ve Watt'ın buhar makinasının bir kenarda hareketsiz bekleyeceğini iddia etmiştir. Adams'ın son olarak vardığı sonuç şuydu: "Muhtemelen dünya var olduğundan bu yana gerçekleştirilen hiçbir yatırım, Hindistan talanından elde edilen kadar kâr bırakmamıştır."¹¹ Adams'ın vardığı sonuçlar bağımsızlık mücadelesinde Hindistanlı milliyetçiler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Fakat modern Hindistanlı tarihçiler daha temkinli bir tutum içindedir, örneğin "bu özel servetlerin Sanayi Devrimi'nin maliyetinin karşılanmasında büyük ihtimalle önemli bir unsur olmadığını" ileri sürmektedirler.¹²

Sorunun temeline inebilmek için daha öz bir çözümleme gereklidir. Piyasalar maliyet fiyatıyla satış fiyatı arasındaki farkla hareket eder ve servet akışının anahtarı bunun görece tüketim ve sermaye oluşum biçimine olan etkisinde yer alır. Hindistan'da servet akışı tüketimi düşürüp zaten küçük olan tasarruf oranını başka yöne çekerken, Britanya'da ülkenin kendi iç ekonomik dinamikleriyle yapabileceğinden daha fazlasını harcamayı, daha büyük oranda tüketim, ticaret ve yatırım yapmayı mümkün kılmıştır. Servet akışının en büyük sırrı kapasitesinde yatmaktadır. Servet, birkaç yüz Nevvabın savurgan yaşam tarzını idame ettirmek için değil Avrupa'ya, Amerika'ya ve diğer yerlere Asya mallarının yeniden ihracına dayanan çok geniş bir ticarete gereken malları sağlamak içindi. Kumpanya'nın Asya'ya karşılıksız ithalat fazlası 1770'lerde 1,4 milyon poundu bulurken, 1800'de birden 4,8 milyon pounda yükselmişti. Fakat bu ham istatistik veriler değişimin gerçek mahiyetini örtmektedir. Utsa Patnik tarafından kaleme alınan daha güncel bir çalışmada Asya'dan aktarılan servetin Britanya'nın gayrı safi yurtiçi hasılası içindeki payının 1770'de yüzde 1,7'den 1800 yılında yüzde 3,5'e yükseldiğini ortaya konmaktadır.¹³ 1800'den itibaren Asya'dan aktarılan

11 Brooks Adams, *The Law of Civilisation and Decay* [1895], R. Palme Dutt, *India Today*, London: Victor Gollancz, 1940, s.119.

12 Om Prakash, *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India*, New Delhi: Cambridge University Press, 2000, s.349.

13 Utsa Patnaik, "New Estimates of 18th Century British Trade and Their Relation to Transfers from Tropical Colonies," içinde K.N. Panikkar, Terence J. Byres ve Utsa

servetin miktarının, Britanya'nın tarihsel olarak en büyük kazanç elde ettiği Batı Hint Adaların'daki köle emeğine dayanan devasa şeker ekim çiftliklerinden elde ettiği kazançta denk hale gelmeye başlaması önemlidir. İkisinin beraber toplam artı değeri, 1801 yılında Britanya'nın yurtiçi tasarruflarından elde edilen tüm sermaye birikiminin yüzde 86'sını oluştuyordu.¹⁴

Jawaharlal Nehru'ya göre Kumpanya ve Britanya Raj'ının birleşik etkisiyle ortaya çıkan zararın en güçlü göstergesi "günümüzde Hindistan'ın en fakir bölgelerinin –Bengal, Bihar ve Orissa– en uzun süre Britanya yönetiminde kalan bölgeler olmasıdır."¹⁵ Uzman tahminleri Hindistan'ın zaten giderek azalmakta olan kişi başı gelir seviyesinin, Palaşi Savaşı'nın olduğu yıl 540 dolarken, Büyük İsyan'ın başladığı 1857 yılında 520 dolara gerilediği ve aynı dönemde Britanya'nın kişi başı gelirinin 1.424 dolardan 2.717 dolara yükseldiğini göstermektedir.¹⁶

Şirketi Hesap Verebilir Kılmak

Edmund Burke'ün de ilk elden gözlemlediği gibi, şirketler yaptıkları hataları kendi kendilerine düzeltmezler. Piyasada daha fazla genişlemeye bir dur demek ya da piyasayı kendi çıkarlarına göre düzenlemek için siyasal müdahalelerde bulunmaktan vazgeçmek şirketlerin doğasında olan şeyler değildir. Bu yüzden hem Burke'ün yaşadığı zamanda hem de kendi çağımız için şirketlerin yasa dışı eylemlerinin hesabını sormak üzere dışarıdan denetim mekânizmaları oluşturmak elzemdir. Ne var ki, 1690'larda Kumpanya'nın yaygın rüşvet ağı açığa çıkıp bunun üzerine Parlamento da Kraliyet Danışma Meclisi Başkanı hakkında meclis soruşturması isteyince Kral, Parlamento'yu azletmiştir. Bundan 70 sene sonra Clive'in suçlarından "en beteri" Avam Kamarası önüne getirildiğinde, kendisinin işlediği suçlar imparatorluğun genişlemesine yaptığı katkılarla dengelenmiş ve Clive bir kınama

Patnaik, *The Making of History*, London: Anthem South Asian Studies, 2002. See Table B.5, p.397.

14 Age., Table 5, s.389.

15 Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India*, London: Meridian Books, 1946, s.247.

16 Angus Maddison, *The World Economy – A Millennial Perspective*, Paris: OECD, 2001, s.112.

dahi olmaksızın paçasını kurtarabilmiştir. Yine Burke, meclis soruşturması mekânizmasını Hastings'in Bengal'de gerçekleştirdiği eylemlerden dolayı hesap vermesi için bir kez daha işlettiğinde Lordlar Kamarası Hastings'i suçlu bulmamıştır. Hastings'in eylemlerinin yasa dışılığının aşikâr olmasına karşılık Burke'ün davayı yanlış idare etmesi de soruşturma sonucunu daha da sinir bozucu hale getirmiştir.

Kumpanya'nın, çalışanlarının davranışlarını yönetmek için yürürlüğe koyduğu birtakım kural ve sözleşmeleri vardı. 1690'lar-daki yolsuzluklardan sonra Kumpanya işlerin yürütülmesi sırasında uyulacak makul etik standartları işler hale getirebilmiştir. Hindistan'daki kazanımların beraberinde getirdiği beklenmedik kârlar bu denetim mekânizmalarının bir açgözlülük çılgınlığı içinde kaybolmasına yol açtı. 1764 yılında uygulamaya konulan rüşvet alma yasağı hem cılız hem de geç kalınmış bir önlemdir. Lawrence Sullivan, Clive'in maceraperestliğinin en aşırı yanlarını dizginlemeye çalışmıştır. Fakat 1770'lerde acil nakit paraya ihtiyaç duyunca Sullivan oğlu Stephen'i Bengal'e gönderip afyon ticaretiyle ailesinin makus talihini yenmekten mutluluk duymuştur. Adam Smith'in de bizi uyardığı gibi tekel gücü sadece piyasaya zarar vermekle kalmaz aynı zamanda yönetime ilişkin ihmalkârlıklara da müsaade eder. Kumpanya faaliyetlerinin sonuçları sadece İngiliz tüketiciler ve Hindistanlı üreticilerin ekonomik kayıplarıyla sınırlı değildir, toplumsal alanda da bir altüst oluş ve yozlaşmayı beraberinde getirmiştir. 1770'te Bengal'deki kıtlık, şirketlerin ihmalkârlıklarının nelere yol açabileceğini bizlere yüzyıllardır çarpıcı bir biçimde hatırlatıyor. Bu olaydan yüzyılı aşkın bir süre sonra 1877'de, Londra'daki Hindistan Ofisi'nde memur olarak çalışan George Chesney Bengal'deki Kıtlığın "izleri hâlâ silinemeyen (...) bir perişanlığa" yol açtığını kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁷

Burke açısından bu dokunulmazlıklara karşı çıkmanın tek yolu Kumpanya'nın imtiyaz belgesinde şirketi yeniden hesap verebilir hale getirecek olan değişikliklerin yapılmasıdır. Kendisi-

17 Cornelius Walford, "Famines in History", *Journal of the Statistical Society*, vol. 41, 1878, s.519.

nin hazırladığı Hindistan Yasa'sını savunmak için Parlamento'da yaptığı Aralık 1783'teki konuşmasında Burke, siyasal ve ticari haklar arasında açık bir ayırım yapmıştır. "Magna Carta iktidarı sınırlamak ve tekelciliği yıkmak için kaleme alınmış bir belgedir" ama "Doğu Hindistan Kupanyası'na imtiyaz veren belge tekel kurmakta ve iktidar kurmaktadır." Burke, Kumpanya ve yöneticilerinin yaptıkları eylemlere ilişkin hesap vermeleri gerektiğine dair sağlam delillere sahip olduğuna inanıyordu: "Kendileri hem şirket olarak hem de bireysel olarak sorumludur ve tüm bu yapı ve bu yapıdan yetişen çalışanlar bu krallığın yüksek adaletine karşı sorumludurlar. (...) Bu millet, hiçbir zaman belirli oranda bir sorumluluk yüklemeyen kimseye iktidar vermediği" için Burke'e göre şirkete bahşedilen imtiyaz yerine getirilmesi gereken belirli ödevleri kendi içinde taşımak zorundaydı.¹⁸ Ne var ki Burke'ün tutkulu hitabeti, doğa yasasının bu ilkeleri vasıtasıyla 18. yüzyıl Britanya'sına hâkim olan yerleşik çıkarları ve emperyal gururu alaşağı etmeye yeterli olamamıştır.

Yüzyıllar boyunca devletler kendi halklarının ve başka halkların çıkarları hilafına emperyal monarkların çıkarları peşinden koşmuştur. Gerçekleştirilen reform ve devrim birçok devletin, kendi ülkesinde anayasalarla ve yurtdışında da uluslararası hukuk tarafından sınırlandırılmasını sağlamış ve devletleri milletler topluluğu içinde geniş kamusal çıkarın gerçekleştirilmesiyle yükümlü kılmıştır. Devletler hâlâ kendi çıkarları peşinde koşup diğerlerinin çıkarlarını göz ardı eden emperyal tarzda hareket ederlerken, bu durumun artık yerleşik hale gelmiş davranış kalıplarını yıktığı aşîkârdır. ABD ve Britanya'nın 2003 yılında Irak'ı işgal etmesine gösterilen uluslararası muhalefet gücünü; üzerinde artık anlaşmaya varılmış yerleşik hukuk ve etik standartların alçakça ihlal edildiğine yönelik bu güçlü duygudan almıştır.

Ancak bu demokratikleşme süreci büyük oranda şirketlerin kapısından içeri girememiştir. Nasıl ki devletler demokrasi ve hukuk vasıtasıyla dizginlendiyse, şirketlere de toplumun geri kalanıyla uyum içinde çalışmaları için yeniden ayar çekilmelidir. İş etiği yazarı Marjorie Kelly'nin de ifade ettiği gibi "hükümet,

¹⁸ Edmund Burke, *Speech on the Impeachment of Warren Hastings*, Şubat 1788.

monarşiyi başından atmak zorunda değildi, bunun yerine bizler hükümetin dayandığı egemenliğin temelini değiştirdik.”¹⁹ Bu bakımdan Kumpanya'nın tarihi bizlere yaşadığımız zamanda kullanabileceğimiz umut kırıntıları ve ilkeler sunuyor. Özellikle Smith'in şirketlerin aktör problemi ve tekelleşme eğilimine yönelik çözümlemeleri ve Burke'un hangi kültürden olursa olsun tüm halkların eşit hakka sahip oldukları ve şirketlerin Parlamento'ya hesap verebilir olması gereken kamusal kurumlar olduklarına yönelik ikili tespiti önemlidir.

Bunun anlamı, şirket davranışını yönlendiren dört güç olan mali yapı, teknoloji, ölçek ve düzenlemenin kamusal çıkarın korunmasını sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğidir. İlk olarak, şirket yöneticileri ve yatırımcılarının kendi kısa dönemli çıkarları için başkaları pahasına şirketi bir araç olarak kullanmamalarını sağlayacak katı kurallar gereklidir. Yine şirketin piyasa gücü ve siyasal nüfuzları sınırlanmalıdır. Şayet şirketlerin piyasa alanındaki yönlendiricilikleri çok büyürse, bunlar diğer seçenekleri reddederek her zaman kendi konumlarını başkalarının sahip oldukları fırsatları daraltmak, tedarikçileri ezmek ve tüketicileri kazıklamak için kullanacaklardır. Şirketler büyük bir siyasal güç haline gelirlse düzenleyici kurallar üzerinde hile yaparak haksız yere kamusal tahsisat ve korumadan yararlanabilirler. Şirketleri topluma ve çevreye verdikleri zararlardan dolayı hesap sorulabilir kılacak, temiz ve uygulanabilir hukuk sistemi tesis edilmelidir. Sorunlara hukuksal açıdan çare bulunma yolları herkes için erişilebilir olmalı ve bireyler ile kurum arasındaki oyun sahasının taraflar açısından eşitlenmesi için etkin önlemler alınmalıdır. Son olaraksa, anonim şirketler kendi hak ettikleri yere yerleştirilerek ekonomik çeşitlilik sağlanmak zorundadır.

Etik Genini Ekleme

Şirketin mali tasarımı tarihsel olarak yeni ve temelde çok değişik bir insan biçimini ortaya çıkarmıştır. Gizli bir yasal kimliğe sahip olan şirket kuramsal olarak ölümsüzdür. “Savaşa öldürül-

¹⁹ Marjorie Kelly, *The Divine Right of Capital*, San Francisco: Berrett-Koehler, 2001, s.4.

meye ya da hummadan ölmeye maruz kalınmadığı" on sekizinci yüzyılın çalkantılı zamanlarında bu belirgin bir avantajdı.²⁰ Elbette bu sonsuz yaşam avantajı, Kumpanya'nın kendisine imtiyaz sağlayan beratın yenilenmek zorunda olmasıyla kısıtlanmıştı. Zira her yirmi yılda bir kurumsal olarak ölme ihtimalini gündeme getiriyordu. Kumpanya'nın çağdaşları, şayet bir insan olsaydı şirketin ne türden bir insan olacağını anlamaya çabalıyordu. Bir dine inanmanın neredeyse evrensel olduğu bir zaman olan 1690'larda Justice Pollexfen, Kumpanya'nın "ruhu ve bilinci olmayan görünmez bir beden" olduğunu iddia ederek etik eylemlerin böylesine bir yapıdan çıkmasının çok zor olduğunu vurguluyordu.²¹ Günümüzün daha seküler çağında, şirketlerin kimliğinin doğasına ilişkin psikoloji biliminin bize bazı ipuçları sunduğu iddia ediliyor. Joel Bakan şirketlerin psikopatların sahip olduğu özelliklerden birçoğunu nasıl taşıdıklarının altını çizerek: sorumsuz, çıkarıcı, büyükmeci, empatiden yoksun, pişmanlık duyması mümkün olmayan ve ilişkilerinde yüzeysel.²² Elbette bir anonim şirketin, kazançlar içinse sınırsız haklar ama borçlar ve hasarlar için sınırlı güvene sahip olan hisse sahipleri arasında bölünmüş bir kişiliği vardır.

Şirketlerin muazzam derecede faydalı ekonomik kurumlar olabileceğini ve bu faydayı daha geniş bir refah üzerinde olumlu bir etkiye bulunarak dağıtabileceklerini biliyoruz. Bunu mümkün kılan şeyler etik davranan bireylerin, şirketlerin kendi işleyişini düzenleyecek iç kuralların ve dış denetim ve gözetlemenin varlığıdır. Ancak birbiri ardına gelen mali krizlerin de gösterdiği gibi bu hafifletici etmenler şirketin varoluş mantığına içkin değildir. Son tahlilde, gizil güç olarak ruhsuz psikopat şirket kişiliğinin yıkıp geçmesini engellemek için yapılması gereken, şirketi tam anlamıyla bir insan haline getirmeye zorlayacak nitelikleri bilinçli olarak ona dahil etmektir. Yani etik davranışı şirket tasarımına kodlamak gereklidir. Şirketlere ilişkin reformları

20 John Seeley, *The Expansion of England* (Lectures, 1883), London: Macmillan & Co, 1914, s.243.

21 S.J. Thomas, *Mercantilism and the East India Trade*, London: King & Son, 1926, s.17.

22 Bakınız, Joel Bakan, *The Corporation*, London: Constable & Robinson, 2005, s.57.

savunanlar genellikle iş yeri güvenliği, eşit fırsatlar ya da çevre yönetimi gibi özgün konulara ilişkin düzenlemelerin yapılmasına odaklanmıştır. Diğerleriyse, devlet mülkiyetini şirketlerin güçlerini kötüye kullanmalarına karşı bir çözüm olarak görmektedir, ama özelleştirmelerle birlikte bu durum dünya çapında tersine doğru işleyen bir süreçtir. Fakat Britanyalı ve Amerikan şirket modelinin temelini oluşturan ve buna içkin kurumsal ve bireysel kendi çıkarı peşinde koşma olgusuna şirketler hukukunda değinilmemektedir. Siyasetçiler, şirketlerin emperyal kudretlerine duydukları korkuyla karışık şaşkınlıktan dolayı kör olmuşçasına modern şirketlerin yasal haklarını genişletmekle kalmayıp devletin bunları dengeleyecek gücünü bilinçli olarak zayıflatmaktadır. Birçok açıdan küresel ekonomi iki olgunun zarar verici sonuçlarını hâlihazırda yaşamaktadır: ekonomik faaliyetler üzerinde hükümetlerin kısıtlamalarının kaldırılması ve bu yaşanırken şirketlerin gücünü dizginleyecek yeni kısıtlamaların oluşturulmaması.

Tarih boyunca şirket yöneticilerinin tek görevi şirketin hissedarlarına ilişkindir. Birçok şirket yöneticisinin iyi niyetlerine rağmen bu hukuksal buyruk, şirketlerin toplumsal sorumlulukları üzerinde derinlemesine yozlaştırıcı bir etkiye sahiptir. Çoğu kez şirket sorumluluğu bir şirketin müşterilerine, kural koyuculara ve topluluklara iyi davranış sergileyerek “faaliyette bulunma izni” elde edilebilmesine yardımcı olan ve aydınlanmış kişisel çıkar teriminin yerine geçen bir kavramı ifade etmektedir. Elbette sorun, şirketin çıkarlarıyla toplumun çıkarı çatıştığında ortaya çıkar. Bu noktada, şirket sorumluluğu gölgede kalır ve şirket hissedarlarının değer üstünlüğü yeniden öne çıkar. Şirket hissedarlarının kazanç taleplerini, şirketin uzun vadeli çıkarları ya da başkalarının haklarına saygı göstermek gibi daha geniş bir çerçeve içinde konumlandırmalarını sağlayacak kurallar ya da düzenlemeler yoktur. Adam Smith’in yerinde tespitiyle söyleyecek olursak, hem yöneticilerin hem de yatırımcıların davranışlarına daha çok “onur ve sağduyu” getirecek özel önlemler gereklidir.

Buna ilişkin çabalarda en önemli nokta, şirketlerin hak ve ayrıcalıklarının yeniden dengelenerek hâlihazırda mevcut sınırlı sorumluluk halinin şirket idareci ve yatırımcılarının yaptıkları ey-

lemelerin sonuçlarını örtmemesidir. Birleşik Krallık'taki toplumsal sorumluluk sahibi yatırımların öncülerinden birine göre tartışma yeterince açıktır: "Toplum şirketlere sınırlı sorumluluk ayrıcalığı tanıyor, böylesine bir ayrıcalığa bağlı toplumsal sorumluluğun da olması gerekir."²³ Bunun gerçekleşmesi için de bir "etik geninin" şirketler hukukuna dahil edilmesi gerekmektedir. "Zarar vermemek" etiğin ilk kuralıdır. Bu kuralın şirketler bağlamında hayata geçirilmesi için şirket yöneticilerine, kendi eylemlerinin toplumu ya da çevreyi tahrip etmemelerini sağlayacak bir yasal yükümlülük getirilmesi zorunludur. Yine aynı şekilde yatırımcılara da kendi mali kazançlarının zarara yol açmamasını sağlayacak koşut bir yükümlülük getirilmelidir. Doğal olarak ortada bir kâr elde etme durumu olacaktır ama bu başkaları pahasına olmayacaktır.

Bu doğrultuda deneme amaçlı girişimler yapılmıştır. 150 yıldan bu yana Birleşik Krallık'ta gerçekleştirilen ilk şirket yasası reformu olan 2006 Şirketler Yasası, yöneticilerin yükümlülükleri konusunda değişiklikler yapmıştır. Yöneticiler, hissedarlarının yararı için şirketin başarısı peşinde yine koşmak zorundadır. Fakat bunu gerçekleştirirken tüm eylemlerini uzun vadeli sonuçlara, çalışanlarının çıkarlarına, tedarikçi ve müşterileriyle ilişkilerine, toplumsal ve çevresel etkilere ve saygınlıklarına "göre" yapmalıdırlar. Bu, "düşünce yükümlülüğüdür," başkalarına yönelik olumsuz sonuçları azaltacak ve ortadan kaldıracak bir "eylem yükümlülüğü" değildir.²⁴ Hukuksal bir gereklilik tesis etmek sadece bir ilk adım olacaktır, böylelikle şirketler bu faaliyetlerinin bu gerekliliğe uygun olup olmadığını gözden geçirebilecektir. Geçiş dönemleri, zararlı sanayilerden ürettikleri ürünlerle ve üretim süreçleriyle gerçekten bir değer katan sanayilere dönüşüm yönetilmesi olarak düşünülebilir. Ve son olarak bir yasaya dayanan bu yükümlülüklerin, büyük ihlaller durumunda şirketin lisansının iptal edilmesi de dahil olmak üzere görünür ve caydırıcı yaptırımlarla örtüşmesi gerekmektedir. İki yüz yıl önce Burke'ün ifade ettiği gibi, "yolsuzluk ispatlanırsa, sözleşme iptal edilir."

23 Russell Sparkes, *"Through a Glass Darkly - Some Thoughts on the Ethics of Investment"*, The Beckley Lecture, 1998.

24 Bakınız, David Chivers, *The Companies Act 2006 - Directors Duties Guidance*, London: Corporate Responsibility Coalition, 2007.

Genetik kodlarda yapılacak bu basit ama temelden değişikliklerle, şirketlerin iç dinamikleri toplumsal yükümlüklerini karşılayacak şekilde yeniden biçimlendirilecektir. Yine hissedarların sınırlı sorumluluğunun, erdemlerinin yol göstericiliğinde ve bir ideal olarak daha iyi bir konuma ulaştıracak şekilde buna denk bir “zarar vermeme” etik yükümlülüğüyle karşılanması gereklidir. *Tomorrow's Company* adlı düşünce kuruluşuna göre, eski koruyuculuk görevi artık, “İnsanlığın ilerlemesi ile çevre ve toplumun refahından kaynaklanan uzun vadeli ve devam ettirilebilir bir yönde; hissedarları, yöneticileri ya da şirketleri etkileme amacında olan diğerlerini de içine dahil etmektir.”²⁵ Bu asil beklentiler henüz yatırımcı yasasına geçirilmiş değildir. Ancak bu gerçekleşmesi mümkün olan bir hedeftir ve bu gerçekleştirildiğinde sadece şirketler değil sermayenin kendisi de hesap sorulabilir olmaya başlayacaktır.

Şirketin Boyutunu Küçültmek²⁶

Şirketlerin ölçeği, bunların temelinde yer alan bir davranış probleminin büyümesine yol açar. Kumpanya küçük ölçekliyken yol açtığı tahribat görece sınırlıydı. Tüm piyasalara ve topraklara hakim olacak şekilde büyüdüğünde zarar verme gizil gücü de buna koşut olarak artmıştır. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın devam ettirmek için sıkı şekilde mücadele ettiği kendisine bahşedilen imtiyazlı tekeller, yirmi birinci yüzyıl şirketleri için nadir görülen bir durumdur. Ama yine de şirketlerin Smith'in de gözlemlediği “piyasayı genişletmek ve rekabeti daraltmak” şeklinde ikili hedefinin hâlâ devam ettiği rahatlıkla söylenebilir. Küresel ekonomik liberalleşmeye, katı biçimde uygulanacak rekabet ve tekel karşıtı politikalar eşlik etmediği için belli başlı piyasalardaki yoğunlaşma fena halde ekonomik açıdan tahrip edici ve siyasal açıdan da tehlikeli seviyelere tırmanmıştır. Bu tekelleşme eğiliminde günümüz şirketleri yatırımcıları tarafından ödüllendirilmektedir. Hissedarlarına çok daha fazla kâr getireceği için bu

²⁵ Bakınız, *Tomorrow's Company, Why Stewardship Matters*, London, 2011 ayrıca *Financial Reporting Council, UK Stewardship Code*, London, 2010.

²⁶ Bakınız, Nick Robins, “Downsizing the Corporation,” içinde *Return to Scale*, London: New Economics Foundation, 2003.

yatırımcılar giriş için katı engeller ve geniş fiyat belirleme gücü gösterebilecek olanları desteklerler.

Bir sektörden diğerine –bankacılık, enerji, gıda işleme ve perakendecilik, medya ve telekom– acımasız kâr arayışı, şirketleri gitgide birleşmeler ve satın almalar yoluyla rekabeti sona erdirmeye itmektedir. Küresel medya endüstrisi bu açıdan tipik bir örnektir. 1980’lerin başlarında ABD pazarına hakim olan 50 şirket vardı, 2000’lere gelindiğindeyse bu sayı onun altına düşmüştür. 2002 yılında Dünya Basın Özgürlüğü gününde konuşan Çek Cumhuriyeti Başkanı Vaclav Havel, bundan sonraki elli yıl içinde basın özgürlüğüne yönelik en büyük tehdidin küreselleşme olabileceğini ifade etmiştir.²⁷ Özelleştirme ve ekonomik liberalleşme bu eğilime kötü bir şekilde katkıda bulunmuştur. Avrupa enerji piyasasına yönelik son zamanlarda gerçekleştirilen bir çalışma, “Enerji üretimi alanındaki piyasa yoğunlaşmasının adil, rekabetçi ve sürdürülebilir enerji piyasalarına bir tehdit olarak ele alınması gerektiği,” sonucuna varmıştır.²⁸ Nasıl ki Doğu Hindistan Kumpanyası fiyatları aşağıya çekip daha fazla denetim elde etmek için Hindistan’daki tekstil üretimi üzerinde tek el kurmuşsa, bugünün önde gelen ticari mal zincirlerinin çoğu da gelişmekte olan ülkelerce ihraç edilen malların fiyatlarının aşağıya çekilmesi için güçlü bir baskı uygulayarak büyük oranda yoğunlaşmaktadır. Örneğin, kahveyi kavrulmuş hale getirmekle meşgul üç şirket bu piyasanın dünyada yüzde 45’ini denetlerken, kakaonun öğütülmesi işinde dünya piyasasının yüzde 40’ından dört şirket sorumludur.²⁹ Küresel perakendecilik piyasası da son yıllarda büyük oranda küçülmüş, en üstte yer alan 30 şirket tüm market satışlarının üçte birine hakim olmuştur. Perakendecilikteki bu yoğunlaşma, birbirini izleyen ticaretin serbestleştirilmesi akımlarının neden fakir ülkeler için artan bir refaha yol açmadığını açıklamamıza yardım eder. Jean Ziegler’in BM İnsan Hakları Komisyonu’nda yaptığı açıklamada ortaya koyduğu gibi, küresel mal piyasalarına giderek daha az sayıdaki küresel ulus aşırı şir-

²⁷ Ian Hargreaves, “The threat to democracy,” *Financial Times*, 21 Mayıs 2002.

²⁸ Öko-Institut e.V., ‘Power Generation Market Concentration in Europe 1996–2000. An empirical analysis,’ Freiburg, May 2002. <www.oeko.de>.

²⁹ Bill Vorley, *Food Inc. – Corporate concentration from farm to consumer*, London: UK Food Group, 2003.

ketler hakim olmaktadır. Bu şirketler, tüketici fiyatlarını yüksek tutarken üretici fiyatlarının düşük kalmasını talep etme gücüne sahiptir ve böylelikle kâr oranlarını arttırabilmektedirler.³⁰ Kendi piyasa güçlerini, tarım yapan toplulukların ve kıyıda köşede kalmış küçük ölçekli üreticilerin zenginliğini boşaltmak için kullanmaya gücü yeten süpermarketler eliyle büyük boşaltım bir kez daha tekrarlanmaktadır.³¹ Yine Kumpanya'nın Avrupalı ve Asyalı ülkelerle olan ilişkilerinde görüldüğü gibi şirkete ait kurumsallaşmış güç ekonomik olduğu kadar siyasal da bir sorundur.

İşletme çıkarının el üstünde tutulması olgusunun gelişimini etkileyen etmen ister ticaret anlaşmaları olsun isterse şirketlerden alınan vergi oranlarında giderek yapılan indirimler olsun (ABD'de bu oran 1950'den itibaren yarıya indirilmiştir), Doğu Hindistan Kumpanyası'nın gölgesi, uzun küreselleşme sürecinin –her ne kadar çoğu küreselleşme taraftarı bunun dünya için yeni bir olgu olduğunu iddia etse de– üzerine düşmektedir.³²

Rekabet ve tekel karşıtı politikalarının güya piyasa çeşitliliğine yönelik tehditlerle baş etmek için tasarlandığı iddia edilir. Fakat bunlar büyük oranda “ekonomik faaliyetlerin yoğunlaşması konusuyla” ilgilenme konusunda başarısız kalmıştır.³³ Birkaç önde gelen şirketin piyasaya hakim olması (oligopol) neo-klasik ekonomi teorisinin öğretilerine uymasa da bu durum fiiliyatta dünya çapında giderek kabul edilmeye başlanmıştır. Konuya ilişkin 1970'lerde kalem oynatan John Kenneth Galbraith bir parça ümitsizce şunları ifade etmektedir: “Sahip olduğumuz tekel karşıtı yasalarını kimlerin uyguladığını Kral Knud son derece anlayışla ve sevecenlikle izliyor.”³⁴ O zamandan bu yana 30 yıllık bir özelleştirme, devlet denetiminin kalkması ve ticaretin serbestleşmesi süreci bu mütevazı kazanımları etkisiz kılarak daha evvelki ulusal oluşumların yerine yeni küresel birliktelikler yaratmıştır.

30 Jean Ziegler, “*The Right to Food*”, Report submitted by the Special Rapporteur, Commission on Human Rights, UN Economic and Social Council, 9 Şubat 2004.

31 Mark Townsend, “*Tesco in row over foreign workers*”, Observer, 10 Nisan 2005.

32 John Christensen ve Richard Murphy, “The Social Irresponsibility of Corporate Tax Avoidance,” *Development Journal*, vol. 47, no. 3, 2004.

33 John Kenneth Galbraith, *A History of Economics*, London: Hamish Hamilton, 1987, s.163.

34 John Kenneth Galbraith and Nicole Salinger, *Almost Everyone's Guide to Economics*, Harmondsworth: Penguin, 1981, s.53.

Ortaya çıkan sonuç, geçen yüzyıldaki reformcuların ilham aldıklarına benzer şekilde, küresel tekel karşıtı derli toplu bir yaklaşım talebini ifade eden denetim krizidir. Böylesine küresel bir tekel karşıtı yaklaşımının yerine getirilmesi sadece ekonomik açıdan bir aciliyet taşımakla kalmamakta, aynı zamanda serbest piyasaları destekleyenlerle şirketlerin gücünün dizginlenmesini isteyenler arasında kurulması muhtemel yeni ve güçlü bir ittifakı da gündeme getirmektedir.

Adam Smith'in ekonomik görüşünde tekelleşen şirketler basitçe "her açıdan başa beladır." Şirket yoğunlaşması sürecinin tersine çevrilmesi için acil adımların atılması gereklidir. Dengenin sağlanabilmesi için, mesela gelişmekte olan ülkelerin bağımlı oldukları yüksek oranda merkezileşmiş mal zincirlerine yönelen, yani belirli bir hedefi olan küresel tekel karşıtı soruşturmaları gereklidir. Bu soruşturmalar, karteller ve güçlerini birleştirmiş şirketlerden en tahripkâr olanlarının dağıtılmasından sorumlu olan küresel bir rekabet otoritesinin kurulmasına meşru bir zemin sağlayabilir. Kurulacak bu otorite, Dünya Ticaret Örgütü'nden tamamen bağımsız olmak zorundadır. Bunun yanı sıra konuya ilişkin ulusal çabalar da arttırılmalıdır. İlk olarak, daha fazla şirket tekelleşmesinin önüne geçmek için "askıya alma" ilkesi yürürlüğe konmalı ve daha sonra da ekonomik çeşitliliğin bir kez daha canlanabilmesini sağlamaya yönelik olarak piyasaları dışa açmak için "geriye dönüş" ilkesi uygulanmalıdır. Britanya'da Parlamento 2010 yılında Rupert Murdoch'un BSkyB'yi elde etmesini engellemek üzere bir karar almıştır. *The Economist* dergisinin yorumuyla ifade edersek: "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın on dokuzuncu yüzyılda dize getirilmesinden bu yana Britanya'da nüfuzlu bir özel girişim üzerinde bu kadar sert bir siyasal iktidar uygulanmamıştır."³⁵ Burada da görüldüğü gibi tekelleşen şirket gücünün önüne geçmek aslında mümkündür.

Rafael Kanunu

Dünyadaki rekabeti düzenleyecek bir yetkenin olmaması küresel yönetişimin inşa edilmesinde kesinlikle büyük bir eksikliktir. Fa-

³⁵ "An empire at bay," *The Economist*, 14 Temmuz 2010.

kat eksik olan tek şey bu değildir. Burke'ün, Hastings ve diğerlerinin dokunulmazlıklarının kaldırılması için verdiği mücadelede görüldüğü gibi, şirketlerin ve bunların yöneticilerinin yasal zeminde hesap verebilir olmaları etkin işleyen bir uluslararası düzen için temel bir unsurdur. Günümüzde olduğu gibi o zamanlarda da, insan hakları, özel durumlara uygun görülen çözümler ya da "coğrafi ahlak" gibi ölçütlere bağlı olmak yerine hukukun üstünlüğüne bağlı olan evrensel haklardı. Aydınlanma Çağı'nda insan hakları ihlallerine karşı kazanılan hukuki zaferler, maalesef günümüzde de olduğu gibi enderdir. Fakat Gregore Cojamaul ve Johannes Rafael'in, Kumpanya'nın Bengal Valisi Harry Verelst'in yol açtığı zararlara karşı kazandığı müthiş zafer, şirketlerin ülke dışı sorumluluğu ilkesinin en azından uzun zamandır Britanya hukukunda yer aldığını göstermektedir.

Genel olarak Kumpanya'nın suiistimalleri çıkarlarını gerçekleştirmek için askeri teknoloji kullanabilmesinden kaynaklanmaktaydı. Daha değişik türden bir teknoloji de günümüzde yaşanan insan hakları ve çevre ihlallerinin temelinde yer almaktadır: Özellikle petrokimya endüstrisi için fosil kaynaklı yakıtların çıkartılması. Fakat Doğu Hindistan Kumpanyası zamanından beri, şirket ihlalleri kurbanlarının zararlarını telafi etmelerini günümüzde mümkün kılan bir araç olagelmıştır. 1789 yılında, o zamanın genç Amerikan Cumhuriyeti, yabancılara uluslararası hukuk ihlallerini Amerikan mahkemelerine taşımalarına izin veren Yabancı Haksız Fiil Kanunu'nu (ATCA) kabul etmiştir.³⁶ Esasında korsanlık suçuyla mücadele etmek için tasarlanan ATCA, 1970'lerin sonunda hukukçular tarafından uluslararası insan hakları ihlali ile suçlananların ABD'de yargı önüne çıkarılabilmesi için yeniden canlandırılmıştır. 1979'da Dolly Filartiga, ülkesi Paraguay'da erkek kardeşinin işkenceyle öldürülmesi olayından sorumlu polis müfettişine karşı New York'ta çılgır açıcı sonuçları olan bir dava kazanmıştır. Yargıç Kaufman davada verilen hükmü jüriye özetleyen, "işkencecinin –aynen kendisinden önce yaşayan korsanlar ve köle tacirlerine benzer bir biçimde– *hostis humanis*

³⁶ ATCA specified that 'district courts shall have original jurisdiction of any civil action made by an alien, for a tort only, committed in violation of the law of nations or a treaty of the United States.'

generis (insan türünün düşmanı)" olduğu sonucuna varmıştır. Bu davadan sonra Filipinler'in eski diktatörü Ferdinand Marcos ve Bosna'dan kaçıp kurtulan Sırp Radovan Karadzic ATCA'ya göre suçlanmışlardır. 1990'ların ortalarından bu yana ise ATCA'nın kullanımı, Amerikalı ve diğer şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki insan hakları ihlallerindeki suç ortaklıklarına doğru genişletilmiştir. Nijerya'da Chevron ve Shell'den Endonezya'daki Exxon ve Freeport ile Burma'daki Unocal'a kadar bireyler ve topluluklar adına iki düzine kadar dava dosyası öldürme, işkence, keyfi tutuklama ve zorla çalıştırma iddiasıyla ABD mahkemelerine intikal etmiştir.

Cojamaul ve Rafael'in 1770'lerde adalet elde edebilmek için büyük hukuksal engellerle karşılaşmalarında olduğu gibi, bugünün kurbanları da mahkemelerde tanınmak için çok çetin bir mücadeleye incedir. Şirketlere karşı açılan ATCA davalarının yaklaşık yarısı reddedilmiştir. Ancak Aralık 2004'te, sekiz yıl süren ATCA davasında Unocal'ın 15 Burmalı davacıyla mahkeme dışında uzlaşmayı kabul etmesiyle çok önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Söz konusu dava dosyasında Kaliforniya merkezli bir enerji şirketi olan Unocal'ın, Burma'dan Tayland'a uzanan Yadana gaz boru hattının inşası sırasında Burmalı askerler tarafından işlenen zorla çalıştırma, tecavüz ve cinayetlerde suç ortağı olduğu iddia edilmiştir. Her ne kadar taraflar arasındaki nihai uzlaşma mahkeme dışında olsa da, şirketlerin deniz aşırı baskıcı rejimlerce gerçekleştirilen insan hakları ihlallerine yardım ve yataklık etmekten dolayı verdikleri sivil zarardan ötürü Amerika'da sorumlu tutulabileceklerini gösteren bir örnek durum oluşmuştur.³⁷ Fakat Unocal vakası aynı zamanda şirket sorumluluğuna ilişkin var olan uluslararası mekânizmaların sınırlarını da ortaya koymaktadır. 1770'ler Londra'sındaki Ermenilerin Verelst'in eylemlerinden maddi tazminat kazanmalarında olduğu gibi, ATCA sadece medeni hukuk alanını kapsamakta, şirket ihlalleri için ihtiyaç duyulan cezai kovuşturmaları bir kenara bırakmaktadır. Bu mütevazı çare bile, deniz aşırı faaliyetlerinin bir şekilde yeniden düzenlenmesini istemeyen serbest ticaret peşindeki lobicilerin tehdidi altındadır.

³⁷ Bakınız, <www.earthrights.org>.

Şirketleri hukukun üstünlüğünün dışına taşımak isteyen bu son girişimlere karşı Cojamul ve Rafael davasından ilham alınabilir. Adaletin araçları uluslararası olduğu kadar işle de ilgili olmalıdır. Şirketlerin verdikleri zararlardan ötürü sorumluluklarının ne olduğu belirginleştirilmeli ve hukuka erişim hakkı kolaylaştırılmalıdır. Britanya ve Hindistan dahil tüm ülkeler; şirket mağdurlarının maruz kaldıkları ihlalleri, şirketlerin faaliyet gösterdikleri yerde, şirketin kendi ülkesinde veya herhangi bir uluslararası mahkemede hukuk önüne getirmelerini sağlamak üzere etkin yasal çözümleri yürürlüğe koymak zorundadır. Her nerede olursa olsun suiistimalleri cezalandırmak için hukuksal bir müdahalenin gerçekleşmesi ihtimali şirketler üzerinde çok güçlü bir caydırıcı etmen olacaktır ve dahası, sorunların ortaya çıkışını en baştan engellenmek için şirketleri sorumlu davranmaya teşvik edecektir.

Doğru Yere Yerleştirmek

Sanayi öncesi dönemde, şirketler, Avrupa'nın uzun mesafe ticaret ve sömürgeleştirme çabalarında sermayenin dolaşımı için bir araç olarak kullanılmıştır. Şirketleri ülke içindeki faaliyetlerinde tamamen serbest bırakmanın politik ve ekonomik sakıncaları özellikle Güney Denizi Balonu'ndan sonra İngiltere'de çok iyi anlaşıldı. Ne zamanki demiryollarının inşası için uzun dönemli sermayeye bir kez daha ihtiyaç duyuldu, kurumsal şirketler ülke içinde kullanılmak üzere yeniden oluşturuldu.³⁸ Kumpanya'nın zamanıyla günümüz arasında ne kadar farklılık olursa olsun, modern şirketler amaçlarını gerçekleştirmek üzere önlerindeki tüm engelleri kaldırmak için mali, insani ve teknolojik araçları kullanarak ekonomik fetihler yapmak üzere tasarlanmıştır. Şirketlere ve hissedarlarına etik yükümlülükler getirecek düzenleyici reformlar yapmak, ölçekleriyle ekonomik çeşitliliği kısıtlayan şirketleri küçültmek ve ortaya çıkan ihlallere etkin çözümler sunmak şirketlerin hesap verebilir olmalarına ilişkin temel adımlardır. Fakat bunlarla aynı derecede önemli olmak üzere, şirket-

38 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence*, Princeton: Princeton University Press, 2000, s.171-193.

lerin büyüyüp gelişebileceği hatta gelişmesinin gerekli olduğu özel alanların varlığını hatırimızda tutmamız gerekiyor. Adam Smith'e göre anonim ortaklığı modeli bankacılık ve kamu hizmetleri gibi sadece birkaç sektörle sınırlandırılmalıdır. Günümüzde uzun dönemli ekonomik başarı gerektiren kurumsal çeşitliliği sağlayan diğer ticari modellerin [ortaklıklar, kooperatifler, özel, toplumsal ya da kamu girişimleri gibi] öneminin giderek artması dikkat çekicidir. David Boyle ve Andrew Simms'in belirttiği gibi, yirmi birinci yüzyılda "ortaya çıkmaya başlayan yeni ekonomi daha az bilindik canavarlara sahip olabilir fakat aynen engin ve savunmasız bir tekçi kültürle karşılaştırıldığında sağlıklı ve canlı bir ekosistemin taşıdığı özelliklerde olduğu gibi bu yeni ekonomi kesinlikle daha sağlıklı, mutlu, ilginç ve dayanıklı olacaktır."³⁹

³⁹ Andrew Simms Et David Boyle, *Eminent Corporations*, London: Constable & Robinson, 2010, s.344.

Son Söz

Koyun Hırsızına Heykel

On yıldan fazla bir süredir gerek tarihsel kayıtlarını gerekse de günümüze ulaşan mirasını inceleyerek Doğu Hindistan Kumpanyası'nın izini sürüyorum. Avrupa ve Asya'da iz bıraktığı şehirlerde yürümek, Kumpanya'nın faaliyetlerini belirli mekânlara yerleştirerek yarattığı etkileri bir bağlama oturtmama yardım ediyor. Benim açımdan bu yolculuğun Londra ayağı Whitehall'da biter. Londra'da St. James Parkı'ndan Dış İşleri ile Commonwealth Bakanlığı'na doğru yürürseniz, "Clive Merdivenleri"ni tırmanırsınız. Merdivenler ismini Hindistan Dairesi binasının önünde duran oldukça abartılı Robert Clive heykelinden alır (Görsel E.1). Şirketin 1858 yılında batmasından sonra Hindistan'ın yönetimi bu binadan yürütölmeye başlandı. Ancak bu büyük "Nevvab-yapıcının" anıtının dikilmesi bundan bir

GÖRSEL E.1 Robert Clive heykeli, Londra

altmış yıl sonradır. Bu gecikmenin nedenleri Clive'in tartışmalı kayıtları hakkında bizlere çok şey anlatır. 1750'lerin başından itibaren Clive'in Arcot'daki zaferi, kendisini o zamanki Başbakan Yaşlı William Pitt'in gözünde "ruhani general" kılmıştı. Yedi Yıl

Savaşları'nın acı dolu yıllarında ulusal bir kahraman ihtiyacına denk gelecek biçimde Palaşı Devrimi, Clive'in şöhretini daha da arttırmıştır. Bunun üzerine Clive, Palaşı Baronu ilân edilmiştir. Göze çarpan bir unvan olmakla birlikte bu, belirgin bir biçimde ikinci sınıf bir İrlanda baronluğu payesidir. Servetinin miktarı ve bunu nasıl elde ettiği gittikçe bilinir hale geldikçe methiyelerin yerini Clive'e duyulan nefret almıştır. Kral III. George'un kendisi bile Clive'in Hindistan'ı "kazıklamasını" kınamıştır. Yaptığı işleri açıklaması için Parlamento'ya çağırılan Clive, burada kendisine "sıradan bir koyun hırsızı" gibi davranılmasından duyduğu üzüntüyü bildirmiştir. Her ne kadar yapılan oylamada aklansa da şöhreti harap olmuştur. Son zamanlarda kendisi hakkında yazılan bir biyografiye göre, Clive'in öldüğü sıralarda "İngilterede kendisinden en çok nefret edilen adam" olduğuna dair neredeyse hiç şüphe yoktur.¹

Bundan onlarca yıl sonra Clive'in askeri maceraları imparatorluk tarihçileri tarafından yüceltilecektir ama aynı derecede yaptığı yolsuzluklar bir şekilde Britanyalı olmayanlarca –özellikle Macaulay'ın 1840 tarihli ünlü makalesinde– ifşa edilecektir. 1906-7'de Palaşı'nın 150. Yıldönümü'nde Hindistan eski Valisi Lord Curzon, Clive'in itibarını ikiz imparatorluk şehirleri olan Londra ve Kalküta'da iade etmeyi önermiştir. Verilen resepsiyon oldukça soğuk bir havada geçmiştir. Hindistan'da, Britanyalı yetkililer böylesine bir kutlamanın Bengal'de giderek yükselen milliyetçi gerilimi daha da kızıştırmamasından korkmuştur. Londra'daysa Hindistan'dan sorumlu devlet bakanı liberal John Morley, Clive'in savaşı kaybetmiş olması halinde bunun Britanya için daha hayırlı olacağı karşılığını vermekteydi. Clive için bir heykel dikmek yerine Morley, İtalyan milliyetçisi Garibaldi için bir anıt dikilmesini önerdi. Ne var ki Curzon'un bu fikri, yükselişte olan emperyalist şövenist ruhtan faydalandı ve halktan imza toplanarak –hatta buna istekli bazı Hindistanlı prenslerden de– Clive'in gösterişli iki heykeli, Britanya'nın Delhi'deki emperyal *durbar*'ı olan 1911 yılında dikildi.

¹ Robert Harvey, *Clive: Life and Death of a British Emperor*, London: Hodder & Stoughton, 1998, s.368.

Kalküta'da Curzon'un Clive için diktirdiği beyaz mermerden heykel Victoria Memorial'de hâlâ ayakta ve buradaki ilginç tarihi ziyaret eden binlerce kişi her gün bu heykelin önünden geçer. Londra'daysa Clive'in heykeli Westminster'in merkezinde daha resmi ve yüksekçe bir yere sahiptir (Harita 3). Kılıcının kabzasını tutan sol eli, Kumpanya'nın iktidara gelişindeki askeri gücün yaşamsal önemini belirtir. Sağ elindeyse bir kağıt demetini tutar, belki de bu Amir Chand'la yapılan ve Bengal'in ele geçirilmesinin yolunu açan düzmece anlaşmadır. Heykelin kaidesinde yer alan panolarda, Clive'in Arcot kuşatmasında nasıl isim yaptığı anlatılır ve onu elde ettiği divan hakkının mahsullerinden yararlanırken gösterir. Yüzü Doğu'ya dönük olan heykel, Clive'in Hindistan yağmasından elde ettiği sayısız mülke doğru bakar. Hemen iki kilometreden daha az bir mesafede Berkeley Meydanı'nda Clive'in Kasım 1774'de öldüğü ev yer alır. Clive, burada asılı bir tabelada işadamaı olarak değil "asker ve idareci" olarak anılır. Londra'nın dışında Surrey'in borsa simsarları bölgesinde, Clive'in beş parasız kalmış olan Newcastle Dükü'nden satın aldığı Claremont yer alır. Clive, zamansız ölümünden önce bu mekâna dair büyük planlarını hayata geçirememiştir ama Macaulay, "Surrey köylülerinin Claremont'da yükselen bu haşmetli eve nasıl korku dolu gözlerle bakarak, kötü lordun şeytanı uzak tutmak için evin duvarlarının bu kadar kalın örölmesi talimatı verdiğini" fısıldaştıklarını aktarır. Clive'in önceki ikametgâhı erkekler için özel okula çevrildi. Yeşil papağanların kayın ağaçları arasında Delhi'deki Lodi Bahçeleri'nin *gumbad*'larında olduğu gibi uçtukları bu okulun bahçesiye halen National Trust'un mülkiyetindedir. Daha da batıda Clive'in memleketi Shropshire Walcot Hall'daki köşkünün yerinde günümüzde "Arcot" ve "Palaşı" gibi geçmişî çağrıştıran isimler taşıyan bir dizi yazlık bina yer alır. Yine Clive'in İrlanda Limerick'in dışında yer alan Palaşı [Palaşı] malikanesi Limerick Üniversitesi'ne ev sahipliği yapmaktadır.

Kamusal heykeller yönetici seçkinlerin değerlerini yansıtır. Birçok ülkede özellikle de Hindistan'da geçmiş rejimlerin kahramanlarına ait heykeller yerinden sökülerek geçmişe yönelik ba-

kış açısının değıştiği vurgulanır. Britanya'nın en büyük anonim dolandırıcılık şirketinin hükümetin tam ortasında yer alma onuruna sahip olması, Britanya seçkinlerinin henüz kendi kurumsal ve imparatorluk geçmişiyile yüzleşemediği anlamına gelmektedir. Aynı derecede acayıplik arz eden bir başka durum da heykelin Londra Şehir'de değil de Whitehall'da dikili olmasıdır. Clive bir şirket adamıydı ve kazanımlarını Kumpanya'nın (elbette kendisinin de) çıkarları için elde etmişti. İlla ki bir anıta ihtiyaç varsa bu anıt, Leadenhall Caddesi'nin dışında, bir zamanlar Doğu Hindistan Evi'nin olduğu yerde olmalıdır. Ama daha önce gördüğümüz gibi Şehir, kendi ticari kurumsal tarihinden ilginç bir biçimde yan çizmektedir.

Kumpanya döneminde yaşayanların kaçının kendi önde gelen idarecilerinin ileride hatırlanmasını istediği de ayrı bir gariptir. Var olduğu süre boyunca, Doğu Hindistan Kumpanyası hayranlıktan korkuya ve hatta açıkça nefrete varan bir duygu karmaşası yaratmıştır. Bu birbiriyle çatışan bakış açıları, Clive'in Bengal'deki faaliyetlerine ilişkin 10 Mayıs 1773'te Parlamento'da yaşanan ateşli tartışmalarda ortaya çıkmıştır. O günün hükümeti içinde dahi fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Güçlü bir şekilde Kumpanya'nın arkasında duran Genel Yetkili Savcı Alexander Wedderburn, samimi bir tarihçi kaleminin bu ilişkilerde gerçekten olup biteni kaydedeceğini ileri sürmüştür:

Bu tarihçi, gelecek kuşaklar için hayranlık uyandıracak olan ve Kumpanya'ya zamanında Atina'nın ya da Roma'nın sahip olduğundan daha geniş, daha zengin ve daha fazla nüfus üzerinde hâkimiyet sağlayan bir devrimi yüceltmekten geri durmayacaktır (...) En meraklı araştırmacılar bile Kumpanya'nın insanlığın yüz karası olan çok az eylemini bulabilecektir, bunların hiçbirisi de Britanya ismini lekeleyemeyecektir.

Neredeyse hemen sonra Başsavcı Edward Thurlow bu bilgiç arkadaşına karşı çıkarak şu şekilde sitem eder: "Bengal, kendi kendini yönetirken bu kadar müreffehken bizim yönetimimiz altında harabe olmanın eşğine gelmesini Kumpanya çalışanlarının açgözlülüğünden başka neye borçlu olabilir ki?"² Bundan elli yıl sonra,

² *Annual Register*, 10 Mayıs 1773.

önde gelen faydacı düşünür Jeremy Bentham 1822'de Kumpanya yöneticileri ve hissedarlarına bir komisyon oluşturmalarını ve üzerinde Warren Hastings için şunlar yazan bir heykel dikmelerini önerdi: "Ne yaparsanız yapın ama cebimiz para görsün; ağır kabahatler işleyen bir tiranlık bizim tarafımızdan asla saygı görmez." Yine Bentham bu heykele ilaveten yanına bir de diğerinin eline rüşvet koyan uzun elbiseli bir yordakçı heykeli dikilmesi gerektiğini belirtmiştir.³ Daha sonraları Hastings için bir anıt dikildi ama üzerinde farklı ifadeler yer alıyordu. Hastings'in dul kalan karısı tarafından dikilen, Westminster Abbey'in yanbaşındaki kuzey nefinin içindeki mütevazı heykelde Hastings'in "sahip olduğu yetenek ve bağlılıktan ötürü seçildiği" yazılıdır. Abbey'in, "Kumpanya köşesi" olarak adlandırılabilir geçitte de Palaşi'deki iki önde gelen kahramanının göz alıcı anıtları yer alır: Amiral Charles Watson ve o zamanlar bir yüzbaşı ama daha sonra bir general olan Eyre Coote. Spiridione'nin *İkram* adlı eserinde de olduğu gibi klasik ve oryantal üslubu harmanlayan anıtlar saf ticari kurumsal üstünlüğün dile getirilişidir. Watson'un zaferi, bir palmye ağacının altında, yere düşmüş ve kafasını ellerinin arasına almış çıplak bir Hindistanlı ile tasvir edilirken; Eyre Coote'nun tablosunda bu sefer elleri arkadan bağlanmış diğer bir Hindistanlı görülür. Benzer heykeller, St. Paul Katedrali'ndeki Cornwallis anıtından, Josiah Webbe'nin Madras'taki St. George Kalesi içindeki St. Mary Kilisesi'ndeki anıtına kadar birçok emperyal binada bulunabilir.

Kurumsal Karma

Hindistan'ın Keşfi başlıklı kitabının kapanış sayfalarında Nehru, İngiltere'nin Hindistan'a 200 yıl boyunca hakim olmasının sonuçlarını, Hindu neden-sonuç kanunu olan *karma* bağlamında ele alır. 1944'de Ahmadnagar Kalesi'ndeki hücrelerinde Nehru şunları söylüyordu: "Bizler, çarkların dişlileri arasında sıkışmışken geçmişten miras kalanlardan kurtulup başka bir zeminde taze bir başlangıç yapmak için boşuna mücadele etmişiz."⁴ Bağımsız-

3 Jeremy Bentham, "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation," içinde *Utilitarianism*, London: Fount Paperbacks, 1979, s.46.

4 Jawaharlal Nehru, *The Discovery of India*, London: Meridian Books, 1946, s.452.

lık elbette kurtuluş için zorunlu bir başlangıç noktasıydı ama bunun, imparatorluktan öğrenilen acı derslerle hesaplaşan daha ileri eylemlerle desteklenmesi gerekiyordu. Nehru'nun arkadaşı ve bağımsızlığın destekçi olan Edward Thompson'a göre şayet İngiltere ve Hindistan arasındaki ilişkilerin gelişmesi isteniyorsa İngiltere'nin –özellikle 1857-58 isyanından sonra gerçekleştirdiği barbarlıklar için– yaptıklarını bir şekilde telafi etmesi zorunluydu.⁵ O zamanın koşullarında bu, gerçekleşmesi imkânsız bir adım sayılabilirdi. Fakat olaylar sıcaklığını giderek kaybetmeye başladığında, dürüst bir kültürel hesaplaşma her iki toplum için “taze bir başlangıcı” mümkün kılabilir. Nitekim geçmişle hesaplaşmanın başladığı artık söylenebilir.

Hataların telafisi için ilk adım, o hatayı kabul etmektir. Britanya'daysa Kumpanya'ya ilişkin romantik bakış açısı hâlâ hakimdir. Bu bakış açısı, İngiliz amatörlüğü ve emperyal günahlardan arınma söylemi üzerinde temellenir. On dokuzuncu yüzyıl tarihçisi John Seeley'in vardığı şu ünlü sonuç buna çok benzer: “Hindistan'ın ele geçirilmesi körü körüne yapıldı, Hindistan'ın fethedilmesi kadar İngilizlerin bu kadar rastgele, bu kadar kazara yaptıkları bu büyüklükte bir başka şey yoktur.”⁶ Bu muhteşem efsaneye eşit derecede baştan çıkarıcı bir başka boş laf eşlik eder: Kumpanya'nın apaçık hataları, belki de “Kukla Belirgisi” adı verilebilecek bir tavırla emperyal hırsları haklı çıkarmak ve hatta yüceltmek için barbarlık isnat edilen Raca tarafından telafi edilmiştir.⁷ Kumpanya'nın taşkınlıklarının sonucunda ortaya çıkan “Angloküreselleşme'nin iyi taraflarına duyulan inanç en özenli biçimde Niall Ferguson tarafından savunulmuştur.”⁸ Bunun tam tersine ben Kumpanya'nın eylemlerinin, meşruiyetinin ve tarihsel borcunun açıklığa kavuşturulması gerektiğine inanıyorum. Kumpanya'nın fiziksel kalıntıları, mücadele ve yorum için canlı bir programın başlangıcını oluşturabilir. Curzon'un, Hindistan

5 Edward Thompson, *The Other Side of the Medal*, London: The Hogarth Press, 1925, s.131.

6 John Seeley, *The Expansion of England* (Lectures, 1883), London: Macmillan & Co, 1914, s.207.

7 Nicholas B. Dirks, *The Scandal of Empire*, Cambridge: Harvard, 2006, s.5.

8 Bakınız, Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World*, London: Allen Lane, 2003.

Dairesi'nin önüne Clive'in heykelini dikerek itibarını iade etmeye karar vermesinin üzerinden bir yüzyıldan fazla bir zaman geçti. O zamandan bu yana dünya çok değişti; imparatorluklar sona erdi, komünizm çöktü ve küreselleşme yükselişe geçti. Ama Clive'in heykeli hâlâ yerli yerinde duruyor. Kimileri geçmiş heykellerin tarihsel kayıtlarda bir devamlılığı muhafaza edilebilmesi için yerinde kalması gerektiğini ileri sürüyor. Onlara göre Clive'in heykeli yerinden indirilirse, bu heykel indirme sürecinin nerede duracağı da bir muammadır: Örneğin 1943 Bengal Kıtlığı'na karıştığı için Parlamento Meydanı'nda duran Churchill heykeli de kaidesinden indirilmeli midir?⁹ Bazılarıysa siyah ve Asyalı kişilere ait yeni heykellerin dikilerek dengenin sağlanabileceğini öneriyorlar. Kumpanya'nın fiziksel temsiliyle bir şekilde hesaplaşmak kesinlikle gereklidir, bana kalırsa Clive'in heykelini bir müzeye kaldırmak imparatorluk kültürünün bir parçasına en sonunda bir nokta konulmasına yardımcı olacaktır. Şayet heykel yerinde kalacaksa, Komiser Lin'in de bir heykeli Clive'in kinin karşısına yerleştirilebilir ve Clive'in Bengal'deki maceracılığının Britanya ve Hindistan'ın sınırlarını aşan uzun vadeli sonuçları anlatılabilir.

Daha da önemli bir soru, Kumpanya kalıntılarının yenilenmenin yaşayan simgeleri haline nasıl geleceğidir. Kalküta'da, Hastings'in Belvedere malikânesi ve kendisinin Francis ile olan düello sahnesi şimdilerde Hindistan Ulusal Kütüphanesi'ne ev sahipliği yapıyor. Londra'da ise Kumpanya'nın eski yöneticilerinden birinin malikânesi bir Müslüman eğitim vakfına dönüştürülmüş durumda.

Yıllardır Londra merkezli sanat ve çevre gruplarının oluşturduğu Zemin ile Kumpanya'nın gizli tarihini ortaya çıkarmak ve günümüz ticaret kurumlarının faaliyetleriyle bağlantılar kurmak amacıyla bir dizi etkinlik programı üzerinde çalışıyorum. Bu program, Kumpanya'nın idare merkezleri, ambar ve limanlarıyla çevrili alanda rehberli yürüyüş turları düzenledi ve geniş kamuoyu tartışmalarına yol açtı. Bunun dışında bir Kumpanya Müzesi kurarak kamuoyu ilgisini günümüzün bu en güçlü kuruluşuna

⁹ Bakınız, Madhusree Mukerjee, *Churchill's Secret War*, Chennai: Tranquebar Press, 2010.

çekme projesi gündeme geldi.¹⁰ Araştırma ve bilgilendirme amacını taşıyacak olan bu müze; sergiler düzenleyerek, eğitim ve diğer faaliyetlerde bulunarak şirketlerin hayatları üzerindeki etkileri konusunda halkın bir şeylerin farkına varmasına yarayabilir. Müze, şirketler tarihinin bir yelpazesini sunarak günümüz iş dünyası ile Doğu Hindistan Kumpanyası gibi bunu önceleyen şirketler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyabilir. Yine dünya üzerindeki benzer kuruluşlardan oluşan bir ağ içinde işbirliği yaparak, fiziksel eserler ve elektronik medya karşılaştırılabilir. Müze, Londra'da Doğu Hindistan Kumpanyası'nın eski ambarlarından birinde mesela 1970'lerdeki yeniden geliştirme faaliyetlerinin bir parçası olarak kamusal kullanım için tahsis edilmiş olan Cutler Bahçeleri'nde kurulabilir. Kalküta'da Clive'in Dum-Dum'daki eski evi aynı şekilde Kumpanya'nın Hindistan'daki yansımasını göstermek üzere simgesel bir alan haline getirilebilir. Nitekim hali hazırda Kumpanya'nın Poplar'daki eski şapeli Londra Dockland'daki farklı toplulukları kaynaştırmayı amaçlayan çabaların bir merkezi durumundadır. Yine Brick Lane Topluluğu da Kumpanya mirasını Londra'lı gençlere ulaştırmaya çabalamaktadır.¹¹

Kumpanya'nın mevcut müzelerdeki kısmi temsiline de eğilmelidir. Kumpanya'dan geriye muhteşem parçalar kalmakla birlikte bunlar genellikle cam kabinlerinin ardında sessizce sergilenmektedir. Kumpanya geçmişinin ortaya çıkarılması için yeni yolların bulunması ihtiyacı, Londra Victoria ve Albert Müzesi'nin 2004 yılında düzenlediği "*Encounters*" [Karşılaşmalar] adlı sergide ortaya çıkmıştır. 1800 yılına gelene kadarki 300 yıllık süre içinde Avrupa ve Asya arasındaki ekonomik ve estetik alışverişi inceleyen sergi genellikle bu etkileşimi karşılıklı yarar ve büyük merak üzerinden anlatmaya çalışır. Ne var ki sergilenen lüks malların art alanında ne türden insani gerçeklikler olduğu, ticaretin nasıl yürütüldüğü ve nelerin değiş tokuş edildiğine çok da önem verilmediği söylenebilir. Örneğin sergide yer alan basit bir neo-klasik uzun kadın elbisesi çok daha derin ve trajik bir hikâyeyi anlatabilir. Bengal muslininden ve muhtemelen Dakka'da 1800'ler civa-

¹⁰ Bakınız, <www.museumofthecorporation.org/homePage.htm>.

¹¹ Bakınız, Nasirina Begum Ali et al, *Plassey's Legacy*, London: Brick Lane Circle, 2010.

rında dokunmuş olan bu uzun elbise ilk bakışta sadece güzellikle ilgili bir olgu gibi gelebilir. Ancak bu elbisenin ölmekte olan bir neslin parçası olduğuna; sanayi teknolojisi, gümrük duvarları ve Kumpanya'nın emperyal yönetimince ortadan kaldırılmak üzere olan bir imalatın eseri olduğuna ilişkin herhangi bir atıf yoktur. Bu elbise dokunduktan yalnızca 18 sene sonra Kumpanya Dakka'daki fabrikasını kapatmış ve tüm Hint müslini ithalatını durdurmuştur. Buna ve diğer eserlere sadece kültür gözlüğünden bakmak hikâyenin bütününe atlamak anlamına gelir. Başka bir yaklaşım, Doğu Hindistan Kumpanyası'na ilişkin ilk daimi sergi galerisini 2011 yılında açan Ulusal Denizcilik Müzesi tarafından benimsenmiştir. Sergi, Kumpanya'nın hem Hindistan hem de Çin'e doğru yayılmasının insani sonuçları hakkında bilgiler veren denizcilik macerasına ilişkin çok sayıda eseri canlandırmalı bir sergileme tarzıyla sunmaktadır.

Fakat Kumpanya'nın tarihteki yerine ilişkin en derinlikli değerlendirmeler, küresel ekonominin geniş yeniden yönlendirilmesinin bir parçası olarak Asya'da gerçekleşmektedir. Bununla ilgili önemli bir örnek Rajnigandha *paan masala* için yapılan televizyon reklamından verilebilir. Londra'da geçen reklamda, Hindistanlı bir kodaman arabasını Doğu Hindistan Kumpanyası'nın genel merkezinin önünde durdurup sekreterine bu şirketi satın almak istediğini söyler: "Onlar bizi 200 yıl yönettiler ve yönetme sırası artık bizde." Belki de gerçekten öyledir. 2010 yılında Doğu Hindistan Kumpanyası markası Hindistanlı bir girişimci olan Sanjiv Mehta tarafından satın alındı. Yeni Kumpanya'nın ilk görünümü Londra West End'de çay, kahve ve çikolata gibi lüks tüketim malları satan bir şirket şeklindeydi. Bunların arasında 2.000 poundluk fiyatıyla "Kraliçe Victoria İmparatorluğu" sandıkları da yer alıyordu. Mehta açısından: "Bir Hindistanlı olarak kendimi çok büyük bir yükten kurtulmuş gibi hissediyorum, bir zamanlar bize sahip olan bir şirkete sahip olmanın tarif edilemez duygusu içerisindeyim."¹² Bir girişimci olarak Mehta "Doğu Hindistan Kumpanyası'nın dünyadaki en tanınmış markalardan

12 Dipankar De Sarkar, "An Indian now owns the East India Company," 15 Şubat 2010 on <www.tradeindia.com>.

biri” olduğuna inanmaktadır, zira “iki milyardan fazla insan onun tarihini bilmektedir.” Kendisini ise “bu büyük markanın devam ettirmekten sorumlu kimse olarak” görür. Doğu Hindistan Kumpanyası’na ilişkin yeni bir romantizm, bu kez Hindistan’dan doğmaktadır.

Gelecekteki Umut

Geleceğe umutlu bakmak için Kumpanya’nın Avrupa ve Asya’nın ortak geçmişinde oynadığı rolle yüzleşilmesi gerekmektedir. Yazar Ben Okri’ye göre “milletler ve halklar kendi kendilerini besleyen büyük bir hikâyedir ve şayet bunlar kendilerine yalan söylerlerse bu yalanların gelecekteki sonuçlarından acı çekeceklerdir. Ama eğer kendilerine kendi doğrularıyla yüzleşecek hikâyeler anlatırlarsa gelecekte çiçeklenmesi için tarihlerini serbest bırakmış da olacaklardır.”¹³ Doğu Hindistan Kumpanyası yirmi birinci yüzyılda tam da bu bakış açısıyla “geleceğin çiçeklenmesi” için incelenmelidir.

Doğu Hindistan Kumpanyası’nın hikâyesi son tahlilde bir trajedidir. Büyük bir servet ve aynı zamanda zarar ortaya koymuş bir kurumun, şirket tasarımıındaki kusurların kendi sonunu getirdiği bir kurumun hikâyesidir. Bu hikâyenin, denetlenmeyen tekelci bir gücün tehlikelerine ve adalet elde etmek için bastıran azimli insanların ortaya koyduğu kapasiteye dair yirmi birinci yüzyıla öğretecek çok şeyi vardır. Kumpanya’nın bugünün dünyasıyla olan bağına yönelik ilgi giderek büyürken, tam anlamıyla bir hesaplaşma için gecikilmiştir. Modern çağın kurumsal kökenleriyle dürüst bir yüzleşme, hem kendi tarihimizin aydınlatılmasına hem de şirketleri daha geniş bir kamusal çıkar anlayışıyla hizaya getirmek için yeni eylemlerin başlatılmasına yardımcı olabilir.

Kumpanya’nın tarihini bilerek hatırlamak ve daha sonra eyleme geçmek mecburiyetindeyiz. On sekizinci yüzyılda adalet arayışını ne kişisel menfaat ne de başarı beklentisi olmadan destekleyen Edmund Burke gibilerin temel güdülenme kaynağı budur. Burke, hayatının sonlarına doğru genç arkadaşı ve edebi

¹³ Ben Okri, Bhiku Parekh, *The Future of Multi-Ethnic Britain*, London: The Runnymede Trust, 2000, s. 103.

varisi olan Fransız Laurence'a, uzun siyasal ve edebi kariyerinde en çok neye değer verdiğini aktarmak için yazmıştı. Bugün Fransız Devrimi sırasında toplumsal hiyerarşiyi muhafazakâr biçimde savunmasıyla bilinen Burke, Laurance'a, kendisinin Hindistan'a adalet getirmek için yaptığı çalışmaların dışında kalan her şeyin unutulması gerektiğini söylemiştir. Öfkesi bir kez daha alevlenen Burke, Kumpanya'nın Hindistan'la kurduğu ilişki tarzını "Amaçlarının ve tutkularının en düşüğünü yüceltme fırsatına dönüştürmekten başka bir şey değil," diyerek lanetlemiştir. Asyalı olan her şeyi hor gören Macualay'ın tersine Burke, Doğu ve Batı arasında etik bir eşitliği savunmaya devam etmiştir. Bu eşitlik, Kumpanya'nın elde ettiği topraklar ve akabinde Hindistan üzerinde kurduğu baskıyla tecavüze uğramıştır. Süreç içerisinde Avrupa muazzam bir ahlaki zaafa düşmüştür. Burke'ün vardığı sonuç, kendi çabalarının ancak Avrupa'nın kendi medeniyetini iyileştirdiği takdirde faydalı olacağıdır. Kendi kuşağını ve Doğu Hindistan Kumpanyası'nın çıplak gerçekliği ile karşılaşacak sonraki kuşaklara çağrı yapan Burke şu şekilde seslenmektedir:

"Hatırlayın! Hatırlayın! Hatırlayın!"¹⁴

14 Edmund Burke, *Correspondence*, Uday Singh Mehra, *Liberalisation and Empire*, s.169.

Kaynakça

- Alborn, Timothy, *Conceiving Companies*, London: Routledge, 1998.
- Ali, Nasima Begum et al. *Plassey's Legacy*, London: Brick Lane Circle, 2010.
- Ali, Shahid, *The Half-Inch Himalayas*, Middletown: Wesleyan University Press, 1987.
- Allen, Robert J. Allen, ed., *Addison and Steele*, Orlando: Rinehart, 1974.
- Amnesty International, *Clouds of Injustice – Bhopal disaster 20 years on*, London: Amnesty International Publications, 2004.
- Bakan, Joel, *The Corporation*, London: Constable & Robinson, 2005.
- Baron, Archie, *An Indian Affair*, London: Channel 4 Books, 2001.
- Bayly, C.A., *Omnibus: Rulers, Townsmen and Bazaars*, Delhi: Oxford University Press, 2010.
- Bentham, Jeremy, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, in *Utilitarianism*, London: Fount Paperbacks, 1979.
- Bernstein, Jeremy, *Dawning of the Raj: The Life and Trials of Warren Hastings*, London: Aurum Press, 2000.
- Bickers, Robert, *The Scramble for China: Foreign Devils in the Qing Empire 1832–1914*, London: Allen Lane, 2011.
- Blake, Robert, *Jardine Matheson – Traders of the Far East*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1999.
- Bolts, William, *Considerations on Indian Affairs*, London [1772], in *The East India Company: 1600–1858*, ed. Patrick Tuck, London: Routledge, 1998.
- Bowen, Huw, *Revenue and Reform*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- *The Business of Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Bowen, Huw, Margarette Lincoln and Nigel Rigby (eds), *The Worlds of the East India Company*, Woodbridge: Boydell, 2002.
- Bowen, Huw, John McAleer & Robert J. Blyth, *Monsoon Traders*, London: Scala, 2011.
- Braudel, Fernand, *Civilization and Capitalism*, vol. 2: *The Wheels of Commerce*, London: Collins, 1982.
- *Civilization and Capitalism*, vol. 3: *The Perspective of the World*, London: Collins, 1984.
- Campbell, Olwen, *Thomas Love Peacock*, London: Arthur Barker, 1953.
- Capper, John, *The Three Presidencies of India*, New Delhi: Asian Educational Services, 1997 [1853].
- Chancellor, Edward, *Devil Take the Hindmost*, London: Macmillan, 1999.
- Chatterji, Bankim Chandra, *Anandamath*, New Delhi: Orient Paperbacks, 2000 [1882].
- Chang, Hsin-pao, *Commissioner Lin and the Opium War*, New York: Norton, 1964.
- Chaudhuri, Kirti N., *The Trading World of Asia and the East India Company 1660–1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- *The Economic Development of India Under the East India Company 1814–1858*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Chaudhury, Sushil, *From Prosperity to Decline: 18th Century Bengal*, New Delhi: Manohar, 1999.
- *The Prelude to Empire: Plassey Revolution of 1757*, New Delhi: Manohar, 2000.
- Clive, Robert, *A Letter to the Proprietors of the East Indian Stock*, London: J. Nourse, 1764.

- Collis, Maurice *British Merchant Adventurers*, London: William Collins, 1942.
- Collis, Maurice, *Foreign Mud: An account of the Opium War*, London: Faber & Faber, 1997 [1946].
- Colley, Linda, *Captives*, London: Random House, 2003.
- Crouzet, François, *The Victorian Economy*, London: Methuen, 1982.
- Dalrymple, William, *White Mughals*, London: HarperCollins, 2003.
- Das, Gurcharan, *India Unbound*, New Delhi: Penguin India, 2002.
- Datta, Rajat, *Society, Economy and the Market: Commercialisation in Rural Bengal c.1760–1800*, New Delhi: Manohar, 2000.
- Datta, Rajat, Commercialisation, Tribute and the Transition from late Mughal to Early Colonial in India, *The Medieval History Journal*, 6, 2 (2003).
- Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts*, London: Verso, 2002.
- De Jongh, J. Matthijs, 'Shareholder Activists *Avant la Lettre*: The "Complaining Participants" in the Dutch East India Company 1622–25', in Jonathan G.S.
- Koppell (ed.), *Origins of Shareholder Advocacy*, New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Defoe, Daniel, *A Tour through the Whole Island of Great Britain [1724–1726]*, London: Folio Society, 2006.
- Dutt, Romesh Chunder, *The Economic History of India under Early British Rule (1757–1837)*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, 1908.
- Dutta, Krishna, *Calcutta*, Northampton: Interlink Books, 2003.
- Economic and Political Weekly, 1857, Hyderabad: Orient Longman, 2008.
- Evans, John, *The Gentleman Usher: the Life & Times of George Dempster, 1732–1818*, Barnsley: Pen & Sword, 2005.
- Farrington, Antony, *Trading Places*, London: The British Library, 2002.
- Ferguson, Niall, *Empire: how Britain made the modern world*, London: Allen Lane, 2003.
- Financial Reporting Council, *UK Corporate Governance Code*, London: FRC, 2010.
- Foote, Samuel, *The Nabob*, London: T.Sherlock, 1773.
- Forrest, Denys, *Tea for the British*, London: Chatto & Windus, 1975.
- Foster, William, *Catalogue of Paintings, Statues etc. in the India Office*, London, 1921.
- *The East India House*, London, 1924.
- Fry, Michael, *The Dundas Despotism*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992.
- Furber, Holden, *John Company at Work: a Study of European Expansion in the Late Eighteenth Century*, New York: Octagon, 1970.
- 'Rival Empires of Trade 1600–1800', in *Maritime India*. New Delhi: Oxford University Press, 2004 [1976].
- Galbraith, John Kenneth, *A History of Economics*, London: Hamish Hamilton, 1987.
- Galbraith, John Kenneth and Nicole Salinger, *Almost Everyone's Guide to Economics*, Harmondsworth: Penguin, 1981.
- Gardner, Brian, *East India Company*, London: Rupert Hart-Davis, 1971.
- Gelber, Harry, *The Dragon and the Foreign Devils: China and the World, 1100BC to the Present*, London: Bloomsbury, 2008.
- Greenberg, Michael, *British Trade and the Opening of China 1800–1842*, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Griffiths, Percival, *A Licence to Trade*, London: Ernest Benn, 1974.
- Guha, Ranajit, *A Rule of Property for Bengal*, New Delhi: Orient Longman, 1981.
- Habib, Irfan, *Resistance and Modernisation under Haidar Ali & Tipu Sultan*, New Delhi: Tulika, 1999.
- Hall, Richard, *Empires of the Monsoon*, London: HarperCollins, 1996.
- Hanes, W. Travis and Frank Sanello, *The Opium Wars*, London: Rohson Books, 2003.

- Harris, Ron, 'Law, Finance and the First Corporations', in James J. Heckman, Robert L. Nelson & Lee Cabatingan, *Global Perspectives on the Rule of Law*, London: Routledge, 2009.
- Harvey, Robert, *Clive: Life and Death of a British Emperor*, London: Hodder & Stoughton, 1998.
- Heilbroner, Robert, *The Worldly Philosophers*, New York: Touchstone, 1999.
- Hobhouse, Henry, *Seeds of Change: Six Plants that Transformed Mankind*, London: Papermac, 1999.
- Huberman, Leo, *We, the People*, London: Victor Gollancz, 1940.
- Hunting, Penelope, *Cutlers Gardens*, London: Standard Life, 1984.
- Inglis, Brian, *The Opium War*, London: Hodder & Stoughton, 1976.
- Jacobs, Els M., *In Pursuit of Pepper and Tea, The Story of the Dutch East India Company*, Amsterdam: Netherlands Maritime Museum, 1991.
- James, Lawrence, *The Iron Duke*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1992.
- *Raj – The Making and Unmaking of British India*, London: Little, Brown & Company, 1999.
- Jardine Matheson, *175 Years of Looking to the Future*, Hong Kong: Jardine Matheson, 2007.
- Jeeninga, Wilke, *The East Indies House and St Jorishof*, Utrecht: Wanders Uitgevers, 1995.
- Kaviraj, Narahari, *A Peasant Uprising in Bengal – 1783*, New Delhi: People's Publishing House, 1972.
- Keay, John, *The Honourable Company*, London: HarperCollins, 1993.
- Kelly, Marjorie, *The Divine Right of Capital*, San Francisco: Berrett-Koehler, 2001.
- Kindleberger, Charles, *Manias, Panics and Crashes – A History of Financial Crises*, New York: John Wiley & Sons, 2000.
- Korten, David, *When Corporations Rule the World*, London: Earthscan, 1996.
- Kuiters, Willem, *The British in Bengal 1756–1773*, Paris: Les Indes Savantes, 2002.
- Landes, David, *The Wealth and Poverty of Nations*, London: Little, Brown & Company, 1998.
- Lawson, Philip, *The East India Company*, London: Longman, 1993.
- Litvin, Daniel, *Empires of Profit: Commerce, Conquest and Corporate Responsibility*, London: Texere, 2003.
- Logan, William, *Malabar Manual*, New Delhi: Asian Educational Services, 2000 [1887].
- Lovell, Julia, *The Opium War: Drugs, Dreams and the Making of China*, London: Picador, 2011.
- Macaulay, Thomas Babington, 'Essay on Lord Clive', January 1840.
- *Hastings*, New York: Chautauqua Press, 1886 [1841].
- *History of England from the Accession of James II*, London, 1848–60.
- *A History of England in the 18th Century* [1849], London: Folio Society, 1980.
- Maddison, Angus, *The World Economy – A Millennial Perspective*, Paris: OECD, 2001.
- Mahomet, Dean, *The Travels of Dean Mahomet* [1794], ed. Michael H. Fraser, Berkeley: University of California Press, 1997.
- Marshall, P.J., *The Impeachment of Warren Hastings*, Oxford: Oxford University Press, 1965.
- *Problems of Empire: Britain and India 1757–1813*, London: George Allen & Unwin, 1968.
- *East Indian Fortunes: the British in Bengal in the Eighteenth Century*, Oxford: Clarendon Press, 1976.
- (ed.), *Writings and Speeches of Edmund Burke*, vol. V, Oxford: Clarendon Press, 1981.

- *Bengal: the British Bridgehead: Eastern India 1740-1828*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Mason, Philip, *The Men Who Ruled India*, London: Jonathan Cape, 1985.
- Mehta, Uday Singh, *Liberalism and Empire*, Chicago: University of Chicago Press, 1999.
- Mickelthwait, John and Adrian Wooldridge, *The Company: A Short History of a Revolutionary Idea*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2003.
- Mill, James, *History of British India* [1858 edition, with notes and continuation by Horace Hayman-Wilson], 10 vols, London: Routledge/Thoemmes Press, 1997.
- Milton, Giles, *Nathaniel's Nutmeg*, London: Hodder & Stoughton, 1999.
- Mitra, Debendra, *The Cotton Weavers of Bengal 1757-1833*, Calcutta: Firma KLM, 1978.
- Moir, M., D. Peers and Lynn Zastoupil, *John Stuart Mill's Encounter with India*, Toronto: University of Toronto Press, 1999.
- Morley, John, *Burke*, London: Macmillan, 1892.
- Morris, Jane Anne, 'Corporations for the Seventh Generation', in *Defying Corporations. Defining Democracy*, ed. Dean Ruiz, New York: The Apex Press, 2001.
- Moxham, Roy, *The Great Hedge of India*, London: Constable, 2001.
- *The Brief History of Tea: The extraordinary Story of the World's Favourite Drink*, London: Robinson, 2009.
- Mui, Hoh-cheung and Lorna H. Mui, *The Management of Monopoly: a Study of the English East India Company's Conduct of its Tea Trade, 1784-1833*, Vancouver: University of British Columbia Press, 1984.
- Mukerjee, Madhusree, *Churchill's Secret War*, Chennai: Tranquebar Press, 2010.
- Mukherjee, Ramkrishna, *The Rise and Fall of the East India Company*, New York: Monthly Review Press, 1974.
- Muthiah, S., *Madras Rediscovered*, Chennai: East West Books, 2004.
- Nehru, Jawaharlal, *The Discovery of India*, London: Meridian Books, 1946.
- Palme Dutt, R., *India Today*, London: Victor Gollancz, 1940.
- Panikkar, K.N., *Against Lord and State: Religion and Peasant Uprisings in Malabar, 1836-1921*, New Delhi: Oxford University Press, 1992.
- Panikkar, K.N., Terence J. Byres and Utsa Patnaik (eds), *The Making of History*, London: Anthem South Asian Studies, 2002.
- Parkes, Joseph and Herman Merivale, *Memoirs of Sir Philip Francis*, London: Longman, Green & Co., 1867.
- Parthasarathi, Prasanna, *The Transition to a Colonial Economy: Weavers, Merchants and Kings in South India, 1720-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Partnoy, Frank, *Infectious Greed, How Deceit and Risk Corrupted the Financial Markets*, London: Profile Books, 2004.
- Pati, Biswanoy (ed.), *The 1857 Rebellion*, Delhi: Oxford University Press, 2010.
- Philips, C.H., *The East India Company 1784-1834*, Manchester: Manchester University Press, 1940.
- Plumb, J.H., *England in the 18th Century*, Harmondsworth: Penguin, 1990.
- Polanyi, Karl, *Origins of Our Times - The Great Transformation*, London: Victor Gollancz, 1945.
- Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Prakash, Om, *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India*, New Delhi: Cambridge University Press, 2000.

- Reeves, Richard, *John Stuart Mill: Victorian Firebrand*, London: Atlantic Books, 2007.
- Rose, Sarah, *For all the Tea in China*, London: Arrow Books, 2010.
- Ross, Charles (ed.), *Correspondence of Charles, First Marquis Cornwallis*, Volume 2, London: John Murray, 1859.
- Ross, Ian Simpson, *The Life of Adam Smith*, Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Rowntree, Joshua, *The Imperial Drug Trade*, London: Methuen & Co, 1906.
- Roy, Arundhati, *The Algebra of Infinite Justice*, London: Flamingo, 2002.
- Roy, Tirthankar, *The Economic History of India, 1857-1947*, New Delhi: Oxford University Press, 2000.
- Said, Edward, *Culture and Imperialism*, London: Chatto & Windus, 1993.
- *Orientalism*, Harmondsworth: Penguin, 2003.
- Sampson, Anthony, *Company Man: The Rise and Fall of Corporate Life*, London: HarperCollins, London, 1996.
- Schama, Simon, *A History of Britain*, vol. 2: *The British Wars 1603-1776*, London: BBC Books, 2001.
- Seeley, J.R., *The Expansion of England*, London: Macmillan & Co., 1914.
- Sen, Amartya, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Sen, Sudipta, *Empire of Free Trade: the East India Company and Making of the Colonial Marketplace*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1998.
- Scott, Walter, *The Surgeon's Daughter*, Edinburgh: Adam and Charles Black, 1863.
- Sheridan, Richard Brinsley, *The Rivals*, London: Samuel French.
- Simms, Andrew & Boyle, David, *Eminent Corporations*, London: Constable & Robinson, 2010.
- Sinha, Chandra Prakash N., *From Decline to Destruction: Agriculture in Bihar during Early British Rule*, New Delhi: Manohar, 1997.
- Singer, Aubrey, *The Lion & the Dragon: the story of the first British Embassy to the Court of the Emperor Qianlong in Peking 1792-94*, London: Barrie & Jenkins, 1992.
- Smith, Adam, *Inquiry into the Wealth of Nations*, New York: The Modern Library, 1994 [1776].
- Spear, Percival, *A History of India 2*, Harmondsworth: Penguin, 1968.
- Sutherland, Lucy, *The East India Company in Eighteenth-Century Politics*, Oxford: Clarendon Press, 1952.
- Sutton, Jean, *Lords of the East: the East India Company & its Ships*, London: Conway, 2000.
- *The East India Company's Maritime Service (1746-1834)*, Woodbridge: Boydell Press, 2010.
- Taifoor, Syed Muhammed, *Glimpses of Old Dhaka*, Dacca: S.M. Perwez, 1956.
- Thomas, P.J., *Mercantilism and the East India Trade*, London: King & Son, 1926.
- Thompson, Edward, *The Other Side of the Medal*, London: The Hogarth Press, 1925.
- Thompson, E.P., *Customs in Common*, Harmondsworth: Penguin, 1993.
- Tyler, H., *Indian Revenue from Indian Opium*, London: James Ridgway, 1857.
- Verelst, Harry, *A View on the Rise, Progress and Present State of the English Government in Bengal*, London [1772], in *The East India Company: 1600-1858*, ed. Patrick Tuck, London: Routledge, 1998.
- Visram, Rozina, *Asians in Britain: 400 Years of History*, London: Pluto Press, 2002.
- Waley, Arthur, *The Opium War through Chinese Eyes*, London, George Allen and Unwin Ltd, 1973.
- Waller, Maureen, *1700: Scenes from London Life*, London: Hodder & Stoughton, 2000.

- Weller, Jac, *Wellington in India*, London: Greenhill Books, 1993.
- Weitzman, Sophia, *Warren Hastings & Philip Francis*, Manchester: Manchester University Press, 1929.
- Wheen, Francis, *Marx*, London: Fourth Estate, 2000.
- Wild, Antony, *The East India Company: Trade and Conquest from 1600*, London: HarperCollins, 1999.
- Wills, John E., *1688 – A Global History*, London: Granta, 2002.
- Wilson, Jon E., *The Domination of Strangers: Modern Government in Eastern India, 1780–1835*, London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Zandvliet, Kees, *The Dutch Encounter with Asia, 1600–1650*, Amsterdam: Rijksmuseum, 2002.

Dünyayı Değiştiren Şirket

Doğu Hindistan Kumpanyası'nın Modern Çokulusluluğu Şekillendirmesi

Modern anonim şirketlerin anası bir devin “muhteşem” tarihi.

250 yıldan fazla süren varlığı döneminde elde ettiği büyüklük günümüz bilişim ve petrol şirketlerinden onlarca kat fazlaydı.

Bu servet, Hindistan'ın içinin boşaltılıp bir imparatorluk başkentine dönüşecek Londra'ya taşınması ve insanlık tarihinin en büyük ticari sır ve kültür hırsızlığına cüret edilip Çin'in çayının çalınmasıyla elde edilmişti. Açlıktan, sefaletten, sömürüden ölen milyonlarca Hintli ile afyona alıştırdığı bir o kadar Çinli ise sadece teferruattı.

Kumpanya kendi çıkarlarıyla devletin çıkarlarının aynı olduğu konusunda devleti daima ikna etti. Rakipleri için yeterince caydırıcı olan 154.500 kişilik askeri gücü, sömürge savaşlarında Britanya İmparatorluğu'nun hizmetindeydi. Bir devletten farkı sadece bir anonim şirket olmasıydı.

İş yolsuzluğa gelince Enron, piyasa gücüne bakıldığında Wal-Mart, bugün, Kumpanya'nın eline su dökemez.

İngiliz ve Fransız devrimlerini yaşadı, Bengal Devrimi'ni yarattı. Ayaklanmalar gördü, katliamlar yaptı. İmtiyaz berati karşılığında nice krallara rüşvet verdi, Cromwell'e diz çöktürdü.

Adam Smith, James Mill, John Stuart Mill, David Hume, Edmund Burke, Johnattan Swift, Thomas Malthus ya kapısından girdi ya da gölgesinden yararlandı. Kimileri doğuşunu gördü kimileri çöküşünü. Karl Marx ise tabutunun çivilerini çakacaktı.

Modern çokuluslu şirketlerin öncüsü olan bir canavarın entrikalarla dolu, ibretlik öyküsü: Centilmence soygunlardan borsa balonlarına, belge sahteciliğinden şirket yöneticileri arasındaki düellolara kadar bir şirketin şaşırtıcı tarihi; bugünün küresel şirketlerinin sorumluluğu hakkında çarpıcı dersler.

ISBN 978-605-4906-36-9

9 786054 906369 >

₺ 29.90

www.h2okitap.com